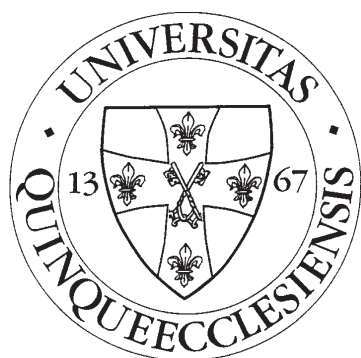

JURA

A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja

A tartalomból

STUDIUM

ÁDÁM ANTAL: *Kérdések és válaszok a filozófiában*

BALOGH ÁGNES: *A HIV-vírussal való fertőzés és az AIDS jogi vonatkozásai*

BÉRCESI FERENC: *A kistérség mint a regionalizáció alapegysége*

CSERNE PÉTER: *Az univerzalizmus partikularitása: Losonczy István a mulasztási bűncselekményekről*

DRINÓCZI TÍMEA–PETRÉTEI JÓZSEF: *Az egyesülési jog alkotmányjogi megközelítése*

GÁL GYULA: *A fejedelem légijoga*

KISS GYÖRGY: *A munkajog jogforrási rendszere és az alapjogok I.*

MÁZI ANDRÁS: *Ingatlanok kétszeri eladásának büntetőjogi értékelése a polgári korszakban*

PÁLNÉ KOVÁCS ILONA: *Mérlegen a magyar közigazgatás – regionális politikai dimenziók*

TILK PÉTER: *Alkotmányjogi kérdések az ítélőtáblákkal összefüggésben*

COLLOQUIUM

FENYVESI CSABA: *A védői jogállás sajátosságai a katonák elleni büntetőeljárásban*

MAROS KITTI: *A jogi gondolkodás Japánban*

SÁRVÁRI KATINKA: *A kábítószer-fogyasztás büntetendőségéről az Európai Unió tagállamainak szabályozásában*

SZILOVICS CSABA: *Új hangsúlyok az adóigazgatás munkájában*

FORUM

ÉVA KAMARÁS: *Families based on homosexual partnerships and a different approach to the same-sex marriage debate*

HERBERT KÜPPER: *A magyar önkormányzatok német szemmel*

MÉSZÁR RÓZA: *A bűnszövetség, a bűnszervezet, valamint a csoportos elkövetés értékelése és a bírói gyakorlat*

ÓRIÁS NÁNDOR: *Emlékeim töredékei II.*

ZELLER JUDIT: *Az alkotmányi alapértékekről egy konferencia kapcsán*

AD HOC

KAJTÁR EDIT: *A munkához való alapjog és a munkajog kölcsönhatásai*

KÓHALMI LÁSZLÓ: *Tudományos emlékülés Losonczy István professzor tiszteletére*

NAGY ZOLTÁN: *Fenyvesi Csaba: A védőügyvéd*

PÓKECZ KOVÁCS ATTILA: *Hamza Gábor: Az európai magánjog fejlődése.*

A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján

9. évfolyam
2003. 1. szám

TARTALOM

STUDIUM

ÁDÁM ANTAL:		
	<i>Kérdések és válaszok a filozófiában</i>	5
BALOGH ÁGNES:		
	<i>A HIV-vírussal való fertőzés és az AIDS jogi vonatkozásai</i>	27
BÉRCESI FERENC:		
	<i>A kistérség mint a regionalizáció alapegysége</i>	42
CSERNE PÉTER:		
	<i>Az univerzalizmus partikularitása: Losonczy István a mulasztási bűncselekményekről</i>	50
DRINÓCZI TÍMEA-PETRÉTEI JÓZSEF:		
	<i>Az egyesülési jog alkotmányjogi megközelítése</i>	59
GÁL GYULA:		
	<i>A fejedelem légijoga</i>	72
KISS GYÖRGY:		
	<i>A munkajog jogforrási rendszere és az alapjogok I.</i>	79
MÁZI ANDRÁS:		
	<i>Ingatlanok kétszeri eladásának büntetőjogi értékelése a polgári korszakban</i>	95
PÁLNÉ KOVÁCS ILONA:		
	<i>Mérlegen a magyar közigazgatás – regionális politikai dimenziók</i>	104
TILK PÉTER:		
	<i>Alkotmányjogi kérdések az ítélőtáblákkal összefüggésben</i>	117

COLLOQUIUM

FENYVESI CSABA:		
	<i>A védői jogállás sajátosságai a katonák elleni büntető eljárásban</i>	129
MAROS KITTI:		
	<i>A jogi gondolkodás Japánban</i>	134
SÁRVÁRI KATINKA:		
	<i>A kábítószer-fogyasztás büntetendőségéről az Európai Unió tagállamainak szabályozásában</i>	144
SZILOVICS CSABA:		
	<i>Új hangsúlyok az adóigazgatás munkájában</i>	153

FORUM

ÉVA KAMARÁS:		
	<i>Families based on homosexual partnerships and a different approach to the same-sex marriage debate</i>	157
HERBERT KÜPPER:		
	<i>A magyar önkormányzatok német szemmel</i>	163
MÉSZÁR RÓZA:		
	<i>A bünszövetség, a bünszervezet, valamint a csoportos elkövetés értékelése és a bírói gyakorlat</i>	169
ÓRIÁS NÁNDOR:		
	<i>Emlékeim töredékei II.</i>	173
ZELLER JUDIT:		
	<i>Az alkotmányi alapértékekről egy konferencia kapcsán</i>	185

AD HOC

J U R A

a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának
tudományos lapja

2003. 1. szám

HU-ISSN 1218-00793

Felelős kiadó: Dr. Petrétei József dékán

A szerkesztőbizottság

Elnöke: Dr. Benedek Ferenc

Tagjai: Dr. Chronowski Nóra, Dr. Kőhalmi László,
Dr. Maczonkai Mihály, Dr. Szécsényi László

Főszerkesztő: Dr. Ádám Antal

Szerkesztő: Dr. Bankó Zoltán

Postacím: 7601 Pécs, Pf.: 450., Tel.: 72/211-433/3226, Fax: 72/211-433/3226

Kiadó: Dialóg Campus, Budapest-Pécs

Előkészítés: Dialóg Campus Kiadó

Nyomdai kivitelezés: Bornus Kft., Pécs

Felelős vezető: Borbély Tamás

A lap, valamint a benne szereplő valamennyi cikk szerzői jogilag védett, ezeknek a szerzői jogi törvény keretein kívül történő bármilyen felhasználása jogellenes és büntetendő. Fénymásolatok személyes használatra készíthetők az egyes tanulmányokról, vagy azok részleteiről. Üzletszerűen készített, illetve felhasznált másolatok díjkötelesek. A megjelentetésre szánt kéziratokat kérjük a főszerkesztőhöz eljuttatni.

KAJTÁR EDIT:		
	<i>A munkához való alapjog és a munkajog kölcsönhatásai</i>	195
KÓHALMI LÁSZLÓ:		
	<i>Tudományos emlékülés Losonczy István professzor tiszteletére</i>	197
NAGY ZOLTÁN: Fenyvesi Csaba: A védőügyvéd		205
PÓKECZ KOVÁCS ATTILA:		
	<i>Hamza Gábor: Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján</i>	208
A „JURA” korábbi számainak tartalomjegyzéke		212

CONTENTS

STUDIUM

ANTAL ÁDÁM:		
	<i>Questions and Answers in Philosophy</i>	5
ÁGNES BALOGH:		
	<i>Infections by HIV-virus and the Legal Aspects of AIDS</i>	27
FERENC BÉRCESI:		
	<i>The Small Region as the Basic Element of Regionalization</i>	42
PÉTER CSERNE:		
	<i>Particularity of Universalism: István Losonczy on Crimes by Omission</i>	50
TÍMEA DRINÓCZI – JÓZSEF PETRÉTEI:		
	<i>Right to Associate from Constitutional Approach</i>	59
GYULA GÁL:		
	<i>Air Space Law of the Prince</i>	72
GYÖRGY KISS:		
	<i>Sources of Labour Law and the Fundamental Rights I.</i>	79
ILONA PÁLNÉ KOVÁCS:		
	<i>Hungarian Public Administration on the Balance - Regional Political Dimensions</i>	95
ANDRÁS MÁZI:		
	<i>Criminal Qualification of the Twofold Selling of Real Estate in the Capitalist Era</i>	104
PÉTER TILK:		
	<i>Constitutional Questions Relating to Superior Courts</i>	117

COLLOQUIUM

FENYVESI CSABA:		
	<i>Special Features of the Defender's Status in Military Criminal Proceedings</i>	129
KITTI MAROS:		
	<i>Legal Thinking in Japan</i>	134
KATINKA SÁRVÁRI:		
	<i>On the Punishment of Drug Consumption in the Regulations of the Member States of European Union</i>	144
CSABA SZILOVICS:		
	<i>New Emphases in the Work of Tax Administration</i>	153

FORUM

ÉVA KAMARÁS:		
	<i>Families based on homosexual partnerships and a different approach to the same-sex marriage debate</i>	157
HERBERT KÜPPER:		
	<i>Hungarian Self-Governments with German Eyes</i>	163
RÓZA MÉSZÁR:		
	<i>Assessment of Criminal Conspiracy, Criminal Organization and Perpetration of Crime in Group and the Judicial Practice</i>	169
NÁNDOR ÓRIÁS:		
	<i>Fragments of My Memorials II.</i>	173
JUDIT ZELLER:		
	<i>On the Constitutional Values on an Occasion of a Conference</i>	185

AD HOC

STUDIUM

Ádám Antal
professor emeritus

Kérdések és válaszok a filozófiában*

I. Bevezető megjegyzések

1. Az anyagi és a szellemi világ egészének és összetevőinek forrásaira, eredetére, alapjaira, okaira, elveire, mibenlétére, megnyilvánulási alakzataira és ezek megismerhetőségére vonatkozó tudományos igényű, átfogó emberi gondolkodás, vagyis a filozófia eddigi története a vizsgált kérdések és az adott válaszok gyakori azonosságáról, sok hasonlóságáról és lényeges eltéréseiről tanúskodik. Alfred N. Whitehead-nek (1861–1947) az a megállapítása, amely szerint „az egész nyugati filozófia nem más, mint lábjeget Platón nézeteihez”, sok igazságot takar, de amint majd érzékeltetni törekszem, a filozófia újabb történetében számos olyan tárgykört (pl. az emberi életet, az „én” problémáit, a tudományos megismerés újszerűségeit, a pragmatizmust stb.) találunk, amelyekkel korábban nem foglalkoztak a filozófusok. Whitehead másrészt figyelmen kívül hagyja a Platón előtti ógörög filozófiai koncepciókat és nem is gondol az óegyiptomi, a keleti (különösen az indiai és a kínai) nagy vallási világfelfogásokra. Az sem tagadható, hogy a filozófia korábbi és újabb fejlődése a platóni alapoktól lényegesen eltérő, vagy azokkal kifejezetten szemben álló bölcsélet kidolgozására is több kísérletet produkált.

A filozófiára is vonatkoztatható az a minősítés, hogy az a korszak körülményei által befolyásolt kortudati megnyilvánulás. A szaktudományok eredményei többnyire hatást gyakorolnak a filozófiára, de példákat ismerünk arra is, hogy egyes filozófusok elképzelései megtermékenyítették a későbbi kutatók ötleteit és bizonyító munkásságát. E kölcsönhatás figyelembevételével azt is állíthatjuk, hogy a szaktudományok művelői nem nélkülözhetik a filozófiai tájékozottságot, a filozófusoknak pedig lépést kell tartaniuk a szaktudományok fejlődésével. Ez az összefüggés bátorít arra, hogy mint az alkotmányi értékek fejlődésének, valamint a világvallások hasonló és eltérő elemeinek egyik kutatója, néhány szempontból utaljak a filozófia fejlődésének újabb irányára.

ira. Sajnos, az emberi gondolkodás, azon belül a filozófia rendkívül tanulságos termékeinek ismeretét az egymást követő emberi generációk nem öröklik automatikusan. Mindegyik újabb nemzedék előtt ismétlődően merülnek fel az emberiség nagy gondolkodói által addig megfogalmazott és különböző tartalommal megválaszolt kérdések. A világban elfoglalt helyünkre, szerepünkre vonatkozó, tudatos és megalapozott, felelős állásfoglalásaink kialakításához nélkülözhetetlen az eddigi válaszok ismerete. Az észszerű, az erkölcsös, illetve erényes életvitel vállalását, a folyton formálódó közösségi és egyéni értékek, az eltérő felfogások tiszteletben tartását határozottan erősíthetik az érzékelhető világ, valamint a transzcendencia mibenlétére és a kettő viszonyára, az embertársak közötti kapcsolatokra, az éntudatra, az életvitelre stb. vonatkozó elméleti vizsgálódások rendszerbe foglalt következtetései.

Bár a bölcselők szinte kivétel nélkül meggyőződésüket és lelkiismeretük szavát követve munkálták ki rendszerezett nézeteiket, e koncepciók is többnyire – egyetértve vagy kritikusan – reflektáltak a hasonló tárgyú korábbi felfogásokra és tudatosan vagy anélkül meghatározott adottságok védelmére, bizonyos célok szolgálatára és erőfeszítések kifejtésére serkentettek, közelebbről körülírt tartalmú magatartásra, megnyilvánulásokra ösztönöztek.

2. Az európai filozófiatörténet főbb kérdésfeltevéseit és válaszait felidéző és értékelő áttekintés bevezetőjében kiemelendően tartom a következőket is. A filozófiatörténet nagyívű pályája a lételmélet (ontológia), az ismeretelmélet (epistemológia), a filozófiai istentan (teodicea) alapvető kérdései és válaszai az évszázadokon keresztül kidolgozott, rendkívül változatos idealista, azon belül vallásos vagy materialisztikus, illetve szekularizált szemléletű koncepciókban rendszereződtek. E válaszok ismeretében és többnyire ezekre építve a filozófiai vizsgálódás az utóbbi másfél évszázadban egyre inkább szakosodik és gyarapodik mértékben az *Én*, az *Én-Te viszony*, az *ember*, a *személyiség*, az *egyéni vagy a közösségi élet* jellemzőinek és változékony gyakorlati problémáinak általánosító értékelésére vállalkozik. Hivatkozhatunk különösen az életfilozófia, az egzisztencializmus, az énofilozófia, a perszonalizmus, a modern filozófiai antropológia, a strukturalizmus, a pragmatizmus, az instrumentalizmus, a marxi szemléletű frankfurti iskola, az interszubjektív kommunikatív cselekvés és nem utolsósorban a pluralista értékten vizsgálati tárgyaira és következtetéseire. Valószínűsíthetjük, hogy a szaporodó ágazatfilozófiák (pl. természet-, történelem-, vallás-, erkölcs-, tudomány-, művészet-, jog-, szellem-, nyelv-, érték- stb. filozófiák) létrejöttének folyamata nem zárult le.

* Készült a T/038414 sz. OTKA támogatású kutatások keretében.

Több jelentős filozófiai koncepciónak született utólag megújított, továbbfejlesztett változata. Gondoljunk például a neoplatonizmus, a neoskolasztika, a neotomizmus, a neokantianizmus, az újhegelianizmus, a neopozitivizmus, a posztpozitivizmus, az újontológia és metafizika, a kritikai racionalizmus képviselőinek az eredeti felfogásokat kiegészítő, tökéletesítő, esetleg szelektáló nézeteire. Hasonló törekvések a későbbiekben is felmerülhetnek. A filozófiai nézetek eddig született gazdag pluralitása mellett önként igényli és kínálja az átfogó értékeléseket és a szintetizáló következtetéseket. Természetesen az ilyen összegzések is megjelenhetnek színes változatokban. Mégis izgalmas kérdése témánknak – amelyre tanulmányom zárófejezetében még visszatérek –, hogy melyek napjaink különösen időszerűvé vált filozófiai kérdései és ezek milyen szemléletű megközelítést igényelnek.

Gyakran hangoztatott elméleti megállapítás szerint az európai kultúrában a filozófia bölcsőjét hellén földön ringatták. A hellén területek tekintélyes részei azonban kívül estek Európa határain. Feltűnő jellegzetessége kontinensünk filozófiatörténetének és e történetet feldolgozó monográfiáknak, tankönyveknek,¹ hogy néhány tiszteletre méltó kivételtől (pl. Arthur Schopenhauertől, Karl Marxtól, Arnold J. Toybeetől, Hamvas Bélától) eltekintve, Európa filozófusai és filozófiatörténészei nem vonták be érdeklődési köreikbe más földrészek és kultúrkörök, így különösen az európai kultúrtörténetnél hosszabb múlttal rendelkező, színes, sőt varázslatos és egyben tanulságos arab, hindu és kínai bölcsélet irányzatait. Halaszthatatlan közös feladata a világvallások, a nagy kultúrkörök felelős képviselőinek és kutatóinak, hogy a példát adó gondolkodók (teológusok, filozófusok, társadalomtudósok) sürgető kezdeményezését követve előmozdítsuk az említett szférák hasonló és eltérő értékeinek megismerését és hasznosítását. Ezt az igényt támasztja alá az a prófétikus jellegű és drámai intelmet tartalmazó, korszakunk több megrázó eseményével bizonyított megfogalmazás, amely szerint nem érhető el az államok közötti béke a világvallások, a nagy kultúrkörök kölcsönös megismerésén, értékeinek megbecsülésén nyugvó, békés együttélés és gyarapodó szellemi együttműködés nélkül.²

II. Ontológiai kérdések és válaszok

1. A platóni háromszög alapján megkülönböztetjük a empirikus valóság és feltételei kutatásának létfilozófiai, ismeretelméleti és egyéb kérdésfeltevéseit. Az *Arisztotelész* (i.e. 384–322) által megalapozott *ontológia* (on=létező) a létező általános vonatkozásait vizsgálja. Az ókori, a középkori és az azt követő (főleg Schelling

és Hegel által művelt) ontológia nagymértékben kimérítette a létfilozófia kérdéseit. A válaszok ismertté váltak és közülük napjainkban főleg világnézeti alapon választhatunk. Az ontológia alapvető kérdése arra irányul, hogy melyek az alapvető létezők, honnan származnak és melyek ezek alkotóelemei, egységei, halmazai és milyen a közöttük levő viszony. A *Szókratész* (i.e. 470–399) előtti filozófiában különösen a korai ion természetbölcselek minden dolog végső alapját vagy elvét (*arkhé*), a tapasztalható jelenségeket megalapozó lét kérdéseit kutatták. Válaszaik a filozófiatörténet művelése és oktatása révén széles körben ismertté váltak. A milétoszi *Thalész* (i.e. 625–545) pl. azt vallotta, hogy minden dolog alapforrása a víz. Az ugyancsak milétoszi *Anaximénész* (i.e. 585–526) a *levegőt* tartotta arkhénak. A jelenségvilág sokfélesége és sokrétűsége ezek mozgásával és változásaival magyarázható. A tulajdonképpeni lét tehát végsősorban egynemű és anyagi természetű. *Hérakleitosz* (i.e. 540–480 körül) elődeinek kérdésfeltevését és válaszát meghaladva arra a kérdésre válaszolt, hogy honnan származik a különbség és mivel magyarázható a sokféleség, a folytonos változás és az ezekben előforduló ellentétesség. A dialektikus szemlélet napjainkig ható zseniális megalapozójának válasza szerint a jelenségvilág mozgásában, folytonos változásaiban, sokféleségében érvényesülő, meghatározó, magyarázó elv az ellentmondás és az ellentétek harca. Ezek jelképeként a szüntelenül fellobbanó, lobogó, megsemmisítő, átalakító tüzet, valamint a háborút jelölte meg. Az eleai *Parmenidész* (i.e. 540–470) úgy vélte, hogy az említett materialisztikus válaszoktól eltérően az egyszerű, összefüggő öröklet predikátumai az *isteni abszolútum* predikátumainak tekintendők. A preszókratészi filozófusok felfogásainak leszűkített felidézése révén is megállapíthatjuk, hogy az említett gondolkodók a tapasztalható világ sokrétűségének, különbözőségeinek, változásainak egységes meghatározottságát, vagyis a létezők létezésének, tehát a *létnek végső egységét* törekedtek bizonyítani.

2. Az ontológiai kérdések és válaszok sajátos csoportjaként ismerjük az ókori és újkori atomisták feltételezéseit. A milétoszi *Leokipposz* (i.e. V. század) és az abdirai *Démokritosz* (i.e. 460–380) felfogása naív eredetiséggel tartalmazza azokat a lényeges összetevőket, amelyeket az újkori atomisták (pl. Petrus *Gassendi* (1592–1654) megfogalmaztak. Az atomisták felfogásának figyelmet érdemlő sajátossága, hogy feltételezték az öröktől fogva létező és mozgó anyagi természetű elemi részecskéket. Ezek véletlenszerű mozgásainak, ütközéseinek, halmazait eredményező mechanikus kapcsolódásuknak, oszthatatlanságuknak feltételezése azonban sok vitát és kritikát váltott ki.

3. Több változatát ismerjük annak az elméleti és tapasztalati szempontból fejlettebbnek tekinthető ontológiai koncepciónak, amely az *arisztotelészi szubsztancia* felfogásból kiindulva egyrészt különbséget tesz a természeti valóság és annak felhasználásával az ember által létesített mesterséges valóság között. Ez a felfogás a tulajdonképpeni létet mint igazi egységet nevezi *szubsztanciának*. Ontológiai értelemben a szubsztanciák jellegzetes alakzatai az élőlények (növények, állatok, emberek), de szubsztancia az élettelen természeti valóság is. Arisztoteléstől származik az a megállapítás is, hogy minden valóságos dolog két mozzanatot rejt magában: a tényleges létet, vagyis az *aktust* és a lehetőség létét, a *potenciát*. A mozgás átmenet a potenciából az aktusba. Bármely mozgást ható ok váltja ki, amely többnyire a dolgon kívül található, de létezik belső mozgató ható ok is. Az aktus-potencia jelzett viszonya az egyik forrása a hegeli dialektikának, amely szerint minden meghatározás és elhatárolás egyben tagadás (negáció) is. A véges dolog azonossága magában foglalja a mással szembeni különbséget is. A spekulatív gondolkodás e viszonyban felismerheti a nem azonosságok egymást feltételező kapcsolatát, vagyis az azonosság és nem azonosság azonosságát. Hegel nem lát olyan éles különbséget a dolog tulajdonképpeni léte, szubsztanciája és esetleges külső megjelenése között, mint Platón. Hegel szerint ugyanis a lényeg nem a látszat, a jelenség mögött exisztál, hanem a lényeg a látszatban van. A jelenség ugyan nem meríti ki a lényegét, de azt mondhatjuk, hogy a jelenség meghatározott lényeg. Bizonyos mértékig Platónat követve azt Hegel is elismeri, hogy a lényeg és a jelenség tökéletes egybeesése, vagyis az abszolút lényeg *eszmének* nevezhető.

Az arisztotelészi ontológia maradandó tanításának tekinthetjük a *szubsztancia és az akcidens* mibenlétének és viszonyának feltárását. Ebben a kapcsolatban a szubsztancia önálló, önmagával azonos és önmagában létező (latinul: ens in se). Ennek mennyiségi, minőségi, helyváltoztató megnyilvánulásai nem önmagukban állanak, hanem máson vannak (ens in ubie). Ezeket a *határozmányokat, járulékokat* akcidenseknek nevezzük. Könnyű észrevenni, hogy a szubsztancia és az akcidens viszonya az aktus és potencia kapcsolatához hasonló, illetve azzal szorosan összefügg. A szubsztancia csak akkor valóságos, ha akcidensei meghatározzák. Az akcidensek pedig csak a szubsztancián valóságosak. E megállapítások elfogadása esetén az a következtetés is indokoltnak tűnik, hogy a szubsztancia és az akcidensek viszonya dialektikusnak minősíthető, a szubsztancia, az aktus, a lényeg ugyanis a lét járulékaiban jelenik meg. Az akcidensek, amint ezt elnevezésük is kifejezi potenciálisak, kontingensek, tehát lehetségesek és esetlegesek, de valóságos jelenségként is érvénye-

sülhetnek. Aquinói Szent Tamás (1224–1274) érdeme, hogy a külsőleges akcidensek (pl. a hajsztín) mellett felhívta a figyelmet a *proprietásokra*, a szubsztancia lényeges elemeit kifejező saját szerű járulékokra. Az ember proprietása pl. általánosító és fogalomalkotó képessége, beszélni tudása, művészi és kultikus készsége, tervszerű alkotó munkája, nevetni tudása stb.

Az arisztotelianus ontológia fontos fogalmi összetevői a hülé-matéria-anyag és a moplé, vagyis a forma. Rájuk vonatkozó teóriát hülémorfizmusnak nevezik. E felfogás egyik alaptétele szerint a természetes szubsztanciát alkotó anyag és forma kapcsolata proprietásokban nyilvánul meg, vagyis azokban a járulékokban jelentkezik, amelyek magából a szubsztanciából következnek. A szubsztanciák kapcsolataiból fakadnak az esetleges járulékok. A proprietások és az esetleges járulékok együttese eredményezi a konkrét szubsztanciát, vagyis a tulajdonképpeni létezőt, amely tehát a maga akcidenseiben jelenik meg.

A lételméletnek ugyancsak fontos tárgyköre az ok és az okozat közötti viszony, vagyis az *okság elve*. Az okok fajtái között ismerjük a belső okot és a célokat. A filozófia a végső okokat kutatja. Végső formai ok a szubsztanciális forma (pl. valamely fajhoz tartozás) oka. A végső anyagi ok az első anyag, mint végső vagy őseredet. A létező végső célja a *teleológia* problémáihoz vezette el a filozófiai gondolkodást (a görög thelosz=cél). Az ontológiai okságtan tételeiből ehelyütt a következőket emelem ki: a szubsztanciális változásban (keletkezés-elmúlás) a forma és anyag aktus-potencia különbözősége mutatkozik meg. Minden szubsztanciális átalakulás és minden járulékos változás, egyáltalán minden véges létező *elégőséges okot* követel meg és tételez fel. Az arisztotelészi ontológia jelentős megállapítása szerint semmi sem lehet egyszerre és ugyanazon szempontból aktuális és potenciális állapotban, ezért semmi sem oka önmagának. E megállapítás első része dialektikus szemlélettel erősen vitatható. Elképzelhető ugyanis a potencia átalakulásának olyan stádiuma, amelyben az már nem potencia és még nem aktus. Sőt az is előfordulhat, hogy a szubsztancia a potencia és az aktus ötvözeteként jelenik meg.

A klasszikus lételmélet tanítása szerint a *kategoróriák* a legáltalánosabb, egyértelmű predikátumok (állítások). A *transzcendentálék* pedig olyan predikátumok, amelyek meghaladják a kategóriákat is. A transzcendentálék ugyanis a kategóriák jellegéhez igazodva többértelműek és elsődlegesen a szubsztanciára vonatkoznak. Az első transzcendentálé a „létező”. Ehhez kapcsolódik az egy, az igaz, a jó és a szép transzcendentáléja. Ezek a transzcendentálék felcserélhetők egymással. Az említett transzcendentálék a természeti létező önmagának, vagyis az ál-

talános értelemben vett lényegének színvonalát és a létezők rangsorában elfoglalt helyét (pl. élettelen anyagok, növények, állatok, emberek) is kifejező igazságok, jóságok, szépségek. A tökéletlenség, a rossz, a rút léthiánynak minősül, tehát megfosztottságot, privációt jelent. *A lét a létezőknek és létezésüknek általánosított kifejeződése.* A lét a létezőkben, a jelenségek látszatvilágában mutatkozik meg és itt a lét hagyja magát felfedni. Minél inkább részeseedik a létező a létből, annál tartalmasabb az igazsága, a jósága és a szépsége, tehát annál inkább ismerhetővé lesz. Bár a létezők és közös lényegük egyre jobban megismerhető, az emberi megismerés folytonos, gyarapodó, de véges és sohasem tökéletes. A természetes létező olyan mértékben szép, amennyire megjelenése megfelelően fejezi ki lényegét, szubsztanciális formáját. A természeti szépben a természetes lét jelenik meg a neki megfelelő érzékletes módon. A művészi alkotásban pedig az emberi szellem törekszik kifejezni magát.

4. A lételmélet fontos témáit alkotják a *tér és az idő* mibenlétének kérdései. A nagy számú és figyelmet érdemlő elemzések és következtetések hasznosításával ehelyütt is több, de teljességre és lezártságra igényt nem tartó megállapítást fogalmazhatunk meg. Megállapíthatjuk például, hogy a tér a testiséggel bíró létezők koextenzivitásának, tehát együttes kiterjedtségének és mozgásának helye. Talán örök vitatéma azonban, hogy véges vagy végtelen-e a tér, van-e a világmindenségnek határa, van-e a létező testek helyén kívül űr. Amíg a tér jellemzői az anyagi létezők kiterjedésével és mozgásával érzékeltethetők, az idő a folyamatok, a változások, a történések, az események vertikális sorrendjének nyilvántartott és számarányokkal jelzett kifejeződése. Mindezt az észlelő és eszes szubjektum, tehát az ember észleli, tartja nyilván és fejezi ki számokkal. Alaposnak tetszik az a feltételezés, hogy az eszes szubjektumnak az időre vonatkozó nyilvántartása, viszonyítása és számarányos minősítése nélkül nincs idő. Arisztotelész az idő ellentmondásosságát annak megállapításával is érzékelteti, hogy a múlt már nincs, a jövő még nincs és mégis mindkettőt az eszes szubjektum nemcsak fogalmilag képes megragadni, hanem le is tudja írni és számokkal ki is tudja fejezni. *Szent Ágoston* – aki az idők kezdeteként a bűnbeesést, végeként pedig az utolsó ítéletet jelöli meg és a kettő közötti korszakot civitas diabolinak, az ördög uralmának, az ezt követő örökkévalóságot pedig civitas Dei-nek minősíti – a három időszak lelkünkben történő tükröződését a következőképp fejezi ki: a múlt emlékei a jelenben, a jövő várakozása a jelenben és a jelen létezése a jelenben, vagyis szemlélet a jelenről. *Hegel* szerint az idő szemlélt levés. *Kant*, *Husserl* és *Heidegger* hangsúlyozták, hogy *énfilozófiai* aspektus nélkül nem le-

het időfogalom. Mind a tér, mind az idő emberi modellezésében az ember választja ki és határozza meg a viszonyítási és a vonatkozási pontokat.

5. A lételmélet ugyancsak fontos kérdéseket tett és tesz fel arra vonatkozóan, hogy melyek a lényeges különbözőségek az élettelen és az élő valóság között, vagyis melyek az ún. *porphürioszi fa* hierarchikus összetevői (pl. élettelen anyagi test, nem érzékelő eleven lények, animális létezők, ezek körében az érzékelő nem eszes lények, az érzékelő eszes lények, vagyis az emberek), melyek ezeknek az összetevőknek megkülönböztető jegyei, milyen a viszony a jelzett alakzatok között. Az eleven valóság sajátos jellemzőinek – anyagcsere, növekedés, szaporodás, leépülés, pusztulás – funkcionálásában, valamint a szervetlen és a szerves valóság sokszínű összetevőinek kapcsolódásában és egyéb megvalósulási formáiban, különösen az életfolyamat dinamikájában mennyiben, miért és hogyan érvényesül a sajátos *entelekheia*, az önmeghatározottság, az önmérték és a rendeltetés. Az entelekheia meghatározza az élő test felépítését és fajspecifikus életfolyamatát. Az entelekheia változatainak érvényesülése révén rendeződik a természet, az univerzum, sőt a poliverzum is *teleológikus*, tehát célirányos, ésszerű rendszerré, azaz kozmoszá és nem válik káoszszá. Tapasztalataink ismeretében azonban az utóbbi állításhoz hozzáfűzhetjük, hogy az entelekheia, a teleológikus kozmosz fenti értelmezése a valóságban nem zárja ki a szörnyű kataklizmák és katasztrófák (földrengés, vulkánkitörés, árvíz, sivatagosodás, járványok stb.) előfordulását, amelyeknek ésszerű és célszerű voltát megfelelő vallásos hit hiányában nehéz megérteni és elfogadni.

Bizonyos közös vonások állapíthatók meg az entelekheia, a teleológikus folyamatok feltételezése és az evolúciós koncepciók között. Az evolúciós tanok ugyanis többnyire azt állítják, hogy az élőlények fokozatosan az élettelen valóságból fejlődtek ki. Számos leszármazási sornál *anagenezist*, magasabb szintre jutást észlelünk, másoknál pedig csak *adaptációgenézist*, vagyis a környezethez alkalmazkodás tökéletesedése tapasztalható. Ismét másoknál visszafejlődés vagy kiveszés is előfordul. Az evolúcióban az ember az állati törzsfa legfejlettebb ága. *Karl Raimund Popper* (1903–1989) felfelé ívelő evolúció-elméletében komolyan veszi a valóság fokozatai közötti minőségi, lényegi különbséget. A fokozatok hierarchiáját az *emergencia* (felbukkanás) tételével magyarázza. Szerinte az *emergencia* a világegyetem, illetve a fejlődés természetes velejárója. *Konrad Lorenz* (1903–1989) pedig *fulgurációról* (fulgur=villám, villanás) beszél, amellyel azt kívánja kifejezni, hogy az új mintegy villanásként jelenik meg az evolúció folyamatában.

III. Az emberi megismerés filozófiai felfogásai és az újabb bölcseleti irányzatok

1. Megismerhető-e a világ, mi az emberi érzékelés, mi az észlelés, mi a tapasztalat, mi a rendszerezett ismeret, lezárható-e a megismerés folyamata, miben különböznek a tudományos és a gyakorlati ismeretszerzés jellemzői, valamint a filozófiai megismerés sajátosságai, melyek a megismerés szubjektív és objektív feltételei? Kiterjeszhető-e az ismeretszerzés és az ítéletalkotás az empirikus világ tárgyain kívül a szellemi, lelki folyamatokra és a transzcendencia összetevőire? Befolyást gyakorol-e a transzcendens abszolútum az emberi megismerésre?

A filozófia eddigi története arról tanúskodik, hogy az ismeretelmélet talán legalapvetőbb és a nagy gondolkodók munkáiban rendszeresen visszatérő kérdése így fogalmazható meg: befolyásolják-e, illetve hogyan teszik lehetővé az ember lelkében, szellemében, értelmében meglévő, ún. *a priori* elemek (ideák, fogalmak, kategóriák, szemléletek, készségek, történeti, társadalmi, családi illetve genetikai meghatározottságok, valamint az ún. előzetes megértések és láthatóságok), tehát *eleve adott transzcendens vagy szubjektív faktorok* az emberi megismerést általában és az egyéni konkrét ismeretszerzést különösen. Tanulmányomnak ebben a részében ezért a megismerhetőség kérdéseire adott igenlő és szkeptikus válaszok felidézése mellett arra törekszem, hogy a megismerés *a priori*, *szubjektív* és egyéb meghatározottságára vonatkozó nézetek változataira nagyrészt az időrendiséget követve emlékeztessék.

2. Platón, a híres barlang hasonlatával igyekezett érzékeltetni, hogy lényeges különbség van a látszat (doxa) és az igazi lét (a görög *einai*, a latin *esse*) között. Platónnak a világot megkettőző idealizmusában az örök, változatlan és tökéletes *ideák*, vagyis az eszmények foglalták el az elsődleges helyet és szerepet. Az evilági dolgok és tulajdonságok fogalmai pedig *ideae innatae*-ként, velünk született, *a priori* kategóriákként szerepelnek, amelyeket földi megvalósulásuk képmásként, árnyékként megközelíthetnek, de azok eredeti tökéletességét sohasem érhetik el. Az ideák tehát a dolgok lényegiségének időtlen ösképei. Sokaságuknak egy magasabb rendű *idea*, a *jó és szép egyetlen ideája* adja foglalatát. Ez az *ideák ideája*, az *abszolútum*, az *istenség*. Az emberi megismerés tehát nem magyarázható pusztán érzéki tapasztalattal. A megismerésben meghatározott szerepet játszik szellemünk (nusz) is. A Platón által vallott ismeretelmélet és ontológia lényegét a sokat emlegetett platóni egyenlő szárú *háromszög* érzékelteti, amelynek csúcán helyezkedik el az abszolútum, bal oldali szára

az *anamnésziszt*, az ideákra emlékezést, jobb oldali szára a *methexiszt*, a tapasztalható valóságnak az ideákból való részeseledését jelképezi. A háromszög talapatétként szereplő átfogó pedig a tapasztalatokra utal. Mivel a lélek a múlandó testbe költözése előtt az ideákat szemlélte, megtisztulása által lehetővé válik számára az *anamnészisz*, a visszaemlékezés, ha azt megfelelő körülmények között a tapasztalat elindítja. Mindehhez azonban tudatos emberi erőfeszítésre is szükség van, ki kell jönni a barlang fogságából, meg kell szabadulni a látszatjavak, a hajlamok, a vágyak, a szenvedélyek, az agresszivitás béklyóitól és az ész erejével kell az embernek önmagát meghatározni. A *methexis*, vagyis a részeseledés mítoszának értelmében a rendként észlelhető kozmoszt az abszolútum alkotóerejeként megjelenő „*démiurgosz*” hozta létre az ideák mintájára az *ősanyagból*.

3. *Szent Ágoston* szerint az igazság bennünk, szellemi világunkban lakozik. Az igazság felismeréséhez azonban szükséges az *illumináció*, a megvilágosodás, Isten párbeszéde az emberrel. Az erkölcsi norma alapja az örök törvény, a *lex aeterna*, a *decalógus*, a *tízparancs*, vagyis az isteni jog, a *ius divinum*.

4. *Szent Tamás* fejlett ismeretelmélete szerint *nem* az ideák sokasága születik velünk, hanem az emberi szellem megismerő és alkotó készsége, az *intellectus agens* teszi lehetővé az érzékelt valóság megismerését. Azt is hangsúlyozta, hogy a tudomány feladata nem merül ki a teológia szolgálatában, hanem önálló rendeltetése az is, hogy „*beírja az emberi lélekbe az univerzum egész rendjét, valamennyi okát és elvét*”. Megállapította azonban, hogy ami a tudományban ellentmond a teológiának, azt tévedésként el kell vetnünk. Etikájában *Szent Tamás* is az isteni eredetű, örök törvényből indult ki. Az örök törvény azonban az embert nem kényszeríti, hanem normaként, parancsként jelenik meg számára. Az örök törvény etikai elveiből általános magatartási elvként, *habitus principiorum*-ként részesül az ember. Ennek alapján *a priori* bennünk lakozik az az általános erkölcsi alapelv, hogy „*tedd a jót és kerüld a rosszat*”. Élő lelkiismerettel, a szabad akarat bázisán, helyes gondolkodással (*recta ratio*-val) meg tudjuk ítélni a konkrét helyzetben a jót és a rosszat, ki tudjuk alakítani a *iudicium practicumot*, a konkrét gyakorlati ítéletet, és annak megfelelően járhatunk el.

5. Az én szerepét emeli ki a megismerésben a klasszikus *racionalizmus*. René *Descartes* (1596–1650), neves francia filozófus módszeres kételkedéseinek, az érzéki tapasztalatok kritikáján keresztül jutott el minden ismeretnek a szubjektumban fellelhető feltételéhez, a *cogito ergo sum* (gondolkozom, tehát vagyok) kétségbe vonhatatlan tényéhez. Az én, vagyis a *res cogitans* számára pedig minden igaz, amit igen tisztán és határozottan percipiálok (*illud omne*

esse verum quod valde, clare et distincte percipio). „Miként az aritmetikában és a geometriában lehetséges a tiszta és határozott megragadás, a minden kételkedéstől mentes belátás, amely szavatolja a tételek rendíthetetlen igazságát, amiként a matematika tételei logikusan következnek az első tételekből (axiómákból), ugyanúgy a filozófiának is a legfőbb eszmékből és principiumokból kell kiindulnia, és minden további megállapítását belőlük kell logikai, racionális úton levezetnie. Ezek a tisztán és határozottan megragadott eszmék és principiumok pedig az ész számára eleve adottak: *velünk született eszmék* (ideae, illetve veritates innatae). Descartes számára egyértelmű, hogy a velünk született eszméket és igazságokat az emberi ész Istentől nyeri. A racionalisták tehát a keresztény platónizmus folytatói. Úgy vélték, hogy az ember Isten képmásaként, kiindulva a Teremtő által alkotott és az emberbe plántált eszmékből, elvekből és fogalmakból képes elgondolni és megismerni a világ törvényszerűségeit.

6. Az eddigiektől lényegesen eltérő ismeretelméletet tartalmaz Thomas *Hobbes* (1588–1678), John *Locke* (1632–1704), George *Berkeley* (1685–1753) és különösen David *Hume* (1711–1776) *empirizmusa*. Eszerint az emberi megismerés forrása az érzéki tapasztalat. Az érzéki észleléseknek (perceptions) két csoportja különböztethető meg. A benyomások (impressions) olyan eleven érzetek, amelyek akkor érnek bennünket, amikor hallunk, látunk, érzünk, szeretünk, gyűlölünk stb. Benyomásaink reflexióiból kétféle érzetek származhatnak. Ezek ugyanis lehetnek egyszerűek és összetettek, illetve emóciókiváltók, amelyek az előbbiekből összekapcsolódásából jönnek létre. Az emóciók mechanikusan következnek a hasonlóságból, az idő- és térbeli érintkezésből, valamint az okozati összefüggésből. A vázoltakból Hume azt a következtetést is leszűrte, hogy a dolgok (szubsztanciák) csupán az érzéki tudatban található percepciók forrásai. Ezért az eszmék viszonyait kutató formális tudományok és a tények kapcsolatát vizsgáló reáltudományok mellett filozófiára nincs is szükség. Az ember ugyanis kialakítja a természet összetevőiből fakadó és megszokáson nyugvó hitet, amely jól beválik a gyakorlatban, de tudományosan nem igazolható. A tudatot forradalmasító, a vallást, valamint az addigi politikai és társadalmi formációkat kíméletlen kritikának alávető *felvilágosodás* sokat merített az érzéki tapasztalatokra építő empirizmusból és az ember megismerő képességét hirdető racionalizmusból is.

7. Immanuel *Kant* (1724–1804) az általa kimunkált nagyszámú, színes és bonyolult fogalmi rendszerrel törekedett az empirizmus és a racionalizmus meghaladására. Az ún. *transzcendentális reflexióiban* egyrészt hangsúlyozta, hogy az érzéki és szellemi

megismerés kölcsönösen feltételezik egymást. Az empirizmus ellenében azonban kimutatta, hogy tapasztalatunk nem empirikus, hanem *a priori* formákat (eszméket, kategóriákat, fogalmakat, alaptételeket) feltételez, amelyek nem a tapasztalatból származnak, hanem feltételei a tapasztalatnak. Kant általában egyetért a racionalizmussal. A racionalizmussal szemben azonban azt vallja, hogy az *a priori* formák lényegi összefüggésben állanak a *szemlélettel*. Az *a priori* formák szemlélet nélkül üresek, a szemlélet pedig soha nem lehet érzéki, hiszen azt a módot, azt a képességet foglalja magában, amellyel az érzékelt tárgyat gondoljuk. Ennek *a szemléletnek a forrása pedig az értelem*. Megfogalmazása szerint érzékelés nélkül tárgy nem adatnék, értelem nélkül pedig nem gondolatnék. Az értelem azonban önmagában nem szemlélhet, az érzékek pedig nem gondolhatnak semmit. Csak az érzékelés és az értelem egyesüléséből származhat ismeret. A vázoltak alapján állítható, hogy a königsbergi filozófus a felvilágosodás mindkét forrását kiegészítve, egyeztetve és megőrizve meghaladta.

A fenti összegező megállapítások alátámasztására Kant hatalmas és maga által is *kopernikuszi fordulatnak* minősített, ún. transzcendentális ismeretelméleti felfogásából a következőkre utalok. Kant az *a priori*, transzcendentális szemléleti formák körében tiszta szemléleti formaként *a teret és az időt* jelölte meg. Az előbbi révén meghatározható a tárgyak alakja, nagysága és egymáshoz való viszonya, az idő segítségével pedig megállapítható a tárgyak és az események egyidejűsége és egymásra következése. A transzcendentális logika nemcsak szemlélni képes, hanem a fogalmak és kategóriák (pl. mennyiség, minőség, ok-sági és függőségi viszonyok) igénybevételével, illetve alkotásával képes el is gondolni, gondolatban elképzelni, megeleveníteni a szemlélt és a nem szemlélt valóságot. Az *analitikus ítéletek* nem bővítik, hanem csak magyarázzák ismereteinket, az ilyen kijelentésekben ugyanis az alany eleve tartalmazza az állítmányt (pl. minden test kiterjedt). A *szintetikus ítéletben* a predikátum bővíti a megismerést (pl. „a száuruszok kihaltak”). *Szintetikus a priori ítéletnek* minősülnek az értelemnek azok a Kant által egyébként konkrétan felsorolt alaptételei, amelyeknek állítmánya *proprietás* (pl. az ember halandó).

8. A fenomenológiát, a hermeneutikát és az egzisztencializmust megelőző illetve azokkal részben párhuzamosan megjelenő filozófiai irányzatok között ismerjük az „*életfilozófia*” elnevezésű bölcseleti felfogást, amelynek képviselői Hegelnek az észet piederstálra emelő, ún. abszolút filozófiai törekvésével szemben a belső szellemi élet, különösen az érzelmek, az intuíció és az akarati megnyilvánulások jelentőségét és problémáit helyezték vizsgálá-

taik középpontjába. A „Lebensphilosophie” kifejezés Friedrich Schlegeltől (1767–1845) származik, aki az észet a negativitás és a földi gonoszság elvének minősítette. Helyette a filozófia elsődleges tárgyainak a szellemi életet, az érzelmeket és az akaratit döntéseket, valamint az intuíciónak, mint a személyiség sajátos megnyilvánulásait tekintette. E filozófiai irányzat kiemelkedő képviselőinek azonban Arthur Schopenhauert (1788–1860) és Friedrich Nietzschét (1844–1900) tartjuk. Az életfilozófia újabb változatait főleg Henri Bergson (1859–1941), Georg Simmel (1858–1918) és Wilhelm Dilthey (1833–1911) nézetei képviselik.

Schopenhauer életfilozófiájában kettős, egymással ugyan összefüggő, de nem csekély mértékben ellentétes gondolatiság található. Egyrészt e gondolkodó – érzékeny lelkületének, gyenge fizikumának, mostoha személyes sorsának, valamint a korszakfolyamatok negatív összetevőinek reflexeként – nem hisz a felvilágosodás, az ész, az ésszerűség minden akadályt legyűrő erejében. Úgy véli, hogy a bennünket hátulról taszító vágyak, szenvedélyek és a vak akarat kilátástalanságra, kielégíthetetlenségre, végtelen fáradozásra, boldogtalanságra, tartós szenvedésre, esetleg tartalmatlan unalomra kényszerítenek. Boldogságra csak akkor van esélyünk, ha tudatlanok vagyunk. A lángész az, aki legtöbbet szenved. Elismerést érdemel azonban, hogy Schopenhauer kereste a kiutat jelzett pesszimizmusából. A filozófiát ugyanis alkalmasnak tartotta arra, hogy kilépjünk az *akarat igájából* és elérjük az önmagunk feletti uralmat. Az idevezető út és az igénybe vehető eszközök között jelöli meg a művészetet, a zenét, az aszkétizmust, a buddhizmus ajánlásait és a hősi pesszimizmust. Megállapítása szerint a hős önfeláldozóan küzd másokért, jutalmat nem kap, de emléke megmarad és hőszként ünneplik.

A protestáns lelkészcsaládban született, rendkívül tehetséges, de nőiesen érzékeny, majd súlyos betegségekkel küszködő és a kortársaktól egyre inkább elszigetelődő Friedrich Nietzsche szellemi fejlődésére nagy hatást gyakorolt Schopenhauernek „A világ mint akarat és képzet” című műve. Idegrendszere azonban a prófétai öntudat, az elhagyatottság és az önkínzó munkatempó feszültségétől egyre inkább felbomlott és végül elméje is elborult. A költő-filozófus kételkedő, prófétikus, meghökkenítő, lázadó megállapításai gyakran ellentmondásosak, de gondolatvilágának irányultsága nemcsak lelkületének zaklatottságát, hanem korszakának zavarait is kifejezte. Felfogásának alapvető megállapításai szerint a megszűnőben lévő arisztokratikus erkölcs helyét a szolgálkerkölcs, a csordaerkölcs veszi át. Ennek a folyamatnak elsődleges előidézője a kereszténység. A keresztényi erkölcsi jóság Nietzsche szemé-

ben képmutatás, farizeus erkölcs. Ismert megállapítása szerint: „Isten meghalt”, de az ember él. Az átlagember ugyan képtelen önmagának értéket adó életet teremteni, de ki kell alakítani a *felsőbbrendű embert*, az energia, az értelem, a büszkeség, a *hatalom* embe-rét. A nietzschei Übermensch hatalmának jelentése azonban nem egyértelmű. Nem világos, hogy az emberi felsőbbrendűség eléréséhez mennyiben szükséges káros hajlamaink, szenvedélyeink és egyéb gyengeségeink legyőzése, illetve mi a tartalma és határa a hatalom akarásának, mennyiben használható fel ez a hatalom a mások feletti uralomra, mások emberségének tagadására. Amint ez ismert, a felsőbbrendű embernek nietzschei elképzelésből kiinduló náci koncepciója a gátlástalan kegyetlenkedések, a fajelmélet, a Holocaust egyik ideológiai bázisát alkotta.

A modern életfilozófusok közül Henri Bergson vált legismertebbé és legnépszerűbbé. Tagja volt a Francia Akadémiának és Nobel-díjjal is kitüntették. Bergson a filozófia feladatát abban látta, hogy a hasznosságra törő értelem korlátait meghaladva az *életről és a szellemről* elmélkedjék. Ehhez azonban meg kell haladnia az érzéki közvetlenséget, valamint az értelmi belátást is és megtisztult ösztönre, a valóság mély rétegeinek megismerését lehetővé tevő rokonszenvre, átélésre, *intuícóra* van szüksége. Szerinte a létezők összességében, vagy a világot átfogó létben ellentétes irányú, kettős jellegű folyamat érvényesül. Az anyagban a szétesés, a mozgás lassulása, megszűnése, halálba torkollása és a szabadság szükségszerűségbe süllyedése megy végbe. Szerencsére azonban a világból nem hiányzik az ellentétes irányú törekvés, a teremtő fejlődés, az *életlendület*, az „élan vital” sem. Az életlendület az értelmes emberben és az ember önmagát is szemlélni, értékelni és kibontakoztatni képes intuíciójában érheti el tetőfokát. Az életlendület a forrása az erkölcsnek is, amely a társadalom szükségleteihez igazodva, szabadságot korlátozó, fegyelmező, zárt erkölcs-cső merevedhet. A felsőbbrendű emberek azonban az Istentől nyert misztikus intuíciójukból merítve képesek a társadalom fegyelmén felülemelkedni, a társadalmi konformizmust áttörni és az általánosabb érvényű jó, az egyetemesebb igazság szolgálatában újabb erkölcsi szférába jutni.

9. A szubjektumra irányuló, tehát az ún. *énfilozófiai* irányzat ismeretelméleti koncepcióját testesíti meg Edmund Husserl (1859–1938) *fenomenológiai* felfogása. Az irányzat elnevezése a görög phainetai = megmutatkozik igéből származik. E felfogás szerint a filozófiának különösen azt kell vizsgálnia, ami megmutatkozik, ami adott, vagyis mindent, ami a tapasztalatban megnyilvánul, tehát fenomen. A fenomen lehet külső dolog (ház, fa, autó) és belső jelenség, tehát ami bennünk történik (kívánság, szorongás, ész-

lelés, következtetés). Hangsúlyoznunk kell, hogy a fenomenológia, elnevezésének félreérthetőségével szemben korántsem a jelenség, a külső empirikus réteg bemutatására vállalkozik, hanem éppen a fenomént hordozó *lényegiség*, *lényeges összefüggések*, az ún. *eidetikus* valóság megismerésére törekszik. (A görög *eidosz* lényegiséget, alaptermészetet, ösképet jelent.) Ezt a réteget a noészisz, a szellemi műveletek, a nem érzéki megismerés, tehát a lényegszemlélet révén ragadhatjuk meg. Lényegiségek, lényegi összefüggések nemcsak a logikai vagy a matematikai törvényszerűségeken tárhatók fel, hanem szinte bármely tapasztalati szférában. Husserl és az első fenomenológusok úgy vélték, hogy ezzel az igénynyel az eidetikus filozófia feltárhatja a tiszta, az ideális, az idő előtti és a történetiségtől független lényegiségek birodalmát. Ők is úgy vélték, hogy eljuttattak a filozófia végérvényes változatának kidolgozásához. A fenomenológia azonban hamarosan főleg *énfilozófiai*, tehát transzcendentális irányultságú lett. Jelentőssé vált a fenomenológia gyakorlati beállítottsága is, különösen az *értékeknek és értékviszonyoknak az etika és az esztétika területén történő vizsgálatával*. Az etika területén munkálkodó legismertebb fenomenológus gondolkodók: Max Scheler (1874–1928) és Nicolai Hartmann (1882–1950), a fenomenológiai esztétika legjelesebb képviselője pedig a lengyel Roman Ingarden.

10. Az ismeretelmélet fontos állomását testesíti meg a *hermeneutika*. Az irányzat elnevezését a görög mitológia isteni hírnökére, Hermészre vezetik vissza. Eredetileg és napjainkban is főleg a tolmácsolás, a magyarázás és különösen a szövegértelmezés művészetét jelentette és jelenti a hermeneutika. Kialakulására jelentős hatást gyakoroltak a biblia értelmezésének (exegézisének) problémái. A filozófiai hermeneutika megalapozói és jeles művelői, így különösen Friedrich Schleiermacher (1768–1834), Wilhelm Dilthey (1833–1911), majd Hans Georg Gadamer (1900–2002), Paul Ricoeur (sz. 1913-ban) és az egzisztencialisták közül kiemelten Martin Heidegger (1889–1976) arra a kérdésre törekedtek választ adni, hogy mely tényezők (korszakjellemzők, társadalmi viszonyok, életkörülmények, nemzeti, faji, családi származás, nyelv, genetikai adottságok stb.), milyen mértékben határozzák meg az ember értelmező tevékenységét. Széles körben vallott felfogás szerint a megértésnek mindig valamilyen *előzetes megértés* a feltétele és egyik meghatározója. Izgalmas kérdésként merült fel a hermeneutikában az is: ha tudunk az értelmezés meghatározottságáról, el lehet-e különíteni az eredeti értelmet és az értelmezett értelmet. Meddig szűkíthető, illetve lezárható-e az ún. *hermeneutikai kör*, amelynek során folytonosan megjelöljük a megértést befolyásoló előzetes

megértést. Érdekes felismerésként fogalmazták meg a hermeneutika egyes képviselői a világra vonatkozó ismereteink *nyelvi* közvetítettségét és azt is, hogy a világban benne létünk (in der Welt Sein) nyelvisége artikulálja a tapasztalat egész birodalmát. *Bármely nyelv az előzetes megértés sajátos módját testesíti meg az adott nyelvet beszélők számára*. Különös jelentősége van a hermeneutikának a történelem, a vallás, a művészetek, a jogi, az erkölcsi és az illemlnormák tartalmának és az általuk védett értékeknek a megítélésében. Általános következtetése a vizsgált irányzatnak, hogy alig fordul elő előítéletmentes megértés. A megértést befolyásoló tényezők feltárásának, tudatos kezelésének és ellensúlyozásának, vagyis az interpretáció logikai, nyelvtani, történelmi stb. szempontjainak, e módszerek vegyítési arányainak meghatározása és ennek indokolása a hermeneutika jelentős gyakorlati szerepéről tanúskodik.

Tárgyilagos igényességgel taglalja az előítélet, a tekintély, a hagyomány, az egyéni szituáció és a *látóhatár (horizont)* szerepét a megértés folyamatában H. G. Gadamer is az „Igazság és módszer – egy filozófiai hermeneutika vázlata” c., 1961-ben megjelent művében. A hermeneutikai körök kapcsolatára emlékeztet Szerzőnek az a következtetése, hogy a megértésben a különböző korszakok ismereteinek egymásba hatolása és összeolvadása megy végbe. A jelen látóhatára nem alakul ki a múlt hatása nélkül. Az igazság megtapasztalása tehát hatástörténeti esemény, amely – legalábbis a tudományban – hermeneutikai kezelésre szorul.

11. A két világháború között és azt követően is eléggé széles körben váltak ismertté és váltottak ki élénk vitákat az *exisztencializmus* elnevezésű filozófiai felfogások megállapításai. Az egzisztencializmus elsősorban az *én* újszerű ontológiája és ismeretelmélete, amelynek középpontjában a szubjektum áll a maga világba-vetettségében, magányában, bizonytalanságában, elfelejtettségében, hiányaiban, gondjaiban, szorongásában, félelmében, menekülésében. Az egzisztencialista gondolkodók „a mindenkor enyém”-re (je meinig), a saját énré irányítják figyelmüket. E filozófiai áramlat művelőinek szemléletében több közös vonás tapasztalható (pl. a transzcendens, vagyis szubjektív fenomenológiához és a hermeneutikához fűződő szoros kapcsolat, a szubjektum adottságainak, a világban ittlétének, jelenlétének már jelzett szkeptikus, pesszimizisztikus megítélése), mégsem beszélhetünk egységes és egyetlen egzisztencialista filozófiáról. Azt sem állíthatjuk, hogy e filozófiai irányzat képviselőinek fejtegetéseiből nem szűrhetők le *tanulságos, pozitív, hasznos* következtetések.

11.1. Az egzisztencializmus első kiemelkedő képviselője, Sören Kierkegaard (1813–1855) dán protestáns teológus élénk szellemi küzdelmet folytatott

Hegelnek az embert kívülről szemlélő objektivista felfogásával és a dán államegyház felszínes kereszténységével szemben, aki mélységesen hitt Istenben és meggyőződéssel hangsúlyozta azt is, hogy Isten létét nem bizonyíthatjuk a szokásos módon, mert a hit nem az értelem, hanem az akarat, a végtelenül bensőséges szenvedély megnyilvánulása. Ábrahám és Izsák bibliai történetére hivatkozva állította, hogy a hit ott kezdődik, ahol a gondolkodás megszűnik. Ha a hit elfogadja a paradoxont és az abszurdot, akkor birtokba veszi a legteljesebb szabadságot, mert felszabadul a világtól. Elemzése a formális, a felcíomázott és az állam által támogatott ceremonialis vallásossággal szemben a szubjektum abszolút egyéni, zárt vallásosságát szolgálták.

11.2. Bár a kant-i ismeretelméletből indult ki, filozófiailag is alátámaszthatónak tartja Isten létét és szerepét Karl Jaspers (1883–1969), aki szerint Isten megtapasztalható a szabadságban, mert az ember szabadsága vezetés után kiált. Isten rejtjeleinek betűzése révén, az egzisztenciális határhelyzetekben, kudarcokban (pl. súlyos veszély, fenyegettség, megvázkództatás, szenvedés, halálközelség esetén) Isten felismerhető. Az elrejtett Isten megismerhető, mert minden az Abszolútum beszédévé válhat. Jaspers egzisztencialista felfogása nem kilátástalan. Tanácsokat fogalmaz meg a magány ellensúlyozására, a kudarc elviselésére. Aktivitásra, kommunikációra, szerető küzdelemre biztat. Szerinte az ember ittéléte (Dasein) az egzisztencia cselekvésben világosodik meg. Magányosságban nem lehet filozofálni, a filozófiai igazság forrása a *kommunikáció*, amely egymás kölcsönös megértését könnyíti meg a cselekvésben, a szóban és a csend közös hallgatásában. Az egzisztenciális embernek mindig úton kell lennie, mindig nyitva kell állnia, a vándornak nincs végleges igazsága, nem merevedhet meg dogmatikus igazságokban. Az abszolút tolerancia valódi emberi cél. Szükségünk van azonban a magányra is, saját eredeti mivoltunk megismerése ugyanis a legmélyebb kommunikáció.

11.3. Rendkívül gazdag és bonyolult Martin Heidegger (1889–1976) német filozófus egzisztencialista koncepciója is. Bár Husserl és Scheler is felismerte, hogy az ember nem értelmezhető egyszerű tárgyként illetve létezőként, hanem csak mint intencionális aktusok megvalósítója fogható fel, Heidegger szerint az emberi létet, amelyet ő is ittlétnek, a világban való létnek nevez, csak maga az ember értheti meg. Az ember létezésének összetevőivel természetesen behatóan foglalkoznak a különböző szaktudományok, ezeket azonban egzisztenciális analitikával, vagy fundamentalontológiával kell megalapozni. Az emberi lét térhez és időhöz kapcsolt lét. Behatóan foglalkozott Heidegger az ittlét hermeneutikai

értelmezésével. A „das Man”, az akar ki, a bárki közepszerűségével, fecsegésével szemben az autentikus lét, a lelkiismeretes és felelős, eltökélt együttlét magasabbrendűségét hangsúlyozza. Az énnel ki kell lépnie a mindennapi önfelejtésből, létfelejtésből és létét a halálhoz viszonyuló létként (Sein zum Tode) értelmezve, önmagát radikális szabadságként és lehetőségként kell előrevetnie (entwerfen). Mindez azt jelenti, hogy az vagyok, amivé magamat az egzisztálásban teszem. Ehhez hasznosítanom kell az egzisztencia szerkezetére vonatkozó ismereteket, az ún. egzisztálokot, amelyek meghatározzák az emberi létet. Amint az eddigiekből részben már kitűnt, ilyenek például a történetiség, a világiság, az együttlét (Mitsein), a gondozó és gondoskodó lét, a testiség, a szexualitás, a halállal, a semmivel való lét, a szorongás, a szegény stb.

11.4. Kierkegaard Istenével, Jaspers Isten-koncepciójával szemben a francia egzisztencializmus kiemelkedő képviselője Jean Paul Sartre (1905–1986) *ateista*. Mivel szerinte Isten nem lehet az emberi lét végső értelemadó alapja, ez a lét abszurd, az egzisztenciát az embernek el kell viselnie. Végső következtetése tehát kilátástalanul pesszimiztikus, hiszen megállapítása szerint az ember nem más, mint haszontalan szenvedés, „L’homme est une passion inutile”. Sartre egyébként rendkívül termékeny filozófiai és írói munkásságot fejtett ki. A második világháború alatt Merleau-Ponty-val közösen „Szocializmus és szabadság” elnevezéssel ellenállási csoportot szervezett, majd 1944-ben Raymond Aronnal, Merleau Ponty-val és élettársával, Simone de Beauvoirral megalapította a „Les Temps modernes” c. folyóiratot. Irodalmi és filozófiai tevékenysége, bátor fellépései, feltűnő megnyilvánulásai, politikai csapongásai alapján korának nagyhatású és sokat vitatott személyisége.

Sartre az ember életében kiemelkedő szerepet tulajdonít az *érzelemnek*. Az emóció a tudat egyik létezési formája, amelynek közvetítésével érthető meg saját létünk és világunk is. Az emóció ugyanis mindig intencionális, tehát mindig valamire irányul, az ember folyton fél valamitől vagy örül valaminek. A félelemből fakad a menekülés, de minél jobban menekülünk, annál inkább félünk. A félelem és a menekülés tehát tárgyhoz kapcsolt, a szorongás azonban tárgy nélküli, az ember önmagából feltörő érzése. Pesszimiztikus Sartre-nak szabadságfelfogása is. Szerinte ugyan szabadok vagyunk, de tehetetlenek. Fenomenológiai megközelítéssel írta meg 1943-ban a „Lét és semmi” c. munkáját. A fenomén magában (en soi) van, a rá irányuló tudat pedig magáért (pour soi). Ebből következik, hogy a dolgoknak a tudat léte által van lényegük, ebben az értelemben az egzisztencia megelőzi az esszenciát. Az emberi lét folytonos szán-

dékos cselekvés. A világ arculatának alakulására irányuló cselekvésben választhatok, de azt nem tehetem meg, hogy ne válasszak. Szabadságra vagyok ítélve, ez pedig felelősséggel jár. Az emberi cselekvés többnyire szükségletkielégítésre irányul. Az ember azonban Sartre szerint is „hiánylény”, a szűkösség jelenléte. Az emberi élet, mint szabadon választott kaland, folytonos küzdelem a szűkösséggel.

11.5. A francia existencializmus keresztény irányultságának jelentős képviselője Gabriel Martin (1889–1973), aki a Sorbonon tanított és elméleti munkássága mellett drámákat is írt. Felfogásának fontos tétele, hogy az emberi gondolkodás a létezés bizonyosságával rendelkezik, de emellett a vallásos hit jellemzi az individualitást. A hit olyan gondolkodás, amelyben Isten létének legfontosabb bizonyítéka, hogy nincs bizonyítéka, így csak hinni lehet. A hit lényege pedig a szeretet, a kétségbeesés ellensúlyozója pedig a remény, amely a titokzatos princípiumhoz kapcsolódik. Ez akarásra érdemessé teszi azt, amelyet én egész énemmel akarok. Martin hangsúlyozta, hogy az általa bemutatott hit nem feltétlenül keresztény hitet jelent, hanem a fogalomvilágon túli, tehát transzcendens létben való hitet tartalmaz, amely a lét misztériumának minősül.

11.6. Az ember, az egyén, az én, a személy helyzetét és problémáit középpontba állító filozófiai vizsgálódás jelentős irányzataként bontakozott ki a 20. század elején a *perszonalizmus*. A *Schleiermachtetől* származó kifejezés eredetileg a panteizmussal szemben a személyes Istenbe vetett hitet jelezte. Ettől eltérő tartalmú elnevezés Charles *Renouviertől* (1871–1903) származik. E nézetrendszer kimunkálásában jelentős érdemeket szerzett Ferdinand *Ebner* (1882–1931), Martin *Buber* (1878–1965), Franz *Rosenzweig* (1886–1929), Emmanuel *Mounier* (1905–1950) és Emmanuel *Lévinas* ().

A perszonalizmus figyelmét főként a személy megvalósulása köti le, amely nem választható el a másik személytől. A magányosan egzisztáló én önmagára eszmélését a másik, a Te általi megszólítás előzi és könnyíti meg. (Ebner) Az ember a Te által lesz Énné. (Buber) Természetesen az Én a másik számára Te-ként jelenik meg. Isten is csak mint Te található meg. Ez következik be a fohászbán, a könyörgésben, az imában. *Buber* 1923-ban publikálta az „Én és Te” c. vallásfilozófiai művét. Alaptétele szerint Isten adekvát neve a Te. Ebből következik, hogy nem róla, hanem csak vele lehet és érdemes beszélni. Emellett erőteljesen hangsúlyozza az Én és szükségleteinek kielégítését szolgáló dolgok, illetve az Én és a személyes Te, illetve Ti közötti különbséget. Az emberi észnek csak a Te felfedezése, csak az Én és a Te tartalmas viszonya nyújthat értelmet. Minden véges Te az örök isteni Te képviselője. Az interperszonális

kapcsolat és párbeszéd jelentőségét felismerve törekedett 1930-tól kezdődő jeruzsálemi emigrációjában előmozdítani a zsidók és arabok közötti megértést.

Franz *Rosenzweig* ugyancsak zsidó családban született Kasselben. Az ember, az Én, az Isten és a világ különbözőségét hangsúlyozta. A sokféle különbözőség az örökkévalóság privilégiuma, amit nem megszüntetni, hanem megérteni, elviselni és kezelni kell tudni.

Mounier a baloldali francia katolikus perszonalizmus kiemelkedő képviselője. Ez az irányzat a 20. század harmincas éveinek nagy gazdasági válságát követő időszakban bontakozott ki. Ennek jegyében alapította *Mounier* 1932-ben az „*Esprit*” c. folyóiratot. Ebben írta 1936-ban, hogy: „Perszonalistának nevezünk minden tant, minden kultúrát, amely elismeri az emberi személy elsőbbségét, a személy fejlődését biztosító anyagi szükségességekkel és kollektív berendezésekkel szemben”. Elveti tehát az önző individualizmust és a tulajdonviszonyokat megváltoztató marxista kollektívizmust is. Álláspontja szerint „az ember nem létezik teljességgel és nem tudja soha jól, hogy micsoda ő. Erre csak a konverzió, az elhivatottság, a kultúra, a szeretet taníthatja meg”. Hasonló felfogást fejt ki *Jean Lacrois* is, amikor úgy véli, hogy az intézmények szükségesek és hasznosak ugyan, amikor biztonságot és támaszt nyújtanak a személynek, de az egymást elismerő, egymásnak kölcsönösen előnyt biztosító, szerető kapcsolat nem nélkülözhető. A perszonalizmus tehát az Én felfedezése a Te által, az Én és a Te kölcsönös elismerése, tisztelete és egyesülése anélkül, hogy tagadná a különbséget. Az ember nemcsak egység, hanem többféleség is. Az egységesülő filozófiák erőszakot követnek el a valóság sokszínűségével szemben. Szeretettől áthatott értelem képes csak meglátni az egységet és a különbséget is.

Emmanuel *Lévinas* Litvániában született, zsidó származású, francia filozófus, aki családi vonatkozásban is elszenvedte a Holokauszt következményeit. Szemléletében erőteljes az Én, az alany magányának észlelése. Ebből kiindulva hangsúlyozza, hogy az ember vágyódik a másik tekintetére, amelyben sokféle igény és elismerés nyilvánulhat meg. Szerinte csak akkor leszünk képesek önkritikus és tárgyilagos önmegismerésre, ha olvashatunk a másik arcában és szemében megnyilvánuló érzésekből. Az etikai valóság nem rendelhető alá sem az ontológia rideg racionalitásának, sem a monológikus én igényeinek. Meggyőződése szerint bármely filozófia igazságtartalmát az dönti el, hogy képes-e megakadályozni vagy legalább megnehezíteni az erőszakosságot. Az Én és a Te viszonyában meg kell szüntetni az aránytalanságokat, a kölcsönösség hiányát, mert másként a szeretet nem lesz más, mint „tűsz”, „kezes”, tehát

áldozat a másékért.

11.7. Az ismeretelmélet fejlődésében figyelmet érdemlő felfogást alakítottak ki a neopozitivizmus riválisaiként a *kritikai racionalizmus* képviselői közül Karl Popper (1902–1994), Lakatos Imre (1922–1972) és Hans Albert (1921–). Popper újszerű megállapítása szerint a tudományos kutatóknak nem hipotézise igazolására, hanem a *cáfoló esetek* felderítésére kell törekednie. Tudományos haladásnak csak olyan elmélet kimunkálása tekinthető, amely ellenáll a cáfoló próbáknak is. A tudásnak nincsenek végső forrásai, legfeljebb történetiek, amelyek közül a hagyomány a legfontosabb, hiszen tudásunk szinte mindig valamely korábbi ismeret módosítása. A végső magyarázat keresése azonban illúzió, hiszen a tudomány tájékoztató és kritikailag ellenőrizhető sejtések alkotásával csak igyekszik az igazsághoz mind közelebb jutni. Szerinte az emberi tudás növekedése a darwini természetes kiválasztódásra emlékeztet. Ajánlja a nyílt társadalmat, amelynek intézményei védik a gondolkodás, a kritika és a vállalkozás szabadságát.

Lakatos Imre elveti azt a reduktivistá felfogást, amely a matematikát időtlen, változatlan és történelem feletti szellemi építménynek tartja. A matematika tudományának fejlődését is izgalmas felfedezések jellemzik. Lényeges elemmel egészítette ki Lakatos Popper felfogását, amikor a *cáfoló esetek magyarázatát* is igényli. Tanulságos megállapításként fogadhatjuk el Hans Albertnek azt a tételét, amely szerint a tudásnak azokat a területeit, amelyek bizonyosságát *dogmák tartalmazzák, ideológiáknak* nevezhetjük. Ha Popper szellemében kiinduló kutatási tételeinket nem dogmáknak, hanem sejtéseknek tekintjük, és a belőlük leszűrt vagy rájuk vonatkozó megállapításokat folyton bíráljuk és javítjuk, közelebb juthatunk az igazsághoz.

11.8. Sajátos észak-amerikai filozófiai irányzatként született meg a 19. század végén és a 20. század elején a *pragmatizmus* koncepciója, amely különböző változatokban inkább köznapi szemléletként napjainkban is széles körű elismertségnek és követésnek örvend. A pragmatizmus alapítójaként Charles Sanders Peirce-t (1839–1914) tekinti a filozófiatörténet. Peirce felfogásának központi kategóriája a habitus. Szerinte a habitus mibenléte attól függ, hogy mikor és hogyan indít bennünket cselekvésre. Az igazság fogalmát a kijelentések elfogadhatóságával vagy a bennük való hit erősségével tudjuk megvilágítani. A hitek vagy vélemények megszilárdításának négy útját írja le. Ezek az emlékezet, a tekintély, a józan ész, a tudomány. Az igazság elfogadásának legfontosabb eszköze azonban a *megegyezés*.

William James (1842–1910) a pragmatizmus egyértelmű koncepcióját abban a beállítódásban fogalmazta meg, amely hátat fordít az „első” dolgok-

nak, az alapelveknek, a kategóriáknak, a feltételezett szükségszerűségnek és arccal a *tények, az eredmények, a következmények* felé fordul. A pragmatizmus az igazság fogalmát a *hasznossággal* vagy a sikerrel definiálja. Mindez még a vallásra is érvényes, ha bebizonyosodik, hogy valamely teológiai eszme az élet szempontjából értékes, akkor pragmatikusan igaz. A világ egységét nem lehet egyetlen elvből magyarázni. A világ nem univerzum, hanem multiverzum, vagyis sok önálló területre tagozódik. A pluralisztikus világ az egymással szemben álló erők küzdőtere. A monisztikus világra az ismétlődés jellemző, a pluralisztikus világ nyitott, és ezért létre jöhet benne valami új. Az akarat csak az ilyen világban lehet szabad, hiszen a szabad döntés többnyire az újnak a választása.

John Dewey (1859–1952) különösen a két világháború között járult hozzá a pragmatizmus továbbfejlesztéséhez. Felfogása ebben az időszakban az Egyesült Államokban széles körű elismertségre tett szert. Megbízható ismeretekhez csak a tudományok révén juthatunk. Tagadta a transzcendenciát, elutasította a vallást. Az ismeretek olyan *eszközök*, amelyek az eredményes cselekvést biztosítják (*instrumentalizmus*). Ha az ember el akarja érni céljait, ésszerűen kell gondolkodnia és döntenie. A racionalitás fokát a *siker* méri. A tudomány nemcsak ismeretrendszer, hanem az *értékek alakítója és védelmezője* is.

IV. A keresztény bázisú teodicea kérdései, válaszai és vitái

1. A teodicea elnevezés G. W. Leibniz (1646–1714) német filozófustól származik és istentannak fordított megfelelője a görög theosz és dicaioszisz szavak jelentésére vezethető vissza. Bár a kifejezés a 18. században született, utólag általánosan használt megjelölésévé vált a Leibniz Istenkoncepcióját megelőzően és azt követően született zsidó–keresztény bázisú istenérveknek és istennel összefüggő filozófiai felfogásoknak. Megjegyzendő, hogy szűkebb értelemben a teodicea szó a skolasztikus filozófiának azt az ágát jelöli, amely az ész természetes fényében vizsgálja Isten létének és mibenlétének kérdéseit.³ Emellett az általános filozófiai istentan – amint ez az eddigi áttekintésünkben is kitűnt – egyidős a filozófiával. Tárgykörük részbeni egybeesése ellenére a teodicea abban különbözik a keresztény teológiáktól, hogy az utóbbiak az isteni kinyilatkoztatásból indulnak ki, az előbbi pedig filozófiai észérvekkel foglalkozik a jelzett kérdésekkel. A skolasztikus teodicea művelőinek többsége a mélységes vallásos hit és teológiai meggyőződés szolgálatában munkálta ki, illetve sorakoztatta fel a filozófiai észérveket. Ezáltal

azt törekedtek igazolni, hogy a keresztény hit nem vakhit, hanem tudatos meggyőződés és arra épülő engedelmesség. Ezért is állíthatták e tan művelői, hogy a filozófia és azon belül a teodicea a teológia szolgálólánya (*ancilla theologiae*). A teodicea érveit a nem hívő ember is elfogadhatja. Az istenérvek bizonyító erejének elismerése természetesen az ember meggyőződésének és szabad döntésének függvénye. A teodicea nemcsak Isten létével és tulajdonságaival foglalkozik, hanem a Teremtő szerepével is. Ezáltal értelmezi és minősíti az érzékelhető világ összetevőinek és benne az embernek jellemzőit, valamint ezek és az Isten közötti viszonyt. A teodicea lehetőségei nem korlátlanok. E tan művelőinek korrektségét tanúsítja, hogy egymás érveit többször maguk is élénken vitatták és gyakran megjelölték azokat a kérdéseket is, amelyek megítélésük szerint kívülről esnek a filozófiai bizonyítás lehetőségein és elfogadásuk misztikumként, misztériumként a hitre hárul. Kiemelendő, hogy a teodicea filozófiailag ésszerűnek tartott állításai eltérően a teológia bizonyos, a hívők által kérdésessé nem tehető tételeitől, nem dogmák.

A vizsgált teodicea tételei között figyelmet érdemel az állításra, a tagadásra és a fokozásra vonatkozó felfogás. Eszerint a világban tapasztalható bizonyos egyszerű tökéletességek (pl. bölcsesség, jószág) Istenről is állíthatók. Figyelmeztető azonban az 1215-ben tartott lateráni zsinat atyáinak az a megállapítása, hogy „a Teremtőről és a teremtményről semmiféle hasonlóságot nem állíthatunk anélkül, hogy ez ne foglalná magában kettőjük jóval nagyobb különbségét is”.⁴ A tagadás elvének és módszerének alkalmazásával Istenről nem szabad sem tökéletlenséget (pl. haragvó, irigy), sem a véges létmódból eredő tökéletességet (pl. szépalkatú, ügyes) állítanunk. A fokozás révén viszont a végtelenségig növelve kell hangsúlyoznunk az isteni tulajdonságokat (pl. Isten bölcsességét).

2.1. A skolasztikus teodicea főbb istenérveinek lényeges elemei közül elsőként vázolandó, ún. „ontológiai” istenérv első kimunkálója Cantenbury Szent Anzelm (1033–1109) volt. A vallásfilozófiai munkákban az ontológiai jelző rendszerint azért szerepel idézőjelben, mert Anzelm ezt az érvet egyrészt és elsődlegesen Isten Ő általa megfogalmazott fogalmából, másrészt a hívő ember belátásából, vagyis általános tapasztalataiból vezette le. Anzelmtől származó sokat idézett megállapítás szerint ugyanis Isten olyasvalami, „*aminél semmi nagyobb nem gondolható*”. Ezt az istenérvet többen azért vitatták, mert valamely fogalom léte nem feltétlenül garantálja a fogalom tartalmának tényleges létezését. A kritikusok többnyire nem vették figyelembe vagy nem fogadták el Anzelmnak azt az érvet, hogy az idézett meghatározás magában foglalja Isten végtelen tökéletes-

ségét, amelynek szerves összetevője Isten tényleges és szükségszerű léte. Isten csak mint létező gondolható el. Isten fogalmát a fogalom és a lét egybeesése jellemzi. Nem létező Isten fogalma ellentmondásos.

Kant szerint azonban minden létezési tétel szintetikus állítás, mert valamely dolog létezését csak tapasztalat alapján állíthatom, így a dolog létezését kimondó ítéletem a dolog fogalmának és a tapasztalat adatának szintézise. Minthogy azonban Kant szerint Istenre vonatkozóan nem lehet tapasztalatunk, az ontológiai érveknek nincs bizonyító ereje. Anzelm érveinek megfogalmazásában szereplő „létezés” azonban valóságos, vagyis tapasztalati kapcsolatot kíván kifejezni az istenfogalom, valamint az isteni és emberi lét sokrétű rendje között. Anzelm szerint az egzisztencia az abszolút lény tökéletességei közé tartozik. Benedictus Spinoza (1632–1677) átvette Descartes szubsztancia-fogalmát és az egyetlen szubsztanciából „*more geometrico*”, azaz geometriai módon vezette le következtetéseit. Ezek között megállapította, hogy a megértés, az ész, az örökkévalóság bizonyos alakjában fogja fel a dolgokat és így jut el az igaz eszmékhez. „Az első és örök igazság az, hogy Isten van...” Spinozát kortársai materialistának, Schelling és Hegel idealistának tartotta. Az Őt hevesen bíráló Leibniz szerint a legrosszabb fajta filozófiát művelte, mert nem materialista, nem is idealista felfogása *hybrisz*, az értelmi dölyf kudarca.

2.2. A legismertebb, klasszikusnak nevezhető istenérv a *mozgásból* indul ki. Már Arisztotelész megállapította, hogy mindazt ami mozog, valami más mozgatja. Mivel azonban a mozgatók és mozgatottak sorában nem lehet a végtelenbe menni, fel kell tételeznünk valamilyen mozdulatlan mozgatót. A skolasztika fejedelme, Szent Tamás az általa kimunkált istenérvek, a híres „öt út” első tagjaként alkalmazza a kinesziológiai bizonyítékot. Ennek keretében Ő is megállapítja, hogy a világban mozgás van. Mindazt, ami mozog, valami más mozgatja. Mint-hogy a lényegileg egymás alá rendelt mozgatók sorában nem lehet a végtelenbe menni, fel kell tételeznünk valamiféle első mozdulatlan mozgatót, akit Istennek nevezünk. Szent Tamás öt istenérvének első tagját a mozgás tapasztalati tényének tekinti. Ebben az érvelésben a mozgás tág értelemben szerepel és mindenféle változást (pl. keletkezést, növekedést, pusztulást, minőség- és helyváltoztatást stb.) magában foglal. A mozgás átmenet a lehetőségből a megvalósulásba. A mozgató ok olyan valóság, amely valamely lehetőséget a megvalósulásba visz. Az első mozgatónak mozdulatlanul kell lennie, nem lehet benne lehetőségi lét. Az első mozdulatlan mozgató tehát tiszta megvalósultság (*actus purus*). Mivel a tiszta megvalósultság korlátlan módon birtokolja létét, végtelenül értelmes és személyes való-

ságnak kell lennie, aki tökéletességével felülmúlja az által mozgott világot. Ez a végtelen és felülmúló (transcendens) valóság: Isten.

Ezt az istenérvet is többen vitatták. A dialektikus materializmus egyik ellenérve szerint az ellentétek egységének és harcának egyetemes törvénye folytán az anyag lényegi tulajdonsága az önmozgás. Másik ellenérvként pedig azt állítja e tan, hogy az anyagi világ örök és ezért nincs szükség a mozgás első megindítójára. A teodicea ezekkel az állításokkal szemben azt vallja, hogy az önmozgás, különösen a rendet növelő mozgás elindítására is szükség volt és a végtelen sor egésze sem hordozhatja magában mozgásának elégséges okát. A mozdulatlan mozgató egyébként sem a véges vagy végtelen sor elején áll, hanem fölötte létezik. A mozgások végtelen és örök sorozatában is magyarázatra szorul a rendet növelő mozgások elégséges alapja, amelynek keresésében el kell jutnunk a transzcendens első létrehozóhoz. Egyébként az első mozgató sem merev létalap, hanem tiszta megvalósultság, aki végtelen fokban birtokolja életét. Amint ezt *Turay* Alfréd megfogalmazza, azt el kell ismernünk, hogy „erről az abszolút módon élő tiszta megvalósultságról megfelelő fogalmat sosem alkothatunk”.⁵

2.3. A keresztény tanítás szerint Isten a világnak nem csupán mozgatója, hanem *teremtője és fenntartója* is. A Szent Tamás által írt *Summa Theologiae*-ben a *létesítő* ok a híres öt út harmadik tagja. Eszerint mint-hogy a lényegileg egymás alá rendelt létesítő okok sorában nem lehet a végtelenségbe menni, fel kell tételeznünk valamiféle első létesítő okot, akit Istennek nevezünk. Tág értelemben a *causa movens* is létesítő ok, amennyiben formát vezet be, vagy rendezzi az anyagot, a szoros értelemben vett létesítő ok azonban teremtő ok (*causa creans*). Teremteni pedig annyi, mint a dolgok létét okozni, azaz a véges lét összetevőit, anyagait és formáit létrehozni és fenntartani. Ilyen létesítő okozásra csak az képes, aki képes áthidalni a semmi és valami között húzódnó szakadékot. A szaktudományok csak a létezők változásának okát keresik és nem adhatnak teljes magyarázatot az okozatok létre. A filozófiai okság elve a létezők és a lételvek elégséges alakját magyarázza. Arra keres választ, hogy miért vannak a létezők és miért olyanok, amilyenek. Ehhez a létesítő okok sorozatainak és hierarchiáinak első okát is fel kell tárni. Isten a létesítő okok hierarchikus sorozatának, azaz a létnek létesítője és fenntartója. Ennek az első oknak már nincs oka (*causa prima incausala*), létének magyarázatát önmagában bírja. Mivel ez az első ok a szellemi valóságoknak is lét-oka, személyesnek is kell lennie. Az első létesítő és fenntartó transzcendens Istenről világos fogalmat ugyan nem alkotunk, létét azonban a vázolt filozófiai érveléssel

posztulálnunk kell.

A filozófiai létesítő ok koncepcióját is élénk vita kísérte. A kapcsolódó kritika tárgyai közül az örökévalóság és a végtelenség problémájára utalok. Az örökkévalóság feltételezése a teodicea szerint azért nem döntheti meg Szent Tamás érvelését, mert Isten öröktől fogva is teremtheti és fenntarthatja a világot. A tamási koncepció nem a végtelen sor lehetetlenségeire épül, hanem arra, hogy ha az okozatok összetett rendszerében nincs létesítő ok, akkor az okozatok létre, sőt a végtelen sor létre sem tudunk elégséges magyarázatot adni. Megjegyzendő azonban, hogy az „elégséges magyarázat” kifejezés gyengíti a bizonyító érvelés súlyát.

2.4. A latin kontingencia (esetlegesség) alapján *kontingencia-érvek*, vagy Kant alapján kozmológiai érvek nevezük a következő istenérvet. E felfogás szerint esetleges mindaz, ami képes lenni és nem lenni, vagy ami nem önmagában hordozza létének és mibenlétének teljes alapját. Az esetleges dolgok jellemzői a végesség, a függőség, a változékonyság, a sebezhetőség és a megsemmisülés képessége. Az önmaga által (*per se*) szükségszerű valóságnak nincsenek rajta kívül álló feltételei. A létbeli szükségszerűségnek ezt a legerősebb változatát *apodiktikus szükségszerűségnek* nevezük. Mivel az esetleges alapok sorában nem lehet a végtelenbe menni – vallja ez az istenérv –, fel kell tételeznünk az apodiktikusan szükségszerű alap valóságát is. Feltételezhető, hogy ez a feltétlenül szükségszerű alap azonos Istennel. David *Hume* ellenvetése ezzel szemben az, hogy a tényigazságok a tapasztalattól függetlenül nem igazolhatók. A teodicea válasza *Hume* ellenvetésére egyrészt az, hogy a tudományban és a filozófiában gyakoriak a tapasztalatot megelőző ítéletek, másrészt az istenérvek rendelkeznek bizonyos háttértapasztalattal is. *Hume* érveit követve egyébként is a világ bármelyik lehetőségéről ellentmondás nélkül elgondolhatjuk, hogy nem létezik, a feltétlenül szükségszerű alapról azonban ez nem gondolható, mert akkor nem tudnánk elégséges magyarázatot adni a ténylegesen meglévő esetleges létezőkről. *Hume* második ellenvetése azonban az, hogy az univerzum örök és ok nélküli valóság. Az apodiktikus szükségszerűség érvét támasztja alá a Leibniz által megfogalmazott „*elégséges alap elve*” is. Leibniz az elégséges alapra vonatkozó felfogásának záró következtetéseként megállapítja: „Semmi sem történik elégséges alap nélkül, azaz semmi sem történik úgy, hogy aki eléggé ismeri a dolgokat, meg ne tudná adni az okot, amely elégséges annak meghatározására, hogy miért így állnak a dolgok és miért nem másképp... Annak az elégséges alapnak, amely nem szorul rá másik alapra, kívül kell lennie az esetleges dolgok egymásutánján, és olyan szubsz-

tanciónak kell lennie, amely oka azoknak, maga pedig szükségszerű lét, amely magában foglalja létezésének alapját... A dolgoknak ezt a végső alakját nevezzük Istennek”.⁶ E gondolatmenet ellen főleg Kant nyomán azt lehet felhozni, hogy a szükségszerű lény fogalmából kiindulva a priori tételezi fel Isten létét.

2.5. Szent Tamás következő istenérve annak megállapításából indul ki, hogy a tökéletességek fokozatainak és korlátozott előfordulásának az a magyarázata, hogy a különféle létezők (élettelen anyagok, vegetatív létezők, állatok, ember) eltérő mértékben részesednek az önmagában fennálló és minden szempontból feltétlenül létező valóságból, amely a transzcendens Isten. Descartes szerint a legtökéletesebb lény eszménye velünk született fogalom, amelynek ismeretében fedezzük fel önmagunk végességét és fogyatékoságait. Leibniz különbséget tesz az észigazságok (pl. a matematika és a logika tételei) és a tapasztalati eredetű tényigazságok között. Az észigazságok Istentől származnak.

2.6. A célirányosságból vett istenérvet *teleológikus* bizonyítéknak nevezzük. Eszerint mivel a természeti létezők nem rendelkeznek értelemmel és mégis célirányosan működnek, ennek magyarázatához olyan értelmes és akarattal rendelkező célkitűzőt kell feltételeznünk, aki a természet dolgait irányítja. Valószínű, hogy ez a bölcs lény a világot teremtő, mozgató, átható és felülmúló Isten. Isten úgy irányítja a világot, hogy tiszteletben tartja a természet autonómiáját és számol a véletlenekkel. Az isteni irányítás tehát nem közvetlen beavatkozással, hanem a természeti létezők közvetítésével valósul meg. A célkitűző és a dolgokat célra irányító Isten tervének részletei azonban nem világosak számunkra. Az univerzum rendje és a dolgok *célirányos* működése alapján mégis következtethetünk az isteni tervekre.

A Szent Tamástól származó célirányossági érvek fogalmazását ugyancsak sokoldalúan vitatták a későbbi filozófusok. Descartes nem tagadja, hogy a világot Isten kormányozza, de azt állítja, hogy ezek a célok kifürkészhetetlenek számunkra. Spinoza szerint a célirányosság antropomorf kivetítés. A célirányossági szemlélet nem veszi figyelembe, hogy a természetben minden szükségszerűen megy végbe, visszatart a ható okok tudományos kutatásától, nem tudja megmagyarázni a jámbort és az istentelen rosszat egyaránt sújtó természeti csapásokat, betegségeket és végül a legtökéletesebbet legtökéletlenebbre változtatja, mert a cél kedvéért olyasmire törekszik, amit nélkülöz. Spinoza kritikája vegyíti a célirányosságot a hasznossággal. Az üdvösség szempontjából azonban nehezen ítéltető meg, mi a hasznos. Leibniz úgy véli, hogy a valóság alapjául szolgáló erőegységekben, a *monaszokban* célirányos törekvések vannak. A monaszok ugyan nem hatnak egy-

másra, mégis csodálatos összhang érvényesül közöttük. Ennek magyarázata az Istentől eleve elrendelt harmónia. Kant szerint viszont a célirányossági istenérve az istenhit megnyugtatóra szolgál, de nem tekinthető minden kétséget kizáró bizonyítéknak. A 20. században különösen a neoskolasztikusok, valamint P. Teilhard de Chardin (1881–1955), K. Rahner, B. J. F. Lonergan (1904–1984) és P. Schoonenberg (1911–) munkáiban az általános evolúcióra alapozott istenérve is megtalálható. Teilhard szerint a világmindenség fejlődését a formák gazdagabbá és bonyolultabbá válása jellemzi. Az univerzum evolúciójában kialakult elemi formák szerepét az összetett testek formái vették át, majd ezek helyébe bizonyos esetekben a vegetatív forma lépett, amely később átadta helyét a szenzitív és az értelmes formának. Rahner megállapítása szerint a kozmosz evolúciójában *léttöbbletek* is megjelennek, amelyek a rendet, a növekedést, a magasabb rendű formák kialakulását jelentik. A kozmosz fejlődésének folyamatát Teilhard és Lonergan szerint az *emelkedő valószínűség* vagy az *irányított véletlen* fogalmával írhatjuk le. Ennek keretében a kedvező jelenségeket kiválasztjuk és megőrizzük azal a céllal, hogy növeljük a magasabb szintű rendszer véletlenszerű megjelenésének esélyeit. A kozmosz evolúciója a célirányosság jeleit is mutatja. Ezt a folyamatot azonban inkább a szerencsejáték logikája jellemzi. A filozófus joggal következtet e szerencsejáték alkotójára, aki az általa kialakított programmal és létfenntartó, gondoskodó tevékenységével elősegíti a fejlődést.

A dialektikus materializmus az ellentétes természetű, vagyis dialektikus törvényeket minősíti evolúciós tényezőknak. A célirányossági érve azonban éppen arra irányul, hogy a különböző, köztük a dialektikus törvényszerűségek létének okát és működésének célirányosságát keletkeztető forrásként jelölje meg Istent.

2.7. A *szellem dinamizmusából* vett istenérve bizonyítása arra épül, hogy az akadálytalanul működő természet nem tesz semmit hiába. Az emberi szellem, vagyis az ész és az akarat természetesen törekszik a neki megfelelő valóságra, a lét megismerésére, a jó birtoklására, vagyis a boldogságra. Szent Tamás átvette Boëthiusnak a boldogságra vonatkozó megfogalmazását, amely szerint a boldogság az a tökéletes állapot, amely minden jónak egyesítése révén jön létre. Az ember határtalan boldogságvágyát azonban hosszú távon egyetlen véges értékcsoporthoz (pl. gazdagság, dicsőség, hatalom, érzéki gyönyör stb.) sem képes hiánytalanul kielégíteni. A múlandóság elhomályosítja a véges értékek csillogását. Ezért a szellem természetes törekvése túlmutat a véges létezők világán.

3. A teodiceának terjedelmes részét alkotják azok a

nézetek is, amelyek nagyrészt az istenérvekből vagy más megfontolásból kiindulva *Isten mibenlétével* foglalkoznak és Isten tulajdonságaira vonatkozó következtetéseket tartalmaznak. Ezek bemutatása önálló tanulmány kereteit is kitöltene. Ehelyütt Turay Alfréd már idézett, kitűnő monográfiájának⁷ hasznosításával csak a következőkre utalok. A teodicea Istent ön-maga által szubsztitáló tiszta valóságnak, a lét teljességének tekinti, aki eszme és egyben szabad akaratlan rendelkező személy. Isten végtelen tökéletessége korlátlan. Ennél fogva az ember számára kimerítően felfoghatatlan és megismerhetetlen. Isten egyszerű, változatlan és mérhetetlen. Isten egyetlen, örökkévaló és mindenütt jelen van. Isten a világ teremtője, létben tartója, aki teremtményeivel együttműködik. Isten vázolt tulajdonságaihoz kapcsolódik a világra vonatkozó tudása, akarata és gondviselése.

4. A 19. század elején a felvilágosodás egyik reflexeként kezdődött el, a 20. században csúcspontot ki és napjainkban sem ért véget az a keresztény bázisú, rendkívül termékeny filozófiai aktivitás, amely az *újszkoosztika* elnevezést viseli. A többségükben a katolikus egyház szolgálatában álló és többnyire a jezsuita és a domonkos rendhez tartozó, rendkívül szorgalmas, elmélyült és igényes szerzőket áthatotta az a törekvés, hogy a középkori világképet módosító újabb tudományos eredményeket és modern filozófiai felfogásokat is figyelembe véve fogalmazzanak meg sokoldalú elemzésekből leszűrt következtetéseket az ember, a világ, az Isten mibenlétére, viszonyára, szerepére, megismerésére és megértésére. E törekvés keretében behatóan kutatták a megismerés lehetőségeit, az ember, illetve az egyén kérdésfeltevésének előismereti, valamint egyéb szubjektív, objektív és transzcendentális meghatározottságát. A részletező vizsgálódások szempontjai színes változatososságot mutatnak. Lényeges közös vonása azonban e bölcséleti irányzat termékeinek, hogy a lét, a létezés, a megismerés és a megértés jellemzésével összefüggésben kivétel nélkül gazdag és rendszerezett érveket sorakoztatnak fel az *Abszolútum, a teremtő, jószágos és örök Isten létének, az ember Istenhez kapcsolódásának, Istenre szorultságának* filozófiai alátámasztására.

Az újszkoosztika története olyan változatos, szerzőinek filozófiai munkássága annyira kiterjedt, hogy e tanulmány keretei nem teszik lehetővé még vázlatos felidézésüket sem. Az érdeklődők számára azonban rendkívül tanulságos az a részletező és szakszerű feldolgozás, amelyet Nyíri Tamás nagyértékű filozófiatörténeti művében olvashatunk.⁸ A Nyíri által elvégzett áttekintés kiemelkedő értéke főleg abban nyilvánul meg, hogy Szerző plasztikusan érzékelteti a vizsgált filozófiai irányzat első generációja egyes tagjainak – így pl. Antonio Rosmini-Serbati

(1797–1855), Vincenzo Gioberti (1801–1852), Georg Hermes (1777–1851), Hermann Schell (1850–1906), Anton Günther (1783–1863) – kritikus problémafelvetéseit és az azokat követő egyházi megtorlások, majd a mozgalom alapvető célkitűzésének (a régít újjal gyarapítani és kiegészíteni) hivatalos állásfoglalására nyilvánítását, a kiemelkedő újszkoosztikus bölcselek közül pedig különösen D. Mercier (1851–1926), Albert Mitterer (1887–1966), Jaques Maritain (1882–1975), Joseph Maréchal (1878–1944), Karl Rahner (1904–1984), B. J. F. Lonergan (1904–1984), J. F. Donceel és Emerich Coreth érdeklődését, kutatási tárgyait és kimunkált nézeteit.

V. Értékek és normák a modern axiológiában

1. Az öntudatos ember természetes megnyilvánulása, hogy értékeli, minősíti és rangsorolja környezetét, mások és saját maga megnyilvánulásait. Az értékelés, minősítés és rangsorolás alapján hozza meg távlati elhatározásait és alakítja ki konkrét döntéseit. Alig vonható kétségbe, hogy az értékelésnek az ember egyéni és közösségi életvitelében kiemelkedő szerepe van. Ennek ellenére az értékelés és az értékek elmélete az ún. *értéktan, axiológia*, a filozófiai gondolkodás fejlődésében csak viszonylag későn, mintegy kettőszáz éve alakult ki.⁹ Bármely ismeretcsoporthoz akkor léphet fel a tudományosság igényével, ha egyértelműen megállapítja kutatási tárgykörét és célkitűzéseit, kidolgozza fogalomrendszerét, majd az alapvető kérdések megválaszolásával átfogó, összefüggő, ellentmondásmentes koncepciót épít fel. Egyetértéssel fogadhatjuk Pauler Ákosnak (1876–1933) azt a megállapítását, hogy a rendszerezett újszerű ismeretek tudományosságának mellőzhetetlen kritériuma a bizonyíthatóság, illetve bizonyítottság. A filozófiai igényű vizsgálódásoktól azonban nem a kifejezett bizonyítottságot, hanem a felfogás, a koncepció átfogó voltát és logikus belső rendszerét, az alapozó megállapítások és a leszűrt következtetések ellentmondás-mentességét (konzisztenciáját, illetve konzonáns voltát), valamint az érvek egymásra épültségét (koherenciáját) követelhetjük meg.

Az axiológia megalapozói számára az volt az elsődleges kérdés, hogy mi tekinthető az ember számára értéknek általában, és mi minősül legfőbb értéknek különösen, milyen az értékek egymás közötti kapcsolata, valamint az értékek és az értéktelenek közötti viszony, mi az értékválasztás hatása az egyénre és a közösségre. Az axiológia művelői – amint szinte valamennyi eddigi filozófiai áramlat képviselői is – a véglegesség, a lezártág igényével törekedtek kérdé-

seiket megválaszolni. Kitűnt azonban, hogy már az értékten művelésének kezdeti szakaszában rendkívül eltérő válaszok születtek ezekre e kérdésekre. Voltak olyan keresztény vallási axiológusok, akik az igazi értékek lelőhelyét kizárólag a transzcendenciában, a túlvilágban jelölték meg és értéknek csak a legfőbb lényt, továbbá más transzcendens szellemeket és az örök üdvösséget tartották. Ezzel szemben tudjuk, hogy a hivatalos keresztény és azon belül a hiteles katolikus teológia is a transzcendens értékek elsődlegessége mellett számos evilági, földi létező és megnyilvánulás értékességét is elismeri, ennek alapján a két értékrendszer harmonikus tiszteletére és szolgálatára buzdít. Vallási beállítottságtól függetlenül volt olyan irányzat is, amely értéknek csak a szellemi termékeket, tehát a tudományok, a művészetek, az irodalom alkotásait, továbbá az erényt és az étoszt tartotta. Étosznak pedig általában a magasabb rendű célokat szolgáló lelkesült és önként vállalt áldozattal is járó erényességet tekintették. (A híres és sokat vitatott Adam Smith – Ricardo – Marx-féle közgazdasági értékelmélet az árut tartotta értéknek, amelyet a befektetett munkához, az előállításához társadalmilag szükséges munkaidőhöz kötött.)

2. Feltűnő az értékfelfogásoknak az a sorozata, amely a legfőbb érték meghatározására irányul. Ennek illusztrálására a következő öt jellegzetes koncepcióra utalok.

a) A *hedonista* értékfelfogás szerint az ember számára legfőbb érték az *élvezet*.

b) Az *eudaimonisták* az egyéni vagy a közösségi *boldogságban* jelölték meg a legfőbb értéket.

c) Az *utilitarista* koncepció szerint értékes minden, ami hasznos és legfőbb értéknek a leghasznosabb tekintendő.

d) A természeti és a társadalmi valóságot folytonos fejlődés termékének tekintők, magát a fejlődést, az evolúciót minősítették igazi értéknek. Ennek alapján nevezik ezt a felfogást *evolucionista* érték-konceptciónak.

e) Ehhez hasonló a *perfekcionista* koncepció, amely a változásokban előforduló tökéletesedést ismerte el legfőbb értéknek.

f) *Böhm Károly* az „Axiológia vagy Értékten” c., 1906-ban Kolozsvárott megjelent művében az Én szellemét tekintette végső értéknek, amelynek több fejlettségi fokát jelölte meg. A lelki fejlettség eltéréseire tekintettel azonban elismerte az emberi értékek sokféleségét.

3. Már az eddig vázoltakból is látható, hogy az axiológia fejlődése egyrészt az értékek sokféleségének és sokasodásának felismeréséhez, másrészt az értékek változékonyságának és változatosságának elismeréséhez vezetett. Az értékek sokféleségének elfogadása következtében az általános axiológia szűknek és erőtlenné bizonyult az egymástól lényegesen

eltérő értékek sajátosságainak vizsgálatára. Ennek folytán alakultak ki az *ágazati értéktenok*, amelyek külön-külön vállalkoznak az értékek valamely csoportjának, ágazatának vizsgálatára. Az ágazati értéktenok között jelentős helyet foglalnak el a vallási, az erkölcsi vagy etikai, a művészeti vagy esztétikai, a jogi, valamint a gazdasági értékeket önállóan és elkülönülten elemző vallási, erkölcsi, esztétikai, jogi, gazdasági stb. ágazati értéktenok.

Az értékek és értékfelfogások pluralitását elismerők előtt logikusan vetődött fel az a kérdés, hogy *összemérhetőek-e*, illetve mennyiben mérhetőek össze az értékek. Széles körben elfogadottá vált az észak-amerikai axiológusoknak az a nézete, amely szerint csak valamely adott ágazathoz tartozó értékek mérhetőek össze. Tetszetősnek tűnik, hogy pl. csak az esztétikai értékten képes megállapítani olyan érték-kritériumokat, amelyek figyelembevételével össze tudja mérni, meg tudja ítélni és külön-külön rangsorolni a preklasszikus, a klasszikus, a romantikus és a modern zeneműveket. E megállapításhoz azonban hozzáfűzhetjük, hogy az eltérő ágazati értékek – pl. a képzőművészeti értékek és a gazdasági értékek – összemérhetetlensége nem zárja ki ezek összevetésének lehetőségét. Ezt egyértelműen bizonyítja a művészeti alkotások többségének ármegállapítása és megvásárolhatósága. Az összevethetőség lehetőségének alátámasztására legpregnansabb bizonyíték a történelemben oly sokszor előfordult *szókratészi választás*, amelynek révén Szókratész és sokan mások inkább választották a legsúlyosabb hátrányt, a halált, de meggyőződésüket a felkínált előnyökért nem adták fel.

4. Az érték-koncepciók eltérései korán elvezettek a *pluralista axiológiai felfogás* elterjedéséhez. Milyen közelebbi választ ad immár a pluralista érték-elmélet arra a kérdésre, hogy emberi szempontból mi tekinthető értéknek. A pluralista értékfelfogás válasza erre a kérdésre így hangzik: *érték az, amit az értékelő alany annak tart*. Az érték tehát az emberi értékelés terméke, az értékelte tárgynak az értékelő által tulajdonított (imputált) minősége. Azt is mondhatjuk, hogy az érték az értékelő alany igényének, szükségletének, elvárásának, ízlésének, vallási, erkölcsi, szellemi, érzelmi, gyakorlati beállítottságának (mentalitásának és habitusának) való megfelelést jelenti. Ez a megfelelés más megfogalmazással értelmileg, érzelmileg, akaratilag elfogadhatót, kívánhatót, kívánandót, helyeselhetőt, igénybe vehetőt, követhetőt vagy követendőket jelent. Értékelés tárgya bármi lehet, értékelő alanyként pedig bárki, bármely öntudatos természetes személy, bármely emberi közösség, állami, egyházi, társadalmi szervezet, szerv, intézmény eljárhat. Az értékek sokféleségében az eszmei értékek, a célértékek, a tárgyértékek,

az eszközértékek, a tulajdonságértékek, a cselekvések, a tartózkodások, a beszédek csak az értékek néhány, talán legjelentősebb csoportjait testesítik meg. Az értékelő alanyoktól függ elsődlegesen az is, hogy mely értékek, milyen ötvözetben alkotnak számukra értékrendszert.

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy ezekkel az egyszerű válaszokkal az axiológiai vizsgálódás lehetőségei kimerültek. Ténylegesen azonban ezek a szimpla alapválaszok nyitják meg az izgalmas érték-tani problémák sorozatait. Közülük az első így hangzik: mi a különbség az egyéni eseti értékítélet és a személyes értékiszemlélet között, másodszor pedig: mi jellemzi a közösségi értékirányultságot. Könnyű belátni, hogy az előzetesen meg nem fontolt *egyéni értékítélet* többnyire kiszámíthatatlan, nagyrészt véletlenszerű, esetleges. Ezzel szemben az *egyéni értékiszemlélet* megszilárdult, állandósult, *internalizálódott* értékfelfogást jelent, amely áthatja az egyén szellemiségét, személyiségét és ezáltal meghatározza az eseti értékítéletek keretét és alapvető tartalmát is. A kisebb-nagyobb *közösségek* által elfogadott, illetve választott és tudatosan követett nemzeti, etnikai, vallási, erkölcsi, állampolgári, politikai, művészeti, tudományos, szakmai, családi, munkahelyi stb. értékfelfogás pedig *interiorizálódik*, tehát oly mértékben hatja át a közösség egészét és tagjait, hogy ezáltal irányt szab a közösség és tagjai megnyilvánulásainak. Interiorizálódott értékirányultság birtokában a közösség elvárja tagjaitól a közösségi értékfelfogás tiszteletben tartását és szolgálatát, indokolt esetben pedig megfelelő eszközökkel készíti is tagjait a közös értékek követésére. Megalapozottan állítható ennek alapján, hogy az interiorizálódott értékfelfogás erősíti a közösség egységét, hozzájárul a közösségi törekvések hatékony magvalósításához. „Az igazi közösségeket a tagok közösen vallott és követett értékei, normái és tapasztalatai fűzik egybe. Minél mélyebbek és erősebbek ezek a közös értékek, annál erősebb a közösségi összetartozás érzése” állapítja meg Francis Fukuyama is.¹⁰ A közösség tagjainak kölcsönös bizalmát, korrekt kapcsolatait, kellemes és hatékony együttműködését szolgáló mértékek, értékek és az ezeket kifejező szabályok együttes megjelölésére szerencsésen terjed a szakirodalomban a „*társadalmi tőke*” metafora.

Az értékelés és az érték emberi meghatározottságát és az ember életvitelében betöltött, illetve betölthető alapozó, kisugárzó szerepét plasztikusan fejezik ki az értékek jellemzésére használt olyan metaforák, mint a *csillag középe*, amely központja és forrása a különböző jellegű, hosszúságú és erősségű fénysugaraknak, vagy a *hagyma csíralevele*, amely kölcsönös éltető összefüggésben az öt körülvevő hám-
rétegekkel biztosítja az újraéledést és az újvalto-

zatú megerősödést. Általában is megállapíthatjuk, hogy a találó metaforák figyelmet megragadó szóképei megkönnyítik valamely érdemi megállapítás jelentőségének megértését. Az érték lényeges sajátosságai metaforikus megvilágításának érzékeltetése után azt is megjegyzem, hogy valamely értéket vagy értékcsoportot megjelenítő *szimbólum* megfelelő tudati és érzelmi rögzültség esetén osztozik a jelképezett érték előnyös vagy hátrányos sorsában. Gondoljunk például a nemzetek és államok alkotmányos szimbólumaira, valamint a vallások, a mítoszok, a hiedelmek, a politikai pártok és a reklámok jelképeire.¹¹ A szimbólumétől eltérő a jellege az álarcnak, a *maszknak*, amelyre nem az adekvát megfelelés, hanem a hamisság, szerencsés esetben a szórakoztató játékoság a jellemző. A maszk értéke tehát látványosan pszeudó. Az persze nem kizárt, hogy az álarc az eltakartnál értékesebbre utal.

5. Témánk alapproblémái körében vár válaszra az a szinte önként felmerülő kérdés is, hogy nem taszítják-e a féktelen *szubjektivitás* és a korlátlan *relativitás* esetlegességébe az értékelés és az értékek lehetőségét a pluralista értékelméletnek az értékelés alanyaira, tárgyaira és az értékekre vonatkozó átfogó és tartalmi kritériumok megjelölését nélkülöző, előbbi megállapításai. E jelentős probléma megválaszolása sokoldalú, hosszadalmas elemzést igényelne. E feladat ehelyütt történő elvégzése helyett, de beható mérlegelés alapján az említett jelentős aggályt kifejező kérdésre, a szerintem adható válaszokat a kétely enyhítésének célzatával, tézisszerűen a következőkben fogalmazom meg.

1/ Az érték vázolt meghatározása valóban nem zárja ki, sőt elismeri, hogy az értékelő alany látnissen vagy tudatosan és kifejezetten szűkebb vagy tágabb társadalmi környezetének jellegzetes értékfelfogásától lényegesen eltérő, esetleg azzal mérven szembenálló értékiszemléletet valljon és köveszen. Ilyen beállítottság tapasztalható például a széles körben elfogadott és tisztelt erkölcsi, jogi vagy politikai felfogást sértő, a többség által elítélt egyéni nézet és az azt érvényesítő káros, deviáns, esetleg a jogszabályok által büntetendőnek nyilvánított magatartás esetén. Az ilyen egyéni nézet és magatartás közösségi megvetése vagy állami büntetése nem zárja ki, hogy a renitens személy saját felfogását, viselkedését, illetve ezek tárgyát egyénileg értékesnek tekintse. A történelem számos markáns példát szolgáltat arra is, hogy jeles gondolkodók, illetve élharcosok meghökkentően újszerű és kezdetben hivatalosan is elutasított értékfelfogása hathatósan mozdította elő az emberi haladást, amelyet az utókor dicsőítő hálával övezett. Már az eddig vázoltak alapján is könnyen megítélhető az ún. „objektív érték” lehetőségét bizonyítani törekvő „ricinus példa”

kétséges volta. Az objektív értékek előfordulását valók szerint pl. a ricinus mint gyógyszer akkor is érték, ha az érintett beteg nem kedveli. E felfogás hívei azonban – szerintem – figyelmen kívül hagyják, hogy az orvos adott esetben értékes gyógyszerként ajánlja a ricinus fogyasztását. E példa tehát nem gyengíti, hanem erősíti az értékfelfogások pluralitásának lehetőségét, vagyis azt a nézetet, amely szerint az érték az értékelés terméke.

2/ A jelzett pluralista értékelmélet annak elismerését és hangsúlyozását is lehetővé teszi, hogy a különböző emberi közösségek tartós, esetleg állandó lényeges igényei, szükségletei, fejlesztő vagy védelmi törekvései széles körben és hosszú időn keresztül vállalt értékek kialakulásához és azokat érvényesítő érték szemlélethez vezetnek. Gondoljunk például a hazafias, az erkölcsös, a korrekt és méltányos emberi magatartás bizonyos, alig változó elemi követelményeire, a lét- és fajfenntartás alapvető feltételeire, lényeges eszközeire és módozataira, a közegészség, a katasztrófaelhárítás, a közbiztonság oltalmának bevált társadalmi és közhatalmi megoldásaira, bizonyos magatartások pönalizálására, valamint a vallások hasonló normáira és szertartásaira.

3/ Az emberi igények, ízlések, szükségletek értékfakasztó hatásával összefüggésben külön is kiemelem a fenyegetések, a veszélyek, az ártalmak, a károk szerepét az értékválasztások és különösen az értékhierarchiák alakulásában. Az ellentétes minőségek – pl. a sötét és a világos, az egészség és a betegség stb. – egymást kölcsönösen feltételező, korrelatív kapcsolata az értékes és az értéktelen dualitásában is fellelhető. Ennek alapján állíthatjuk: bármely érték súlyát, hierarchiai helyzetét az ellentétként létező veszély, hátrány, kár, tehát értéktelen ártalmasságának szintje határozza meg, vagy legalábbis erőteljesen befolyásolja.

4/ További lényeges következtetésként hangsúlyozom a vázolt értelemben vett értékek szinte felsorolhatatlanul sokféle potenciális összefüggéseit a vallások, az erkölcsök, a bölcseletek, a tudományok, a művészetek, a kultúrák, a politikák állásfoglalásaival, vagyis az egyén és a közösségek nézeteivel, szellemi, érzelmi, akarati adottságaival és megnyilvánulásaival. Ha elfogadjuk e sokrétű összefüggések lehetőségét, megalapozottá válik szerintem az alábbi kettős következtetés is: a) Bármely tárgyú és természetű – tehát pl. vallási, erkölcsi, filozófiai, tudományos, művészeti, politikai, kulturális stb. – meggyőződés és annak kinyilvánítása implicit vagy explicit módon értékfelfogást is tartalmaz, illetve kifejez. b) Mivel meggyőződésünk, állásfoglalásunk, magatartásunk tájékozódással, ismeretszerzéssel, szellemünk, lelkiületünk, érzelmeink, akaratunk, felelősségünk ápolásával fejleszthető, eljut-

hatunk ahhoz az állításhoz is, amely szerint a vallásoknak, az etikáknak, a bölcseleteknek, az utóbbiak körében az értéktanoknak, továbbá a tudományoknak, a művészeteknek, a kultúráknak, a politikáknak, a tömegközlés intézményeinek, a családi, az iskolai és más képzésnek, illetve nevelésnek, sőt még a színvonalas közigazgatásnak és a törvényes igazságszolgáltatásnak is jelentős befolyásoló, formáló szerepe lehet az egyéni és közösségi értékfelfogások fejlesztésében. Ezeknek az összefüggéseknek, illetve lehetőségeknek elismerése esetén azt is mondhatjuk, hogy a tudatos értékválasztás és követés meghatározza, vagy legalábbis befolyásolja az egyén és közösség szinte valamennyi meggyőződését, állásfoglalását és megnyilvánulását. Valamilyen megfogalmazásban sokan kifejezték már azt a sokatmondó következtetést is, hogy *cselekedeteinek mennyisége és milyensége, illetve ezek esetleges hiánya, tehát magatartása határozza meg az egyén személyiségének értékeit. Magatartásunkban ugyanis nagyrészt értékírányultságunk jut kifejezésre.* Értékírányultságunk és az általa befolyásolt magatartásunk pedig nagymértékben alakítója pályafutásunknak. E jelentős megállapítás kiegészítéseként azonban azt sem tagadhatjuk, hogy életünk folyásában számolnunk kell az emberi sors egyik kirelhetetlen sajátosságával, a múlandósággal, a halállal, sőt a végzettel, a kiszámíthatatlan véletlenekkel, a szerencsével, a balesetekkel, a betegségekkel, a katasztrófákkal és mások gondatlan vagy szándékos, tevőleges vagy mulasztásos károkozásaival is.

5/ Az emberi értékírányultság természetesen összetett, több dimenziójú meghatározottság. A dimenziók rétegeinek (pl. nemzeti, etnikai, nemzedéki, családi, vallási, erkölcsi, művészeti, politikai, tudományos, gazdasági, munkahelyi stb.) változatai, ezek tartalmi mélysége és részletező kimunkáltsága számos körülménytől, ezek között különösen az ember tudatos igényességétől függ. Az értékírányultságok koránt sem kimerítően felsorolt – hanem inkább csak kiemelten jelzett – rétegei többnyire egymásra épülnek és kölcsönösen erősítik vagy gyengítik egymást. Nem kizárt, sőt logikus, hogy az értékírányultság egy-egy – pl. nemzeti, etnikai, családi, vallási, gazdasági stb. – összetevője bizonyos helyzetekben előtérbe kerül és hangsúlyozottan nyilvánul meg. Az is lehetséges, hogy a személyi, illetve a közösségi értékírányultságok, illetve ezek összetevői bizonyos konstellációkban *versengenek, sőt kollízióba kerülnek egymással.* Ilyen esetben szinte felsorolhatatlanul sok belső vagy külső körülmény – pl. az érintett alany elsődleges és szilárd értékírányultsága, szellemi, pszichikai, érzelmi állapota, előnyös vagy hátrányos külső készítése stb. – gyakorol befolyást az érték-kollízió feloldásának milyenségére. Értékírányultságunk összetevői között különös az adott-

sága annak az ún. *mélyrétegnek*, amelyet a genetikai kódunkból fakadó lelki alkatunk – melankolikus, kolerikus, szangvinikus, piknikus – minősége, a származási környezet gyermekkori élményei és beidegződöttségei töltenek ki általunk felismerten, vagy szinte tudat alatt. Gondos feltárásuk esetén, szilárd elhatározással, rendíthetetlen törekvéssel ezeket is alakíthatjuk, álmaink tartalmára, legbensőnk bizonyos lelki, érzelmi reflexióira azonban csak kivételesen gyakorolhatunk érdemi befolyást.

6/ Eddigi vizsgálódásaim hasznosításával az is megállapítható, hogy az értékválasztásban és értékképviselésben egybekapcsolódhatnak a különböző tartalmú szellemi, pszichikai, érzelmi és érdekeltségi tényezők. Az ilyen kapcsolódások alapján és ezek keretében érvényesülhet valamely markáns értékszemplélet pozitív vagy negatív irányú katalizátorként és összehangoló szintetizátorként. E folyamatokban szerencsésnek érezheti magát bármely értékelő alany, ha képes olyan *értékrendszer* építésére és követésére, amelyet harmonikusan illeszkedő értékek alkotnak. A tapasztalatok szerint azonban nem kizárt, hogy adott esetben a diszharmóniához előnyös hatás kapcsolódik. A vázolt összefüggések valós, illetve lehetséges voltát feltételezve fogalmazom meg azt a megállapítást, hogy az emberi jogok és más, eddig kivívott és természetesen korántsem lezárt jogi és egyéb alapértékek biztosításán és érvényesülésén nyugvó, nyílt, demokratikus és plurális társadalmi, politikai, állami, szupranacionális vagy nemzetközi rendszerek keretében – legalábbis korszakunkban – a *pluralista értékelmélet* válhat az emberi gondolkodás *legátfogóbb, legösszetettebb és legrugalmasabb áramlatává, differenciáló és integratív hatás kiváltására egyaránt alkalmas bölcseletté*. Ennek az elméletnek alapos ismerete és elmélyült művelése hozzájárulhat az értékek és az értéktelenek keletkezésének, mibenlétének, kapcsolatainak, hatásainak, átalakulásának, valamint az értékek egymást erősítő vagy korlátozó, esetleg szerencsésen versengő viszonyának megismeréséhez és tudatos kezeléséhez. Az értékek és értékszempléletek sokféleségét tárgyilagosan elemző, hasonló és eltérő vonásaikat feltáró értékfilozófia képes eljutni figyelmet érdemlő következtetésekhez, hasznos ajánlásokhoz, elősegítheti az egymást megismerő és versengve tisztelő, együttműködést is kereső ökumenék kialakulását.

7. Az egyéni és a közösségi értékfelfogásra vonatkozóan elmondottakból két lényeges következtetés szűrhető le. Az elsőt így fogalmazhatjuk meg: mind az egyéni, mind pedig a közösségi megszilárdult, tehát internalizálódott, illetve interiorizálódott és ezáltal tudatosan választott, vagy nevelés, hagyomány, megszokás, beidegződöttség révén elfogadott, következetesen tiszteletben tartott értékfelfogás az egyén,

illetve a közösség megnyilvánulásaira *regulatív, szabályozó, normatív* hatást gyakorol. A másik leszűrhető lényeges konklúzió pedig arra hívja fel figyelmünket, hogy bármely jelentős *normarendszer előírásai*, ezek között különösen a vallási szabályok, a vallási és a szekularizált erkölcsi normák, a jogszabályok, a társadalmi szervezetek előírásai, az illemnormák és a speciális etikettszabályok értékforrásaik és értékirányultságúak, tehát értékszemplétekből, értékválasztásból, értékítéletből fakadnak és értékeket létesítenek, szolgálnak, vagy oltalmaznak.

Ha ezt a két következtetést elfogadjuk és további elemzéseinkhez kiindulópontként kezeljük, valamint ha figyelmünket a felsorolt normacsoportok közül a jog világára korlátozzuk, felmerül a kérdés, milyen értékeket képesek *létesíteni, szolgálni és védeni* a jogi normák. A jogszabályok által létrehozott, szolgált és oltalmazott tárgykörök kimerítő felsorolása – ezek sokfélesége folytán – szinte lehetetlen. E tárgyak között kiemelten említhetjük az ember életét, egészségét, méltóságát, biztonságát, az embert megillető jogosítványokat, köztük a tulajdonjogot, a szabadságjogokat, a politikai jogokat, az egészségvédelmi és szociális jogokat, a biogenetikai és biomedicinális jogokat, továbbá a természeti környezetet, az élővilágot, a másodlagos környezetet, vagyis az ember alkotta tárgyakat, valamint az állami, egyházi és társadalmi szervezeteket, szerveket és intézményeket.

A jogi axiológia egyik alapvető kérdése arra is irányul, hogy minek tekintendők azok a *jogszabályok*, amelyek a példálózóan felsorolt tárgyakat létrehozzák, szolgálják vagy védik. Megalapozott szerintem e kérdésre adott az a válasz, amely a *megfelelő értékelés alapján kialakult valós értékeket* szolgáló és védelmező *jogszabályokat* tárgykörük értékes voltára tekintettel ugyancsak értékeknek, mégpedig – *Losonczy István*, a Pécsi Tudományegyetem 1980-ban elhunyt, neves jogfilozófus professzora által használt kifejezéssel élve – *eszközértékeknek* nevezi.¹² Nem tagadható, hogy e megállapítás bizonytalan eleme a „valós érték” megjelölés. Ki döntheti illetve dönti el, hogy a jogszabályok által létesített, szolgált vagy védett tárgyak valós értékek-e? Egyszerű válaszként e kérdésre azt felelhetjük, hogy a döntés joga a jogalkotót illeti meg. A jogszabályalkotó azért fogadja el és bocsátja ki a jogi normát, hogy értékeket hozzon létre, szolgáljon vagy védelmezzen. E megállapítás után azonban szinte elengedhetetlenül következik annak hangsúlyozása is, hogy szociológiai értelemben valós jogi értéknek csak az érintettek, a címzettek által is elfogadott és követett értékeket tekintjük.

8. Mindennapi életünkben a jogi értékek számos csoportjával és rendkívül sok alakzatával ismerkedhetünk meg. Ezek közül ehelyütt a *jogi alapértékekre* hí-

vom fel röviden a figyelmet. Amint ez az elnevezésből is kitűnik, a jogi alapértékek közé olyan összetevők: pl. alapelvek, alapjogok, alapkötelességek, alaptilalmak stb. tartoznak, amelyek meghatározzák az egyéb, az egyszerű jogi értékek kereteit és bizonyos lényeges belső tartalmi elemeit is. *A jogi alapértékek a folyton alakuló emberi bölcsesség több ezer éves jogi termékei.* Ezek tartalmára felismerhető hatást gyakorolt a klasszikus görög filozófia és etika, az árutermelő római birodalom fejlett magánjogát megalapozó római jogtudomány, a keresztény kánonjog, a patrisztika, a skolasztika, a reneszánsz, a reformáció, a felvilágosodás eszmeáramlata. Jelentősen bővítették ezeket a jogi alapértékeket a természetjogi felfogások és az ipari társadalom osztályharcos szocialisztikus eszméi, valamint azok a következtetések, amelyeket az emberiség felelős, haladó képviselői a 20. század önkényuralmi rendszereinek és világháborúinak kegyetlenségeiből, szenvedéseiből szűrték le. Az ENSZ alapokmánya, számos nemzetközi egyezmény és több szupranacionális okmány, valamint ezek alapján az újabb modern alkotmányok fogalmazzák meg ezeket a napjainkban ténylegesen érvényes és hatályos jogi alapértékeket, amelyek biztosítják az egyén szabad kibontakozását, a nézetek és megoldások színes pluralitását és egyben garanciákat is tartalmaznak az ártalmas visszaélésekkel szemben. Ezek alapján állíthatjuk, hogy a korszerű államok, vagyis az ún. *alkotmányos jogállamok* alaptörvényeibe felvett jogi alapértékek mint *alkotmányi értékek* az állampolgárok, a lakosság, a társadalom közös kincsének tekintendők.¹³ Az alkotmányi értékeknek a demokratikus jogállamban betöltött kiemelkedő szerepével magyarázható, hogy ezek különös védelemben, rendszerint alkotmánybírói oltalomban részesülnek. Anélkül, hogy az alkotmánybíráskodás szerepéről, hatásköréről és eljárási rendjéről részletesebben szólnék, hangsúlyoznom kell, hogy az alkotmánybírói ügyek túlnyomó többségét nem az alkotmányi értékek nyílt és bűnös megsértései alkotják, hanem rendszerint maguknak az elismert alkotmányi értékeknek versengését, ütközését kell az alkotmányvédő testületnek elbírálnia. Gondoljunk például a véleménynyilvánítási szabadság és a személyiségi jogok, a mozgásszabadság és a közbiztonság ütközésére. Ilyenkor az Alkotmánybíró határozza meg azokat a feltételeket és azt az arányt, amelynek keretében a versengő vagy kifejezetten ütköző alkotmányi értékek érvényesülhetnek.

Markáns vonása a jogi alapértékek és a jelzett alkotmányi értékek fejlődési irányának az *egységsülés* és az *erkölcsiesedés*. A vallási és a szekularizált erkölcsök lazulásával, a súlyos visszaélésekkel, az emberi kapcsolatok eldurvulásával szemben nem folytatható hatékony küzdelem csupán a jellegzetes

jogi eszközökkel. Mellőzhetetlen korszakunkban is az erkölcsi követelmények, szabályok, eszközök és felelősségi formák fejlesztése és alkalmazása, a köz-erkölcsök tiszteletben tartásának és a közszolgálati erkölcsi kódexek kidolgozásának jogi előírása, valamint az e törekvések közjogi megalapozását szolgáló néhány erkölcsi alapelv, tilalom, követelmény nemzetközi, illetve szupranacionális okmányba és alkotmányba iktatása. A súlyos veszélyek, valamint a szaporodó jogi alapelvek, tilalmak, alapjogok és alapkötelességek nagymértékben gyarapítják és mélyítik a nemzetközi és integrációs szervezetek, valamint az alkotmányos jogállam célkitűzéseit, feladatait, kötelességeit és az állami szervek felelősségét. Lényeges újszerű vonása az is a vizsgált alapértékek fejlesztésének, oltalmának és érvényesítésének, hogy a felelős nemzetközi, szupranacionális és nemzeti fórumok mellőzhetetlennek tekintik a fiatal generációk tartalmas nevelését, a közvélemény alapos tájékoztatását és annak felismerését, hogy a tapasztalható szociális és egyéb problémákat nemcsak a jogi és az erkölcsi eszközök tökéletesítésével kell enyhíteni, hanem körültekintő gondossággal és felelősséggel kell gyarapítani a veszélyek, a feszültségek, a hátrányok, a sérelmek mérséklésének anyagi, műszaki, eljárási és egyéb feltételeit is.

9.1 Mind nemzeti, mind pedig európai integrációs keretben kiemelkedő jelentőségűvé vált *a szociális érzékenység, a szolidaritás és a társadalmi igazságosság* igénylése a növekvő szociális feszültségek enyhítése érdekében. Hangsúlyozást nyer a hátrányos helyzetűek, a sérültek, a kirekedtek, illetve kirekesztettek, a hajléktalanok, a nincstelenek, a testi és szellemi fogyatékosok, a betegek, az öregek, a gyerekek, a fiatalok és a nők, a sajátos nemi orientációjúak, a különös genetikai adottságúak, az etnikai és nyelvi kisebbségek tagjai *sajátos jogainak* meghatározása és egyenjogúságának garantálása, hátrányaik *pozitív megkülönböztetéssel* történő enyhítése. Az *eltérő helyzetű emberek* szükségleteinek differenciált jogi kezelése nyilvánul meg a fogyasztók és a különös szolgálatot teljesítők bizonyos jogainak kimunkálására és meghatározására irányuló fellépésekben is. Erőteljes törekvés lett tehát az EU hatókörébe tartozó feladatok és problémák *emberközpontú, polgárközeli kezelése*, a hátrányos helyzetű közösségek és személyek sajátos nehézségeinek, gondjainak a körülményeket figyelembe vevő, differenciált gondozása. Mindez együtt szolgálja *a fenntartható fejlődést, az ökológiai egyensúlyt, valamint Európa területi, társadalmi, gazdasági és szociális kohéziójának szilárdulását.*

E jelentős szerepek szolgálatában az általános érték-tan, az ágazati érték-tanok és más kapcsolódó diszciplínák mellett számos országban, köztük hazánkban is elhelyült munkásságot fejtettek ki és rendkívül hasznos

tapasztalatokat tártak fel, rendszereztek és elemeztek az értékszociológia művelői. Mivel a több mint négy évtizedes múltra visszatekintő hazai értékszociológiai kutatások tárgyköreinek, vizsgálati szempontjainak, eredményeinek és nemzetközi kapcsolódásainak összegezését is elvégezte Varga Károly nemzetközi tekintélyű, jeles értékszociológus professzor, ehelyütt az Ő két szintetizáló művére¹⁴ hivatkozom.

10. A pluralista értékefilozófia jellegének és rendeltetésének vázolásával, az érték, az értékítélet, az internalizálódott egyéni értékszemlélet, az interiorizálódott közösségi értékírányultság, az ágazati értékcsoporthoz, a legfőbb értékekre vonatkozó elméletek és a jogi alapértékek mibenlétének felvillantásával a tudatos *értékválasztás*, a *megalapozott értékírányultság* kialakításának jelentőségére is törekedtem felhívni a figyelmet. Az embert más élőlényektől megkülönböztető számos tulajdonsága (proprietása) – így különösen fogalomalkotó, általánosító, tervező-, alkotó-, művészi és beszédkészsége, a misztikum, a misztérium, a transzcendencia és a kultikus élet iránti vonzalma stb. – között tartjuk számon öntudatát, lelkiismeretét, szabad akaratát, felelősségét, önértékelő, önkritikus és önjavító képességét is. Mindezek a készségek alkotják az emberi szellem összetevőit, vagyis az ember szellemiségét, amelynek hasznosításával szabadon választhatja meg önmagát, sőt önmaga tudatos megszüntetésére is képes. Tagadni nem lehet, de elfogadni sem kell azt az állítást, hogy a szabadon áramló értékfelfogások elképesztő pluralitása bénító bizonytalanságot, *aporiát* is okozhat és megnehezítheti a választást. Kétségtelen, hogy a tudatos és megalapozott választáshoz a lehetőségek, a változatok alapos tanulmányozására, ismeretére, mérlegelésére és állásfoglalásra, elhatározásra van szükség. A választás erőteljes szubjektivitása így sem zárható ki. A választás esetlegessége azonban mérséklődik, ha az értékválasztó figyelembe veszi, hogy – amint már említettem – korszakunkban különösen igazolható az a tétel, mely szerint bármely tárgy, eljárás, megnyilvánulás értékének színvonalát az adott érték *ellentétpárjának* hátrányossága, károssága, illetve veszélyességi szintje határozza meg. (Az AIDS-fertőzés súlyos következményei pl. radikálisan mérséklék, szinte megkérdőjelezték a szabados szerelmi érintkezés értékes voltát.) Napjaink veszélyei között különösen fenyegetők a háborúk, a természeti és műszaki katasztrófák, a közlekedési balesetek, a szervezett és egyéb bűnözés, a terrorizmus, a fertőző és gyógyíthatatlan betegségek, a kábítószer-fogyasztás és az egyéb addiktív kötődések, a munkanélküliség, a szegényedés, a magány, a szorongás és a félelem. Korszakunk olyan súlyos veszéllyel és káros

megnyilvánulásokkal terhelt, amelyek ellen sem az állam, sem a társadalom, és még kevésbé az egyén nem képes egyedül és eredményesen küzdeni. Korparancsúvá vált az állam, a társadalom, a közösségek és az egyének bizonyos törekvéseinek egyeztetése, korszerűen szervezett együttműködése.

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az értékesek és értéktelenek nem csupán lineáris kapcsolatban fordulnak elő, hanem hálódiaagramos összefüggésben is megjelennek. A bonyolult interdependenciák arra készítetnek, hogy korszakunk egyik kategorikus imperativusaként körültekintően alakítsuk és alkalmazzuk a *holisztikus értékszemléletet*. A holisztikus értékszemlélet azt követeli meg tőlünk, hogy az emberi életminőség javítását és a fenntartható fejlődés követelményét egyeztetve megfelelő arányban tartsuk tiszteletben a szellemi értékeket, az élővilágot, a környezet természeti és emberalkotta összetevőit, a demokratikus jogokat és elveket, a jogbiztonságot, a közbiztonságot, a közrendet, a nemzetbiztonságot, az egyéni és közegészség értékeit, valamint az egyéni és a közkerölcs jelentős elvárásait.¹⁵ E követelmények tiszteletben tartása végsősorban azt célozza, hogy *ne romboljuk le, hanem óvjuk meg, sőt gyarapítsuk a jelenlegi és a következő nemzedékek életfeltételeit*. A vázolt követelmények holisztikus kezelésének szükségessége mellett azt is hangsúlyozandónak tartom, hogy az *életminőség* alakításában meghatározó szerepet az *emberi minőség* szellemi, erkölcsi, pszichikai és szomatikus elemeinek fejlesztése és megfelelő színvonalára töltetheti be.

A *prioritás* tárgyai és arányai a felsorolt összetevők között természetesen a körülmények folytonos alakulásához igazodva változhatnak. Életvitelünk lehetőségeinek bővülése és az újszerű veszélyek felmerülése következtében új értékek keletkezhetnek, egyes értékek pedig időszertülnné válnak, vagy teljesen eltűnnek. Színvonalas, tartalmas és eredményes életvitelünk az egyéni és közösségi értékrendszer állandó gondozását, valamint értékszemléletünk rendszeres ápolását és fejlesztését igényli. Mindehhez az ismeretek folytonos bővítésére, testi és lelki egészségünk megőrzésére, szellemi nyitottságra, érzékeny és felelős lelkiismeretre, valamint célirányos, termékeny, törvényes és erkölcsös aktivitásra, tehát az *emberi minőség* alapvető értékelemeinek fejlesztésére és érvényesítésére van szükségünk.

Jegyzetek

¹ L. különösen Nyíri Tamás: A filozófiai gondolkodás fejlődése. Szent István Társulat, Budapest 2001

Arno Anzenbacher: Bevezetés a filozófiába. Cartaphilus Kiadó, Budapest 2001

Hársing László: A filozófiai gondolkodás Thalészról Gadamerig. Bíbor Kiadó, Miskolc 1999

Andrássy György: Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény. JPTE ÁJK, Pécs 1995

Turay Alfréd–Nyíri Tamás–Bolberitz Pál: A filozófia lényege, alapproblémái és ágai. Szent István Társulat, Budapest 1991

Márkus György–Tordai Zádor: Irányzatok a mai polgári filozófiában. Gondolat, Budapest 1972

Lendvai L. F.–Nyíri J. K.: A filozófia rövid története a védáktól Wittgensteinig. Kossuth, Bp. 1974

Papp Zsolt (szerk.): Tény, érték, ideológia. A pozitívizmusvita a nyugatnémet szociológiában. Gondolat, Budapest 1976

Karl Jaspers: Bevezetés a filozófiába. Európa Kiadó, Budapest 1989

Will Durant: A gondolat hősei. Göncöl Kiadó, Budapest 1993

Dörömbözi János: A filozófia története és elmélete I-II. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1994

– Politikai filozófiák enciklopédiája. Kossuth Kiadó, Budapest 1995

Weissmahr Béla: Filozófiai Istentan. Budapest –München–Bécs 1996

– Filozófiai kisenciklopédia. A Nyugat filozófiája és filozófusai. Kossuth Kiadó, Budapest 1996

Huoranszki Ferenc: Modern politikai filozófia. Osiris Kiadó, Budapest 1998

Davies, B.: Bevezetés a vallásfilozófiába. Kossuth Kiadó, Budapest 1999

Nigel Warburton: Bevezetés a filozófiába. Kossuth Kiadó, Budapest 2000

² Samuel P. Huntington: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Európa Könyvkiadó, Budapest 1999

Ádám Antal: A világvallások hasonló és eltérő elemeiről. Jura 2001. 1 sz.

³ L. Turay Alfréd: Istent kereső filozófusok. Teodicea. Szent István Társulat, Budapest 2002. 13–119. o.

⁴ Turay: i.m. 12. o.

⁵ Turay: i.m. 38. o.

⁶ Az idézetet lásd Turay: i.m. 58. o.

⁷ Turay: i.m. 120–183. o.

⁸ Nyíri: i.m. 484–505. o.

⁹ Ádám Antal: Értékek és értékelméletek. Társadalmi Szemle 1997. 5. sz.

¹⁰ Francis Fukuyama: A Nagy Szétbomlás. Az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése. Európa Könyvkiadó, Budapest 2000. 31. o.

¹¹ L. még Hankiss Elemér: Idegen világban? Helikon Kiadó, Budapest 2002. 164–166. o.

¹² Losonczy István: Jogfilozófiai előadások vázlata. Szent István Társulat, Budapest 2002

¹³ Ádám Antal: Alkotmányi értékek és alkotmánybíráskodás. Osiris Kiadó, Budapest 1998

Ádám Antal: Az alkotmányi értékek fejlődési irányairól. Jura 2002. 1. sz.

¹⁴ L. Varga Károly: Értékek fénykörében: 40 év értékku-tatás és új országos értékvizsgálat egy nemzetstratégia megalapozásához. (Sokszorosított kézirat.) Budapest 2001

Varga Károly: Az értékek és az értékváltozás aktuális szociológiai problémái. JEL-KÉP 2001. 4. sz.

¹⁵ L. még László Ervin: Kozmikus kapcsolatok: a harmadik évezred világképe. Magyar Könyvklub, Budapest 1996

László Ervin: A rendszerelmélet távlatai. Magyar Könyvklub, Budapest 2001

Grandpierre Attila: Az élő világegyetem könyve. Válasz Könyvkiadó, Budapest 2002

Balogh Ágnes
egyetemi adjunktus

A HIV-vírussal való fertőzés és az AIDS jogi vonatkozásai*

A HIV-fertőzés jelentkezése a nyolcvanas évek legváratlanabb, legnagyobb és legszomorúbb szenzációja, amely egy látszólag jelentéktelen, néhány esetre kiterjedő megfigyelésből rövid idő alatt világméretű, emberéletek százezreit követelő és egyre nagyobb társadalmi problémát is jelentő járvánnyá alakult át.

Az AIDS (Acquired Immunodeficiency Syndrome = szerzett immunhiányos tünetegyüttes) 1981 óta ismert, halálos kimenetelű fertőző betegség. Kórokozója a HIV-vírus (human immunodeficiency vírus), amely a beteg immunrendszerét támadja meg. A fertőzésnek számos súlyos következménye lehet és még napjainkban is tanúi lehetünk a vírus által előidézett újabb és újabb tünetcsoportok leírásának, amelyek közül a legfontosabbak a központi idegrendszeri rendellenességek.¹

Az AIDS egy teljesen kifejlett szindróma, a fertőzés utolsó stádiuma, amelyet az immunrendszernek a HIV-vírus tevékenysége hatására történő összeomlása nyomán bekövetkező oportunist fertőzés² okoz. Az első hivatalosan elismert AIDS-eseteket 1981-ben Los Angelesben és San Franciscóban regisztrálták. A kórokozó felfedezéséről 1983-ban a párizsi Pasteur Intézetből Montagnier és munkatársai, 1984-ben az amerikai Nemzetközi Rákkutató Intézetből Gallo és munkatársai számoltak be. Az előbbieket a kórokozónak a LAV, az utóbbiak a HTLV-III. nevet adták.³ A némenklátúra-zavarok megszüntetésére az AIDS-es betegek közül izolált vírusokat egységesen HIV-nek nevezték el. Az a vírustípus, amelyet először ismertek fel, és amely világszerte elterjedt, később a HIV-1 nevet kapta, miután Nyugat-Afrikából származó betegek közül egy tőle antigénszerkezetben jelentősen eltérő, így HIV-2-nek nevezett vírustípust azonosítottak. Utóbbi jelenleg is Nyugat-Afrikában fordul elő, de terjedése már számos országban megfigyelhető.

Eleinte az AIDS inkább a heteroszexuális férfiak körében terjedt, majd a figyelem a „négy H-ra”⁴ – haitiak, homoszexuálisok, heroinománok, haemofiliások – irányult.

Az országban belül különböző csoportok érintettek elsődlegesen: Németországban, Angliában, Franciaországban és Hollandiában főleg a homoszexuálisok, Olaszországban és Spanyolországban pedig a kábítószeresek.

Jelenleg a világon 34 millió HIV-fertőzött van, számuk évente 5 millióval növekszik.

I. A HIV/AIDS, mint járványügyi probléma

A betegség fertőző jellege, gyors terjedése, a hatékony terápiák hiánya és az első áldozatoknak a marginális csoportokban való koncentrációja elkülöníti azokat a betegségektől, melyek az utóbbi időben a kutatások empirikus terepéről szolgáltak.

A HIV-fertőzés emberről emberre terjed a fertőzött egyén testnedveiben, illetve váladékaiban (ondó, vér, hüvelyváladék, anyatej) lévő vírustartalmú sejteknek és szabad virionoknak a másik személybe jutása révén. A fertőzések létrejöhetnek akár homo-, akár heteroszexuális nemi érintkezés, mesterséges megtermékenyítés, vérek, vérkészítmények adagolása, vérrel szennyezett tűk, fecskendők, egyéb éles eszközök használata, sérült bőr, nyálkahártya kontaminációja, szerv-, szövetátültetések kapcsán, valamint anyáról magzatra, újszülöttre. A fertőzés átvitelének valószínűsége egyszeri expozícióra vetítve a különböző módok esetében eltérő. Vérátömlesztés esetén több mint 90%-os, szexuális kontaktus esetén 0,1–1,0%, egészségügyi dolgozók percutan sérülése esetén kevesebb, mint 0,5%. Fertőzött anyáról magzatra, illetve újszülöttre a fertőzés mintegy 30%-os valószínűséggel terjed.⁵

Bár vannak ellenvélemények, az epidemiológusok többsége egyetért abban, hogy a HIV-fertőzés tömeges formában először a hetvenes években fordult elő Földünk különböző területein. Hirtelen és nagy sebességgel való elterjedésében a turistaforgalom ugrásszerű emelkedése és a promiszkuitás növekedése a két legfontosabb tényező.

Európába a fertőzést nagy valószínűséggel Közép-Afrikából, a karib-tengeri szigetvilágból és az Egyesült Államokból hurcolták be. A szexuális út mellett elterjedésében kétségtelenül szerepet játszott még egy tényező: a veleszületett vérzékenységben szenvedő, állandó kezelésre szoruló betegeknek a 60-as évektől kezdve olyan véralvadási faktor koncentrátumokat kezdtek alkalmazni, amelyeket több tízezer véradó kevert plazmájából állítottak elő. Így eredetileg egyetlen HIV-fertőzött véradó plazmájának felhasználása fertőzővé tette az egész preparátumot. Ezzel magyarázható, hogy a fejlett országokban, ahol elsősorban ezeket a koncentrátumokat használták, a nyolcvanas évek elejére a betegek többsége megfertőződött a HIV-vírussal.⁶ Az első vértranszfúzióval összefüggő AIDS-esetet 1982-ben közölték. Egy kisgyermek betegedett meg, aki újszülött korában vércsere transzfúzióban részesült.⁷

Hazánkban az AIDS elleni küzdelem fontos és hatékony eszközévé vált a vérkészítmények igen

* A tanulmány a T030970 számú OTKA-pályázat támogatásával készült.

korán (1986 márciusa és júniusa között) fokozatosan bevezetett ellenőrzése. E szűrővizsgálatokat az teszi lehetővé, hogy a HIV-vel fertőzött egyének többségének vérében a fertőzést követő néhány (általában 6–12) hét alatt ellenanyagok jelennek meg, amelyek az egyre tökéletesebbé váló eljárások segítségével már korán kimutathatók. A HIV szerológiai módszerek alkalmazásának legfontosabb eredménye a fertőzött vér- és szervadók kiszűrése és így igen jelentősen, csaknem nullára csökkent a HIV-fertőzés vérrrel és vérkészítményekkel való átvitelének a valószínűsége.⁸

Magyarország a nemzetközi összehasonlításban a kevésbé fertőzött országok közé tartozik, amelyet a lakosságra viszonyított aránylag alacsony esetszám jellemez. Hazánkban 1985 óta⁹ 939 HIV-fertőzöttet regisztráltak, ebből 826 esetet azonosító kóddal és 113 esetet anonim módon. Az anonim személyek közül egyesek bizonyosan szerepelnek a kódoltan nyilvántartottak között is. A magyarországi tendenciák számos ponton eltérnek a világ többi országában tapasztalható jelenségektől, mert míg máshol a fertőzöttek 42 százaléka a nők közül kerül ki, addig nálunk ez az arány csupán 13 százalék.¹⁰

A hazánkban regisztrált HIV-pozitív személyek jelentős hányada nem magyar állampolgár. A vizsgált időszakban 58 országból 247 HIV-pozitív személy került nyilvántartásba, ami a regisztráltak 30%-a. A külföldiek aránya az utóbbi években jelentősen emelkedett.

A 2001. szeptember 30-ig bejelentett HIV-pozitívak 72%-a homo/bi-szexuális érintkezés révén fertőződött. Ennek a kockázati csoportnak a HIV-pozitívak közötti aránya az utóbbi években jelentősen csökkent, 1996-tól 2001 harmadik negyedévig 63% volt a korábbi időszakok 76, illetve 79%-ával¹¹ szemben. Ezzel ellentétes tendencia figyelhető meg a heteroszexuális kontaktus révén fertőzöttek arányában, mely az 1985–1990 közötti időszakban csupán 5% volt, de az 1986 óta eltelt időben elérte a 26%-ot.

Egyedi jelenség, hogy hazánkban 2 fő intravénás kábítószer-élvező HIV-fertőzöttet regisztráltak. Mindkét személy fertőzése külföldi eredetű volt, ugyanúgy, miként a két maternális¹² fertőzés esetében is.

A történelem során bármilyen járvány sújtotta a lakosságot, a fertőzöttek, a megbetegedettek között mindig voltak olyanok, akik többé-kevésbé megmagyarázható módon túléltek a betegséget. Ebben szervezetük különleges ellenálló képessége és védekezési ereje volt a meghatározó tényező, melyet a modern korban a korszerű kezelés egészített ki. A HIV-vírus azonban egyedülálló módon a védekezési rendszer bizonyos elemeit támadja meg és teszi tönkre, így a

szervezet a maga erejéből nem tud úrrá lenni a betegségen és egyelőre olyan gyógyszer és védőoltás sincs, amellyel a beteg életét meg lehetne menteni.¹³

Az AIDS-pandémia kitörését követően hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy erre az egészségügyi válságra nincs egyszerű válasz, mert a betegség orvosi, társadalmi és jogi oldalai problémák egész sorát vetik fel, melyek megoldása az egész világ számára félelmetes feladatot jelent.

A kérdéskör jelentőségét jól szemlélteti Daniel Defert montreáli kongresszuson elhangzott nyilatkozata: „...a HIV-vírus kettős természetet kölcsönöz az emberi testnek; fiziológiailag fenyegetett, társadalmilag fenyegető, golyó és golyó ütötte seb egyszerre”.¹⁴

Az összes probléma, amellyel szemközt találjuk magunkat, ebben a nagyon egyszerű megállapításban gyökerezik, hisz ez okozza egyrészt az egyén, másrészt a társadalom jogai és kötelességei közti kibogozhatatlan keveredést. A témával kapcsolatos legtöbb előttünk álló kérdés választút elé állít, fontossági sorrend felállítását igényli vagy arra készít, hogy kompromisszumot találjunk az egyén és a társadalom jogai között. A válaszok pedig országoként igen eltérőek lehetnek. Arra, hogy valamely ország milyen megoldásokat választ a fertőző betegségek, így többek között az AIDS-probléma kezelésére, két fő megközelítési mód lehetséges. A *hagyományos* modell a közegészségre és a biztonságra helyezi a hangsúlyt, ezért kötelező intézkedéseket tart szükségesnek és ezáltal korlátozza az egyének magánéletéhez való jogát. A *modern* felfogás az önrendelkezési jog és a magánéletéhez való jog tiszteletben tartásán alapul.

A hagyományos járványügyi modell a 19. század végén és a 20. század elején alakult ki, bár történeti előzményeit már a korábbi időkben is megtaláljuk. E körben említést érdemelnek azok az ideiglenes bizottságok, melyeket a pestisjárvány idején Firenzében és Velencében a rendkívüli állapot kezelésére a magisztrátus hozott létre, és amelyek korai kezdeményei azoknak az egészségügyi tanácsoknak, amelyek a 15. század végétől az észak-itáliai nagy városok állandó intézményeivé váltak, mintául szolgálva egész Európának. Az egészségügyi tanácsokban a posztokat nem orvosok töltötték be, hanem főképp a közigazgatás tisztségviselői, akik erőfeszítéseiket olyan megelőző intézkedésekre összpontosították, minthogy vesztgárba küldték a hajókat, és egészségügyi bizonyítványt követeltek az utasoktól. Ha szükség mutatkozott rá, felhatalmazásuk még arra is kiterjedt, hogy konfiskálják az árukat, bezárják a piacokat, (...) otthonaikban házi őrizet alatt tartásuk az embereket, vagy ellenkezőleg – ha túlnépesedett negyedekben éltek – a pestisesek számára fenntartott épületekbe internálják őket. Az egészségügyi taná-

csok intézkedései nem voltak népszerűek, az emberek igyekeztek a legkülönbébb módokon ellenállni nekik. Ennek ellenére a kormányzati hatalom mind erősebb intézményeivé váltak. A 16–17. század folyamán sikerült létrehozniuk olyan kiterjedt információs hálózatot, amelyen keresztül megtudták, ha valahol jelentkezett a fertőző betegség, és tudatták, ha náluk ütötte fel a fejét. Ez utóbbi eset különösen kényesnek bizonyult, hiszen katasztrofális következményei voltak a kereskedelemre és a munkaerőpiacra. A kísértés mindig nagyon erős volt, hogy eltitkolják a helyben jelentkező pestist, mégis ezt a rövid távú érdeket ellensúlyozta az egészségügyi tanácsok hosszú távú érdeke, hogy fenntartsák a bizalmat az információs hálózat iránt.¹⁵

A pestis eltűnésének okai mindmáig ismeretlenek, az utolsó nyugat-európai pestisjárvány 1720–1721-ben Marseille-ben volt. A karanténrendszer azonban, mely a pestis elleni védekezésben oly nagy szerepet játszott, még évtizedeken keresztül működött a mediterrán kikötőkben.

A 15. század végén érte el Európát a szifilisz járványa, amely később állandósult fertőző betegséggé vált. Színre lépését követően a járvány leküzdése érdekében egy sor kirekesztő és megtorló intézkedést vezettek be, a védőoltási programoktól kezdve, a házasság előtti kötelező szifiliszellenőrzésen át a fertőzött személyek karanténba zárásáig sok mindennel próbálkoztak. Ezek az igen költséges és durva beavatkozást jelentő intézkedések azonban nem akadályozták meg a betegség terjedését, erre csak a gyógymódok fejlesztése volt alkalmas.

Kétségtelen tény, hogy lényeges hasonlóságok fedezhetők fel az AIDS és az egyéb nemi úton terjedő betegségek között azon túlmenően is, hogy a kórokozókat szexuális érintkezés is közvetíti. Nemcsak azt kell látni azonban, hogy az AIDS miben hasonlít a régi járványokra, hanem azt is, hogy miben különbözik tőlük.

A fertőző betegségekre vonatkozó jogszabályokat a korábbi járványok tapasztalatai alapján alkották meg, így a hagyományos járványügyi modellt testesítik meg. A járványoktól való félelem és a nyilvánvaló veszély hatására fogalmazódott meg a kényszerítő jellegű közegészségügyi beavatkozás gondolata, mely napjainkban is fellelhető a jogi normákban. A fertőző betegségek elleni küzdelemben hazai jogfejlődésünk is a fenti utat követte. A fellelhető jogforrások és tudományos munkák tanúsága szerint a közegészség védelmét elsősorban közigazgatási természetű rendszabályok tették intézményessé és csak ezek megsértése esetén jutottak szerephez a büntetőjogi rendelkezések másodlagos jelentőséggel, a közigazgatási természetű szabályok megsértésének szankciójaként. A közösség

egészségének védelme akkor vált a jogi szabályozás tárgyává, amikor felismerést nyert, hogy nemcsak az egyén személyi, vagyoni viszonyainak rendezésére és megóvására van szükség, hanem a közösség is igényt tarthat a jog által biztosított védelemre. Egyre élesebben vetődött fel a kérdés, hogy a jog beavatkozhat-e és mi módon az egyén személyiségi jogainak körébe egy betegség gyógyítása, esetleges következményeinek elhárítása vagy adott esetben megelőzése érdekében? Az egyén jogának háttérbe kell-e szorulnia, ha a közérdekkel kerül összekötésbe? A hagyományos járványügyi felfogás a közérdek elsőbbsége mellett foglalt állást, jól szemléltetik ezt Szász Béla gondolatai, aki szerint a törvényhozás kétféle álláspontot foglalhat el a betegségek gyógykezelésének kérdésében: rábízhathja a betegre és hozzátartozóira annak eldöntését, hogy akarják-e a gyógykezelést igénybe venni vagy sem, vagy pedig kényszerítő szabályt állapíthat meg az orvosi gyógykezelés alkalmazásba vételére. Arra nézve, hogy a törvényhozás a kettő közül melyik álláspont-ra helyezkedjék, egyéb szempontokon felül döntő a betegség természete és társadalmi jelentősége. (...) A betegség gyógykezelése a beteg magánérdekű ügye mindaddig, amíg a betegség lefolyása és hatása csupán a beteg személyére szorítkozik, s amíg abból, s gyógykezelésének esetleges elmulasztásából a társadalomra nem hárulhat nagyobb hátrány mint az, amelyet a beteg és hozzátartozói szenvednek el; mert bár esetleg ez is veszteség lehet a társadalomra nézve, de ezt a veszteséget a törvényhozás mégis úgy értékelheti, hogy ez a társadalom szempontjából csekélyebb jelentőségű a kötelező gyógykezelés érdekében szükséges áldozatoknál és a személyes szabadságnak azzal karöltve járó megszorításából eredő hátrányoknál.¹⁶

A hagyományos járványügyi modell főbb módszerei a fertőzött személyek kiszűrése, kapcsolatainak felkutatása, a feltárt esetek bejelentése és nyilvántartásba vétele, szükség esetén elkülönítése. E felfogást tükrözi a közigazgatási jellegű szabályok közül a közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV. törvény 89–90. §-a¹⁷, mely a ragályos betegségek kötelező gyógyításáról és szükség esetén a kórházi kényszerkezelésről rendelkezett. Több európai országhoz hasonlóan a XIX. század elején hazánkban is reglementálták¹⁸ a prostitúciót, amely a keresetszerű kéjvelgessel foglalkozóknak közrendészeti nyilvántartását, rendszeres ellenőrzését és nemi betegséggel történő megfertőzésük esetén kényszergyógykezelésüket jelentette.¹⁹ Ehhez kapcsolódott a közegészségügyi törvény (1876:XIV.tc.) 91. §-a, amely kimondta, hogy a „kéjvelgési ügy, amennyiben a közegészségre vonatkozik, rendeleti úton szabályoztatik.” Ez az országos szabályozás azonban csak az 1927. febru-

ár 18-án kelt, 160.100/1926. B.M. számú rendelettel valósult meg, addig az egyes törvényhatóságok szabályrendeletekkel rendezték saját területükön a prostitúció ügyét.

A hagyományos járványügyi modell által ajánlott módszerek olyan fertőző betegségek esetén alkalmazhatók hatékonyan, melyek lappangási ideje rövid és gyógy módjuk ismert, mert ilyen esetekben a fertőzött személyek azonosítása, nyilvántartásba vétele, majd gyógyítása révén mások megfertőzésének a veszélye megszüntethető. Ezek a módszerek nem, illetve nem minden esetben alkalmazhatók a HIV-vírus okozta fertőzések ellen, nem nyújtanak kielégítő megoldást az AIDS által felvetett társadalmi és egészségügyi problémákra. Ennek elsődleges oka a betegség természetében keresendő.

A fertőző betegségek többségével ellentétben, amelyeknek a tünetei a vírus szervezetbe jutása, majd elszaporodása után rövid idővel jelentkeznek, és néhány hét vagy hónap után gyógyulással vagy esetleg a beteg halálával végződnek, a HIV-fertőzés sajátos lefolyást mutat. Egy kezdeti akut szakaszt (1. szakasz) követően – amely tünetmentesen zajlik le vagy magától megszűnő tünetekkel jár – egy hosszú, rendszerint évekig tartó tünetmentes szakasz (2. szakasz) következik, amelyet aránylag enyhe, az életet nem fenyegető tünetek kialakulása követ (3. szakasz). A betegség végső stádiumát, az AIDS-t (4. szakasz) olyan másodlagos fertőzések és/vagy daganatok kifejlődése jellemzi, amelyek mindegyike a beteg halálát okozhatja. E szakaszok közül a legkevésbé ismert a második (a tünetmentes szakasz) kórlefordulása. A több ezer HIV-fertőzött sorozatos megfigyeléséből nyert adatok szerint ez a szakasz a betegek többségénél 5–10 évig tart, a HIV-betegek kb. 50 százalékában 7 évvel a fertőzés után tünetek észlelhetők. VÉRATÖMLESZTÉS ÚTJÁN FERTŐZÖTTEKNÉL azonban előfordul, hogy ez a szakasz rövidebb.²⁰ A vírussal való fertőzés után tehát egy hosszabb-rövidebb lappangási idő következik, és ezután csupán a fertőzöttek egy részénél jelentkeznek az AIDS-betegség klinikai tünetei. A fertőzöttek nagyobb hányada tünetmentes vírushordozó marad, de ők épp úgy fertőzőképesek, mint akik valóban megbetegszenek, hiszen a szervezetükben jelenlévő vírusok más személyekbe is átkerülhetnek. Ezért a betegség terjesztésében a tünetmentes hordozók igen lényeges szerepet játszanak.²¹ E betegség nem illeszthető be a hagyományos jogi keretek közé, hiszen számos olyan jellegzetességet mutat, amely jelentősen megkülönbözteti az egyéb fertőző betegségektől. A HIV esetében a fertőzöttség a beteg élete végéig tart, és a fertőzőképesség gyógykezeléssel nem szüntethető meg. Ezért – eltérően például a szifiliszttől – a korai diagnózis és az idejekorán megkezdett kezelés

a fertőzés átvitelét nem akadályozza meg. A HIV-fertőzés nagy valószínűséggel az AIDS kialakulásához vezet, letális kimenetelű, bár a korai terápia javíthatja az életkilátásokat.²²

A társadalom tagjainak egy része nincs tisztában azzal, hogy a fertőzés mindennapi érintkezéssel nem terjed, ezért a HIV-fertőzöttség más betegségekhez képest nagyobb mértékű diszkriminációt eredményez. A negatív értékítélet és a kiközösítés fokozza a betegek életmódjával kapcsolatos feltételezés. Az AIDS erősen kötődik az olyan viselkedésformákhoz, amelyeket hagyományosan deviánsnak tekintenek. Ez mind a homoszexualitásra, mind az intravénás drogfogyasztásra érvényes.

A HIV/AIDS-re vonatkozó jogi szabályozás alapvető dilemmája, hogy a fertőzés, illetőleg megbetegedés a jogi szabályozást tekintve beilleszthető-e a fertőző betegségek általános rendjébe, vagy sajátosságai teljesen önálló szabályozást indokolnak. Hazánkban 1988-ban a választás az önálló szabályozásra²³ esett, ugyanakkor a vonatkozó egészségügyi jogszabályok szerint a HIV-fertőzés esetén is a fertőző megbetegedésekre általában vonatkozó rendelkezéseket kell alkalmazni. Ennek indokát – a specifikus szabályozás igényét nem vitatva – abban látják, hogy a HIV/AIDS fokozott epidemiológiai kockázata ellenére vannak közös vonásai az egyéb fertőző megbetegedésekkel. A jogi normák felépítésének ezen logikáját támasztja alá továbbá az a megfontolás is, hogy helytelen lenne az olyan szabályozási struktúra, amely a HIV/AIDS túlzott egyéniesítésével már önmagában is tovább generálná az egyébként is komoly társadalmi félelmeket, megalapozatlanul diszkriminálva a jelenséget.²⁴

Az AIDS-betegség eredményes kezelése szempontjából döntő fontosságú a mielőbbi diagnózis felállítása, mely a vérben lévő HIV-vírusok, pontosabban a szervezet által ellenük termelt ellenanyagok kimutatásán alapul. A HIV-fertőzöttséget csak több, egybehangzóan pozitív vizsgálati eredmény esetén lehet kimondani. Az első vizsgálat anonim szűrés, amely a HIV-fertőzöttség gyanújának a megerősítésére vagy elvetésére szolgál. Lényege, hogy a vizsgálatra jelentkezőnek sem a nevét, sem egyéb személyes adatát nem kell megadnia, az adatbiztonságot egy jelige, valamint személyes vonalkód biztosítja. Így a névtelenség megtartása mellett a vizsgálati vérminta összecserélése teljes mértékben kiküszöbölhető. Ha a szűrővizsgálat negatív eredményt ad, a vizsgált személy HIV-negatívnak minősül, és anonim marad.

Amennyiben az első vizsgálat során pozitív eredmény születik, az a HIV-pozitivitás alapos gyanújaként értelmezendő. Ilyenkor további, ún. verifikációs vizsgálatra van szükség a po-

zitivitás megerősítéséhez. Ennek oka, hogy a szűrőtesztel az esetek egy részében ál-pozitív eredmény születhet a HIV-vel azonos családba tartozó vírusfertőzés egyidejű jelenléte vagy más, a vizsgálattal egyidejűleg zajló betegség eseteiben. A HIV-pozitivitás megállapítása szakorvosi feladat, melyet a szakkórház²⁵ végez. Az első pozitív szűrővizsgálati eredményt követő vizsgálatokat már nevesíteni (név, TAJ-szám) kell, azaz a vizsgált személy az adatait a megerősítő vérvételt megelőzően köteles a betegellátó rendelkezésre bocsátani.²⁶ Ha az érintett személy-azonosító adatainak közlését megtagadja, a betegellátó ezt a tényt az orvosi dokumentációban rögzíti. A személyazonosító adatok közlésének megtagadása esetén a szűrővizsgálat nem folytatható.²⁷

Az AIDS-re vonatkozó jogi szabályozás örök dilemmája a kötelező vagy önkéntes szűrés kérdése. A kötelező HIV-vizsgálat sérti a tájékozott beleegyezéshez és az önrendelkezéshez való jogot. A tájékozott beleegyezés megadása, illetve megtagadása joga a betegnek, nem pedig kötelezettsége, amennyiben a beteg ezzel nem kíván élni, lemondhat róla. Ennek azonban feltétele, hogy a beteg tisztában legyen azzal, hogy az orvosnak kötelessége őt informálni betegségéről és a kezeléssel, beleegyezése nélkül nem végezheti el a beavatkozást, és hogy joga van nemcsak beleegyezését adni a kezeléshez, hanem vissza is utasítani azt. Vannak azonban olyan esetek, amikor a beteg kérésére sem lehet eltekinteni a tájékoztatástól.²⁸ Így például a fertőző betegségek esetén, ahol a beteg életmódja, viselkedése nagymértékben befolyásolja a fertőzés továbbterjedését.²⁹

Az önrendelkezési jog érvényesülése – mint bármely más egészségügyi szolgáltatás esetében – feltételezi az önálló döntésen alapuló igénybevétel lehetőségét, azaz beleegyezés a kezelés, illetve jelen esetben a vizsgálat elvégzésébe, illetve annak visszautasításának joga. Az önrendelkezési jog korlátozásaként jelentkezik a kötelező szűrés esete, amely az egészséghez való jog érvényesülése érdekében bizonyos esetekben mellőzhetetlen. Kérdéses azonban, hogy mikor tekinthető jogosnak az érintett beleegyezése nélkül elvégzett HIV-vizsgálat. A véradók és a szervdonorok kötelező szűrése vitán felül áll, nem ilyen egyértelmű a helyzet az alábbi körben. Prostitúáltak időszakos szűrése, idegenrendészeti eljárások során alkalmazott szűrővizsgálatok, szabadságvesztés büntetésüket töltők esetében, valamint egyes munkakörök betöltésének feltételeként meghatározott szűrővizsgálatok tekintetében.

A hatályos jogszabályainkban a kötelező szűrővizsgálati kör szélesebben került meghatározásra, mint amit a nemzetközi ajánlások általában tartalmaznak. Indokolt esetnek a nemzetközi jog a vér, szövet, szerv, sperma, anyatej donációját, a pros-

tituáltak időszakos szűrését, az idegenrendészeti eljárások során alkalmazott szűrővizsgálatokat, valamint az egyes munkakörök betöltésének feltételeként meghatározott szűrővizsgálatokat tekinti. Elfogadott továbbá a szabadságvesztés büntetésüket töltők rendszeres szűrővizsgálata is.³⁰

A hazai szabályozás szerint az orvos minden olyan esetben, amikor az AIDS-vírussal való fertőzöttség alapos gyanúja felmerül, az egyéb vizsgálatok mellett az erre irányuló vizsgálatokat is köteles elvégezni, illetőleg elvégeztetni. Továbbá a gondozó orvosa köteles az AIDS vírusával fertőzött személy veszélyeztetett környezetének felkutatására, azok klinikai kivizsgálására vagy kivizsgáltatására és az AIDS vírusával való fertőzöttség kiderítésére irányuló vizsgálatok elvégzésére. A szexuális partnerek felkutatása a bőr- és nemibeteg-gondozó orvosának feladata akkor is, ha a gondozásba vétel nem ott történt.³¹ A jogszabály kimondja, hogy a szerzett immunhiányos tünetcsoport vírusával való fertőzöttség megállapítása céljából szűrővizsgálatnak a következő személyek kötelesek magukat alávetni:

- a) a nemi betegek, illetőleg a nemi betegségre gyanús állapotban levők;
- b) az AIDS vírusával fertőzött személyek szexuális partnerei; a fertőzöttek környezetének azok a tagjai, akiknél a fertőződés gyanúja felmerül;
- c) a büntetés-végrehajtási intézetekben szabadságvesztés büntetést töltő személyek;
- d) a javítóintézetben elhelyezett fiatalok;
- e) a kábítószer intravénásan alkalmazók.³²

A fentiekén túlmenően a külföldről érkező személyek huzamos tartózkodási, illetve bevándorlási engedélyéhez többek között HIV-fertőzöttség felderítésére irányuló szűrővizsgálatokat kell elvégezni. Ugyancsak kötelező a véregységek és a sperma, szerv-, szövet- vagy sejtátültetés esetén a donorok szűrővizsgálata.³³ A nemzetközi dokumentumokban foglalt ajánlásokkal összhangban kívánatos az önkéntes szűrés lehetőségét erősíteni és a kötelező szűréseket csak a valóban indokolt esetekre korlátozni.

Az AIDS-re vonatkozó jogi szabályozás további neuralgikus pontja a diagnosztizált fertőzés illetve megbetegedés jelentési rendje, valamint a kötelezés mikéntjének a szabályozása. A nemzeti AIDS-regiszterek általános jellemzője az anonim nyilvántartási rend, mely elsődlegesen az epidemiológiai adatgyűjtést szolgálja, kevésbé a hatósági és egyedi ellenőrzés biztosítását. Hazai szabályozásunkat a kötelező bejelentési rend³⁴ jellemzi, az anonimitás elvét közegészségügyi érdek elsődlegességére hivatkozással átjárhatóvá teszi. Az anonimitás széles körű alkalmazásának lehetőségét a szűrővizsgálatok tekintetében kizárja továbbá az a kötelezési rend, ame-

lyet hatályos jogunk a HIV/AIDS-hez kapcsol. Kötelezés tartalmú hatósági intézkedések alkalmazására nyilvánvalóan csak azonosítható személyek esetében van lehetőség. A kötelezési rend jelenleg érvényben lévő rendszere jogilag zárt ugyan, de nem jutnak kellő hangsúlyhoz a fertőződött, illetőleg megbetegedett személy kötelezettségei, valamint azok érvényesülésének garanciái. Példa erre a fertőződött személy jogi felelősségének, közreműködési kötelezettségének teljes hiánya a kontaktuskutatás területén, amely így semmi garanciát nem tartalmaz arra, hogy a szóba jöhető kontaktkör a fertőzés lehetőségéről egyáltalán tudomást szerezzen. Így azonban a gyakorlatban a kontakt személy együttműködése már a lehetőség szintjén is korlátozott.³⁵

II. Az AIDS és a terhesség

A HIV-pozitív nő teherbe esése, terhességének megszakítása a polgári jogi kérdéseken kívül büntetőjogi problémákat is felvet. Olyan területről van szó, amely ma még a kapcsolódó orvosi tényezők bizonytalansága miatt jelentős mértékben homályba borult. Annak a megválaszolása, hogy mekkora a veszélye annak, hogy a HIV-pozitív nő gyereke maga is fertőzöttként jön a világra, orvosi és nem jogi kérdés.

1. A német jogirodalomban Hans-Georg Koch³⁶ tanulmányában részletesen foglalkozik a témakörrel, bár megjegyzi, hogy a publikált német igazságszolgáltatásban ilyen eset nem fordult elő. Szabad-e egy HIV-pozitív nőnek teherbe esnie, szabad-e egy HIV-pozitív férfinak apának lennie? Érzelmi alapon hajlamosak lennénk e kérdéseket tagadóan megválaszolni. A jogi elemzés azonban azt mutatja, hogy a válasz nem annyira kézenfekvő. Orvosilag abból kell kiindulni, hogy szóba jöhet a HIV-fertőzésnek az anyáról a magzatra történő átadása. A vonatkozó irodalomban az embrió megfertőződésének a veszélyét kezdetben 50% fölé, majd 40%, később 25–30%-ra becsülték, az újabb kutatások a vertikális transzmisszióra 15% körüli valószínűséget mutatnak ki. A vírusnak a gyermekre való átvitele bekövetkezhet már a terhesség alatt, de a szüléskor is.

Koch szerint a HIV-pozitív nő azáltal, hogy teherbe esik, büntetőjogilag (megkísérelt) testi sértést (mérgezést vagy akár emberölést) követhetne el megfogant gyermeke ellen. A jogi kapcsolódó pont ez esetben csakis a terhességhez vezető nemi kapcsolatban való részvétel lehetne. A későbbi történések, folyamatok, amelyek a vírusnak a magzatra való áttérjedését eredményezik, a terhes nőtől büntetőjogi értelemben további cselekvést nem igényelnek: itt nem egy akaratlagos magatartásról, hanem természetes folyamatokról van szó. Itt a büntetőjogi actio libera

in causa egyik esetével állunk szemben, amelynek különlegessége abban van, hogy maga a sértő cselekmény hozza létre a bűncselekmény tárgyát, amely pedig a sértett jogi tárgyat testesíti meg.

Éppen ez az utóbb említett aspektus az, amely által a vázolt esetben a büntetőjogi felelősség kikapcsolható. Koch állításának szemléltetésére egy ártalmatlanabb példát is említ: aki olyan számítógépet készít, amely kezdettől fogva nem működik – az esetünkben lényegtelen tulajdonjogi kérdéseket figyelmen kívül hagyva –, nem követ el dologrongálást. Elvontan fogalmazva: a jogilag védett érték „előállítója” csak akkor lehet elkövető, ha az előállítás folyamatát már befejezte. Ha másként döntenénk – érvel Koch –, akkor egy genetikailag károsodott gyermek tudatos nemzése is testi sértésnek – sőt, a méhen kívül csak rövid ideig életképes gyermek esetében akár emberölésnek – is értékelhető lenne, ami mind etikailag, mind alkotmányjogilag teljesen elfogadhatatlan eredmény. Már ezen okból sem lehet a HIV-pozitívak aktusát a születendő gyermek sérelmére elkövetett testi sértésnek vagy emberölésnek tekinteni. Ugyanezt kell például az orvos esetében is alkalmazni, aki a mesterséges megtermékenyítésnél közreműködik. Büntetőjogilag elképzelhető lenne az ilyen magatartás de lege ferenda szankcionálása. A védeni kívánt érték szempontjából azonban aligha lehetne szó a testi épség védelméről (a gyermekéről, akinek a létrejöttét meg kell akadályozni), hanem sokkal inkább az egészséges fiatal generációk bizonyos eszményképeinek manifesztációjáról.

2. Koch említett tanulmányában áttekinti azt az esetet is, amikor a megtermékenyítéskor még egészséges nő csak a terhessége alatt kerül (tudatosan és akarattal) kapcsolatba a HIV-vírussal és ezzel gyermekét a méhen belüli megfertőződés veszélyének teszi ki. Kérdésként felveti, hogy lehet-e azt a magatartást a gyermek sérelmére elkövetett testi sértésnek vagy emberölésnek tekinteni? A dolog természete szerint már jóval az AIDS előtt ismert problémával állunk szemben. Hogyan értékeljük büntetőjogilag a magzatot ért olyan behatásokat, amelyek következtében később a gyermek sérülten jön a világra? Bár egységesnek tűnik az az álláspont, hogy a testi sértés tárgya csak (megszületett) ember teste lehet – ahol eddig irányadó módon a szülés megkezdését a tolófájások, illetve a megfelelő orvosi tevékenységek kezdetében látták –, vitatott azonban, hogy mennyiben lehetnek tényállásszerűek a magzatot ért perinatális behatások. Ha a behatás után ugyan élő gyermek születik, amely azonban éppen e hatás következtében beteg lesz vagy meghal, úgy jelen van olyan felfogás is, mely szerint döntőnek azt kell tekinteni, hogy a következmények mindenképpen egy embert sújtanak. Ugyanakkor, teszik hozzá néhányan, a gondat-

lanságból elkövetett magzatelhajtás büntetlenségére figyelemmel csak eshetőleges szándékkal elkövetett testi sértésért való felelősség jöhet szóba.

Az uralkodó ellenvélemény a tárgynak mint jogi értéknek az elkövetéskori állapotát veszi figyelembe. Eszerint az embrió méhen belüli károsítása nem mérítheti ki az eshetőleges szándékkal elkövetett vagy gondatlan testi sértés tényállását. Koch hivatkozik Eser közvetítő álláspontjára is, mely szerint a jogi érték hordozójának abban az időpontban meglévő létezése a döntő, amelyben a cselekvés megkezdési hatásainak kifejtését. Koch szerint helyeselhető az a fel fogás, mely szerint nem szükséges az, hogy az akaratlagos cselekvés időpontjában a tárgy már létezen. Másrészt aláveti magát az uralkodó álláspontnak is, amely szerint az állapot-bűncselekmény tárgyának az elkövető általi behatás időpontjában már meg kell lennie. A rendszertani érvek mellett utalni kell az elhajtás és az emberölés büntetethetősége közti különbségekre is. Kevésbé lenne egyértelmű, miért tartotta szükségesnek a törvényhozó a magzatelhajtására külön, speciális és a megszületett élet ellen elkövetett cselekményekhez képest jelentős privilégiumokkal körülvett szabályozás alkotását, ha a magzatkárosításokat pedig az általános testi sértési alakzat alá kívánta volna szubszumálni.

A német jog szerint tehát abban az esetben, ha a gyermek már az anyaméhben lesz HIV-pozitív, a testi sértés tényállása nem teljesül.

Akkor is ugyanerre a következtetésre jutunk, ha a betegség a születés után következik be, de egyértelműen perinatális behatások okozták, azaz csak a megszületett emberen diagnosztizálható a károsodás, de az ehhez vezető okozati összefüggés láncolata már a terhesség idejére visszavezethető. Ha a megszületett gyermek csak az anya valamely szülés utáni magatartása következtében lesz HIV-pozitív, akkor büntetőjogilag ez értékelhető lenne – véli Koch –, míg annak a felelőssége, aki az anyát megfertőzte, felróhatósági kérdés.

Azokban az esetekben, amikor a HIV-pozitív nő a terhessége alatt tanúsít olyan magatartást, amely fokozza a magzat megfertőzésének veszélyét – például HIV-pozitív személlyel való szexuális érintkezés, vagy a drogok ilyen veszéllyel járó fogyasztása – az okozati összefüggés olyan mértékű bizonyítása, – különösen a veszély fokozásáé –, amely lehetővé tenné valamelyik tényállás alkalmazását, aligha lehetséges.

3. Az orvosi szakirodalom szerint a fertőzés nemcsak a terhesség alatt, hanem a szülés, illetve a szoptatás során is átkerülhet a magzatra. Ugyanakkor ismert olyan nézet is, mely szerint a császármetszés ennek veszélyét csökkenti. Ezzel összefüggésben felvetődik a kérdés, hogy a nő kötelezhető-e a gyermek érdekében ennek a saját szempontjából sok-

kal megterhelőbb és veszélyesebb útnak az igénybe vételére.

Koch úgy véli, hogy a szülés mint fiziológiailag lezajló folyamat nem alapozhatja meg a HIV-pozitív nő felelősségét a vírusnak közben a gyermekre való esetleges átkerüléséért, és mindaddig, amíg orvosiilag nem lehet egyértelműen biztosítani – és ma ez nyilvánvalóan nem lehetséges –, hogy a császármetszés döntően csökkenti a HIV-vírus magzatra átkerülésének veszélyét, addig nem tehetjük a szülő nő köteletségévé ennek igénybe vételét.

4. A HIV-pozitív nők anyatejében kimutathatók a HIV-vírusok, bizonyos tanulmányok pedig bizonyították a fertőzés veszélyét a szoptatáskor. Ezek a felismerések olyan következtetésekre vezethetnek, hogy a HIV-fertőzött anya ne is szoptassa gyermekét. Ilyen tiltó szabály azonban nincs, mint ahogyan a nem HIV-gyanús gyermekágyas anyák esetében sincs semmi orvosi alapja annak, hogy HIV-tesztet végezzenek az esetleges szoptatás-ellenjavallat megállapítása érdekében, vagy attól az anyát eltanácsolják. Aki nem így tesz, nem tanúsít köteleességszegő magatartást a gyermekkel szemben, és nem büntetendő gondatlan testi sértés miatt még akkor sem, ha a nőnél fennállt a HIV-fertőzés és azt át is adta a gyermeknek.

Koch szerint itt ismét egy mérlegelési problémával állunk szemben: az anyatejjel való táplálás előnyeivel szemben áll az a veszély, hogy ez hosszú távon halálos betegség kialakulását idézheti elő. Ez a mérlegelés azonban minden egyes esetben eltérő lehet, közép-európai viszonyok között például abból lehet kiindulni, hogy szoptatás nélkül is messzemenően lehetséges a gyermek egészséges táplálása, míg máshol a szoptatás élet- és egészségvédelmi sajátosságai egészen más, magasabb értékkel bírhatnak.

Ebben a mérlegelésben a szoptatás, mint az anyai jog esete önállóan nem jut szerephez. De ilyen jog sem legitimálhatná a gyermek vitális veszélyeztetését. A német jogban a nemi betegségekről szóló törvény 7. §-a ilyen betegségek esetén kizárólag az idegen gyermek szoptatását tiltja³⁷ kifejezetten, azonban ez a törvény a HIV-fertőzésre nem vonatkozik. A szerző szerint a szoptatási tilalom részben levezethető lenne a járványokról szóló törvény 34. §-ából, de büntetőjogi következmények (pénzbüntetés) ebből csak közvetetten, egy konkrét közigazgatási norma sérülése esetén adódnának. Ez vonatkozik az anyatejadományokra is. Nem kérdéses, hogy a HIV-pozitív tejadományozó nő az általa ellátott gyermek sérelmére (megkísérelt) testi sértésért vagy esetleg emberölésért lehetne felelős. A megfelelő veszélyeztetési tényállás megalkotását azonban a német törvényalkotó mindeddig nem tartotta szükségesnek. S valószínűleg joggal, ugyanis a csecsemők szükség-

ges védelme hatékonyan úgy is megvalósítható, ha a HIV-pozitív nőket adminisztratív úton zárják ki a tejadományozók közül, ezt kiegészítő pónalizációtól már újabb preventív hatás nem várható. Az anyatejadományozók folyamatos HIV-vizsgálata egyébként a továbbiakban orvosi standarddá kell, hogy váljon. A HIV-pozitív állapotuk ellenére a szoptatást nem mellőző anyák ellen pedig a gyámügyi bíróságok előtt családjogi következményeket lehetne alkalmazni, egészen a gyermek feletti felügyeleti jog megszüntetéséig.

5. A terhesség orvosi javaslatra történő megszakítása a német büntetőjog szerint³⁸ feltételezi, hogy „orvosi ismeretek szerint a terhesség megszakítása szükséges ahhoz, hogy a terhes nő életét, vagy testi épségét, vagy lelki egészségét súlyosan fenyegető veszély elhárítható legyen, feltéve, hogy ez a veszély más módon nem hárítható el”. Orvosilag még a közelmúltban is abból indultak ki, hogy a fertőzött nő számára, akinek az immunrendszere legyengült, a terhesség egészségügyi veszélyt jelenthet, mert úgy gondolták, hogy a terhesség az AIDS gyors előtörésének kedvez. Időközben azonban egyetlen kutatócsoportnak sem sikerült megerősítenie, hogy a terhesség valóban az anya AIDS-állapotának rohamos romlásához vezetne. Ezt egyébként sem lehet általánosan elfogadni, hanem minden egyes terhes nő esetében önállóan kell vizsgálni. Így csak esetenként lehet eldönteni, hogy a terhesség megszakítása valóban a nő védelmét célozza-e, mint ahogy egyéni mérlegelés kérdése a lelki sérülés veszélye is. A terhes nő HIV-pozitív státusa tehát nem alapozza meg a terhesség megszakításának orvosi indikációját – véli Koch.

Az embrió károsodása alapján felállított indikáció a német büntető törvénykönyv³⁹ szerint feltételezi, hogy „orvosi ismeretek szerint súlyos okok támasztják alá a gyanút, hogy a gyermek öröklött okokból, vagy káros behatások miatt a születés előtt nem gyógyítható egészségi károsodásban szenved, amely olyan mértékű, hogy a terhes nőtől a terhesség további kihordása nem várható el”. Az AIDS-betegség súlyos, mai ismereteink szerint belátható időn belül nem gyógyítható egészségkárosodás. Mégsem mindig lehet a terhesség alatt bizonyítani a fertőzés tényét, gyakran még a 22. hét körül sem, ráadásul elterjedt az a gyanú, hogy a fertőződés veszélye a terhesség vége felé fokozódik. Ezért a kérdés az, hogy milyen feltételek között lehet a „súlyos okok”-ból kiindulni. A német szakirodalomban egyébként vitatott, hogy a viszonylag alacsony fertőzési statisztikai valószínűség megalapozza-e az embrió károsodása alapján felállított indikációt, arra hivatkozással, hogy az elhajtott magzatok nagy többsége egészségesen jött volna a világra. További érvként az is elhangzik, hogy az érintett gyermekek nagy része a

HIV-fertőzés ellenére még sok évig élne minden tünet nélkül. Másrészt viszont azt sem szabad itt figyelmen kívül hagyni, hogy maga a leendő anya is halálos beteg. Koch véleménye szerint a „súlyos okok” értelmezése és az utána következő elvárhatósági klauzula között reflexív összefüggés áll fenn, mégpedig olyan módon, hogy a terhes nő lecsökkent terheshetősége könnyebben vezet az indikációs helyzet igenléséhez. Hasonló álláspontot képvisel Eser is. A terhes nő bizonyított HIV-pozitív státusa esetén tehát nem szabad akadályt gördíteni az indikáció megállapítása elé. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az orvosnak ajánlania kellene a nőnek az interrupciót – a döntésre egyedül a nő jogosult. Ugyanakkor azonban az orvos köteles – polgári jogi jogkövetkezmények terhe mellett – felvilágosítani a nőt a büntetlen terhességmegszakítás lehetőségéről.

6. Összefoglalva tehát Koch véleménye szerint speciális magzatveszélyeztetési tényállás létrehozására nincs szükség, mert a kifejtettek szerint az ilyen bűncselekmény természetesen nem fogná át a fentebb említett valamennyi esetet, amelyekben a károsítási cselekmény már a nemzékort megtörténik, ugyanakkor súlyos szociálpszichológiai problémákat is felvet: miért éppen a HIV-pozitív gyermekek nemzése legyen büntetendő és a többi (fizikailag vagy lelkileg) károsodott gyermeké miért ne? Másként kifejezve: a HIV-vírus következő generációkra való átvitelének prevenciója nem lehet a szülők ellen irányuló büntető normák tárgya. A német jogban – különösen a járványügyi szabályokra és a kártérítési jogra tekintettel – alkalmas és hatékony, sőt a büntetőjogi repressziót, mint a magatartást szabályozó lehetőséget messze meghaladó eszközök állnak rendelkezésre.

7. Erkölcsi és jogi dilemmák is felmerültek azzal kapcsolatban, hogy mennyire tehető általánossá az újszülöttek HIV-szűrése. A jogirodalomban⁴⁰ ezzel kapcsolatban több kérdés is felvetődött: Orvosi oldalról kétségbe vonható az újszülöttkori szűrés létjogosultsága, mert nincs egyetértés abban, hogy a szűréshez használt teszt mikortól ad megbízható információkat. Régebben úgy vélték, hogy akár másfél éves korig sem megbízható a teszt eredménye, mert a magzat vérébe bejutó és egy ideig a gyermekkorban is megőrződő anyai HIV-ellenanyag hamis pozitivitást idézhet elő. Napjainkban már fél év körül van a fertőzöttség biztos kimutathatóságának a határa, bár olyan kutatási eredmények is ismeretesek, amelyek szerint már egy-három hónapos korban felfedezhetők az immunhiányos állapot jelei.

Az újszülöttek általános HIV-szűrése esetén konfliktushelyzetet eredményezhet az újszülöttnak az életkorából adódó döntésképtelensége és a HIV-szűrés önkéntessége, illetve az anya személyi-

ségi joga. A gyermek HIV-pozitív teszteredménye esetén célszerű lenne az anyát is szűrővizsgálatnak alávetni, de ez csak az anya beleegyezésével történhet, kényszeríteni nem lehet erre.

III. Az AIDS büntetőjogi megítélése

A HIV-vírus terjedésénél a nemi kapcsolatok (homos és heteroszexuális) jelentik azt az átviteli módot, amelyek Nyugat-Európában napjainkban a legnagyobb jelentőséggel bírnak, ezért a továbbiakban arra a kérdésre koncentrálnak, hogy milyen feltételek estén büntetendő az, aki más cselekményével megfertőz.

Az AIDS-járvány kitörését követően 1987–1988-ban Németországban megszülettek az első ítéletek, amelyek olyan HIV-fertőzött személyek büntetőjogi felelősségéről döntöttek, akik partnerüket nemi közösülés révén fertőzés veszélyének tették ki. Ez a körülmény az addig csak elméleti síkon folyó tudományos vitát tovább színesítette, különösen azért, mert az első ítéletek ellentmondásokhoz vezettek. A magyar jogirodalom a közelmúltig csak érintőlegesen foglalkozott az AIDS jogi következményeivel és a hazai joggyakorlatban sem született még ilyen ügyben jogerős ítélet,⁴¹ ezért a német irodalom alapján – a teljesség igénye nélkül – vázolom fel a lehetséges megoldásokat, e körben alkalmazható tényállásokat.

1. A német büntetőjogi szabályozás szerint csak a sértési bűncselekmények, azaz ölési és testi sértési tényállások jöhetnek szóba. Már a megfertőzés egészségkárosítást és így testi sértést jelent, a halálos kimenetel pedig a szándékos vagy a gondatlan testi sértés tényállását valósíthatja meg. Az alkalmazható tényállások köréből szinte kizárólag a szándékos alakzatok jöhetnek szóba, mert a gondatlan emberölés és a gondatlan testi sértés is az eredmény bekövetkezését, valamint a cselekmény az eredmény közötti okozati összefüggés bizonyíthatóságát feltételezi. Ennek a bizonyítása pedig, néhány különleges esettől eltekintve, aligha lehetséges.

Az uralkodó álláspont szerint a HIV-vírussal való megfertőzés a testi sértés egészségkárosító formájának felel meg. A korábbi ítéletekben a betegséggel való megfertőzésként különösen a nemi betegségeket ismerték el, amelyek egészségkárosítást eredményeztek. Igaz ugyan, hogy ezen esetekben a fertőzésen túl – a rövid látenciaidő miatt – a betegség kitörése is megvalósult, még mielőtt a bíróság az ítéletét meghozta volna. Mindez nem mondható el a HIV-vírussal való megfertőzéskor. Arra hivatkozással, hogy az orvostudomány által már könnyen gyógyítható nemi betegségeknél a fertőzés már egészségkárosításként értékelendő, ezt ugyanilyen mértékben el kell fogadni a HIV-vírussal való fertőzés esetén is.⁴²

A Német Szövetségi Bíróság (BGH) az első AIDS-ítéletében⁴³ azt fejtegeti, hogy a vírusnak a szervezetbe való belépésével a megfertőzött a maga részéről fertőzővé válik, és az marad élete végéig. Ez a körülmény a testi állapot olyan hátrányos megváltozásának tekintendő, amely fájdalomérzet nélküli betegségértéket ér el.

Elsők között Eberbach foglalt állást az AIDS büntethetőségével kapcsolatban. Időközben általánosan elfogadottá vált, hogy az aszimptomás HIV-fertőzött, akinél a betegség még nem tört ki, lelkiileg, valamint szociális helyzete miatt betegnek tekintendő. Eberbach ebből vezeti le, hogy az AIDS-vírussal való megfertőződés egészségkárosítást jelent.⁴⁴ Ezt az álláspontot képviseli a svájci jogban Kunz⁴⁵ és Huber⁴⁶ is. Eberbach szerint a HIV-vírushordozó részéről a vírus tudatos továbbadása elkerülhető lenne, mert elvárható tőle, hogy nemi kapcsolatai során védekezzen. Aki fertőzöttsége tudatában védekezés nélküli nemi kapcsolatban vesz részt, gondatlanul, illetve bizonyos körülmények között eshetőleges szándékkal cselekszik, ha a partner megfertőzését számításba veszi. Becker szerint ezen érvelés számos gyakorlati kérdést nem vesz figyelembe, nevezetesen: Ki határozza meg kötelezően, hogy melyek az elvárható védekezések, mit lehet elvárni szexuális szokásainak megváltoztatása tekintetében a gyógyíthatatlan betegség tudatával éppen szembesülő fertőzöttől, valóban fennáll-e bármilyen jogi kötelezettsége a HIV-fertőzöttnek arra vonatkozóan, hogy azonnal minden ilyen szokását megváltoztassa, és egyáltalán olyan helyzetben van-e, hogy képes erre? Nem a társadalomnak kötelessége sokkal inkább a HIV-pozitív páciens szociálpszichológiai kezelése, támogatása, tanácsokkal való ellátása a további emberi kapcsolatainak kialakítása érdekében? Bár Eberbach maga is elismeri, hogy a fertőzöttnek már a lelki és szociális helyzete is egyértelműen betegséget jelez, Becker szerint ez a jogi értékelés során különös módon teljesen figyelmen kívül marad, mert csak az áldozat szemszögéből hivatkoznak a vonatkozó büntetőjogi tényállásra.

A HIV-vírussal való megfertőzés esetén a szóba jöhető bűncselekmények körét Bottke⁴⁷ az alábbi indoklással jelöli ki. Már a pusztán megfertőzés is megbélyegzi az áldozatot, aki valószínűleg élete végéig fertőzött lesz, ami életesélyeinek elvesztését eredményezi, rengeteg kellemetlenséget kényszerít rá és a pusztán egészségkárosodáson túl veszélyezteti az életét is. Ezért az AIDS kezdeti formájának, illetve teljes kifejlődésének, vagy a következtében kialakuló betegségeknek megléte nélkül is elfogadhatjuk, hogy itt a veszélyes testi sértés (223.a.) esete áll fenn. Ha a fertőzés a hosszabb-rövidebb lappangási idő után teljesen kialakult AIDS-betegséghez vezet,

akkor a súlyos testi sértés valósult meg. Ha a vírus-hordozó az áldozatot azért fertőzte meg, hogy annak egészségét véglegesen vagy beláthatatlan ideig tartó és folyamatosan romló állapotot előidézve károsítsa, akkor a mérgezés (229. §.) törvényi tényállását valósította meg.⁴⁸

A HIV-vírussal való megfertőzés esetén a befejezett alakzatok miatti eljárás csak ritkán vezet eredményre, mert a befejezett testi sértés vagy emberölés büntette miatti felelősségrevonás előfeltétele annak bizonyítása, hogy a vádlott tényállásszerű és jogellenes magatartásával okozta az eredmény bekövetkezését. Különösen azonban a homo- és heteroszexuális kapcsolataikban partnereiket gyakran cserélgető személyek, valamint intravénás kábítószer-fogyasztóknál az injekciós tűk közös használata esetében ezeknek a potenciálisan fertőző tetteknek és a bekövetkezett fertőzésnek a kapcsolatát több okból sem lehet bizonyítani. Egyrészt az áldozat – különösen abban az esetben, ha valamelyik rizikócsoporthoz tartozik – már eleve hordozhatta a vírust, de még később is több módon megfertőződhetett. Másrészt az AIDS vírusa a feltételezett átadás után nem mutatható ki azonnal; még a később kapott pozitív eredmény is csak azt jelzi, hogy a fertőzött bizonyos idő után antitesteket termelt, anélkül azonban, hogy ebből a fertőző személyére vagy a fertőzés módjára következtetni lehetne.⁴⁹

Az okozó személye processzuális szempontból kielégítő bizonyossággal csak kivételes esetekben állapítható meg. Ha a fertőzés átragályozása nem bizonyítható, felvetődik a kérdés, hogy a nemi partner HIV-vírussal való tudatos veszélyeztetése kísérletnek minősíthető-e

Herzberg szerint⁵⁰ is a testi sértés és az emberölés eredménytényállásai körében kell keresni az alkalmazható tényállást, mégpedig úgy, hogy az eredmény bizonyított okozásáról lemondva megelégszünk a pusztán szándékkal, azaz de lege lata az említett bűncselekmények kísérlete jöhet szóba. A későbbiekben azonban Herzberg⁵¹ a besorolási problémát megkísérli tárgyaltanná tenni egy „befejzettségi megoldás” segítségével. Valamennyi, az AIDS-vitában érintett résztvevő abból indult ki, hogy csak a HIV-vírussal való megfertőződés, annak a test sejtjeibe történő bejutása és az ennek következtében előálló fizikai elváltozások alapozzák meg a testi sértés tényállásában (Strg. 223. §.) rögzített egészségromlást. Herzberg legújabb válasza szerint nem csak a vírus bejutását követő testi elváltozás megkezdődése méríten ki a 223. § tényállását (vagyis az egészségkárosodást), hanem már a HIV-veszélyes kontaktus. Ez a fel nem világosított áldozat jogtárgyra vonatkozó tévedése miatt testi bántalmazást jelentene. Példaként Herzberg egy

AIDS-pozitív nimfomán nő esetét említi, aki védekezés nélküli aktusra csábít egy tapasztalatlan iskolás fiút, aki kezdetben az AIDS-től való félelme miatt vonakodik, végül – amikor a nő határozottan állítja, hogy „tiszt” – beleegyezik a kapcsolatba. A hiányos felvilágosítás orvosi-büntetőjogi eseteiből kiindulva Herzberg úgy véli, hogy a fertőzöttséget elrejtő csalás itt jogi tárgyra vonatkozó tévedést valósít meg, mert a test elpusztításának a kockázatára vonatkozik, amelyet a tévedésben lévő személy kitesz a vírus hatásának.

Vitatja e megoldás helyességét Knauer⁵², aki a következőképpen érvel: Az első pillantásra ez a konstrukció önmagáért beszél: ha ugyanis azt az orvosi gyógyító beavatkozást, amely szakszerűen és eredményesen lezajlott, a páciens beleegyezésének hiányában a 223. §. értelmében bántalmazásként kell értékelnünk, (ha itt a testi épség feletti rendelkezési jogot tekintjük a jogi tárgynak), akkor ez alapján minden beleegyezés nélküli kockázatos helyzet előidézését, amely az egészség és az élet veszélyeztetését lehetővé teszi, mint tényállásszerű testi sértést kell értékelnünk. Álláspontja szerint, ha Herzberggel együtt elvetjük a nemi kapcsolat semlegességét, és – fertőzési eredmény nélkül is – testi bántalmazásként értelmezzük, akkor az a következetes, ha ezt életet veszélyeztető bánásmódnak (224. §.1.5.) tekintjük, mert a fertőzésveszélyes nemi kapcsolatban benne rejlik a halál kockázata is. Knauer szerint a „befejzettségi megoldás” nem meggyőző, ugyanis a testi bántalmazás fordulata maga is többet kíván meg a rizikóhelyzet pusztán előidézésénél. A 223. §-nál a védett tárgy helyesen a testi sérthetlenség. Ha a herzbergi megoldást követnénk, aki védendő értéknek nyilvánvalóan a test feletti rendelkezést tekinti, ez véleménye szerint ahhoz vezetne, hogy a testi szférát minden rizikótól védeni kellene, vagyis a 223. §. veszélyeztetési tényállássá való átváltozását eredményezné. Ez azonban teljesen elmentmond a szóhasználatnak, amely testi bántalmazást, illetve egészségkárosodást követel meg. A partnerek egyenlőtlen kockázattudata mellett folytatott fertőzésveszélyes nemi kapcsolat és a beleegyezés nélküli orvosi beavatkozás közötti különbség abban áll, hogy a védett testi állapotot az utóbbi érinti, a nemi kapcsolat pedig nem. Az általános értelmezés alapján is aligha lehetne az általában kellemesnek felfogott nemi kapcsolatot „bántalmazásként” felfogni. Knauer tehát a korábbi és általánosan elfogadott álláspontot osztja, mely szerint csak a HIV-vírussal való megfertőzés alapozza meg a tényállásszerű testi sértést, ha pedig ilyen nem bizonyítható vagy a kontaktussal fennálló okozati összefüggés kétséges, akkor csak a kísérlet megállapítása jöhet szóba.

2. A vizsgált témakörrel összefüggésben a jog-

irodalom másik vitatott területe a szándék megállapíthatóságának kérdése. Herzberg⁵³ szerint a szándék nem merül ki a kockázat túllépésének és az eredmény lehetőségének intellektuális elképzelésében. Szükség van a szándék voluntatív elemére is, amely egy akarati-érzelmi beállítottságot jelent, „egyetértő belenyugvást”, a veszély „komolyan vételét”, az eredmény elmaradásában való „bizakodás hiányát.” Ha a „tudás” mellett a „belenyugvást” önálló ismérvek tekintjük, erre nem következtethetünk egyszerűen abból, hogy a veszélyt felismerő tettes a veszélyes cselekményét véghez viszi. Álláspontja megerősítéseként hivatkozik a müncheni I. tartományi bíróság egyik döntésére, mely szerint „a tettes felismerte egészségi állapotát és ebből arra lehet következtetni, hogy tudatában volt annak a kockázatnak, hogy partnernőjét AIDS-szel megfertőzheti, amely, ha később kitör, rendszerint halálos kimenetelű. Ebből azonban nem lehet arra következtetni, hogy ebbe a lehetséges későbbi következménybe – legalábbis – belenyugodott volna. Nem zárható ki az, hogy bízott abban, hogy ez a kockázat nem realizálódik.”

Herzberg álláspontja, hogy a „komolyan vétel” kritériumát az objektív tényállás körében kell vizsgálni. A szándékos bűncselekmény objektív tényállásához több kell annál, mint hogy a tettes az eredményt a veszély tiltott előidézése útján idézze elő. A jogilag tiltott kockázatnak megfelelő súlyúnak, leegyszerűsítve „komolyan veendőnek” kell lennie. A szándék szempontjából tehát – sarkítva fogalmazva – nem az a kérdés, hogy a tettes a felismert veszélyt komolyan vette-e (ez az uralkodó felfogás álláspontja), hanem az, hogy a komolyan veendő veszélyt felismerte-e. A BGH joggyakorlata szerint kézenfekvő a beleegyezés elfogadása, ha a tettes szándékát a külső veszély ellenére véghezviszi anélkül, hogy a szerencsés kimenetelben reménykedhetne, és a véletlenre hagyja, hogy az általa ismert veszély bekövetkezik-e vagy sem, még akkor is, ha az eredmény a tettes számára nem kívánatos.

Becker⁵⁴ véleménye szerint az eshetőleges szándék megállapítása – a bíróság joggyakorlata ellenére – nem fogadható el. Az, hogy az elkövető beleegyezik az eredménybe még akkor is, ha az számára nem kívánatos csak fikció, mely abból került levezetésre, hogy a tettes egy rendkívül veszélyes tevékenységet végzett anélkül, hogy reménykedhetett volna a szerencsés kimenetelben, illetve, hogy a súlyos veszély ellenére tevékenységét folytatta. A rendkívüli és súlyos veszély mérlegelendő fogalmak, amelyek a kárbekövetkezésének konkrét valószínűségéről semmit sem mondanak. Az azonban kétségtelen – vallja Becker –, hogy a HIV-fertőzött védekezés nélküli nemi kapcsolata semmiképpen nem olyan veszélyes,

mintha például egy kést szúrna az áldozata mellébe. Jelenleg eltérőek a védekezés nélküli nemi kapcsolat során szerethető fertőzés valószínűségéről szóló becslések, amerikai tanulmányokban ezt 1:1000 arányban adják meg, egy müncheni dolgozat 1:200 arányból indul ki. Ilyen arányú fertőzésveszély esetén – itt egyébként az in *dobio pro reo* elvre is figyelemmel kellene lenni – semmiképpen nem egyértelmű, hogy valaki úgy nyugodna bele a következményekbe, hogy nem reménykedhet a szerencsés kimenetelben. Ezt a szempontot az időközben született ítéletek teljesen figyelmen kívül hagyták, illetve úgy magyarázzák, hogy a jogrend még az 1:1000 arányú veszélyt sem hagyhat szó nélkül.

Bottke⁵⁵ a feltételes szándékkal összefüggésben kifejti, hogy az AIDS-fertőzött azon hivatkozását, hogy saját betegségéről való tudomása ellenére bízott a „szerencsés végkimenetelben,” nem vette komolyan a veszélyt vagy remélte, hogy minden jóra fordul, nem lehet egyszerű védekezésként leértékelni, hanem éppen emiatt részletesen vizsgálni kell a fertőzött felelősségét. A szándékot annak voluntatív elemével, a számításba vétellel együtt minden esetben egyenként kell megállapítani, és nem lehet arra elhamarkodott következtetéseket levonni saját fertőzöttségismeretéből vagy más személy megfertőzésének tudomásából.

3. Az irodalmi vita egy további problémás területe a későbbi következmények felróhatóságának a kérdése, azaz értékelhető-e a HIV-vírus átadása emberölésnek vagy legalább annak kísérletének, annak ellenére, hogy tíz évnél is tovább tart, míg az áldozat végül meghal. Schünemann az emberölés tényállását alkalmazhatatlannak tartja az AIDS-es esetekben, mert nézete szerint ezeket az eseteket a súlyos testi sértésre, valamint a mérgezésre vonatkozó rendelkezések teljességgel átfogják.

Bottke szerint nem zárható ki azon az alapon, hogy az ölési cselekmény eredménye csak később és hosszas betegség után realizálódik.⁵⁶

A német büntető törvénykönyv kommentárja szerint az eshetőleges szándék igazolását nem lehet azal megalapozni, hogy a tettes a HIV-infekció kockázatával tisztában volt, mert nem kizárt, hogy bízott abban, hogy a végül halálos AIDS-betegség nem tör ki. Az ilyen gondolatok egyre inkább ellene szólnak annak, hogy az ilyen esetek emberölés kísérletként történő minősítését egyedül a HIV-fertőzött védekezés nélküli szexuális kapcsolatára alapozva elfogadjuk.⁵⁷ Herzberg⁵⁸ a problémát a szándék oldaláról közelíti meg. Felveti a kérdést, hogy a HIV-vírussal való fertőzés eseteiben a fertőzésre kiterjedő szándékkal együtt az ölési szándék is megállapítható-e. A vádlott ugyanis nemcsak a fertőzés veszélyével van tisztában, hanem azzal is, hogy a fertőzés végső soron

halált okozhat. A vádlott inkább adhatott nagyobb esélyt annak, hogy partnerét nem fogja megfertőzni mint annak, hogy megfertőzés esetén partnere nem fog meghalni, vagy rajta a betegség nem fog kitörni. Úgy véli, hogy pont az az érv teszi kétségessé a testi sértési szándékot, amely az ölési szándékot akarja kizárni.

A tudományos munkákban az a tendencia figyelhető meg, hogy csak a testi sértési szándékot állapítják meg, de a halálra kiterjedő szándékot nem. Nyilvánvalóan viszolyognak attól, hogy rögtön ölési szándékot állapítsanak meg annak a terhére, aki fertőzőtként felismerte, hogy a nemi kapcsolattal komoly fertőzési veszélyt idézett elő és nem lelnek más kiutat, mint hogy e tekintetben tagadják a szándékot. Ezt a megoldást Herzberg nem tartja problémamentesnek.

Schlehofer⁵⁹ – Herzberghez hasonlóan – a különböző ítéletek indoklásaként szintén megemlíti a jognak az emberölés elfogadása ellen tiltakozó jogérzékenységét. Álláspontja szerint az emberölés tényállása nem alkalmazható, mert az objektív beszámítás nem terjed ki a hosszú idő után bekövetkezett halálra. Ugyanakkor maga is hangsúlyozza, hogy nem meggyőző az, hogy a halál bekövetkeztét – a hosszú idő miatt – nem írjuk a HIV-fertőzött rovására. Ellenérvként hozza fel, hogy a HIV-fertőzés későbbi következménye a tudomány mai állása szerint majdnem 100 százalékos bizonyossággal bekövetkezik.

Scherf nem tartja meggyőzőnek azt az érvelést, hogy a halál bekövetkeztének időpontjában a megfertőzés aktusa egy feledésbe merülő történelmi eseménnyé válik, hiszen az eleinte minden érezhető hatás nélkül maradt. Ez álláspontja szerint csak abban az esetben lenne elfogadható, ha az áldozat csak a betegség kitörésével, tehát sokkal később szerezne tudomást a fertőzésről. Amennyiben az áldozat röviddel a kérdéses érintkezés után egy félelemből elvégzetetett antitestteszt által tudomást szerez fertőzöttségéről, ez esetben nem beszélhetünk arról, hogy a fertőzés már feledésbe merült. Scherf szerint következtelenség majdnem azonos kockázat mellett magasabb követelményeket állítani a szándékos emberöléssel szemben, mint a szándékos testi sértéssel. A BGH ítéleteit ezért csak kriminálpolitikai kompromisszummegoldásnak nevezi, s azt tartaná helyesnek, ha úgy a szándékos emberölést, mint a szándékos testi sértést is elutasítanák.

E tárgykörben Herzberg⁶⁰ egy érdekes dogmatikai javaslat született, melynek lényege, hogy a későbbi következmények beszámíthatóságát az elévülési szabályok analógiája alapján kívánja korlátozni. Ezt mindenekelőtt az objektív felróhatóság tanának céljai és a következmények elévülésének célja közötti összefüggéssel indokolja. A két intézmény között

ti azonosságot abban látja, hogy a későbbi következmények felróhatósága korlátozásának okai is hasonlóak azokhoz, amelyeket a törvényhozó az elévülési előírásokkal követ: nagy időbeli távolság, eltűnik az aktualitás, a múlt homályába vesző tettet már nehéz a jelenlegi személy cselekményeként értékelni, végül pedig meg kell említeni a bizonyítási nehézségeket.

Knauer szerint a javaslat nem meggyőző, egyrészt azért, mert – mint maga Herzberg is elismeri – az AIDS-esetekre alig van relevanciája. A halált okozó testi sértés csak húsz év elteltével évül el, az emberölés elévülése pedig a német jog szerint kizárt, így Knauer szerint a javaslat a közeljövőben csak akkor juthatna jelentőséghez, ha a betegség kitöréséig eltelt lappangási időt gyógyszeres kezeléssel meg lehetne hosszabbítani. A fentiekben túlmenően az analógia alkalmazása Knauer szerint sem nem szükséges, sem nem indokolt, mert a vizsgált jogintézmények egyenértékűsége nem áll fenn. A cselekmény üldözésének elévülése esetén ugyanis arról van szó, hogy a tettesnek felróható eredmény mikortól nem von maga után büntetőjogi jogkövetkezményeket. Az a kérdés, hogy mennyi ideig lehet egy okozott eredményt a tettesnek tényállásszerűként felróni, az értékelés szempontjából hihetetlen módon különbözik ettől, mert a büntetőjogi rendszerben megelőzi az elévülést. Az elévülés célját általában kétféleképpen jelölik meg. Elsőként úgy, hogy a tett veszít aktualitásából és ezzel a jogi béke megzavarása már nem áll fenn. Csakhogy ezt a késői következmények fennállásának esetében éppenséggel nem lehet megállapítani, érvel a szerző. Az eredmény bekövetkezésekor ugyanis a tett még egyszer teljes aktualitásában megmutatkozik. Itt – ellentétben az elévüléssel – nem lehet azt mondani, hogy „eltűntek a tett következményei”. Másodsorban az elévülés okait a bizonyítás nehézségeiben jelölik meg. A késői következmények esetében Knauer szerint erről sem beszélhetünk. Ha a betegség a fertőzéstől teljesen a halálig fejlődik, akkor a leghosszabb időtartam sem változtat azon, hogy a fertőzés okozója felelős a halálért. Bizonyítási nehézség itt nem léphet fel, mert orvosilag megállapítható, hogy az áldozat az AIDS következményeibe halt bele, vagy halálának más okai vannak.

A német jogirodalom felveti a kérdést, hogy a fertőzés következményeinek objektív beszámítása megszűnhet-e azáltal, hogy a HIV-antitesthordozó partnere saját felelősségére vállalta annak a kockázatát, hogy a fertőzöttel védekezés nélkül közösüljön.

A dogmatika csaknem teljesen konszenzusra jutott abban a kérdésben, hogy a meg nem engedett kockázat vállalása csak akkor esik a büntető norma hatálya alá, ha az eredmény bekövetkezése az elkövető „műve” és az okozati lefolyást nem szakította félbe egy, a veszélyhelyzet ismeretében cselekvő sze-

mély belépése. Ha az áldozat, mint a jogtárgy felett rendelkező személy legalább olyan jól látja a fertőzés veszélyét mint a fertőzött, vagy esetleg a veszélyről tudva még rá is bírja a tette – például szexuális aktusra csábítja a már fertőzött személyt –, akkor maga felel saját veszélyeztetésért, tekintet nélkül arra, hogy a vírus átadója tisztában volt-e a fertőzés valószínűségével vagy azt gondatlanul figyelmen kívül hagyta.⁶¹ Ha az AIDS-fertőzött tisztában van saját fertőzöttségével, tud az átadás veszélyéről és feltehetően, hogy partnere nincs tisztában a fertőzés veszélyével, megsérti a veszélyeztetett személy rendelkezési jogát, ha a kapcsolat előnyeit kívánva a tudottan kockázatos kontaktus mellett dönt és ennek megfelelően cselekszik. Ilyen esetekben a szándékosság megállapítható.⁶²

A „saját felelősségű önveszélyeztetés” ezen jogi gondolatát a legfelsőbb bírósági joggyakorlat azokban az esetekben alkalmazta, ahol közös kábítószerélvezetről volt szó. Ezen gondolkodásmód AIDS-vitába történő bekapcsolásának oka az a tény, hogy időközben a felvilágosító kampányoknak köszönhetően minden ember tudja, hogy a védekezés nélküli nemi kapcsolat az AIDS-fertőzés bizonyos veszélyét hordozza magában.

Az ön- és mások veszélyeztetése közötti elhatároláshoz a többségi vélemény azt veszi alapul, hogy melyik fél birtokolja a történet lefolyása feletti uralmat a felek közül. Önveszélyeztetésről abban az esetben beszélhetünk, ha az áldozat egy létező veszélyhelyzetbe megy bele, vagy maga kezd olyan cselekményekbe, amelyek által önmagát veszélyezteti. Ha az áldozat ki van téve a tettes veszélyes cselekménye hatásainak, sorsa pusztán a tettes kezében van, akkor idegenveszélyeztetésről beszélhetünk. A tettes feletti uralom során tehát egy magatartás veszélyességéről, és az a feletti uralomról van szó. Lényeges, hogy maga a védekezés nélküli nemi közösülés, és nem pedig a fertőzött személy a lényeges vonatkozási tárgy. Egy felvilágosított partnernek ugyanolyan mértékben van a kezében a döntés mint a fertőzésveszély hordozójának, arról, hogy a veszélyeztetést óvszer használatával erősen csökkentheti, vagy a nemi kapcsolat elkerülésével kizárhatja. Ha a „sértett” ugyanolyan mértékben uralja a történetet, mint a „tettes”, akkor nem beszélhetünk az antitesthordozó tettes feletti uralmáról, mivel ez csak a tettes feletti túlnyomó hatalommal lép fel.

Ide kell sorolnunk a beleegyező nemi közösülés, a Kempteni Törvényszék által eldöntött esetét⁶³, ahol a sértett nő kérése volt a védekezés nélküli kapcsolat, annak ellenére, hogy tisztában volt barátja fertőzöttségével és ismerte az ilyen esetekben fennálló fertőzésveszélyt is. A törvényszék már a HIV-vírussal való pusztán fertőzöttségben is megva-

lósultnak látta az egészségkárosítást, de álláspontja szerint ez esetben a lány saját felelősségre vállalt önveszélyeztetéséről van szó, amelyben részt vett a vádlott is. Más a helyzet az eddig seronegatív személy esetében, aki a nemi erőszak vagy szexuális kényszer áldozata. Itt nem beszélhetünk a tettes feletti közös uralomról akkor sem, ha az áldozat tisztában is van a tettes fertőzőképességével. Ez esetben a tettes rovására kell írni az eredményt a túlnyomó uralma, és ezzel a fennálló idegenveszélyeztetés miatt.

Az AIDS problémakörének központi esete, amikor a HIV-fertőzött partnerét a fertőzéséről nem világosította fel, és „safer sex” módszereket sem alkalmaz. Ez esetben az antitesthordozó tudásfölényben van a partnerrel szemben, és ezzel alkalmasint az egész történet uralkodó figurája. A Szövetségi Törvényszék szerint a tettes büntethetősége ott kezdődik, amikor „tudásfölénye révén a kockázatot jobban felfogja, mint az önmagát veszélyeztető”. A tudásfölényt az uralkodó vélemény a lehetséges AIDS-átadáskor abban látja, hogy az antitesthordozó ismeri a saját fertőzőképességét, ezt azonban partnere előtt elhallgatja.

4. Vajon alkalmas és szükséges-e a büntetőjog az AIDS-betegek, a HIV-pozitívak, valamint az úgynevezett rizikócsoportok, mint egyik oldal és a társadalom fennmaradó része, mint másik oldal közötti konfliktus megoldására? Becker szerint az AIDS elleni harcban a büntetőjoggal való fenyegetőzés elharcosává Herzberg lépett elő, aki a büntetőjogot mint elrettentő eszközt kívánja alkalmazni. A kísérlet büntetendőségén túl véleménye szerint a veszélyeztetési magatartásokat is büntetni kell. Herzberg kiindulópontja nem a jogdogmatika, hanem sokkal inkább a büntetőjognak a járványelküzdelemben való rendszeresítése mindenféle dogmatikai aggály ellenére, véli Becker. Szerinte Herzberg azt a laikus álláspontot védi, mely szerint az AIDS, mint társadalmi probléma megoldásra kerülhetne, ha a HIV-hordozókat elrettentjük. Mintha az AIDS terjedése döntő mértékben attól függne, hogy a HIV-hordozók fertőzöttségükről való tudomásuk ellenére védekezés nélkül szexuális kapcsolatot tartanak fenn. Nem problémázik azon, hogy egy ilyen elrettentő büntetőjogi stratégia milyen hatással van az érintettek tudatára, illetve, hogy egy ilyen stratégia révén a kirekesztésük sokszorososan megerősödik. Becker⁶⁴ a büntetőjog szerepét az AIDS elleni küzdelemben megkérdőjelezi. Álláspontja szerint a pszichológusok és társadalomtudósok egyetértének abban, hogy a szexuális magatartásokat nem lehet egyik napról a másikra megváltoztatni, hanem az ilyen változtatásokat meg kell tanulni. Ezek azonban véleménye szerint pszichológiai-orsvosi problémák, amelyek megoldását a büntetőjog csak megnehezíti. Ezért, illet-

ve, mert az esetek többségében az „in dubio pro reo” elv alapján nem bizonyítható a testi sértés szándéka, a büntetőjog alkalmazásáról le kellene mondani.

Az AIDS elleni harc globális stratégiájában, amely a megelőzést, az érintetteknel személyes és szociális következmények csökkentését és a nemzetközi kooperációt célozza, a büntetőjog eszközeinek bevetése nem problémamentes. Egyrészt fennáll a veszélye annak, hogy a büntetőjogi eszközök elhamarkodott és differenciálatlan bevetése a szankciókon túl eljárásjogi kényszerjogosultságokhoz vezet, ami összeegyeztethetetlen egy felelősségteljes stratégiával. Veszélyesnek ítéelhetjük annak a megkísérlését is, hogy az AIDS-esetek büntetőjogi elbírálását meghatározott egészségi és/vagy kriminálpolitikai feltételekkel hozzuk összhangba, amely kétes haszonnal járó dogmatikai ad-hoc megoldásokhoz vezet.⁶⁵

A megelőzés lehetőségei jelenleg igen korlátozottak és az emberek, vagy helyesebben az embercsoportok megrögzült magatartásának gyökeres átalakítását igénylik.⁶⁶ A többségi álláspont szerint a tapasztalatok azt mutatják, hogy a betegség hordozóival szemben alkalmazott megtorló politika nem gátolja meg a betegség terjedését. A büntetéssel való fenyegetés nem befolyásolja az intim viselkedést és nem hat racionális érveként a fertőzés tipikus helyeire. Ezzel szemben a megtorló politika egyik elkerülhetetlen következménye az, hogy a betegséget a titkosság felé viszi amellet, hogy a megfertőzöttek a leggyakrabban a társadalom periferiájában élők közül kerülnek ki.⁶⁷

Jegyzetek

¹ Füst György: Új ismeretek az AIDS-vírusfertőzésről. Magyar Tudomány 1991. 1430. o.

² Olyan kórokozók által okozott fertőzések, amelyek az ép védekezési mechanizmusokkal rendelkező szervezetben nem idéznek elő megbetegedést.

³ Dömök István: Történeti áttekintés. In: AIDS. Szerzett immunhiány szindróma. Szerk. Horváth Attila, Bp. 1987. 11. és köv. o.

⁴ Alain Sobel–Francoise-Hertier-Augé: Az etikai elkötelezettség. In: Az AIDS gondolkodás. Szerk. Léderer Pál, T-Twings Kiadó, MTA Szociológiai Intézet, 1994. 146. o.

⁵ Módszertani levél a humán immundeficiencia vírus (HIV) fertőzésről és a szerzett immunhiányos szindrómáról (AIDS). Bp. 1992. 2-3. o.

⁶ Füst György i.m. 1432. o.

⁷ Molnár Miklós: AIDS és a felelősség. Belügyi Szemle 1988. 6. sz. 50. o.

⁸ Füst György i.m. 1430. o.

⁹ 2001. szeptember 30-ig. Forrás: EPINFO

¹⁰ A HIV-pozitív nők aránya 1990-ig 6%, 1995-ig 9%, 2001-ben 13%, azaz fokozatos emelkedés észlelhető.

¹¹ 1985–1990, illetve 1991–1995

¹² Fertőzött anyáról újszülöttre; 1993-ban és 1999-ben 1-1 főt regisztráltak.

¹³ Pécsi Tibor: Az AIDS és az emberi jogok. Valóság 1994. 12. sz. 94. o.

¹⁴ Alain Sobel–Francoise-Hertier-Augé i.m. 147. o.

¹⁵ J. Goudsblom: A nagy járványok és a civilizáció folyamata. In: Az AIDS-gondolkodás. Szerk. Léderer Pál, T-Twings Kiadó MTA Szociológiai Intézet, 1994. 17. o.

¹⁶ Szász Béla: A nemi betegek kötelező gyógykezelésének kérdése tárgykörben tartott előadása. In: A nemi bajok leküzdésének irányítása. Szerk. Nékám Lajos. Bp. 1918. 126. és köv. o.

¹⁷ 89.§ A hatóság intézkedik, hogy a ragályos betegségeknek

– hova a bujakór is számítandó

– nagyobb terjedelemben történt felmerülte alkalmával, az azokban szenvedő egyének gyógykezelés alá vétessenek. Olyan bujaenyvesek, kiknek gyógykezelése vagyoni állapotuk vagy házi viszonyaiknál fogva otthon nem eszközölhető, a legközelebbi polgári, sőt ilyenek hiányában, katonai kórházba is szállítható, hol teljes felgyógyulásukig visszatartandók.

90. § Amely vidék lakosai között a bujakór oly mérvben van elterjedve, hogy annak elfojtására a fennálló rendszeres hatósági óv- és gyógyintézkedések elégségeseknek többé nem mutatkoznak és a kórház is távol esik, ott, lehetőleg a ragálylepte vidék központján, szükség-kórházak állítandók fel államköltségen.

¹⁸ A reglementáció egy közrendészeti és nem kifejezetten rendőri eljárás volt, bár az országok zöme e feladatokat el látását a rendőrségre bízta.

¹⁹ Bíró Béla: A prostitúció. A M. Kir. Rendőség országos szaktanfolyamainak kiadványa, 1933. 85. o.

²⁰ Füst György i.m. 1437. o.

²¹ Molnár Miklós i.m. 47. o.

²² Dósa Ágnes: Gondolatok a HIV-szűrés jogi szabályozásáról. Lege Artis Medicine 1997. 595. és köv. o.

²³ 5/1988. (V. 31.) SZEM rendelet a szerzett immunhiányos tünetcsoport terjedésének meggátálása érdekében szükséges intézkedésekről és a szűrővizsgálat elrendeléséről.

²⁴ Ujhelyi Eszter–Schlammadinger József: Programirányítás és a hatékonyság ellenőrzése, etikai és jogi problémák. In: A 2000–2002. évekre vonatkozó középtávú HIV/AIDS megelőzési program <http://www.aidsinfo.hu>. 2002. október 14.

²⁵ Szent László Kórház, Budapest

²⁶ 1997. évi XLVII. tv. az egészségügyi és a hozzájuk kapcsolódó személyes adatok kezeléséről és védelméről. 15. § (6) bekezdés

²⁷ 5/1988. (V. 31.) SZEM rendelet 11. § (3) bekezdés

²⁸ Az 5/1988. (V. 31.) SZEM rendelet értelmében a megerősítetten pozitív szűrővizsgálati eredmény esetén a gondozó orvosa a fertőzött személyt tájékoztatja a vizsgálati eredményről és az ezzel kapcsolatos tudnivalókról. Egyidejűleg átadja a fertőzés terjedésének körülményeiről, a terjedés megakadályozása érdekében betartandó magatartási szabályokról, valamint a rendszeres orvosi ellenőrzés szükségességéről szóló írásbeli tájékoztatót. A tájékoztató átvetelét a gondozásba vett személy aláírásával igazolja.

²⁹ Dósa Ágnes: A tájékozott beleegyezés az európai államok jogában és a nemzetközi dokumentumokban. Acta Humana 1996. No. 25. 48. o.

³⁰ Ujhelyi Eszter–Schlammadinger József i.m.

³¹ 5/1988. (V. 31.) SZEM rendelet 6. § illetve 9. § (2) bekezdése

³² 5/1988. (V. 31.) SZEM rendelet 1. §

³³ 18/1998. (VI. 3.) NM rendelet 22. § és 24. §

³⁴ Az egészségügyi szolgáltató a fertőző betegeket és a fertőző betegségre gyanús személyeket köteles bejelenteni, kijelenteni és nyilvántartani. E körbe tartozik a HIV/AIDS is, mely személyazonosító adatok nélkül jelentendő be. A HIV-pozitív személy gondozó orvosa a bejelentést az ÁNTSZ (fertőzés/megbetegedés helye szerint) illetékes városi intézetének és az Országos Epidemiológiai Központ Járványügyi

Osztályának teszi meg. A személyazonosító adatokat a városi intézet kérésére a bejelentő köteles megadni. Lásd még: 63/1997. (XII. 21.) NM rendelet a fertőző betegségek jelentésének rendjéről.

³⁵ Ujhelyi Eszter-Schlammadinger József i.m.

³⁶ Hans-Georg Koch: AIDS und Schwangerschaft – Stafrechtliche Probleme. In: AIDS und Strafrecht. Hrsg. von Andrzej J. Szwarc, Berlin 1996. 183. és köv. o.

³⁷ Hazai jogunkban az 1879. évi XC. tc. tartalmazott hasonló rendelkezéseket.

³⁸ § 218a Abs 2 StGB.

³⁹ § 218a Abs 3 StGB.

⁴⁰ Pécsi Tibor: Az AIDS és az emberi jogok. Valóság 1994. 12. sz. 95. és köv. o.

⁴¹ A BRFK Vizsgáló Főosztálya eljárást indított egy homoszexuális férfi ellen, aki HIV-fertőzöttsége tudatában több személlyel tartott fenn nemi kapcsolatot. Az eljárást a Fővárosi Főügyészség bűncselekmény hiányában megszüntette.

⁴² Scherf: AIDS und Strafrecht: Schaffung eines Gefährdungstatbestandes zur Bestrafung ungeschützten Geschlechtsverkehrs. Baden-Baden 1992. 46. o. és köv. o.

⁴³ Cornelius Prittowitz: Das "AIDS-Urteil" des Bundesgerichtshofs. (Zum Urteil des BGH vom 4. November 1988. – Str 262/ 88) Strafverteidiger 3/1989. 123-128. o.

⁴⁴ Karl Heinz Becker: AIDS, strafrechtliche Aspekte. 12. Strafverteidigertag 66. és köv. o.

⁴⁵ Karl-Ludwig Kunz: Aids und Strafrecht: Die Strafbarkeit der HIV-Infektion nach schweizerischem Recht. Schweizerische Zeitschrift für Strafrecht, 1990. 46. o.

⁴⁶ Christian Huber: HIV Infektion und AIDS-Erkrankung im Lichte des Art. 231.§. StGB sowie der Körperverletzung-, und Tötungsdelikte. Schweizerische Juristen-Zeitung, 1989. 151. o.

⁴⁷ Wilfried Bottke: Strafrechtliche Probleme von AIDS und der AIDS Bekämpfung. In: Schünemenn-Pfeiffer: Die Rechtsprobleme von AIDS. Baden-Baden. 1988. 179. és köv. o.

⁴⁸ A szerző cikkében a büntető törvénykönyv módosítása előtti tényállásokra hivatkozik, azóta a mérgezés önálló tényálláskénti szabályozása megszűnt, a hatályos büntető törvénykönyv szerint a veszélyes testi sértés tényállásának egyik fordulata. A 223a § száma 224. §-ra változott.

⁴⁹ Bottke i.m. 180. o.

⁵⁰ Herzberg, Wolf Dietrich: Mit ér a büntetőjog az AIDS elleni harcban. Magyar Jog 1988. 786. o.

⁵¹ Wolf Dietrich Herzberg: Die strafrechtliche Haftung für die Infizierung oder Gefährdung durch HIV. In: AIDS und Strafrecht. Hrsg. von Andrzej J. Szwarc, Berlin 1996. 83. és köv. o.

⁵² Christoph Knauer: AIDS und HIV- Immer noch eine Herausforderung für die Strafrechtsdogmatik. Goldammer's Archiv für Strafrecht. 1998. 9. sz. 428. és köv. o.

⁵³ Herzberg: Mit ér a büntetőjog az AIDS elleni harcban. Magyar Jog 1988. 786. és köv. o.

⁵⁴ Becker i.m. 66-78. o.

⁵⁵ Bottke i.m. 187. és köv. o.

⁵⁶ Knauer i.m. 436. o.

⁵⁷ Schönke/Schröder: Strafgesetzbuch Kommentar 25. Auflage. München, 1997. 1516. o.

⁵⁸ Herzberg: Mit ér a büntetőjog az AIDS elleni harcban. Magyar Jog 1988. 788. o.

⁵⁹ In: Scherf i.m. 132. o.

⁶⁰ Knauer i.m. 436. és köv. o.

⁶¹ Bottke i.m. 182. és köv. o.

⁶² Bottke i.m. 186. o.

⁶³ Scherf i.m. 35. o.

⁶⁴ Becker i.m. 70. o.

⁶⁵ Bernd-Dieter Meier: Strafrechtliche Aspekte der AIDS-Übertragung. *Goltdammer's Archiv für Strafrecht* 1989. 207. o.

⁶⁶ Füst György i.m. 1448. o.

⁶⁷ Oliver Guillod Neuchatel: Lutte contre le sida: quel role pour le droit pénal? *Schweizerische Zeitschrift für Strafrecht* 1997. 147. o.

Bércesi Ferenc hivatalvezető

Baranya Megyei Közigazgatási Hivatal

A kistérség mint a regionalizáció alapegysége

I. Az integrációs igények megjelenése, önkormányzati társulások

1990-ben az újonnan megalakult önkormányzatok hosszabb ideig saját belső problémáikkal voltak elfoglalva. Az önállóságból származó eufória, a bizonyos területeken bekövetkezett látványos fejlődés azonban elfedett egy egyre nyilvánvalóbbá váló problémát: *a települési autonómiát a legmesszebbmenőkig támogató jogalkotás a területi igazgatás dezintegrációját indította el.* Az önkormányzati rendszer szétaprózottsága azonban az ellentétes irányú érdekkényszerek miatt nem volt fenntartható hosszabb távon.

Helyi önkormányzati rendszerünk sajátossága, hogy a községi önkormányzatok feladat- és hatásköre rendkívül széles. Az integrációs igény a települési önkormányzatok felismert érdekeire figyelemmel egyre erősebben tört a felszínre. A szakmai nézetek ütköztetése előtérbe állította a kistérségi szintet, amelynek több oka is volt. Ezek közül elsőként kell említést tenni a spontán beinduló, alulról szerveződő kistérségi képződményekre, melyeket – az integrációs törekvések indokoltságára tekintettel – a kormányzat is kedvező fogadtatásban részesített.

A kistérségek jelentőségét növelte, hogy – a beruházások, fejlesztések önálló véghezvitelén túl – a közszolgáltatások optimális üzemmérete, a nagyobb anyagi erőt követelő intézményi ellátások biztosítása vagy a magasabb szakmai felkészültséget igénylő államigazgatási hatáskörök gyakorlása nehezen oldható meg a néhány száz lakossal és az ennek megfelelő feltételrendszerrel, közigazgatási kapacitással bíró településeken. *Mindez jelentkezett az önkormányzatok társulási kedvének fokozatos erősödésében.* Az elmúlt több mint tíz év tapasztalati alapján az önkormányzatok eljutottak a fejlődés azon fokára, hogy felismerjék, melyek azok a közszolgáltatások, melyeket telepü-

lésen belül önmaguk képesek biztosítani, és melyek azok, amelyek csak összefogással, térségben valósíthatók meg gazdaságosan és szakmailag színvonalasan. Az elmúlt években a legkülönbözőbb típusú és fajtájú társulások rendszere jött létre, ellensúlyozva ezzel a túlzott mértékű decentralizációból eredő hátrányokat. „Az önkormányzati rendszer továbbfejlesztésének fő útja a jelenlegi alkotmányos keretek között, és távlatban is – amennyiben megőrizni akarjuk minden település önkormányzathoz való jogát – a széles körű, átfogó társulási szerkezet kiépülése.”¹

Társulni lehet mind önkormányzati, mind államigazgatási feladat, hatáskör ellátására. A Ttv.² négy társulási típust határoz meg, lényegében az együttműködés erőssége, mélysége szerint.³ A hatályos önkormányzati törvény⁴ a nevesített társulások szabályozása mellett kimondja azt is, hogy a települési önkormányzatok képviselő-testületei által feladataik hatékonyabb, célszerűbb megoldására létrehozott társulásoknak egyéb formái is lehetnek, megerősítve ezzel az Alkotmányban is deklarált, az önkormányzatok szabad társuláshoz való jogát.

Az önkormányzati társulásokról szólva említést kell tennünk egy, a szakirodalomban az utóbbi időben egyre gyakrabban hangoztatott álláspontról, mely szerint bizonyos esetekben és feltételek mellett helye lehet ún. kötelező társulások létrehozásának. Bár ezzel a megoldással a nyugati demokráciákban is találkozhatunk, nálunk az önkéntes társulás vált kizárólagossá, a szabad társuláshoz való önkormányzati alapjogra figyelemmel.

Az elmúlt években sokféle társulás alakult a legkülönbözőbb célokkal, egyes települések több, esetleg azonos célú társulásban is részt vesznek más-más partnerekkel, a társulásokba belépnek, onnan kilépnek, a társulások formáját vagy célját átalakítják, módosítják. Társulási rendszerünk – ha egyáltalán rendszerről beszélhetünk – ebből következően áttekinthetetlen, mozgása nem nyomon követhető. Vitathatatlan tény azonban az önkormányzati társulások létjogosultsága, hiszen a nagy számban jelen lévő alacsony lélekszámú, gazdaságilag kis teljesítőképességű önkormányzatok csak egymással együttműködve képesek feladataik ellátására. A kérdés az, milyen módon rendezhető és kezelhető, tehető valóban hatékonyra a jelenlegi társulási rendszer, továbbá milyen legyen a társulások és a kistérségek kapcsolata.

II. Az önkormányzati területfejlesztési társulásokról közelebbről

A Tftv.⁵ az első magas szintű jogszabály, amely a kistérségeket – a területfejlesztési önkormányzati társulásokon keresztül – intézményesen is bevonta a területfejlesztés folyamatába. A területfejlesztési önkormányzati társulás az Ötv.-ben szabályozott társulási típusokhoz, illetőleg a Ttv.-ben szereplő társulási formákhoz képest, „speciálisnak” tekinthető. A társulások feladata a területüket érintő fejlesztési elképzelések összehangolása, a fejlesztési koncepció, illetve program kidolgozása. A feladatok mellé jogok is társulnak, a Tftv. szavazati jogot adott a kistérségeknek a megyei területfejlesztési tanácsokban, azonban több megkötéssel. A Tftv. átfogó módosítása nem oldotta meg az ismert problémákat, sőt inkább fokozta a kistérségek szerepe körüli bizonytalanságot. Talán a legfontosabb ezek közül az, hogy a kistérségek jelenleg a megyei területfejlesztési tanácsban a korábbinál lényegesen kisebb szerepet kapnak.

Ugyanakkor látni kell azt is, hogy a Tftv. jelentős mértékben ösztönözte a térségi szemlélet meghonosodását a kistérségeken belül. *A területfejlesztési önkormányzati társulások ma már – érdekeik képviselete céljából – rákényszerülnek az egymással való együttműködésre. Így intézményes alapját jelenthetik a kistérség egészét működtető komplex, kistérségi társulás létrehozásának.*

A kifejezetten területfejlesztési céllal alakult önkormányzati társulások tovább színezték az egy-egy kistérségen belüli kusza, átláthatatlan együttműködési viszonyokat. Egy-egy önkormányzat – jogszabály tiltó rendelkezésének hiányában – több társulásnak is tagja lehet, sőt, az önkormányzatok mintegy 30%-a több területfejlesztési társulásban is részt vesz.⁶ Ugyanakkor a társulások nem minden esetben követik a megyehatárokat, és így a kistérségi határokat sem.

Tény, hogy a Tftv. hatályba lépése – minden hiányossága ellenére – ösztönzően hatott a területfejlesztési önkormányzati társulások létrejöttére, megszerveződésére, és tovább erősítette a társulási kedvet. Nem mellékes szerepe volt ebben, hogy az önkormányzatok a társulások útján közös vagy hasonló fejlesztési céljaik megvalósításához jelentős anyagi forrásokhoz jutottak.

III. Kistérségek és államigazgatási körzetek

A Kormány programjában megfogalmazta a közigazgatás reformjának 4 évre szóló irányát. Témánk szempontjából a programból kiemelendő: A reform három részből áll: az első lépés a községi és a városi önkormányzatok autonómiájának megerősítése, ezt követi az ún. kistérségek – alapvetően az önkormányzatok társulásával való – kialakítása, végül a regio-

nális közigazgatás létrehozása.

„A kistérségi szerveződések szerepe, jelentősége elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a helyi társadalom bevonásával, mindenekelőtt a táji-térségi lokalpatriotizmusra építve az országos és a regionális feladatok, célok kistérségi, települési, lakóközösségi, családi adaptálását segítik elő.”⁷ Ez a megfogalmazás tartalmazza a kistérség létjogosultságának lényegét, szerepét az önkormányzati és az állami igazgatásban, illetőleg előrevetíti a továbblépés lehetőségét.

A kistérség jelenleg mint térszerkezeti egység *statisztikailag meghatározott*. A KSH meghatározta a statisztikai kistérség fogalmát, és lényegében ezt a definíciót vette át az 1996-ban megszületett területfejlesztési törvény is. *(A statisztikai kistérségek száma jelenleg 150.)*

„A területfejlesztés lehetséges beavatkozási szintjei közül a kistérségi szint az, amely a települési önkormányzatok együttműködése révén az alulról építkező regionális politika meghatározó eleme lehet. Bár a kistérségi közigazgatás a jelenlegi önkormányzati rendszerben nem definiált, az Ötv. lehetővé tette a helyi önkormányzatok önállóságának és a szabad társulás lehetőségének biztosításával a megújulást; tartalmának kiteljesedését pedig a területfejlesztési törvény adta meg.”⁸

Az önkormányzati törvény – a helyi önkormányzatok teljes jogegyenlősége alapján – nem ismert és ma sem ismer – a megyén belüli köztes közigazgatási területi beosztást. Ebből következik, hogy a településrendszerben egymással szomszédos, vagy egymáshoz közeli, és egymásra utalt településegységek (kistérségek) a közigazgatás oldaláról nem értelmezhetők. A kistérségi szerveződések ugyanakkor a létező valóságot mutatják. A kistérségben való gondolkodás előtérbe kerülésének okai közül kiemelendő a régiók létrehozására irányuló kormányzati szándék, melyet közelgő uniós csatlakozásunk tovább erősített. Figyelemmel arra, hogy a szakemberek egyetértenek abban, hogy Magyarországon – adottságaira tekintettel – a kétszintű önkormányzati rendszer működtetése indokolt, szükséges a megyék szerepének átalakítása. A regionális szisztéma esetén a régiók és a települések közötti távolság áthidalása a kistérségeken keresztül képzelhető el annak érdekében, hogy szakszerű és hatékony feladatellátási rendszer jöjjön létre.

Az államigazgatási kistérség nem annyira térség, mint inkább körzet: az államigazgatási feladatellátási körzettel azonos kategória. Ennek oka, hogy a kistérség és a körzet mint fogalom, két egymással elentétes szemléletet, problémaközelítést tükröz.⁹ A kistérség az a települési önkormányzatok által reprezentált településhalmaz, amelyet települési és területi kommunális, szociális, és más közfeladat el-

látása érdekében a települési önkormányzatok szabad társulással hoznak létre.¹⁰ „A körzet pedig az érintett települési önkormányzatoknak semmi esetre sem önkéntes társulása, hanem az állam, a kormányzat, vagy bármely főhatóság jelöli ki a körzet területét és a résztvevők tagságát valamilyen földrajzi, társadalmi, gazdasági vagy ad hoc önkényesség alapján. A legtipikusabb példa erre a gyámügyi, építésügyi, szociális igazgatási és a körzetközponti igazgatási rendszer.”¹¹

Az államigazgatási körzetesítés a hatáskörök decentralizációjával függ össze. Először az építésügyi, majd a gyámügyi igazgatás területén találkoztunk a több települést érintő, magasan kvalifikált szakemberek által biztosított feladatellátással. A körzetek kialakításának a célja az volt, hogy az állampolgárok viszonylag rövid idő alatt – a rendelkezésükre álló tömegközlekedési eszközökkel is – megközelíthessék az államigazgatási szerveket. A szétaprózódott településszerkezet – amennyiben biztosítani kívánjuk a magas szintű államigazgatási szolgáltatást – az államigazgatási feladatok ellátásának körzetesítését tette szükségessé.

A körzetközponti igazgatás fogalma először a polgárok személyi adatainak és lakcímének nyilvántartásáról szóló törvény 1999. évi módosításában jelent meg.¹² Ezek szerint a kormányrendeletben kijelölt, körzetközponti feladatokat ellátó települési önkormányzat jegyzője a polgármesteri hivatal részeként működteti az okmányirodát, amelynek folyamatos és a szakmai szabályoknak megfelelő működtetését a települési önkormányzat köteles biztosítani. Ezt követően sor került az okmányirodák kijelöléséről és illetékességi területéről szóló kormányrendelet megjelenésére. Az okmányirodák feladat- és hatásköre létrehozásuk óta folyamatosan bővül és feltételezhető, hogy ez a tendencia a jövőben is folytatódik. A 2001 decemberében napvilágot látott kormányrendelet,¹³ összehangolta a gyámhivatalok, a kiemelt építésügyi igazgatási és egyes szociális ügyekben eljáró hatóságok, valamint az okmányirodák központját és illetékességi területét, létrehozva ezáltal a quasi államigazgatási kistérségeket.

A kistérségeknek a megyén belüli földrajzi lehatárolása tehát statisztikai szempontból történt. A kistérségeken belül működnek – esetenként megyehatárokon és kistérség határán is átnyúlva – a területfejlesztési és más önkormányzati társulások. A kistérségekben lévő városok mint körzetközpontok illetékességi területükön (vonzáskörzetükben) ellátanak egyes államigazgatási feladat- és hatásköröket. Ugyanazon kistérségi szinten tehát egymás mellett funkcionál az önkormányzati együttműködés, és az államigazgatási körzetesítés.

IV. A kistérségekben jelen lévő

egyéb szervezetek

A kistérségben nem csak az önkormányzatok különböző társulásai, valamint a körzetesített államigazgatási feladatokat ellátó központok vannak jelen, hanem a központi és a területi (dekoncentrált) államigazgatási szervek kirendeltségei, szervezetei, egyéb állami szervek, mint bíróságok, ügyészségek, valamint a rendőrségi és egyéb fegyveres szervek, továbbá a falugazdász-hálózat, a kistérségi megbízottak, és a társulási menedzserek, a vidékfejlesztési menedzserek, a kistérségi illetékességgel is működő egészségügyi, oktatási, művelődési intézmények, a közalapítványok, a közhasznú és civil szervezetek, az egyházak, egyéb önkormányzati szervek stb. A felsoroltak természetesen nem egyformán vannak jelen minden kistérségben.

Az 1990-es évek második felében a kistérségekben több szakigazgatási ágazat jelent meg új feladatokkal. Az ágazatok nem bízhatták a feladatokat egy egységes kistérségi önkormányzatra, mert ilyen, mint tudjuk, nem létezett. Az ágazatok tehát saját megoldásokat választottak, ami tovább fokozta a feladatköri, szervezeti és területi sokféleséget a kistérségeken belül.

Témánk szempontjából jelentős kistérségi szereplők például:

- a kistérségfejlesztési megbízottak,
- akiket gyakran összetévesztenek a kistérségi menedzserekkel,
- a kistérségi vidékfejlesztési menedzserek,
- a falugazdász-hálózat.

Az előzőekben említett három „hálózat” közel egy időben jött létre és működik egymás mellett, hasonló feladatokkal, más-más jogállással és különböző foglalkoztatási jogviszonyban. Az, hogy ténylegesen milyen közöttük az együttműködés – jogi szabályozás hiányában –, kizárólag a személyes kapcsolatokon, tehát szubjektív elemeken múlik. Kérdés, hogy szükség van-e valamennyiükre, vagy elképzelhető-e egy egységes, a kistérség egészéért tevékenykedő szervezet, hálózat vagy személy, aki átfogóan tudná kezelni a kistérség valamennyi problémáját, képviselni érdekeit.

A kistérségi keretekben működő szervezetek fő típusai csoportosíthatók aszerint is, hogy „alulról”, vagy „felülről” kezdeményezve vagy szervezve alakultak-e meg.¹⁴

Az első csoportba tartoznak mindenekelőtt az önkormányzati – különböző típusú – társulások; az integrált területfejlesztési szövetségek mint a települési érdekszövetségek, a kistérségfejlesztési közhasznú szervezetek (egyesületek, alapítványok), a mini euro-régiók, a határ menti együttműködések keretszervezetei; a fejlesztési (ágazati) akciócsoportok.

tok, mint például a jóléti szolgálatok/ alapítványok, a környezetvédelmi akciócsoporthoz, a kistérségi turisztikai marketingirodák, a teleház térségi szövetségek, a kistérségi vidékfejlesztési akciócsoporthoz stb.; a kistérségfejlesztési közösségi vállalkozások mint térségi foglalkoztatási társaságok, a vállalkozói övezet keretszervezete.

A második csoportba sorolhatók a dekoncentrált szervezetek kistérségi kirendeltségei, mint pl.: munkaügyi központok helyi szervei, a tisztiorvos, a földhivatal, a tűzoltóság, vagy éppen a területfejlesztési kistérségi megbízottak; a kiemelt államigazgatási hatósági feladatokat ellátó körzetközpontok, mint okmányiroda, gyámhivatal, építésügyi hatóság; az országos vagy regionális ellátó rendszerek alapegységei, mint a mentőszolgálat, az áramszolgáltatás körzetei, a telefonellátás körzetei stb.; az országos gazdasági szervezetek alapegységei, mint a gazdasági kamarák kistérségi irodái; az országos társadalmi szervezetek alapegységei, mint a Vöröskereszt; az egyházak térségi szervezetei, az országos politikai szervezetek alapegységei.

V. A jövő útja a (komplex)

kistérségi társulás

Az erősen decentralizált önkormányzatok társulásainak és együttműködésének sokfélesége, párhuzamossága, lehatárolatlansága, a jogi szabályozás hiányosságai és joghézagai miatt kialakult rendezetlen állapotok a közigazgatási – elméleti és gyakorlati – szakemberek számára egyaránt azt jelentik, hogy elengedhetlenné vált a jogalkotói beavatkozás a helyzet rendezése érdekében. Amíg az önkormányzati társulási rendszer nem áttekinthető, nem egységes, és nem kellően szabályozott, addig a közigazgatásban betöltött szerepe sem tisztázható. Az uniós csatlakozás ugyanakkor az önkormányzatok számára is komoly kihívást jelent. Egyre fokozottabb az elvárás a lakosság közérzetének javítása, az egészséges környezet megteremtése, a közszolgáltatások bővítése és minőségének javítása, ideértve a közigazgatási szolgáltatásokat is. A legkülönbözőbb formájú, típusú és célú települési összefogások általános rendezése útján képzelhető csak el a magasabb színvonalú és nem utolsósorban hatékonyabb helyi önkormányzati és államigazgatás megteremtése. Egyetértünk azokkal a szakemberekkel, akik az önkormányzati rendszer továbbfejlesztésének lehetséges útjaként *széles körű, komplex társulási szerkezet létrehozása mellett foglalnak állást.*

A szakmai vélemények megegyeznek abban, hogy az egységes közigazgatási kistérség kialakítása nagymértékben fellendítené az elmúlt években

tapasztalt élénkületet mind a kistérségi államigazgatás, mind a terület- és gazdaságfejlesztés, mind a közszolgáltatások bővítése és minőségük javítása terén. A folyamat eredményeként a kistérség feladatai, az ehhez rendelendő szervezet, finanszírozás áttekinthetővé válna. Az egységes közigazgatási kistérség létrehozásának mikéntje számos kérdést vet fel. Így különösen: a kistérség földrajzi *lehatárolása, típusai, működtetése, feladat- és hatásköre, szervezete, finanszírozása, ellenőrzése*, hogy csak a legalapvetőbb megválaszolendő kérdéseket említsük.

A szakirodalomban egyetértés mutatkozik abban, hogy *meg kell határozni a kistérség optimális határait*, azonban arról, hogy ez milyen módon, konkrétan hogyan történjen, kevés szó esik. Álláspontunk szerint, *a jelenlegi statisztikai kistérségi rendszer addig lehet kiindulópont, amíg nem születik meg a döntés a régiókról.* A Kormány programjában foglaltakból adódóan *a régiókról való döntésnek meg kell előznie a kistérségi rendszer kialakulását*, ugyanis a lehatárolásnak a régiókon belül kell megtörténnie. Ellenkező esetben további problémák jelentkezhetnek a területfejlesztés, a kistérségek finanszírozása terén, és a már említett problémák megoldása lehetetlenné válik.

Felfogásunk szerint a kistérségek a régiókon belül egymástól elhatárolt területi egységek, melyek központja egy meghatározott város vagy nagyközség, amelytől körülbelül 20 km távolságban helyezkednek el a kistérséghez tartozó települések, és amely egyidejűleg a kistérség nevének is adja. A kistérség nevének adó központi településen kívül, a kistérségben lévő más városok (nagyközségek) társközpont/ok is működhetnek. Ez utóbbiak szerepét a társulási megállapodásban kell rögzíteni. A lehatárolás lényeges eleme, hogy a kistérségek legyenek közel azonos nagyságúak.

A kistérségek típusai az alábbiak:

- önkormányzati (ide értve a területfejlesztési feladatok ellátását is),
- államigazgatási.

A megkülönböztetés arra utal, hogy a kistérségekben belül egyrészt működnek a különböző önkormányzati társulások, ezek legkülönbözőbb egyszerű vagy speciális típusai és formái – hangsúlyozva ezek között is az önkormányzati területfejlesztési társulások elsődlegességét, melyek a kistérségek működtetésének alapját jelenthetik –, továbbá működnek az államigazgatási körzetek. Ami az önkormányzati kistérség és az államigazgatási kistérség (körzet) egymáshoz való viszonyát illeti, meggyőződésünk szerint nem szükségszerű és nem is feltétlenül célszerű az egymásnak való megfeleltetés. A két rendszer létezhet egymás mellett anélkül is, hogy határaik azonosak lennének. Egy kistérségen belül több államigazgatási körzet is működhet. Jelenleg a kistérségek központja általában egy-egy város, és a kistérséghez tartozik a város vonzáskörzete is.

A következő kérdés, mellyel foglalkoznunk kell: az önkormányzati típusú kistérség működtetése. Nézetünk szerint két megoldás között lehet választani. Az egyik, hogy a kistérség működtetése a hatályos jogszabályi keretek között, jogi személyiséggel bíró társulás formájában történik, mely a kistérség önkormányzatainak szabad elhatározásából alakul meg. Működése a térségi szemlélet, a valamennyi részt vevő település közös érdekeinek felismerése, valamint az elmaradott települések felzárkóztatásának jegyében zajlik. A társulás létrehozására irányuló szándék tehát – megítélésünk szerint – nem (direkt vagy áttételes jogi szabályozás útján megvalósuló) kötelezően, hanem a felismert – és az állam által erőteljesen ösztönzött – érdekeken alapulna.

Ezzel a felfogással szemben áll az a valóban megfontolásra érdemes álláspont, miszerint: kérdés, hogy az önkéntes társulások rendszere valóban képes lesz-e az egységességet, az áttekinthetőséget és különösen a stabilitást biztosítani. Még az átfogó hatáskörű, jogi személyiséggel rendelkező és kötelező társulás is csak akkor alkalmas államigazgatási, szolgáltatási és fejlesztési feladatok ellátására, ha közvetlenül lehet címzettje ezeknek a feladat- és hatásköröknek. A társulások finanszírozása is csak ilyen alapokon képzelhető el. A kistérségi társulásban való részvétel természetesen nem zárja ki, hogy két vagy több önkormányzat – meghatározott időre – ún. céltársulást hozzon létre, a csak őket érintő, közös feladat ellátása céljából, illetőleg más, kisebb társulásnak is tagja legyen.

VI. Milyen funkciókat

(feladat- és hatásköröket)

láthat el a kistérségi társulás?

A címben szereplő kérdésre válaszolva a kistérségi társulás fő funkcióit a következőkben jelölhetjük meg:

- a közszolgáltatások egyre magasabb színvonalon és minőségben történő teljesítése,
- államigazgatási feladatok, amelyek ellátása településenként lehetetlen, vagy túlságosan költséges, és amelyek nem tartoznak a körzetesített feladatok körébe,
- területfejlesztés, területrendezés, tehát az eddig az egymástól elkülönült önkormányzati területfejlesztési társulások feladata volt,
- gazdaságfejlesztés a vállalkozásokra, az agráriumra, a foglalkoztatottságra stb. kiterjedően,
- egyéb, jelenleg még nem meghatározható feladatok.

A hatályos jogi keretek között a társulás nem bírhat önkormányzati hatáskörrel, kizárólag akkor, ha a képviselő-testület él hatáskör-átruházási jogával. A társulás hatásköre tehát pillanatnyilag csak szár-

mazékos lehet, mely hatáskör tovább nem ruházható át. A hatáskör-átruházás korlátját az át nem ruházható hatáskörök jelentik. Jogalkotói megfontolás kérdése, hogy az Ötv. reformjának megvalósításakor lehetőséget ad-e arra, hogy törvény vagy kormányrendelet egyes hatásköröket közvetlenül a kistérségi társuláshoz telepítsen. Az ilyen értelmű szabályozás megerősítené a kistérségi társulás pozícióját, egyszerűsítené az eljárást, a döntéshozást, illetőleg kormányzati oldalról a hatáskör gyakorlásának, a feladat végrehajtásának figyelemmel kísérését és finanszírozását. (megjegyezzük, hogy erre a megoldásra jelenleg is van példa: a 184/1996.(XII.11.) Korm. rendelet ugyanis kimondja, hogy az önkormányzati területfejlesztési társulás dolgozza ki és hagyja jóvá a kistérségi területfejlesztési koncepciót és programot. A jogszabály tehát sui generis hatáskört telepít társulásra!)

A területfejlesztési feladatok már hagyományosan kialakultak, ezért viszonylag könnyen beilleszthetők a kistérségi társulás feladatkörébe. Magának a területfejlesztésnek a rendszere és működése azonban a régiók kialakításával feltehetően módosulni fog.

Más a helyzet a közszolgáltatások kistérségi társulásban való megoldásának terén. Az Ötv. meghatározza a települési önkormányzatok feladatait a helyi közszolgáltatások körében.¹⁵ Az önkormányzat maga határozza meg, hogy a felsoroltak közül – a lakosság igényei és anyagi lehetőségei alapján – mely feladatokat, milyen mértékben és módon lát el. Az Ötv. ugyanakkor meghatározza az önkormányzat által kötelezően ellátandó feladatokat is, melyek ugyancsak elláthatók társulásban, azonban a kötelező feladat teljesítéséért a felelősség az önkormányzatot terheli.

A helyi közszolgáltatások köre igen széles. Egyes szerzők a kistérségi társulás által ellátandó feladatok meghatározásakor egyes, egyébként helyi közszolgáltatásnak minősülő feladatot külön csoportba sorolnak, mint pl.: környezetvédelem, hulladékgazdálkodás. Álláspontunk szerint a közszolgáltatások fogalma bár valóban rendkívül tág, abból egyes feladatokat kiemelni nem indokolt. Ezért a kistérségi társulás által ellátandó feladatok csoportosításakor az előbbieken vázolt felsorolás tekinthető irányadónak. Az „egyebek” közé azok a jelenleg még nem látható, de a későbbiekben potenciálisan jelentkező feladatok sorolhatók, melyek az Ötv. említett szakaszában nincsenek felsorolva.

A következő megválaszolendő kérdés, milyen legyen a kistérségi társulás szervezete, megfelelő-e a jelenleg a Ttv.-ben felkínált szervezeti formák valamelyike.

A kistérségi társulás döntéshozó szervére kisebb módosításokkal alkalmazhatók a Ttv.-nek a jogi személyiséggel rendelkező társulásokra vonatkozó rendel-

kezései. A kistérségi társulás azonban azáltal, hogy a kistérség egészére nézve ellátja a területfejlesztési – és egyéb – feladatokat, sajátos szervezet. Sajátosságainak a jogi szabályozásban is tükröződnie kell. A Ttv. értelmében, a jogi személyiséggel rendelkező társulás döntéshozó szerve a társulási tanács. A társulási tanács összetételére vonatkozóan a törvény nem tartalmaz kogens rendelkezést, gyakorlatilag az a tagok megállapodásától függ. A társulás jelentőségére tekintettel azonban célszerű, ha a tanács tagjai a részt vevő önkormányzatok polgármesterei. Kérdés, hogy a polgármesterek egyenlő vagy eltérő szavazattal rendelkezzenek-e. Tény az, hogy a működés során a jelentősebb települések súlya, szerepvállalása meghatározó, ugyanakkor az sem lenne szerencsés, ha a nagyobb települések „rátelepednének” a kistérségre. A szavazati arányok meghatározása a társulási megállapodás tárgya lehet.

A döntések végrehajtása a kistérségi társulás esetében külön szervezetet igényel. *Elkülönült munkaszervezettel* a Ttv.-ben szabályozott egyik társulási forma sem rendelkezik. Az egyik lehetséges megoldás az *ügynökség típusú szerv létrehozása*. Az együttműködés hagyományos munkaszervezetei nem tűnnek elégségesnek a komplex kistérségi igazgatási feladatrendszer hatékony kiszolgálására. Különösen akkor nem, ha a területfejlesztési feladatokhoz kapcsolódó menedzseri tevékenységet nézzük. Szükségesnek látszik tehát olyan szervezetnek a létrehozása, amely biztosítani tudja az előkészítő, végrehajtó funkció mellett azt a személyi kapacitást, amely képes a stratégiai gondolkodásra, az egész térség menedzselésére. Ezzel kapcsolatban különösen az alábbiakat kell végiggondolni.

- A kistérségi ügynökség döntéselőkészítést, végrehajtást, tervezést, programozást, szervezést, szakértői munkát, vállalkozói tevékenységet végezhetne.

- A javasolható szervezeti forma a közhasznú társaság, amelynek ismert jogállásából fakadó előnyöket hasznosítani lehet: a kht. érdekeltséget, önállóságot, ugyanakkor a tulajdonosok részéről felügyeletet képes biztosítani. Létrejöttét, működését az érintett önkormányzatok, az állam, esetleg a magánszféra meghatározott arányban támogatná.

- A jelenleg működő, ágazatilag tagolt és rendkívül szétdarabolt menedzseri rendszer (társulási menedzser, SAPARD-menedzser, OFA-menedzser, kistérségi megbízott) helyett és költségén létrehozható a helyi és a központi források kombinálásával térségenként egy-egy menedzseri gárda. Az ügynökséghez magán és civil szervezetek megrendelésekkel, ügyintéző delegálásával kapcsolódhatnak.

Mint látható, a kistérségi társulás munkaszervezetével összefüggő elképzelések, valóban sokszínűek.

A munkaszervezet kialakításának mikéntje további átgondolást igényel.

A kistérségi társulás finanszírozása a társulás létének döntő jelentőségű kérdése. Ahhoz aligha férhet kétség, hogy a kistérségi társulás jövője nem lehet kizárólagosan annak a függvénye, hogy a képviselőtestületekben van-e készség az együttműködésre. Az Ötv. továbbfejlesztése során bizonyára nem lenne szerencsés megállni a mai megoldásnál, amely szerint a központi költségvetés pénzügyi kedvezményekkel ösztönözheti társulás létesítését és működését. A gondok eredői persze itt is mélyebbre nyúlnak le. Arról van szó, hogy óhatatlanul foglalkozni kell az önkormányzatok finanszírozásával, pénzellátásával a kérdésével. Ahol 30% körüli az önhibáján kívül hátrányos helyzetbe került önkormányzatok aránya, ott reform értékű változtatásra van szükség. Ezen a helyzeten már nem segítenek a kisebb beavatkozások, itt már koncepcionális váltásra, változtatásra van szükség. Ennek sorába pedig a kistérségek sajátos pénzellátási problémái is beemelendők.¹⁶

Pénzügyi alapelvként kellene elfogadni, hogy a társulások legyenek a támogatások közvetlen címzettjei, a támogatás pedig legyen *normatív* természetű. Ez az elv a jelenlegi rendszerből teljesen hiányzik. Ha a társulásoknak közvetlen joguk lenne a költségvetési hozzájárulásokra, az ösztönzők előtt szélesebb lehetőségek nyílnának. Ilyen módon saját bevételi struktúrát lehetne felállítani, amit – szükség szerint – a tagok hozzájárulása egészítene ki.¹⁷

A kistérségi társulások támogatási rendszerének alapjául a körjegyzőségek jelenlegi támogatási rendszere szolgálhatna azzal a különbséggel, hogy itt a fő szempont nem a részt vevő önkormányzatok, hanem az ellátandó feladatkörök száma és költségigénye lenne. Amennyiben az adott kistérségen belül magas az önhibájukon kívül hátrányos helyzetű, vagy egyébként kimutathatóan elmaradott települések száma, úgy magasabb összegű támogatásra számíthatnánk. A lemaradó, vagy stagnáló kistérségek kiemelt támogatása indokolt. A normatívát tehát különböző mutatók alapján, differenciáltan lenne célszerű meghatározni, illetőleg időszakonként felülvizsgálni. *A kistérségi társulások megalakulása* előre láthatóan jelentős mértékben csökkenti a társulások korábbi magas számát, ami lehetővé teszi a támogatások koncentrálását, és ezáltal a hatékonyabb felhasználást.

A kistérségi társulás ellenőrzésekor elméletileg két megoldás jöhet szóba.

- Mivel a kistérségi társulás jogi személyiséggel bíró társulási forma, melynek döntéshozó szerve a társulási tanács, *törvényességi ellenőrzése* a megyei, fővárosi közigazgatási hivatal vezetőjének hatáskörébe tartozna.

– A *kistérségi társulás*, melynek egyik fő feladata a kistérségi területfejlesztés és területrendezés, tehát beilleszkedik a területfejlesztés rendszerébe, a fővárosi, megyei közigazgatási hivatal vezetőjének *törvényességi felügyeleti jogkörébe* tartozna, a területfejlesztés más intézményeihez hasonlóan.

Megjegyzendő, hogy a régiók határain belül kialakítandó kistérségi társulások törvényességi ellenőrzésének vagy felügyeletének a közigazgatási hivatalokhoz telepítése összhangban áll a jelenleg megyei hivatalok tervezett, régiós szintű megszervezésével, melynek keretében a hivatalok kistérségi irodákat működtetnének. A magunk részéről egyébként a második megoldást preferáljuk, tekintettel arra, hogy ezáltal a Tftv. egyik hiányossága is megszűnne, nevezetesen a területfejlesztés szervezetének ellenőrzése egységessé válna. A törvényességi ellenőrzés vagy felügyelet mellett, nem feledkezhetünk meg a *kistérségi társulás pénzügyi ellenőrzéséről* sem. A társulás – elképzeléseink szerint – saját bevételei és a tagsági hozzájárulás mellett állami támogatásban is részesülne, ami elengedhetlenné teszi a költségvetésből származó juttatások felhasználásának nem csak a szabályszerűségi, de gazdaságossági és célszerűségi vizsgálatát is. Ezt a feladatot – a már megszokott rend szerint – az Állami Számvevőszék látná el. Természetesen az ellenőrzést végző kijelölése jogalkotói feladat. Magunk részéről feltétlenül szükségesnek látjuk, hogy minden *kistérségi társulás* számára legyen kötelező egy külső, független pénzügyi szakértő vagy gazdasági társaság alkalmazása pénzgazdálkodásának folyamatos ellenőrzésére és figyelemmel kísérésére. Külön hangsúlyozzuk az ellenőrzés rendszerességének fontosságát, hiszen annak hatékonysága előre látható megismétlődésében rejlik.

VII. Összegzés

Egy-egy kistérségen belül számos állami, államigazgatási, önkormányzati és civil szerv, szervezet tevékenykedik. Így többek között az önkormányzatok legkülönbözőbb társulásai, melyek fő célja, az összefogásban megtalálni azt az erőt, mely feladataik ellátását hatékonyan szolgálja. *Napjainkra kialakult az önkormányzati társulások áttekinthetetlen rendszere, amely a párhuzamosságok, a koordináció hiánya miatt, esetenként éppen az elvárható eredményességet veszélyezteti.* Hasonló megállapítások tehetők az önkormányzati területfejlesztési társulások működésére is. Ezek esetenként átnyúlnak a megyehatárokon, tagjaik más területfejlesztési önkormányzati társulásnak is tagjai. Ugyanakkor vannak önkormányzatok – bár számuk csekély –, melyek egyetlen társuláshoz sem csatlakoztak, illetőleg kizárólag egy-egy pályázati úton

elnyerhető támogatás megszerzése céljából, ideiglenesen együttműködnek más önkormányzattal vagy önkormányzatokkal.

Mára már világossá vált, hogy ez a helyzet immár tarthatatlan. A szakemberek megoldási javaslati sok tekintetben különböznek, a többség azonban *átfogó, komplex, ún. kistérségi társulás, mint új jogintézmény létrehozását tartaná indokoltnak.* A kialakulóban lévő koncepció – a Kormány programjában megfogalmazottakkal összhangban – egyidejűleg foglalkozik a kistérség–megye–régió jövőbeli kapcsolatrendszerével. A település és a régió közötti kapcsolatot a kistérségek rendszere jelentené, míg a megye alapvetően intézményfenntartó funkciókat látna el. A kistérségi társulás – az állam által erőteljesen ösztönzött –, de alapvetően önkormányzati szabad elhatározás alapján, a régiók határain belül jönne létre. Központja egy-egy város – kivételesen nagyközség – és annak településfejlesztési–statisztikai szempontok alapján megállapított vonzáskörzete. *A kistérségi társulás feladatként ellátná a térségi területfejlesztési, területrendezési feladatokat, a térségi közszolgáltatások szervezését és egyéb, az önkormányzati feladatellátáshoz kapcsolódó teendőket.* Térségi szemlélettel, a lemaradó települések felzárkóztatásának, és a térség egész lakosságának érdekeire figyelemmel végezni végrehajtó, szervező, koordinációs kapcsolatteremtő tevékenységét. *Mint kiemelt társulás, élvezné a központi kormányzat közvetlen pénzügyi támogatását, illetőleg alanya lenne a külső állami ellenőrzésnek.*

A közigazgatásban kiépült a körzetközponti rendszer. Egyes kiemelt államigazgatási feladatok a városi jegyzők hatáskörébe kerültek, amelyek kormányrendeletben meghatározott településekre kiterjedő illetékességgel gyakorolják a hatásköröket. Várhatóan a körzetközpontok jelenlegi hatásköre a közeljövőben újabb hatáskörökkel bővül. A településközi együttműködésben tehát a társulások létrejötte, alakulása mellett párhuzamos folyamat megy végbe, amely a körzeti hatáskör telepítést jelenti egyes hatósági igazgatási ügyekben. *A körzetközponti igazgatást quasi államigazgatási kistérségnek nevezhetjük, amely az általunk önkormányzatnak nevezett kistérség mellett, de a kistérségen belül működik.*

A régiók és a kistérségek rendszerének kialakítását követően érdemes elgondolkodni azon, illetőleg felmérni annak lehetőségét, hogy mely dekoncentrált szervekhez tartozó feladat- és hatáskörök telepíthetők kistérségi szintre, a decentralizáció jegyében. A kistérségi társulások létrehozásával ugyanakkor a különböző kistérségi menedzserek a társulás munkaszervezetébe integrálódhatnak. A leírt elképzelésekről és javaslatokról természetesen a jogalkotónak kell döntenie. *Napirenden van a közigazgatási rendszer újabb korszerűsítése, az önkormány-*

zati törvény reformja, és megítélésünk szerint – minderre tekintettel is – indokolt a területfejlesztési és a társulási jog rendezése is. Fő szabályként megőrzendő a szabad társulás alkotmányos elve, de megfontolandó, hogy kiegészítő elvként, kivételesen és szűk körben a jogalkotó kötelezően előírhatja egyes, a törvényben meghatározott önkormányzati feladatok társulásban történő megoldását. A jelzett problémák megoldása a kistérségi társulás intézményesítése, illetőleg ehhez a megfelelő jogi háttér megteremtése lenne. A kistérségi társulás mint komplex, de még átlátható identitáshordozó, a terület- és gazdaságfejlesztésre, a közszolgáltatások biztosítására egyaránt megfelelő koordinatív egység, mely alkalmas a decentralizáció, a szubsidiaritás és a partnerség együttes megjelenítésére, az önkormányzati feladatok hatékonyabb és eredményesebb ellátására, az állampolgárok megelégedettségének növelésére, a részükre nyújtott szolgáltatások tekintetében.

Felhasznált irodalom

- MTA Regionális Kutatások Központja Közép- és Észak-Magyarországi Tudományos Intézet Budapesti Osztály: A magyar vidék térségi tagolódása. Tanulmány, Budapest 1999
- Horváth M. Tamás: Helyi közszolgáltatások szervezése. DIALÓG CAMPUS Kiadó, Budapest-Pécs 2002
- Dr. Árvai Tibor: települési önkormányzatok együttműködése, társulások kapcsolatai, különös tekintettel a kistérségekre. Magyar Közigazgatás 2000. 7. sz.
- Dr. Kara Pál: Néhány gondolat a regionalizmusról. Magyar Közigazgatás 2000. 9. sz.
- Dr. Németh Jenő: A kistérségi (városkörnyéki) közigazgatás és együtt működés gyakorlata és jövője. Magyar Közigazgatás 2001. 1. sz.
- Dr. Németh Jenő: A térségi (városkörnyéki) együttműködés és igazgatás fejlesztésének indokai, lehetőségei. Magyar Közigazgatás 1999. 1-2. sz.
- Dr. Verebélyi Imre: A kormányzás és a közigazgatás reformjának tervezete. Magyar Közigazgatás 1996. 4. sz.
- Dr. Fürcht Pál: A településközi együttműködés egyes kérdései. Magyar Közigazgatás 2000. 9. sz.
- Dr. Fürcht Pál: Az önkormányzati társulási törvényről. Magyar Közigazgatás 1998. 3. sz.
- Kara-Kilényi-Kökényesi-Verebélyi: A városkörnyéki igazgatási rendszer működése. Államigazgatási Szervezési Intézet, Budapest 1983
- Dr. Verebélyi Imre: Kis, vagy nagyméretű önkormányzat. Magyar Közigazgatás 1993. 4. sz.

- Somlyódiné Pfeil Edit: Önkormányzati integráció és helyi közigazgatás. Doktori értekezés, Pécs 2001
- G. Fekete Éva: A kistérségi szintről praktikusán. COMITATUS 2001. 6. sz.
- Süli-Zakar István: Kistérségek és régiók. Európába megy a megye. Baranya Megyei Közgyűlés 1994
- Kistérségek, megyék, régiók és a közeljövő közigazgatása. Kutatási zárótanulmány, Pálné Kovács Ilona Pécs 1994
- Bibó István: Különbség. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest 1990
- Faluvégi Albert: A magyar kistérségek fejlettségi különbségei. Területi Statisztika 2000. 4. sz.
- Dr. Farkas Edit: Körzetközponti igazgatás, az okmányirodák működésének tapasztalatai. Magyar Közigazgatás 2001. 10. sz.
- Bódi Ferenc: Lokális, kistérségi és regionális együttműködés és érdekérvényesítés a területpolitikában. In: Egy évtized önkormányzati mérlege és a jövő kilátásai. Szerk. Verebélyi Imre, Budapest 2000
- Tóth Gyöngyvér: Kistérség fejlesztés versus felszíni válságkezelés. Szociológia Pécs 2001
- Dr. Csefkó Ferenc: Kistérség fejlesztési stratégiai program. Magyar Közigazgatás 2001. 3. sz.

Jegyzetek

- ¹ Dr. Fürcht Pál: A településközi együttműködés egyes kérdései. Magyar Közigazgatás 2000. 9. sz. 533. o.
- ² 1997. évi CXXXV. törvény a helyi önkormányzatok társulásairól és együttműködéséről. A továbbiakban: Ttv.
- ³ Lásd: Dr. Fürcht Pál i.m. 534. o.
- ⁴ 1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról. A továbbiakban: Ötv.
- ⁵ 1996. évi XXI. törvény a területfejlesztésről és a területrendezésről. A továbbiakban: Tftv.
- ⁶ Dr. Gelencsér József: Kistérségi szervek, feladatok, finanszírozás. Tanulmány. Székesfehérvár 2002. 9. o.
- ⁷ Süli-Zakar István: Kistérségek és régiók. Európába megy a megye. Baranya Megyei Önkormányzat 1994. 61. o.
- ⁸ Dr. Süke Amália: Egy kistérség fejlesztési lehetőségeiről. Tanulmány, Baja 2002. március 9. o.
- ⁹ Dr. Gyergyák Ferenc: A kistérségi szintre telepített államigazgatási, közszolgáltatási és egyéb állami feladatok. Tanulmány, Budapest, 2002. 11. o.
- ¹⁰ Bódi Ferenc: Lokális, kistérségi és regionális együttműködés és érdekérvényesítés a területpolitikában. In.: Egy évtized önkormányzati mérlege és a jövő kilátásai. Szerk. Verebélyi Imre, Budapest 2000. 177. o.
- ¹¹ Dr. Gyergyák Ferenc
- ¹² 1992. évi LXVI. törvény 7/A. §. Hatályos: 2000. január 1-jétől.
- ¹³ 262/2001. (XII.21.) Korm. rendelet a gyámhatóságokról, valamint a gyermekvédelmi és a gyámügyi eljárásról szóló

ló 149/1997.(IX.10.) Korm. rendelet módosításáról, valamint a gyámügyi, szociális, építésügyi és okmányirodai igazgatási körzeteket érintő egyes kormányrendeletek módosításáról.

¹⁴ G. Fekete Éva: A kistérségi szintről praktikusan. COMITATUS 2001. 6. sz. 22. o.

¹⁵ Lásd: Ötv. 8. § (1) bekezdés

¹⁶ Dr. Kiss László: A kistérségi társulások kapcsolatai de lege lata és de lege ferenda. Tanulmány. Budapest 2002. 76. o.

¹⁷ Lásd: Horváth M. Tamás: Helyi közszolgáltatások szervezése. DIALÓG CAMPUS Kiadó, Budapest-Pécs 2002. 181. o.

Cserne Péter

egyetemi tanársegéd (PPKE JÁK)

Az univerzalizmus partikularitása: Losonczy István a mulasztási bűncselekményekről

1. Bevezetés

Losonczy István (1908–1980) pécsi professzor¹ jogfilozófiára² és büntetőjogra³ is kiterjedő munkássága a magyar jogtudomány történetének egyik kevéssé ismert fejezete. Vannak olyan vélemények, hogy e két diszciplína nemcsak időben, hanem jelentőségben, eredetiségben is a fenti sorrendben említendő.⁴ Anélkül, hogy e kérdésben állást foglalnék, az alábbiakban Losonczy egy korai s látszólag tisztán büntetőjogi érdekű írásának kritikai elemzésével igyekszem néhány olyan gondolatára felhívni a figyelmet, melyek jogfilozófiai s általánosabb eszméletörténeti tanulsággal szolgálhatnak.

A *mulasztási bűncselekmények jogellenességének problémája az univerzalizmus szemszögéből* című 1936-ban megjelent tanulmányában⁵ a húszas éveinek végén járó szerző olyan kérdésekkel kapcsolatban fogalmazott meg határozott álláspontot, melyek a hazai, de részben a nemzetközi jogirodalomban is máig vitákat gerjesztenek. Az alábbiakban a tanulmány gondolatmenetének immanens kritikája, majd előfeltevéseinek, történeti kontextusának és recepciójának vizsgálata alapján azt igyekszem kimutatni, hogy Losonczy egyrészt az általa felvetett problémáknak csak egy részére talált megnyugtató és széles körben elfogadott választ, másrészt – s erre utal a címbeli szembeállítás is – egyes válaszok, álláspontok mellett másképp is érvelhetünk, mint ahogy a szerző tette.

2. A mulasztási bűncselekmények

problémája

Losonczy a mulasztási bűncselekmény elméleti problematikáját monografikusan kívánta feldolgozni, öt részben, kiegészítve a tételes jog elemzésével.⁶ Ebből az első (jogtudományi alapvetés) és a második (a mulasztás okozatossága) egy kötetben, 1937-ben jelent meg, a harmadikkal (a mulasztás jogellenessége) a jelen írás tárgyául szolgáló tanulmányban foglalkozott, a negyedik–ötödik azonban (amelyek a mulasztási magatartás bűnösségét és büntetését tartalmazta volna), valamint a tételes jogi rész nem készült el.⁷ Feltehető, hogy az elsőként publikált harmadik részt az utolsókkal együtt ismét meg kívánta jelentetni, s ekkor némi átdolgozást is végrehajtott volna. Ami viszont rendelkezésünkre áll, az az 1936-os változat.

Losonczy írását egy elméletörténeti megállapítással kezdi: a mulasztás jogellenességének kérdése csak akkor vált elméleti problémává a büntetőjogtudomány számára, mikor a *nullum crimen sine lege* elve általánosan elfogadottá vált.⁸ „A korszellemnek ez a követelése azonban a mulasztási bűncselekményeket pozitívjogi szempontból gyanúsá tette, és egy mind szélesebb gyűrűkben hullámzó tudományos mozgalmat indított meg, amelynek célja volt, hogy a büntetőjogi tényálladékot nélkülöző és tipizálhatatlan mulasztási bűncselekmények kauzalitásának, jog- és köteletség-ellenességének s végeredményben büntethetőségének jogalapját kimutassa, igazolja.” – írja. (3. o.)

A későbbiekben elsősorban a mulasztási bűncselekmények jogellenességével foglalkozik Losonczy, az okozatosság kérdésével kapcsolatban csak néhány utalást tesz. (14., 15., 20., 22., 24. o. Lásd alább a 4. pontot.) Azt is leszögezi, hogy „kauzalitás és jogellenesség úgy a gyakorlatban, mint az elméletben, függetlenek egymástól.” S hozzáteszi, lehetséges, hogy a jogellenesség vizsgálata olyan eredményre vezet, mely feleslegessé teszi a mulasztási bűncselekmények okozatosságának vizsgálatát. (6. o.)

A vizsgálat tárgyát azonban tovább szűkíthetőnek tartja, hiszen a tiszta mulasztási bűncselekmények a vita szempontjából nem jelentenek problémát, itt ugyanis „a megnyugtató teljes tényállásszerűség fennforgására nézve semmi kétely nem merülhet fel” (5. o.). A következőkben tehát csupán a „nem tipizált mulasztásokkal”, mai kifejezéssel: a vegyes mulasztási bűncselekményekkel (*delicta commissiva per omissionem, unechte Unterlassungsdelikte, Begehungsdelikte durch Unterlassung*) foglalkozik.

3. Az uralkodó felfogás bírálata

A Losonczy által támadott „uralkodó álláspont” szerint valamely eredmény-bűncselekmény csak akkor követhető el mulasztással, ha a mulasztónak jogi kötelezettsége volt az eredmény bekövetkezését megakadályozni. Ez a kötelezettség azonban nem büntetőtörvényből származik. Másszóval, ellentétben a tiszta mulasztási bűncselekményekkel, a vegyes mulasztási bűncselekmény esetén a jogellenesség alapja nem maga a büntetőtörvény, hanem „egy idegen jogterület valamely cselekvést előíró jogszabálya” (6. o.). Ismét másképp, az uralkodó felfogás valamely „jogi köteleességsértés követelményétől teszi függővé, pozitív és negatív irányban, a mulasztás jogellenességének megállapítását, amennyiben a jogi köteleességsértés mindig előidézi a mulasztás jogellenességét, annak hiánya pedig minden esetben kizárja azt.” (7. o.)⁹

Mármost Losonczy azt állítja, hogy az uralkodó jogpozitivisták liberális felfogás,¹⁰ mely tehát a büntetőjogilag pönalizált eredmény mellett egy idegen jogterületről származó és bizonyos cselekvést előíró jogszabály megsértéséből származtatja a jogellenességet, „1. indokolatlan és egyúttal ellentmond saját alapelvének, 2. elégtelen és fölösleges.” (7. o.) Az alábbiakban sorra vesszük az állítás mellett felhozott érveit.

Először is, ez az eljárás sérti a *nullum crimen sine lege* elvét. Az elv ugyanis pontosan így hangzik: *nullum crimen et nulla poena sine lege poenale*. Célja pedig éppen az, hogy a tényállást büntető jogszabályokkal minél szabatosabban körülírják – mondja. Losonczy szerint azért volt szüksége az uralkodó felfogásnak arra, hogy ha már büntetőjogi szabályra nem tudja, legalább másféle pozitív jogi szabályra alapozhassa a jogellenességet, hogy ezáltal elkerülje a természetjog betörését a büntetőjog területére. Ez azonban, nem sikerült, másrészt az ár, amellyel fizetni kell érte, az alapelv megsértése. Ugyanis „az idegen jogterület parancsoló-normájából merített jogellenesség valójában csak az *illető jogterület* ‘szankciónak’ egyik alkalmazási előfeltételét képezi.” „Semmi sem igazolja, [...] hogy [...] a *büntetőjogellenességi* előfeltételt az illető közigazgatási vagy magánjogi köteleességellenes viselkedése adja meg.” (9. o. Kiemelés az eredetiben.) „[É]ppen a formális jogpozitivismus számára jelent joglogikai képtelenséget előzetes pozitívjogi utalás nélkül *büntetőjogi* jogkövetkezmenyt kiróni *magánjogellenesség* alapján!” – kiált fel (10. o. Kiemelés az eredetiben.) Ugyanakkor megerősíti, hogy ez csak „előzetes pozitívjogi utalás nélkül” problematikus, vagyis hogy „külön kifejezett pozitívjogi utalás esetén [helyet foghatnak] meghatározott, idegen jogághoz tartozó jogkövetkezmenyek” (uo.).

Egy második gondolatmenetben Losonczy úgy érvel, hogy miután a tiszta mulasztási bűncselekmény

az eredménytől függetlenül ítéendő meg, sokkal inkább kérdéses, hogy egy idegen jogterületre tartozó, például „magánjogi tiszta mulasztási cselekmény magánjogi jogellenessége” hogyan volna „az ennek következtében beálló büntetőjogilag pönalizált eredménnyel összefüggésbe hozható”. (11. o.)

Egy harmadik érv az uralkodó nézetnek ahhoz a tételéhez kapcsolódik, hogy a mulasztás jogellenessége nemcsak idegen jogterület parancsoló normájának megsértésén, hanem valamely, ún. előzetes cselekményen is alapulhat (német szakterminussal ez a *Verpflichtung durch vorangegangenes Tun* esete). Losonczy szerint azonban ez a tétel ugyancsak nem fér össze a jogpozitívizmussal, hiszen ha valaki „a mulasztás jogellenességét az előzetes cselekvésből is származtatja, lemond annak pozitív megalapozásáról, mert a mulasztás jogellenessége ebben az esetben csupán a büntetőtörvény céljából, annak és az adott helyzetnek összetetéséből és helyes joglogikai operáció segítségével vezethető le, nem pedig közvetlenül valamely pozitív jogtételből”. (uo.)

Ám mindezen inkonzisztenciára hivatkozó érvektől eltekintve is, az idegen jogterületről, illetve előzetes cselekvésből származó kötelezettséget Losonczy szerint azért helytelen a jogellenesség szükséges feltételeként felfogni, mert ez nem ad megoldást olyan nyilvánvalóan büntetőjogi értékelést kívánó esetekre, ahol ezen előfeltételek nem teljesülnek. Losonczy itt (többek közt) a fuldokló „iskolapéldájára” hivatkozik, amelyben a fentiek szerint még „az embertársának halálküzdelmében esetleg gyönyörködő individuumot” sem lehet büntetőjogilag felelősségre vonni. „[M]ivel a szubszidiárius idegen jogterület kötelező-normájából eredő jogellenesség itt ki nem mutatható, tehát a tényállást büntetőjogi értékelés alá vonni nem lehet. A kiegészítő jogellenesség negatív hatása tehát éppen azokban az esetekben gátolja meg a büntetési igény érvényesülését, amikor a pozitív büntetőjog magában is elég erős volna annak megalapozására.” (12. o.)

Ugyanez a kérdés a csecsemőjét nem tápláló anya esetében csak annyiban más, hogy ott (az akkor és a ma hatályos magyar jog szerint is) fennáll(t) valamilyen családjogi kötelezettség a gyermek javára. Ám ez nem minden jogrendszerben van így, ekkor viszont nincs honnan meríteni a „büntetendőséghez szükséges családjogellenességet”. (13. o.)

Losonczy kritikája azzal a megállapításával végződik, hogy az uralkodó felfogás az egyéni szabadság jelszavára hivatkozva valójában „legitimálni látszik az egyén antiszociális cselekvési, illetve mulasztási hajlamait”, hiszen büntetlenül hagy olyan eseteket, melyeket „minden egészséges jogérzékű ember jogos felháborodással bélyegezne meg”. (13–14. o.)

Eddig tart az uralkodó felfogás bírálata. Losonczy

röviden foglalkozik még Karl Binding normateóriájának bírálatával is,¹¹ amely szerint a mulasztás jogellenességét azzal lehetne, illetve kellene igazolni, hogy azok a tényállás mögött meghúzódó normákba ütköznek. E normák azonban – mondja Losonczy – nem pozitívjogi normák (a büntetőjog tényállásokkal dolgozik, „a büntetőjog alapstruktúrájának és céljának a tényálladék-formában való pozitíválódás jobban megfelel” 17. o.), „legjobb esetben természetjogi normák”. (18. o.) A jogpozitivizmus tehát nem támaszkodhat Binding elméletére a mulasztás jogellenességének problémájával kapcsolatban.¹²

Losonczy azt állítja, hogy 2a jogi köteleességsértési és az okozatossági fikciót”, mint a mulasztási bűncselekmény értelmezését akadályozó „fölösleges és önellentmondásokra vezető komplikációt” (14. o.) kiküszöbölhetjük, s ezután „semmi sem gátolja az egyébként tényálladékyszerű mulasztás büntetőjogi jogellenességének megállapítását magából a büntetőtörvényből”. (13. o.) Az első fikciókiküszöbölést az imént rekonstruáltuk. Ahhoz, hogy vázolhassuk, Losonczy szerint hogyan lehet megalapozni a mulasztási bűncselekmények jogellenességét „magából a büntetőtörvényből”, röviden meg kell még néznünk az okozatossági fikció kiküszöbölését is.

4. A mulasztás okozatossága

Mint említettem, Losonczy e művében csak futólag tárgyalja a mulasztás okozatosságának problémáját, ezért álláspontját más műveiből kell rekonstruálnunk.

A mulasztás okozatosságának kérdése a XIX. század első felétől, a *nullum crimen sine lege* elvének általános elismerésétől kezdve vált súlyos problémává a büntetőjog számára, biztosítani kellett ugyanis a felelősségre vonás legitimitását ebben az esetben is.¹³ A kérdés körül kibontakozott elméleti viták hatalmas irodalmat termettek, különösen szerteágazó a XIX. és XX. század fordulójától íródott német szakirodalom.¹⁴ Ennek kritikái áttekintésén alapul Losonczy 1937-es könyvében kifejtett álláspontja, mely lényegében 1966-ban¹⁵ is változatlan. Az okozatosságot természettudományos, mechanikus-naturalisztikus értelemben fogja fel. Ennek megfelelően, mivel a mulasztás ontológiai értelemben semmi, így eredménye sem lehet. „Hogy semmiből és semmi által semmi sem lesz; hogy egy ontológiai folyamatban csak létszerű tényező, és csak konkrét hatásgyakorlással vehet részt; hogy nemlétező elvileg létrendi változásokat nem idézhet elő: ezek elemi igényű, evidens belátások.”¹⁶ „Mégis kialakultak mulasztáskauzalitási elméletek, mert az az uralkodó felfogás, hogy egy emberi magatar-

tás büntethetőségének elengedhetetlen előfeltétele, hogy az eredménnyel minden esetben okozati összefüggésben álljon.”¹⁷ Ezt a látszólagos ellentmondást kell az elméletnek feloldania. Erre azonban nem alkalmasak a jogkauzalitási, quasi-kauzalitási elméletek, sem a beszámítási elméletek. „A mulasztást maga a büntetőjog teszi büntetőjogilag releváns jelenséggé.”¹⁸ A mulasztás okozatosságának tagadása természetesen nem jelenti büntethetőségének tagadását. Ehelyett fel kell adni azt a „dogmát”, hogy a büntethetőség „egységes és nélkülözhetetlen előfeltétele a magatartás és eredmény közötti okozati összefüggés”.¹⁹ Ilyen, okozati összefüggéstől függetlenül büntethető bűncselekménytípusok pedig nyilván vannak.²⁰ A jogtudomány feladata tehát az, hogy a „valójában nem létező ontológiai viszony helyett a mulasztás és az eredmény között egy azzal egyenértékű, és valóban fennálló összefüggést” mutasson ki,²¹ azt, hogy az elkövető köteleességellenesen volt passzív.

5. Az „univerzalizmus”

A „két fikció kiküszöbölése” után, s saját álláspontjának bemutatása előtt érdekes felidézni, hogyan határozza meg Losonczy (első, 1933-as írásában) a büntetőjog-tudomány jellegét és célját.²² Először Pauler Ákos nyomán egy formális meghatározást ad („A büntetőjogra vonatkozó igazolható tételek rendszere.”), majd azt mondja, hogy e tudomány nem passzív-reflektív módon viszonyul tárgyához, s célja nem is egyszerűen logikus rendszert létrehozni: a büntetőjog-tudomány szerinte konstitutív. „A jogtörténet, a jogfilozófia és a jogmagyarázat eredményein kívül még a reális élet követelményeit is figyelembe véve a jog alapfogalmainak meghatározásával, a fennálló jogrendszer hibáinak kiküszöbölésével, s új elvek, tételek formulálásával foglalkozik.” Továbbá „azoknak az alapelveknek felkutatására és megjelölésére” is irányul, „melyek az élő jog helyes megértését és fejlődését lehetővé teszik”.²³ E célkitűzések fényében jobban érthetővé válnak a Losonczy írását meghatározó szándékok is.

Losonczy a mulasztás jogellenességének magyarázatakor többirányú érvelést alkalmaz. Egyrészt beszél a mulasztás büntethetőségét megkívánó józan észről, természetes jogi felfogásról, a nép egészséges jogi meggyőződéséről (9. o.), helyes jogérzékről. (20., 24. o.) (S ehhez egyfajta naturalisztikus természetjogi magyarázatként még hozzáfűzi: „Hiszen minden jogrendszer kialakulásának alapja és végső célja a természetes, az ember biológiai és szociológiai szükségleteinek az adott körülmények szerinti helyes értékelését és védelmét szolgáló jog.” (9. o.) Azzal szemben érvelve, hogy a tényállásokba csak az aktív cselek-

vés ütközik, a mulasztás büntetése tehát *analogia in peius* volna, egyenesen így fogalmaz: „Egy népközöség jogi meggyőződésének érvényesülését és jogforrási erejét az analogia in peius tilalmánál súlyosabb dogmatikus-pozitivisztikus jelszavak sem képesek megakadályozni és érvényesen tagadni tudni – amíg az illető népközösségnek ereje, jövője van.” (22. o.)

Másrészt teleologikus jogértelmezéssel hivatkozik a büntetőtörvény, illetve a büntetőjogrend céljára (11., 24. o.), a pozitív büntetőjog szellemére (14. o.), a törvényhozó és általában a jogrend céljára (19., 27. o.).

Harmadszor, a korábbiakkal összefüggésben, ideologikus jelszavakkal utal az individualizmus, liberalizmus, pozitivizmus, formalizmus, dogmatizmus korszakának végére és az univerzalizmus felfogására, melyben az előző két érvelés, a népközösség érdekei és a jogrend célja egybeesik, a mulasztás jogellenessége pedig nem kérdéses többé.

Mielőtt a fentiek nyomán valamiféle totalitarizmus hívének gondolnánk Losonczyt, meg kell jegyezni, hogy álláspontját egy-két ponton árnyalni törekszik. Egyrészt azt mondja, hogy nem kell minden esetben kizárni a mulasztás jogellenességének előzetes jogi kötelezettséghez kötését, lehet olyan helyzet, amikor ez a korlátozás „indokolt és helyes” (25. o.).

Másrészt hangsúlyozza, hogy a mulasztással elkövetett bűncselekményeket általában nem helyes ugyanolyan büntetéssel sújtani, mint a cselekvéseket. Bár jogellenességük egyforma, „a jogellenességnek ugyanis nincsenek fokozatai” (23., 26. o.), a bűnösség vonalán azonban rendszerint enyhébben értékelendő a mulasztás. Ezért a helyes megoldás olyan „fakultatíve enyhébb generális törvényi rendelkezés” bevezetése volna, mely a bíróságot minden esetben felhatalmazza enyhébb büntetés kiszabására (23–24. o.).²⁴

Az előbbi mérséklő tételek ellenére Losonczy stílusának tagadhatatlanul van egy olyan, az egész szövegen végigvonuló jellegzetessége, mely a mai olvasók számára idegennek tűnhet. E jellegzetes kifejezőmód az uralkodó felfogást bíráló megfogalmazásokban tükröződik. Ilyenekre gondolok: „liberális-individuális kábultság” (3. o.), „az elveknek pozitív-liberalisztikus beszűkítése” (4. o. 5. j.), a „liberális jogpozitivizmus csökevényei” (4. o.), a „liberális individualizmus béklyójában vergődő kutatók” (12. o.), illetve más vonatkozásban: „az értéktelen bűnöző hátrányára kiterjesztő magyarázat”.²⁵

Anélkül, hogy e megfogalmazásoknak túlzott jelentőséget tulajdonítanánk, annyit érdemes megjegyezni, hogy a fenti retorikus, ideologikus megfogalmazások összhangban vannak a korszak általános vonásaival, a liberalizmus és individualizmus elutasításával, háttérbe szorulásával, illetve az ekkori német jogirodalom éles pozitivizmus-ellenességével. Ugyanakkor óvakodnunk kell mai párhuzamok keresésétől

vagy az elhamarkodott elutasítástól. Utóbbira persze ugyancsak nagy a kísértés, mikor Losonczy írása elején a német nemzeti szocialista büntetőjog-tudomány eredményeinek méltatásába fog (3–4. o.), noha rögtön hozzáteszi, hogy „az elveknek e dolgozat során a megoldás érdekében való szabadabb magyarázatához [...] sem az indítékot, sem az igazolást nem a német események szolgáltatják”. (4–5. o.) Mindenesetre célszerű megvizsgálnunk, mit jelent Losonczy számára a „nemzeti szocializmus univerzalizmusának érvényesülés[e] jogi téren” (4. o.), vagy „az univerzalizmus jegyében megújuló német jogászvilág”. (22. o.) Vagyis, mit jelent a tanulmány címében is szereplő univerzalizmus?

Nos, magából a szövegből erre vonatkozóan csak homályos válasz bontakozik ki. Losonczy ugyanis a számára rokonszenves álláspontot hol „univerzalizmus-szolidaritás” (*sic*, 21. o.), hol „szolidarizmus” (22., 27. o.) néven ugyancsak említi.²⁶ Angyal Pál egy nagyjából ugyanekkor írott recenziójában azt mondja, hogy a liberális, „hiperindividualisztikus” büntetőjog túlhaladott, mindazonáltal nem az ugyancsak szélsőséges másik végletet, a „kollektivistikus” büntetőjogot kell vele szembeállítani. A helyes felfogás szerinte az *univerzaliztikus*, „konzervatív-spiritualisztikus” büntetőjog, mely „a nemzeti közösség egyetemes érdekeinek védelmét hatályosabban szolgálja”.²⁷

Hasonló problémákat tárgyal Losonczy mestere, Irk Albert is 1933-as akadémiai székfoglalójában. Az olasz „fascista” állam 1930-as büntető törvénykönyvét és az orosz szovjetköztársaság büntető kódexét elemezve erre a következtetésre jut: „Ma az olasz királyságra és az orosz szovjet köztársaságra nemcsak Európa, de a világ összes államai úgy tekintenek, mint a legmerészebb gigantikus méretű állami kísérletezések érdekesítő színhelyére. Érdeklődésük nem akadémikus, hanem állami önérdékből eredő: vajjon milyen eredmények volnának értékesíthetők a maguk világgal küszködő, meggyötört állami létük feljavítására? Vajjon büntetőjogilag mi várható e két állam forradalmi áttörésétől?”²⁸ „Amilyen mértékben telítődik a jogállam a szociális állam elemeivel s így amilyen mértékben növekszik az állami beavatkozás, olyan fokban nőhet a társadalom büntetőjogi védelmének a mértéke is.”²⁹

Úgy látszik tehát, Losonczy szándéka szerint nemcsak egy büntetőjogi dogmatikai, hanem egy az egyén és a közösség elsőbbségének kérdése feletti (filozófiai, ideológiai, antropológiai?) vitához is kapcsolódik. A maga álláspontját „a bonum commune helyes jelszavát szem előtt tartó felfogással” (25. o.), „a bonum commune-t szem előtt tartó univerzaliztikus elmélettel és gyakorlattal” (27. o.), „a közjó érdekében” képviselvével (uo.) azonosítja. Ez az álláspont

persze korántsem a nemzetiszocialista büntetőjog alátámasztása, sokkal inkább arisztotelianus, természetjogi ihletésű.

Ugyanilyen irányba mutat egyébként 1948-as jogbölcseleti előadásainak utolsó néhány bekezdése is. Ezek szerint az ember társas lény. Ebből „logikai szükségszerűséggel következik az a belátás, hogy a közösség előbbre való, mint az egyén, [...] a közösségi szabadságnak teljesebbnek kell lennie az egyén szabadságánál”. A túlzott univerzalizmus azonban, mely az egyedek szabadságát túlságosan korlátozza vagy épp teljesen elveszi, már csökkenti a közösség szabadságát. A közösségi szabadságot csökkenti a túlzott individualizmus is, vagyis ha túlságosan nagy szabadságot biztosítanak a közösség rovására az egyének. „Azt a jogrendet kell helyesnek és értékesnek ítélni, amelynek alkotói olyan módon teremtik meg a jogi szabályozás útján a közösség szabadságát, hogy az egyedek szabadságát *megfelelően* korlátozzák, azaz rátalálnak a szélsőséges univerzalizmus és a túlzó individualizmus között vezető helyes középútra: a mérsékelt univerzalizmusra.”³⁰

Ezzel összhangban a mulasztási bűncselekmény jogellenességét megalapozó érvelését így összegzi: „a közösség érdekeit szem előtt tartó univerzalisztikus felfogás szerint az egyesnek igenis kötelessége a társas közületre hátrányos eredményeket meggátolnia, de ez a kötelessége nem a tiltó norma parancsoló szekunder normájából származik, hanem annak az egységes, összefüggő értékrendszernek pozitív társadalmi és jogi értékeléséből, amelynek védelme a feladata az egyes büntetőjogi tényálladékoknak is”.³¹

A fentiekhez minden értékelés nélkül csupán annyit tennék hozzá, hogy a mulasztási bűncselekmények jogellenessége szempontjából, legalábbis a Losonczynál példaként szereplő esetekben, az univerzalizmus kérdése jó esetben irreleváns, néhol pedig félrevezető. A segítségnyújtás elmulasztása vagy az áramlopás ugyanis nem elsősorban „antiszociális” magatartás vagy „a társadalmi közület hátrányára” történik, hanem más emberek, személyek jogait sérti. A haragosa fuldoklásán szándékosan nem segítő szintén elsősorban nem „társadalmi és nemzeti érdekeket” sért (21. o. 27. j.). A segítségnyújtási kötelezettséget liberális-individualista érvekkel (a Mill-féle kárelv kiterjesztésével) is meg lehet alapozni, mint azt Joel Feinberg ismert tanulmánya is példázza.³²

6. Losonczy művének hatása

Úgy vélem, Losonczy a mulasztás jogellenessége kapcsán olyan inkonzisztenciákra mutatott rá helyesen, melyeket a mai jogirodalom sem oldott fel. Pontosabban, az általános segítségnyújtási kötele-

zettség bevezetése (Magyarországon 1948-ban, a III. Büntetőnovellával)³³ a gyakorlati következményeket megváltoztatta, de továbbra sem tisztázott minden problémát.

Hazánkban a háború előtti³⁴, a szocialista,³⁵ illetve a mai áttekintő elméleti munkák egyaránt szinte kivétel nélkül kitérnek a mulasztási bűncselekmények problémáira. Az alábbiakban azt tekintjük át, hol helyezkedik el Losonczy álláspontja ebben az irodalmi kontextusban.

Angyal Pál tankönyvének 1920-as és 1943-as³⁶ kiadását összehasonlítva például azt találjuk, hogy Losonczynak a mulasztás okozatosságát és az előzetes jogi kötelezettség szükségességét tagadó álláspontja nem hagyott nyomot Angyal álláspontján. Mindkét kiadás ismeri természetesen a cselekmény tevésével és mulasztással való elkövetésének kettősségét, a vegyes mulasztási cselekmény példaként azt említi, hogy az ölés „tápláléknyújtás elmulasztásával is elkövethető”.³⁷ Ugyanakkor: „Mint-hogy bűncselekményről csak akkor van szó, ha a cselekmény tiltó vagy parancsoló szabállyal ellentétes: a nem-tevés csak akkor vonható a törvényes fogalom tevékenységi eleme alá, ha parancsoló szabályt sért, azaz ha mulasztás, értve mulasztáson annak nem tevését, amit valamely parancsoló szabállyal fogva meg kellett volna tenni.”³⁸ „A mulasztás fogalmi feltétele valamely tevére kötelező jogparancs léte, melynek alapja lehet: 1. törvényszabály [...], 2. szolgálati, hivatali vagy hivatási viszony [...], 3. szerződés [...], vagy 4. valamely – megfelelő magatartásra kötelező – előzetes cselekvés vagy ígéret.”³⁹ A mulasztás okozatosságát „fennforgónak” látja, a *conditio sine qua non* elmélete alapján, ugyanakkor tesz egy halvány utalást, hogy a problémát „figyelemmel ismét a büntetőjogi érdekre” elemezte.⁴⁰

Balás P. Elemér 1936-os monográfiája,⁴¹ melyben a szerző szinte kimerítő részletességgel rekonstruálja a büntetőjogi okozatosság-elméletek történetét, hogy azután az objektív beszámítás tanában a fejlődés végpontját s egyúttal saját álláspontját mutassa fel, épp csak említi Losonczy itt elemzett írását, mellyel a friss megjelenés miatt érdemben foglalkozni már nem tudott.⁴² Ugyanakkor könyvének XI. fejezetében külön foglalkozik a mulasztási bűncselekmények okozatosságával, s azt állapítja meg, hogy az nemcsak az okozatosság mechanikus-naturalisztikus szemléletével nem értelmezhető, de önmagában az objektív beszámítás sem elegendő hozzá.

Mivel a külvilágban a mulasztás nem jelenik meg, értelmezéséhez absztrakció szükséges, ennek kulcsfogalmát a funkcióban véli megtalálni Balás.⁴³ „A mulasztással elkövetett bűncselekmények [...] nemszemléletes megvalósulású olyan tényálladékok, melyeket a törvény szövege nyomán szemléle-

tes módon gondolunk el.”⁴⁴ Vagyis az eredményhez egy absztrakt tényállást kapcsolunk, mely meghatározott személy meghatározott funkciójára vonatkozik. A mulasztást „csak annak lehet terhére róni, aki bizonyos absztrakt vonatkozásban van az ilyen tényleges helyzethez,” s azt úgy kell értelmezni, hogy „az említett funkció nem gyakorlása hat közre a szemléletes tényeknek a reális eredménnyé alakulásában”.⁴⁵ Balás felfogásában ez a gondolati művelet, csakúgy mint az okozatosság egész kérdése „nem a jogdogmatika, hanem a jogalkalmazás” tárgya, azaz jogelötti, tapasztalati probléma.⁴⁶ Ez az elmélet tehát jelentősen eltávolodik a Losonczy által bírált uralkodó felfogástól, azonban nem szakít az idegen kötelezettség szükségességének tételével: „Az eredmény megakadályozásának jogilag kötelezőnek kell lennie [...] olyan módon, hogy elmulasztása egyenlő értékű az eredmény előidézésével.”⁴⁷

Molnár József egy 1960-as írásában⁴⁸ beszámol egy Losonczy által szervezett, „a büntetőjogilag releváns mulasztás okozatosságáról” folyó vitáról. Itt Losonczy lényegében megismétli 1936–37-es álláspontját, még a Binding-kritikát is, ugyanakkor természetesen nem kerülheti el, hogy immár a dialektikus materializmus tételeinek jogra való alkalmazásaként magyarázza nézeteit.⁴⁹

Horváth Tibor 1965-ben, az élet, a testi épség és az egészség büntetőjogi védelméről írott monográfiájában Losonczyhoz hasonlóan tagadja a mulasztás kauzalitását, ehelyett „objektív, jogilag értékelt kapcsolatról” beszél mulasztás és eredmény között.⁵⁰ A mulasztással elkövetett emberölés esetén szerinte valamilyen jogi kötelezettségnek kell terhelnie a mulasztót, ugyanis „erkölcsi kötelezettség a mulasztásért való felelősséget nem alapozhatja meg”.⁵¹ A gyermekét nem tápláló anya tehát adott esetben emberölésért, a fuldoklót ki nem mentő (ha kívülálló és nem pl. úszómester) viszont csupán segítségnyújtás elmulasztásáért vonható felelősségre. (Ezt az álláspontot az elmélet és a gyakorlat egyaránt osztja ma is.) Horváth ezt (némileg homályosan) azzal indokolja, hogy bár elképzelhető, hogy a két elkövető bűnössége akár egyenlő is lehet, s természetesen az eredmény is ugyanaz, a társadalomra veszélyesség elhatárolja a két esetet. Később azt mondja, azok a jogellenességben különböznek, hiszen „a mulasztás jogellenességének fokát az adott jogi kötelezettség jellege határozza meg”. E különbözőség oka pedig a kötelezettség keletkezésének módja és a kötelezettség általánossága-konkrétsága szerinti eltérésekben rejlik.⁵²

Eörsi Gyula *A jogi felelősség alapproblémáiról* írott monográfiájában túl szűknek találja a természettudományos-mechanikus okfogalmat, mivel kizárja a mulasztás okozatosságát.⁵³ Márpedig ezt a fogalmat a

jogi felelősség konstrukciója nem nélkülözheti. Ezért Eörsi kidolgozza sajátos jogi okozatossági elméletét. Losonczy ennek értékelésekor kijelenti, hogy a kétféle okozatosság közt logikai ellentmondás nincs, bár ő az Eörsi-féle konstrukciót (amelyet „sajátos, objektív alapon nyugvó, teleologikus-értékelő elemekkel átszőtt”, a quasi-kauzalitási, illetve okkiválasztási teóriák közé sorolható okozatosság-elméletként határoz meg⁵⁴) feleslegesnek tartja. A mulasztó ugyanis szerinte azért vonható felelősségre, mert „okozhatna volna az eredmény elmaradását”.⁵⁵

A ma használatos tankönyvek, illetve kommentárok szinte egységesen abban, hogy a vegyes mulasztásos bűncselekmény esetén megkövetelnek valamilyen nem büntetőjogi szabályból származó jogi kötelezettséget.⁵⁶ A segítségnyújtás elmulasztása tényállásának 1948-as bevezetése persze már kiküszöbölte az ebből adódó, a közfelfogással való legkirívóbb ellentétet,⁵⁷ azonban e bűncselekmény jóval alacsonyabb büntetési tétele nem esik egybe Losonczy fent említett intencióival (23–24. o.) és a különbség világos indokolása is hiányzik.⁵⁸ A mulasztás okozatosságát a legtöbben tagadják,⁵⁹ csak kivételesen, s akkor is ellentmondásosan ismerik el.⁶⁰

7. Összegzés

Losonczy mulasztási bűncselekményekkel kapcsolatos álláspontjának recepciótörténetét áttekintve azt állapíthatjuk meg, hogy egyes kérdésekben a maga oldalán tudhatja a büntetőjogászok jelentős részét (okozatosság tagadása), másokban (előzetes kötelezettség szükségessége) szinte semmilyen hatást sem gyakorolt, bár ebben a segítségnyújtási kötelezettség bevezetésének is van szerepe, ismét más kérdésekben később maga is árnyalta majd módosította felfogását, ám kezdeti álláspontja is korhoz kötött és kevéssé kiérlelt volt (univerzalizmus).

Losonczy tanulmányának elemzése véleményem szerint legalább két tanulsággal szolgál. Az egyik jogi jellegű: úgy tűnik, még az olyan százados büntetőjogi alapelvek is, mint a *nullum crimen sine lege poenale*, szigorú értelmezésükhöz képest ismernek (kénytelenek eltérni) kivételeket, például olyan esetben, amikor a büntetőjogi felelősség nem büntetőtörvényen alapul. Pontosabban, erre a kivételre is adható ugyan elvű s dogmatikailag kifogástalan és hiánytalan magyarázat, ám ekkor a dogmatikát megalapozó filozófiai előfeltevések körében merülnek fel problémák. Ezeket a filozófiai problémákat esetünkben, s itt következik a másik, talán eszmetörténetinek nevezhető tanulság, Losonczy a liberális individualizmus számlájára írta, majd e felfogás csödjére hivatkozva kívánta a mulasztási bűncselekmény jogellenességét közvet-

lenül a törvényhozó közösségi érdekeket védő szándékával megalapozni. Az ilyen irányú megközelítések, mint láttuk, akkoriban nem számítottak kivételesnek: összhangban álltak az antiliberális irányzatok huszadik század eleji megerősödésével. A mulasztás jogellenességének problémája persze, különösen a segítségnyújtási kötelezettség kapcsán ugyanekkor megfogalmazódott a liberális individualizmus hagyományához hű Egyesült Államokban is,⁶¹ ahol viszont a segítségnyújtási kötelezettség megalapozására épp e hagyomány szellemében törtétek kísérletek.⁶² Ami Losonczy megalapozási kísérletét illeti, akárcsak a mulasztásról tervezett monográfiája, sőt általánosabban, jogbölcseleti pályája, értékes meglátásai ellenére sajnos ez is befejezetlen, töredékes maradt.

Jegyzetek

¹ Életrajzi adataira lásd: F[öldvári] J[ózsef]: Losonczy István (1908–1980) [Megemlékezés] Jogtudományi Közlöny XXXVI (1981) 3, 207–208., „Losonczy István” In: Magyar Életrajzi Lexikon (1978–1991) főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest: Akadémiai 1994. 568., „Losonczy István (1908–1980)” In: Jogi lexikon szerk. Lamm Vanda és Peschka Vilmos. KJK, Budapest 1999. 394. Varga Csaba: Losonczy István [Előszó] In: Losonczy István: Jogfilozófiai előadások vázlata szerk. Varga Csaba. Szent István Társulat, Budapest 2002. xi–xiv. [Jogfilozófiai]

² Jogbölcseleti nézetei főként ‘Über die Möglichkeit und den Wissenschaftscharakter der Rechtswissenschaft’ Zeitschrift für öffentliches Recht XVII (1937) 2, 145–194. (Átdolgozva magyarul: A mulasztás I. A mulasztási bűncselekmény okozatossága Pécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R. T., a szerző kiadása 1937. I. rész. Jogtudományi alapvet és. 3–81., vö. Előszó, uo. viii.), ‘A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1941. (recenziója Bibó Istvántól: Szellem és Élet [Kolozsvár] V. (1942) 3. sz. 171–175.) c. műveiből s 1948-as előadásvázlataiból (nyomatásban: Jogfilozófiai előadások vázlata. szerk. Varga Csaba.

Szent István Társulat, Budapest 2002. 1–234. [Jogfilozófiai]) rekonstruálhatók.

Losonczy munkásságának részletes elemzése még nem született meg. Amikor meghalt, tanszékvezető utóda, Földvári József finoman így fogalmazott: „büntetőjogi tevékenységének értékelése ugyan még hátravan, de munkásságából a ma is időszerű gondolatok büntető jogtudományunk épületébe épültek” tanítványai révén. Még ennél is óvatosabban fogalmaz, joggal, Losonczy jogfilozófiája kapcsán, mikor azt mondja, hogy annak értékelését „részben már elvégezték az arra hivatottak” (Földvári: i.m. 208.). Ez az értékelés igencsak részleges volt, ha csak azt nem tekintjük illő méltatásnak, amit Szabó Imre (vö. „arra hivatottak”) írt A burzsoá állam- és jogelmélet Magyarországon (Budapest: Akadémiai 1955, 1980) című híres-hírhedt művében (432–433.), ahol az irracionális, az elvakultság, a papi butaság „szakterminusaival” igyekszik dezavualni, az értelmezés legkisebb igényének minden jele nélkül. A rendszer-váltás előtt Losonczy munkásságát érdemben Szojtáczky Mihály és Vargha László elemezték (‘Az elméleti tárgyak’ és ‘A bűnügyi tudományok’ In: Fejezetek a pécsi egyetem történetéből, szerk. Csizmadia Andor. Pécs: JPTE 1980. 111–112., 114–118., illetve 182–185.) A mai irodalomban néhány mondatos utalások foglalkoznak vele, pl. H. Szilágyi István: Magyar újkantianizmus. In: Jogbölcselet XIX–XX. század. Előadások (szerk. Varga Csa-

ba) Szent István Társulat, Budapest 2000. 80. o., Szabadfalvi József: A magyar jogbölcseleti gondolkodás történetének vázlata. In: Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből (szerk. Szabó Miklós) Bótor, Miskolc 1999. 49. o.

³ Főbb büntetőjogi írásai: A mulasztás I. A mulasztási bűncselekmény okozatossága. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R. T. Pécs, a szerző kiadása 1937. A tettesség. KJK, Budapest 1961., Tettesség és részesség a büntetőjog rendszerében. KJK, Budapest 1966. Teljes bibliográfia: Losonczy (2002), i.m. xv–xvi. o.

⁴ Varga Csaba: Losonczy István, a filozófus jogtudós. PTE Orvoskari Hírmondó 2002. május. Melléklet 4. o.

Varga Csaba: Losonczy István, a filozófus jogtudós. Jura 2002. 2. sz.

⁵ Különlenyomat a Finkey-émlékkönyvből. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R. T. Pécs 1936. Az e műből vett idézeteknél az oldalszámot a főszövegben zárójelben tüntetem fel.

⁶ Vö. Losonczy (1937) vii–viii.

⁷ Földvári idézett nekrológiában utal arra, hogy Losonczy hagyott hátra ezirányú megvalósítatlan terveket.

⁸ A magyar büntetőjogban például a polgári átalakulás előtt cselekvés és mulasztás egyaránt lehetett bűncselekményt megvalósító magatartás. Vö. Magyar jogtörténet szerk. Mezey Barna. Osiris, Budapest 1996. 220. o.

⁹ Meg kell jegyezni, hogy ezek a megfogalmazások nem azonos értelműek. Nevezetesen, az utolsó változat a kötelezőséget nemcsak szükségesnek, hanem elégségesnek is tekinti a jogellenesség megállapításához. Ezt az álláspontot azonban (amellyel kapcsolatban Losonczy sehol sem utal arra, hogy ténylegesen részét képezné az uralkodó felfogásnak) a későbbiekben külön nem is tárgyalja, s megmarad a szükségesség bírálatánál. Annyit persze a pontosság kedvéért megjegyez, hogy „a jogellenesség többi előfeltételeit, mint okozatosság, a kívánt cselekmény alkalmassága az eredmény elmaradására stb. a probléma mind tisztább beállítása céljából ezúttal nem említettük.” (7. o. 11.j.)

¹⁰ E jelzők további változataira lásd alább a 6. pontot.

¹¹ Az iróniától sem mentes és megsemmisítőnek szánt bírálat párhuzamot mutat Marton Géza hasonló hangvételű, Binding ún. okozási elvére irányuló kritikájával: „Binding azok közé az írók közé tartozik, kiktől áll az a szellemes mondás, hogy zseniális tévedéseikkel vitték elő a tudományt inkább, mint valóságos eredményeikkel. Mert Binding tana csupa tévedésből áll.” Marton Géza: A polgári jogi felelősség szerk. Zlinszky János. Budapest: TRIORG Kft. [1992]. 75.

¹² Megjegyezzük, hogy Losonczynek ez a kiterő jellegű gondolatmenete (15–19. o.) több pontatlanságot is tartalmaz, noha ez nem érinti érvelésének végkövetkeztetését. Röviden, a jól ismert kelsen terminológiával beszélhetünk a normák elsődleges és másodlagos értelméről s annak, hogy a jogszabály melyiket (a büntetőjogot kivéve leggyakrabban a másodlagosat) használja, szociológiai s nem joglogikai jelentősége van. („Az elsődleges és másodlagos jogi norma kifejezéseit azzal a feltétellel használhatjuk, hogy az első alatt a kényszeraktust meghatározó, a második alatt pedig a kényszeraktust elkertülő magatartást kell értenünk.” Kelsen, Hans: Tiszta Jogtan. ford. Bibó István, szerk. Varga Csaba. Budapest: Bibó István Szakkollégium 1988. 17.) Ennek megfelelően a „tényálladék”, illetve az „Aki mást megöl...” formula a norma elsődleges, s a „Ne ölj.” a norma másodlagos értelme. E felfogás bírálatára lásd Hart, H. L. A.: A jog fogalma. ford. Takács Péter. Osiris, Budapest 1995. 50–57. o.

¹³ Losonczy (1937) 158. o.

¹⁴ A teljesség igénye nélkül: Aldosser, Carl: Inwiefern können durch Unterlassungen strafbare Handlungen begangen werden? München 1882., Bar, Ludwig v.: Gesetz und Schuld im Strafrecht. Berlin: Guttentag 1907., Beling, Ernst: Die Lehre vom Verbrechen. Tübingen: Mohr 1905., Binding, Karl: Die Normen und ihre Übertretung. Eine Untersuchung

über die rechtmässige Handlung und die Arten des Delikts. Bd 1-3. Leipzig: Meiner [1872] 1922., Buri, Michael v.: Über Kausalität und deren Verantwortung. Leipzig: Gebhardt 1873. Engisch, Karl: Die Kausalität als Merkmal der strafrechtlichen Tatbestände. Tübingen: Mohr 1931., Glass, Paul: Die Kausalität der Unterlassung. Leipzig: Noske 1908., Gräsel, Rudolf: Die Unterlassungsdelikte im ausländischen Strafrecht. Breslau: Schletter 1909., Hippel, Robert: Deutsches Strafrecht. Bd 2. Das Verbrechen. Berlin: Springer 1930., Honig, Franz: Kausalität und objektive Zurechnung. In Festgabe für R. v. Frank. Tübingen: Mohr 1930., Kück, Gerhard: Die Lehre vom Kausalität im ausländischen Strafrecht. Breslau: Schletter 1911., Landsberg, Ernst: Die sogenannten Commissivdelikte durch Unterlassung im deutschen Strafrecht. Ein Versuch. Freiburg i. B.: Mohr 1890., Mayer, Max Ernst: Die schuldhaftige Handlung und ihre Arten im Strafrecht. Begriffsbestimmungen. Leipzig: Hirschfeld 1901., Mayer, Helmut: Das Strafrecht des deutschen Volkes. Stuttgart: Enke 1936., Merkel, Adolf: Die Lehre von Verbrechen und Strafe. Hrsg. Moritz Liepmann. Stuttgart: Enke 1912., Radbruch, Gustav: Der Handlungsbegriff in seiner Bedeutung für das Strafrechtssystem. Berlin: J. Guttentag 1901., Sauer, Wilhelm: Kausalität und Rechtswidrigkeit der Unterlassung. Tübingen: Mohr 1930., Simon, August: Die strafbare Unterlassungen. Berlin: Heymann 1905., Träger, Ludwig: Das Problem der Unterlassungsdelikte im Straf- und Zivilrecht. Marburg i. H.: Elwert 1913. A kérdéskör páratlanul gazdag irodalmának szinte teljes áttekintését adja Losonczy (1937) mellett 1936-ig Balás P. Elemér (lásd A büntetőjogi okozatosság problematikája. MTA, Budapest 1936. Kül. XI. fej.).

¹⁵ Losonczy (1966) 41–43. o.

¹⁶ Losonczy (1937) 216–7. o.

¹⁷ uo. 217. o.

¹⁸ uo. 227. o.

¹⁹ uo. 228. o.

²⁰ A tiszta mulasztási s egyes immateriális tevékenységi bűncselekmények mellett ilyenként említi Losonczy az olyan eseteket, ahol pl. B megakadályozza C-t hogy segítséget nyújtson A-nak, aki ezért meghal: B cselekvése és A halála közt itt sincs mechanikai okság. (uo. 230–231. o.)

²¹ uo. 233. o.

²² Losonczy István: A büntetőjog-tudományról. Jogtudományi Közlöny LXVIII. (1933. szept. 23.) 34. 145. o.

²³ uo.

²⁴ A fenti érveléssel kapcsolatban észrevehetjük, hogy arra nem ad választ Losonczy, vajon mi indokolja pontosan a mulasztás más megítélését. Továbbá, ha ezt a mulasztás immanens tulajdonsága indokolja, akkor miért nem kötelezően enyhébb büntetéshez, ha ellenben a cselekvésnél is előforduló enyhítő körülmények nagyobb számát jelenti, akkor miért nem a cselekvéssel mindenben azonos általános megítélésre vezet.

²⁵ 21. o. 27. j. További variációk: „formalisztikus-liberális jogpozitivizmus” (5. o.), „pozitivisztikus-individuális világnézet” (6. o.), „pozitiv-liberális büntetőjogi felfogás” (9., 10., 12. o.), „liberális jogpozitivizmus” (11., 18., 26. o.), „liberális-pozitivjogi” felfogás, illetve elmélet (13., 18. o.), „túltengő liberális-pozitivisztikus felfogás” (21. o. 27. j.), „pozitiv-liberális individualizmus” (24., 27. o.) stb.

²⁶ A lexikonok a szó többféle jelentéséről is tudósítanak (a nyilvánvalóan irreleváns jelentésektől eltekintve): „mindentre kiterjedő szempontok szerint való ítélet, mindennek rendszeres tudására irányuló törekvés” (A Pallas Nagy Lexikona. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest 1897. XVI. köt. 517. o.), „Különböző területeken alkalmazott fogalom a valóságnak a legáltalánosabb (egyetemes) elvekből való értelmezésére, szembeállítva a rész és az egyes hangsúlyozásával (partikularizmus, individualizmus)...” (Meyers Neues Lexikon Mannheim-Wien-Zürich: Bibliographisches Institut 1980. Bd 8. 219–220. o.), „Közgazdaságtani, szociológiai irányzat, amely az individualizmussal ellentétben szerves egység-

nek tekinti a társadalmat, nem egyének egyszerű összességének. Felfogásában az állam osztályok fölött álló szervezet. Jelentős képviselője O. Spann. (Akadémiai Kislexikon főszerk. Beck Mihály és Peschka Vilmos. Akadémiai Kiadó, Budapest 1990. II. köt. 836. o.)

²⁷ Angyal Pál: 'Hacker Ervin: A magyar büntetőjog tankönyve. Általános rész.' [Könyvismertetés] Magyar Jogi Szemle XVIII (1937) 3. sz. 137. o. Kiemelés tőlem.

²⁸ Irk Albert: Az individualizmus és kollektívizmus gondolatköre a büntetőjogban. Székfoglaló értekezésül felolvastta a Szent István Akadémia II. osztályában 1933. május 13-án. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R. T. Pécs 1933. 27. o. Losonczy egyébként más összefüggésben hivatkozik is Irk ezen írására: 8. o. 12. j.

²⁹ uo.

³⁰ Losonczy (2002) 233–234. o. Kiemelés az eredetiben.

³¹ Losonczy (1937) 175. o. 19. j.

³² Feinberg, Joel: The Moral Limits of the Criminal Law. Vol. I. Harm to Others. Oxford University Press, Oxford, New York 1984. 126–186., 256–260.

³³ Ez a különböző államokban eltérő időpontokban, de jellemzően csak a XX. század elején, közepén történt meg. Néhány példa: Portugália (1867), Hollandia (1881), Olaszország (1889, 1930), Norvégia (1902), Oroszország (1903–1917), Törökország (1926), Dánia (1930), Lengyelország (1932), Németország (1935), Románia (1938), Franciaország (1941), Csehszlovákia (1950), Belgium (1961), Finnország (1969). Idézi Feinberg, i.m. 256. o. Az angolszász országokban kivételzárba megy az olyan állam, ahol hatályban van ilyen törvény. Feinberg könyvének idézett fejezete éppen ennek kapcsán íródott.

³⁴Lásd pl. Finkey Ferenc: A magyar büntetőjog tankönyve. Grill, Budapest 1914., Angyal Pál: A magyar büntetőjog tankönyve. Athenaeum, Budapest 1920., Balás P. i.m.

³⁵A tankönyveket most nem említve, amelyek mindegyike rövidebben-hosszabban kitér a mulasztási bűncselekmények kérdésére, lásd: A Büntető Törvénykönyv magyarázata. I-II. (szerk. László Jenő) KJK, Budapest 1986., Horváth Anna: [Könyvismertetések] Állam- és Jogtudomány VII. évf (1964) 2. sz. 339–346. o., Horváth Tibor: Az élet, testi épség, egészség büntetőjogi védelme. Budapest: KJK 1965. [A Jogtudományi Intézet Tudományos Könyvtára 22.], Molnár József: A büntetőjogilag releváns mulasztás okozatosságának kérdéséről. Jogtudományi Közlöny XV (1960) 3. sz. 127–132. o. Újraközölve: Horváth Tibor-Szük László (szerk.): Büntetőjogi szakirodalom-gyűjtemény. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1994. 310–319. o., Schultheisz Emil: A bűncselekmény tana. Debreceni Tudományegyetemi Nyomda, Debrecen 1948., Tokaji Géza: Az okozati összefüggés kérdése a szocialista büntetőjogban. Acta Universitatis Szegediensis Sectio Juridica et Politica. Tom. VIII. Fasc. 9. Szeged 1961., Tokaji Géza: A bűncselekménytan alapjai a magyar büntetőjogban. KJK, Budapest 1984., Viski László: Bűncselekmény. In: Állam- és Jogtudományi Enciklopédia (szerk. Szabó Imre) Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. I. köt. 437–443., kül. 440. o.

³⁶ Angyal Pál: i.m. 3. kiadás (1920) és 9. kiadás. (Budapest 1943. Kézirat gyanánt)

³⁷ i.m. (1943) 22. o.

³⁸ i.m. (1943) 30. o.

³⁹ i.m. (1920) 105. o., (1943) 38. o.

⁴⁰ i.m. (1920) 104–5. o., (1943) 37–38. o.

⁴¹ Balás P. i.m. Korabeli értékelésére lásd: Bibó István (Szellem és Élet II. évf. (1937) 2. sz. 64–66. o.), Irk Albert (Magyar Jogi Szemle XVIII. évf. (1937) 3. sz. 133–135. o.), Isaák Gyula (Magyar Jogi Szemle XVIII. évf. (1937) 9. sz. 399–402. o.) írását.

⁴² Balás P.: i.m. 170. o. 179a. j.

⁴³ i.m. 155–170. o. kül. 163–166. o.

⁴⁴ i.m. 164. o.

⁴⁵ i.m. 165. o.

⁴⁶ Vö. i.m. 9. o. és XII. fej.

⁴⁷ i.m. 165. o. 139. lj.

⁴⁸ Molnár: i.m.

⁴⁹ Ezt a kötelező feladatot 1966-os könyvének az okozatosságról szóló (s ugyancsak a korábbival szinte azonos nézeteket tükröző) fejezetében sem kerülheti el. A kontinuitásra Losonczy maga is utal, mikor korábbi írásaira hivatkozik (31. o.), de Horváth Tibor is úgy említi őt, mint az akkori (1965-ös) hazai irodalomban egyre inkább uralkodóvá váló, a mulasztás okozatosságát tagadó álláspont egyik úttörőjét, aki időközben úgymond „a dialektikus materializmus kategóriáinak alkalmazásával elmélyítette és tovább gazdagította érvelését.” Horváth: i.m. 176. o. 50. lj.

⁵⁰ Horváth: i.m. 153, 173–177., 529. o.

⁵¹ uo. 151. o.

⁵² uo. 175–6. o.

⁵³ Eörsi Gyula: A jogi felelősség alapproblémái. a polgári jogi felelősség. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961. 128, 154. o.

⁵⁴ Losonczy (1966) 75–76. o.

⁵⁵ uo. 43. o.

⁵⁶ László, i.m. 443. o. Horváth Tibor és mások: A magyar büntetőjog különös része. Korona, Budapest 1999. 59. o., Belovics Ervin és mások: A Büntető Törvénykönyv magyarázata. KJK, Budapest 1996. 306–307. o. Erdősi Emil–Földvári József–Tóth Mihály: Magyar büntetőjog. Különös rész. 3. kiadás. Rejtjel, Budapest 1998. 82. o., Belovics Ervin–Molnár Gábor–Sinku Pál: Büntetőjog. Különös rész. Hvgorac, Buda-

pest 2001. 84. , 117. o.

⁵⁷ „Ezzel a büntetőjog az erkölcs ‘minimumát’ emelte a jogparancs szintjére.” Horváth, i.m. (1999) 117. o.

⁵⁸ „Látnunk kell, hogy az ilyen magatartások társadalmi elítélése és büntetést érdemlősége nem éri el az életet aktív támadással fenyegető, veszélyeztető magatartások társadalmi veszélyességét.” Erdősi, i.m. 117. o.

⁵⁹ László, i.m. 444. o. Horváth, i.m. (1999) 59–60. o., Belovics, i.m. 307. o. Földvári József: Magyar büntetőjog. Általános rész. Osiris, Budapest 1997. 111–112. o., Viski i.m. 440. o.

⁶⁰ Az 1999-es Jogi lexikon szerint a kérdés vitatott, de a többségi álláspont tagadó (i.m. 463. o.). Nagy Ferenc (A magyar büntetőjog általános része. Budapest: Korona 2001) elismeri a pszichológiai okozatosságot mint lehetséges elméleti álláspontot, Erdősi (i.m. 82. o.) „quasi-okozatosságról” beszél. A legkülönösebb érvelés a mulasztás okozatossága mellett Belovics–Molnár–Sinku tankönyvében (i.m. 85. o.) olvasható: „Álláspontunk szerint a szándékos emberölés mulasztással való megvalósításakor ugyancsak fenn kell állnia az okozati összefüggésnek. A mulasztással elkövetett szándékos emberölés esetében is akkor beszélhetünk okozati kapcsolatról, ha a halál mint eredmény bekövetkezésének oka maga a mulasztás volt. Így ha az anya napokon át nem eteti meg néhány hónapos gyermekét és a gyermek az ellátatlanság miatt meghal, bár a halál az ellátatlanság miatt következik be, a halálos

eredményt az anya mulasztása okozta, mert amennyiben jogi alapokon nyugvó kötelezettségét teljesíti, az eredmény is elmarad. Megjegyezzük, hogy a mulasztás okozatossága a jogirodalomban vitatott, egyes szerzők szerint mulasztásos emberölés esetén okozatosságról nem lehet szó.”

⁶¹ Csupán példaként lásd Roscoe Pound: Law and Morals. 2nd ed. Chapel Hill: University of North Carolina Press, London: Humphrey Milford 1926. 67-69. Pound olyan amerikai esetekre is hivatkozik, ahol a mulasztó annak ellenére felelt, hogy közte és a segítségre szoruló közt nem volt előzetes (szerződéses vagy más) jogviszony (69. o.41. j.).

⁶² Vö. Feinberg, i.m.

Drinóczi Tímea
egyetemi tanársegéd

Petrétei József
egyetemi docens

Az egyesülési jog alkotmányjogi megközelítése*

I. Az egyesülés általános meghatározása és alkotmányjogi sajátossága

Az egyesülés a jogban *többféle értelemben* használt kifejezés, ezért az egyesülési szabadság fogalmának és jellemzőinek megállapításakor az egyesülés fogalmának a jogrendszerben elfoglalt – esetleg jogáganként eltérő – helyét és meghatározását kell figyelembe venni. Az *alkotmányjogi vagy alapjogi értelemben vett egyesülés* fogalmának és tartalmi elemeinek megismerése érdekében az egyesülési szabadság alapján létrejövő szervezetektől és közösségektől a társadalomban történetileg is ismert társaságokat, egyesüléseket, a többé-kevésbé szervezett emberi közösségeket meg kell különböztetni.¹

Az egyesülés fogalma alapvetően dinamikus értelemben fogható fel:² az egyesülés *folymata* mindig valamilyen meghatározott célú egyesülési alakzat, formáció létrehozására irányul, és az annak megalkotására vonatkozó elhatározást, a cél meghatározását, a tevékenység elkezdését és folytatását, illetve a megszűnést foglalja magában. A dinamikus egyesülés *két nagy csoportra* – az alkotmányjogi, illetve a nem alkotmányjogi értelemben vett egyesülési folyamatra – osztható. Az egyesülés *alkotmányjogi értelemben* olyan két szakaszú dinamikus egyesülési folyamat, amelyet alapvetően a szabadságjelleg és a célmeghatározás szabadsága, illetve a széles körű auto-

nómia jellemez, és különböztet meg más dinamikus egyesülési alakzatoktól. Ezeket az egyesüléseket indokolt az *egyesülési szabadság*, illetve az *egyesülési jog* kifejezésekkel is jelölni. A nem alkotmányjogi értelemben felfogott egyesülési folyamatok az alapjogi védelemben részesülő egyesülések jellemzőivel egyáltalán nem, vagy csak részlegesen rendelkeznek.³

1. Az egyesülés mint folyamat

Alapjogi vonatkozásban az egyesülés olyan folyamatot fejez ki, amely során *első fázisként* a – gyülekezési szabadság alapján biztosított – spontán összejöveletekből bizonyos szinten formalizált egyesülési alakzat fejlődik ki. Ennek a – több személy akaratelhatározásával létrejött – alakzatnak a kialakítása jelenti az első szakasz lezárását. A gyülekezésnek és az egyesülési folyamatnak a formalizált alakzat kialakításáig tartó szakasza között az egyik alapvető különbség, hogy az egyesülési folyamat megindító olyan célt akarnak elérni, vagy olyan feladatot kívánnak ellátni, amely megvalósítása rendszerint – de a gyülekezés által megvalósítható célhoz képest mindenképpen – hosszabb ideig tart. A két szabadság gyakorlása közötti másik megkülönböztetést az egyesülési folyamat – hosszabb időn át megvalósuló – *állandó jellegű feladatai* képezik. A folyamatosan ellátandó feladatok miatt van szükség a *formalizált egyesülési alakzat létrehozására*, illetve az egyesülési folyamat *második szakaszára*, amely a létrehozott egyesülési forma működését jelenti.⁴ Feltételezhető ugyanis, hogy az egyesülésben részt vevő tagok között viszonylag kötött szervezeti kapcsolat áll fenn, míg a gyülekezés általában ad hoc jellegű. A leírt folyamatban a *formalizált kapcsolat* alapvetően arra utal, hogy a szervezkedésben részt vevők elhatározzák és megvalósítják a közös célt, az eléréséhez szükséges tevékenységet, és a későbbiekben gondoskodnak a formáció ennek megfelelő működtetéséről.

2. A szabadságjelleg és a célmeghatározás

Az alkotmányjogi értelemben felfogott egyesülés esetében a folyamat két alapvető jellemzője vizsgálható: a szabadságjelleg és a célmeghatározás, amelyekkel szemben követelmény, hogy az egyesülési folyamat mindkét szakaszában együttesen valósuljanak meg. Segítségükkel dönthető el, hogy adott esetben az alapjogi értelemben vett egyesülési folyamat valamely részleméről, vagy egyéb dinamikus egyesülési folyamatról van-e szó.⁵

*Készült a T/038414 sz. OTKA-támogatású kutatások keretében.

A szabadságjelleg alapvetően az egyén szabadságát jelenti, de felfogható az autonómiával összefüggésben is, mivel az *egyesülési jog szabad gyakorlása* csak akkor valósulhat meg, ha az egyesülési alakzatok tekintetében biztosított a működés szabadsága.⁶ Az egyesülési jog *szabadságjog jellegét* – az egyesülési jog minden tartalmi összetevőjének is részét alkotó – *önkéntesség* (azaz a kényszermentesség), illetve a negatív egyesülési szabadság adja. A pozitív jogi szabályozás pedig – tiszteletben tartva az egyesülési szabadság jellemzőit –, az egyesülési szabadságnak megfelelő egyesülési jogot biztosítja és részéti alapjogi védelemben. A szabadságok tekintetében az önkéntesség – általánosan megfogalmazva – azt jelenti, hogy az egyén az adott szabadságot a saját meggyőződésének megfelelően – időtartamban, helyen, módon stb. – gyakorolja, vagy vesz rész annak gyakorlásában. A *negatív egyesülési szabadságot* is el kell ismerni, mivel annak tagadása ellentmond az egyesülés önkéntességének, illetve a semmibe vétele megakadályozza az egyesülési szabadsággal szoros kapcsolatban álló más alapvető jogok érvényesülését.⁷

Az *alkotmányjogi értelemben* vett egyesülési folyamatnak – egyesülési szabadság *Alkotmány alapján történő gyakorlásának* – a célja a gyülekezési szabadság gyakorlásán túlmutat. Az egyesülés rendszerességet igényel, és már nem az egybegyűlés az összejövétel a célja, hanem *meghatározott szervezetszerű alakzat felvétele, amelyen belül lehetőség nyílik a közös cél elérése érdekében non-profit közös tevékenység végzésére*. Ez megnyilvánulhat a közös véleményformálásban és kinyilvánításban, illetve különböző akaratképzési folyamatokba történő bekapcsolódásban. A non-profit jelleg az alkotmányjogi értelemben felfogott egyesülésnek olyan – célhoz kötődő – ismérve, amelynek segítségével ezek az alakzatokat megkülönböztethetők a nyereségorientált társaságoktól. A *célmeghatározás szabadsága* azt juttatja kifejezésre, hogy az egyesülési folyamatban részt vevők saját maguk, külső behatás nélkül állapíthatják meg azt a célt (feladatot), amelynek optimális megvalósulása, illetve megvalósítása érdekében – a gyülekezési szabadságot meghaladó célú és szervezetszerű – alakzatot létrehozzák. Az egyesülési szabadság esetében a célmeghatározás azért kiemelkedő jelentőségű, mert *a cél szabja meg az alakzat funkcióját*, és ez alapján lehet az egyesülési formát alapjogi védelemben részesíteni.⁸ A célok, illetve funkciók alapján az egyesülési alakzatok között többféle csoportosítási lehetőség adódik.

A *köztestület nem tartozhat* az egyesülési szabadság körébe, mivel esetében az egyesülési szabadságnak az önkéntességet és a célmeghatározás szabadságát tartalmazó ismérvei nem érvényesülnek. A köztes-

tületet ugyanis *törvény létesíti*, és a *céljait*, feladatait is – a közfeladatokat és az érdekvédelmi funkciókat – a *törvényhozó dönti el*.⁹ Mivel a köztestületet nem az egyesülési szabadság alapján hozzák létre, így az egyesülési szabadság tartalmi elemeinek meg nem valósulása az egyesülési szabadságot értelemszerűen sem sértheti.¹⁰ A *profitorientált társaságok* azért esnek kívül az egyesülési szabadság körén, mert – bár szabadságjelleggel rendelkeznek, de – az alapítók ezeket *nyereség elérése* érdekében alapítják. Ez természetesen nem zárja ki az ilyen társaságok érdekvédelmi, hatásgyakorlási célból történő egyesülését.

3. Az autonómia elve

Az autonómia elve – ebben az összefüggésben – azt juttatja kifejezésre, hogy az egyesülési jog alapján létrehozott alakzat az ügyeiben – a megalakulásától a megszűnéséig – *önállóan, állami beavatkozás nélkül dönthet*. Az állami beavatkozás hiánya természetesen nem jelenti az alkotmányi és törvényi szabályozás be nem tartását: a jogi személyiség elnyerésének egységes követelményei, illetve az alkotmányos rend biztosítása és az ezt garantáló alkotmányos állami beavatkozás lehetőségei ugyanis nem hagyhatók figyelmen kívül. Az egyesülési jog gyakorlása során létrejövő formációk esetében az autonómia a célmeghatározás szabadságában, továbbá a szervezeti, a rendelkezési, az igazgatási és a gazdasági-pénzügyi autonómiában nyilvánul meg, és általában az önkormányzás alapjául szolgál.¹¹ Ennek az elvnek az egyesülési alakzatok kapcsán *kettős értelme van*: csak a jogi személyiséget elnyerni kívánó alakzatoknál minősül az önkormányzatiság alapjának, a közösségek tekintetében azonban – jogi értelemben – nem. *A közösségek esetében* az autonómia azt jelenti, hogy ezek a cél meghatározásában és elérésében *önállóan döntenek*, továbbá az általuk – nem pedig a törvény által – *meghatározott szervezeti rendszerben* működnek. Ezért e belső kapcsolatrendszerbe az *államnak* – az általános korlátokból adódó szempontokat kivéve – más *beavatkozási lehetősége nincs*. A *jogi személyiséget* elnyerni kívánó egyesülési alakzatok belső életét szabályozó jogi előírások – az önkormányzatiság biztosítása mellett – az egyesülési alakzatok szervezeti felépítésével, a tagok és az alakzat kapcsolatával, illetve a jogszerű működés megtartásával, megtartatásával, valamint az egyesülési formáció megszűnésével foglalkoznak. Az önkormányzás elvének szem előtt tartása ezekben az esetekben azt jelenti, hogy az egyesülési jogról rendelkező *törvény* csak az önkormányzati elven alapul, a demokrati-

kus működés garanciáit jelentő *legalapvetőbb szabályokat* tartalmazza. E minimális szabályozás a *szervezeti felépítés* tekintetében általában a három legfontosabb belső – döntéshozatali, végrehajtási és képviselői – funkció betöltését és ellátását követeli meg. A *tagsági viszony* keletkezésével és megszűnésével kapcsolatban egyetlen követelményként az állítható fel, hogy ezek módjai az alapszabályból kitűnjenek.

II. Az egyesülési szabadság és az egyesülési jog kapcsolata

Az egyesülési jog és az egyesülési szabadság egymáshoz való viszonyára is a *szabadság és a jog kapcsolata* a jellemző.¹² A Magyar Köztársaság által szabályozott egyesülési jog – az Alkotmány és az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény (a továbbiakban Etv.) rendelkezései következtében – gyakorlatilag az *egyesülési szabadsággal azonos kategóriának minősíthető*. Ennek oka, hogy a pozitív jogi szabályozás a szabadságot teljes mértékben fedi, és a szabadság minden megnyilvánulási módját alapjogi védelemben részesíti. E megállapítás indoka egyrészt a jogi szabályozás szükségességében és a tárgyalt alapjog jellemzőiben, másrészt a szabadság(jog) jellegben keresendő.

1. A jogi szabályozás szükségessége

A pozitív jogi szabályozás azért szükséges, mert az egyesülési *szabadság* – a többi szabadsághoz hasonlóan – *feltételezi a pozitív állami szabályozást*, az alapjognak legalábbis alkotmányi vagy törvényi szinten történő rögzítését. A szabályozás nem jelentheti azonban azt, hogy az elvont, természetjogias értelemben vett (egyesülési) szabadságot¹³ a jogi szabályozás lényegesen leszűkíthetné. Az alkotmányos jogállam a *jogi szabályozás eszközével a szabadságot csak akkor képes szűkíteni*, ha a szabadságnak léteznének olyan – a személyiséghez szorosan kötődő – fogalmi elemei, amelyek az *állami szabályozás nélkül is megvalósulnak*.¹⁴ A jogalkotó ebben az esetben akkor jár el alapjogsértő módon, ha nem tartja tiszteletben a szabadság e „jogon kívüli” jellemzőit, és nem biztosítja azok gyakorlását, illetve ha a számára alkotmányosan meghatározott kereteket a reguláció során átlépi. Ilyen jellemzővel rendelkeznek a személyhez szorosabban fűződő alapjogok.¹⁵

A jogi szabályozás dönthet úgy, hogy adott feltételek teljesítése esetében az egyesülési alakzat jogi személyiséget kap. A *jogi személyiséget elnyerni kívánó egyesülési alakzatok* életét rendező szabályok két nagy csoportot képeznek: a külső, illetve a belső viszonyokra vonatkozó előírások.¹⁶ A *külső kapcsolatokat rendező szabályok* alapvetően az *alakzatok közhatalom-*

mal való kapcsolatát, azaz a megalakulást, a működés közbeni ellenőrzést, illetve a megszűnést foglalja magában. Az alapjogokat tiszteletben tartó rendszerekben a megalakulásban az állami szervek szerepe korlátozott. Az állami magatartásnak e tekintetben két fajtája ismert: a *normatív feltételek* és a *szabad testületalakítás rendszere*. E két forma között a különbség az, hogy a jogi személyiség elnyeréséhez szükség van az állami nyilvántartásba vételre.¹⁷ A *belső viszonyokat* szabályozó rendelkezések az önkormányzati felépítést rendezik.¹⁸ Az alkotmányos demokráciákban ezek a modellek képesek arra, hogy az alapjogok megvalósulását és gyakorlásuk lehetőségét a legteljesebb mértékben biztosítsák, és az állami szabályozás kereteit a minimálisan szükségesre szorítsák. Az olyan formációkat, amelyek nincsenek a jogi személyiséget elérő szervezetségi fokon, vagy nem kívánnak jogi személyként működni, nem érinti a fenti két szabályozási modell. Rájuk az a főszabály érvényes, miszerint az állam e *közösségek* viszonyaiba – az alkotmányos korlátok meghatározásán és azok betartatásán kívül – nem avatkozik be.

2. A jogi szabályozás jellemzői

Az egyesülési szabadság jogi szabályozását az Alkotmány és az Etv. a társadalmi szervezetekre, illetve a közösségekre vonatkozó szabályai tartalmazzák. Annak ellenére, hogy az *Alkotmány* 63. §-a szerint az egyesülési jog alapján *szervezetek* hozhatók létre, indokolt e körbe vonni az *Etv. által szabályozott közösségeket* is. A jogi szabályozás értelmezésekor azt a megközelítést kell irányadónak tekinteni, amely az adott szabadság minél szélesebb körű biztosítását eredményezi.¹⁹ E felfogás következtében az egyesülési szabadság a legtágabb mértékben megvalósulhat. Az Etv. biztosítja a nem jogi személyiségű közösségek létrehozását és azok tevékenységében való részvételt, bár ezek nem tekinthetők társadalmi szervezeteknek. Az alkotmányi rendelkezés által szervezetnek mondott egyesülési formát a szervezetekre és a közösségekre is vonatkoztatni kell azazal, hogy a szervezetek alatt a – jogi személyiséggel rendelkező – társadalmi szervezeteket kell érteni.²⁰

Az egyesülési szabadság és az egyesülési jog itt jelzett kapcsolata a továbbiakban indokolttá teszi az egyesülési jog és az egyesülési szabadság *szinonimaként* való használatát.

III. Az egyesülési jog a nemzetközi dokumentumokban

A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmá-

nyának (PPJNE) 22. cikke szerint mindenkinek joga van a másokkal való *szabad társulásra*, ideértve azt a jogot, hogy érdekei védelme céljából *szakszervezeteket alakítson*, illetve azokhoz *csatlakozzon*.²¹ Az egyesülési szabadságról a – gyülekezési szabadság mellett – az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló *Egyezmény* 11. cikke is rendelkezik. Az *Egyezmény* megfogalmazásában mindenkinek joga van a másokkal való *egyesülés szabadságához*, beleértve érdekei védelmében a *szakszervezetek alapítását* és az azokhoz való *csatlakozásnak* a jogát. Az *Európai Unió Alapjogi Kartája* (Karta) 12. cikkelyében – az előzőekhez hasonlóan emberi jogként deklarálja az egyesülési szabadságot, amikor kimondja, hogy mindenkinek joga van bármiféle – különösen politikai, szakmai és civil – *célú egyesüléshez*, ami magában foglalja mindenkinek a jogát ahhoz, hogy érdekei védelmére *szakmai szervezetet alapítson*, vagy ilyenhez *csatlakozzon*.²²

Mind a PPJNE, mind az *Egyezmény* az egyesülési jog gyakorlásának *korlátaira* vonatkozó szabályt is tartalmaz. Az *Egyezségokmány* kimondja, hogy a jog gyakorlását csak a törvényben megállapított olyan korlátozásoknak lehet alávetni, amelyek a demokratikus társadalomban az *állam biztonsága*, a *közbiztonság* és a *közrend*, illetőleg a *közegészség*, a *közérkölc*s vagy *mások jogai és szabadsága védelme* érdekében szükségesek. A korlátozások e fajtájának tekintetében az *Egyezmény* is – kissé eltérő megfogalmazásban – hasonló korlátozásokat rögzít.²³ Ez utóbbi azonban még *speciális korlátozási* lehetőséggel is kiegészül. E jogoknak a fegyveres erők, a rendőrség vagy az államigazgatás tagjai által történő gyakorlásának törvényi korlátozását nem minősíti tiltottnak. Az *Egyezmény* további speciális korlátot deklarál: megengedi ugyanis a *külföldiek politikai tevékenységének* állam általi korlátozását. Az *Egyezmény* 18. cikk *államhatalmat korlátozó rendelkezést* is tartalmaz, mivel meghatározza, hogy az *Egyezményben* említett jogok és szabadságok korlátozásait nem lehet más célra alkalmazni, mint amelyre elő vannak írva.

A *Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Egyezségokmánya* (GSZKJE) is tartalmaz az egyesülési szabadságra vonatkozó rendelkezéseket.²⁴ Annak ellenére, hogy a GSZKJE tekintetében az *államok* csak arra vállaltak kötelezettséget, hogy az abban elismert jogok gyakorlását csak fokozatosan biztosítják, a *szakszervezeti szervezkedés szabadsága négy részjogosítványra* biztosítására mégis *kötelezettséget* vállaltak. E részjogosítványok közé tartozik a szakszervezet alakításának és az abba való belépésnek a joga, a szakszervezet társulási joga, illetve a szakszervezet szabad

működési joga, valamint a sztrájkjog. Az *egyezségokmány* a sztrájkjog gyakorlását csak az adott ország törvényeivel összhangban teszi lehetővé, míg az előbbieket tekintetében a PPJNE által megfogalmazott korlátokhoz hasonlóakat nevez meg azzal a különbséggel, hogy nem említi a *közbiztonságot*, a *közegészséget* és a *közérkölc*söt.

IV. Az egyesülési szabadság alkotmányjogi szabályozása

Az egyesülési szabadságot, illetve annak egyes vonatkozásait – annak összetettsége miatt – az Alkotmányon kívül *több törvény és rendelet* is szabályozza, és az *Alkotmánybíróság* eddigi működése során számos esetben került olyan helyzetbe, amikor az egyesülési szabadság tartalmi elemeit, jellemzőit kellett *kibontania*, vagy az így létrejött formációkat egyéb, alapjogi védelemben nem részesülő alakzatoktól elkülönítenie.

Az *egyesüléshez való alapvető jogot* a hatályos Alkotmány 63. §-ának (1) *bekezdése* meglehetősen röviden és részben pontatlanul szabályozza.²⁵ A *pártokra* vonatkozó alkotmányjogi rendelkezést is érdemes itt idézni, mert az egyesülési jogot deklaráló 63. § (3) *bekezdése* az egyesülési jog mellett a pártokra is tartalmaz rendelkezéseket,²⁶ másrészt a pártok létrehozásának első feltétele a társadalmi szervezatként történő megalakulás.²⁷ A *szervezkedés szabadságát* kinyilvánító 70/C. § az általános egyesülési jognak az érdekképviseleti célú szerveződésekre vonatkoztatott kifejeződése.²⁸ E rendelkezés szerint mindenkinek joga van ahhoz, hogy gazdasági és társadalmi érdekeinek védelme céljából másokkal együtt *szervezeteket alakítson* vagy ahhoz *csatlakozzon*. Az alaptörvény az *egyesülés szabadságára* is vonatkoztatható *alkotmányos korlátot* is meghatároz, mivel a 2. § (3) *bekezdésében* olyan tilalmat fogalmazott meg, amely szerint a társadalom egyetlen *szervezetének*²⁹ *tevékenysége* sem irányulhat a hatalom erőszakos megszerzésére vagy gyakorlására, illetőleg kizárólagos birtoklására.³⁰

A törvényi szabályozás

Az egyesülési jog részletes szabályozását az *egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény* tartalmazza, amely Magyarországon – lényegében – először tett kísérletet az *egyesülési jog egészének* a regulálására.³¹ Az Etv. – az egyesülési szabadság érvényesülése érde-

kében – az Alkotmány, valamint a PPJNE rendelkezéseivel összhangban állapítja meg az egyesülési jogra vonatkozó szabályokat. Az egyesülési jog egészének szabályozása – mint jogalkotói cél – abban valósul meg, hogy a törvény a 3. §-ában külön nevesíti az egyesülési jog alapján létrehozható egyes alakzatokat. A társadalmi szervezet elnevezés az Etv. hatálybalépését követően *gyűjtőkategóriaként* jelent meg, a törvény ugyanis külön nevesíti a tömegmozgalmakat, a pártokat és a szakszervezeteket, illetve a társadalmi szervezeteket, valamint a 4. §-ában tesz említést az olyan közösségekről, amelyek nem minősülnek társadalmi szervezetnek.

Az Etv. a Polgári Törvénykönyvre (Ptk.) utaló rendelkezést is megfogalmaz, amely szerint az egyesületekre (Ptk. 61–64. §) e törvény alkalmazásakor a társadalmi szervezetre vonatkozó szabályok az irányadók.³² Ezt az a megfontolás indokolta, miszerint amit a közjog társadalmi szervezatként ismer, azt a magánjog egyesületnek nevezi.³³ Az Etv. alapvetően a társadalmi szervezetekre vonatkozóan tartalmaz szabályokat, és mivel azokat a jogi személyiséggel rendelkező egyesülési alakzatok alaptípusaként említi, e jogszabály a fentebb nevesített és más jogforrások által is szabályozott alakzatok *háttérjogszabályának* minősül.³⁴

A Büntető Törvénykönyv az egyesülési joggal kapcsolatban több rendelkezést is tartalmaz. Ezek közül – alkotmányjogi szempontból – kettő minősül kiemelkedő jelentőségűnek.³⁵ Az egyesülési jog támadásokkal szembeni védelme érdekében a jogalkotó megalkotta az egyesülési és a gyülekezési szabadság megsértése tényállását.³⁶ Mivel minden alapjogot csak az Alkotmánynak és a jogszabályoknak megfelelően lehet gyakorolni, ezért a jogalkotó az ezzel ellentétes cselekményeket szankcionálja, és büntetőjogilag üldözi azt, aki a bíróság által feloszlalt társadalmi szervezet vezetésében vesz részt.³⁷

Az egyesülési jog speciális korlátozását jelentik a *fegyveres erők tagjaira vonatkozó törvényi* előírások, mivel e jog gyakorlását általában az állományilletékes parancsnok engedélyétől teszik függővé, illetve tiltják az olyan szervezetben való tagságot, amelynek a tevékenysége ellentétes a fegyveres erők feladataival. E törvények azonban külön nevesítik a fegyveres erők tagjainak érdekképviseleti szerv létrehozására és az ahhoz való csatlakozásra vonatkozó jogát.³⁸

V. Az egyesülési jog fogalma

Az egyesülési jog alapján az egyéneknek joguk van törekvéseik, akaratuk, érdekeik *kinyilvánítása és védelme céljából* különféle *nonprofit egyesülési formákat*, alakzatokat létrehozni, azokhoz csatlakozni, tevékenység-

gükben részt venni.³⁹ Az egyesülési szabadság *funkcionális értelemben* garantálja a méltóság, a meggyőződés, a szólás, a lelkiismereti és a véleménynyilvánítási szabadságot is, mivel egyének adott csoportjának azt a lehetőséget biztosítja, hogy az általuk meghatározott célra valamilyen egyesülési alakzatot hozzanak, vagy ne hozzanak létre, továbbá ahhoz csatlakozzanak, onnét kiváljanak, illetve az egyesülés tevékenységében részt vegyenek, vagy attól tartózkodjanak. Az egyesülési jog alapján szabadon létesített szervezet vagy közösség kényszermentessége, *önkéntessége* garantálja egyúttal a meggyőződés, a szólás, a lelkiismeret és a véleménynyilvánítás szabadságát is.⁴⁰

VI. Az egyesülési jog rendszertani értelmezése

Az egyesülési jog *mindenkit megillető, korlátozható emberi jog*, amely kialakulása szerint *első generációs* alapjognak, tartalma és funkciója szerint *klasszikus polgári és politikai szabadságjognak* minősül. Napjainkban az egyesülési jognak csak egy részét lehet *politikai alapjognak* tekinteni, mivel nem csak politikai irányultságú egyesülési formák hozhatók létre. Ennek oka, hogy az egyesülési folyamat célja kibővült, és bizonyos tekintetben és mértékben *kommunikációs jogként* is felfogható. Az egyesülési jog sajátos, *kettős jellegű* alapvető jogként is megfogalmazható, mivel jelenti az egyesülési forma *alapításának szabadságát* és az egyesülési folyamatban való *részvétel szabadságát*, ezért kettős jellegéből fakadóan az egyesülési jog *egyénileg* és *csoportosan* is *gyakorolható*. E szabadságjog szerves része az egyesülési alakzat vagy forma *működésének szabadsága* is.⁴¹

1. Az emberi jogi jelleg és a gyakorlási forma

Az egyesülési szabadság eleinte *nem tartozott a klasszikus emberi jogok közé*, e jellegét viszonylag később ismerték el. Ezt támasztja alá az a tény, hogy e jogot az első alkotmányokban történő rögzítéskor *állampolgári jogként* szabályozták.⁴² Napjainkban azonban az alapvető jogokra vonatkozó nemzetközi dokumentumok hatására az egyesülési szabadság *emberi jogi jellegét* indokolt hangsúlyozni.⁴³

Az egyesülési szabadság alapvetően az egyént illeti meg, de az alany és a gyakorlási forma szempontjából az egyesülési jog szakaszai és egyes megnyilvánulási formái között indokolt különbséget tenni. Az *egyesülési jog gyakorlása megnyilvánulhat* a formalizált szervezet létrehozásában, továbbá az egyesülési folyamat első és második szakaszához való csatlakozásban, illetve mindezek negatív formációjában. Első esetben az egyéni elhatározáson alapuló alapjogot csak

másokkal együtt, *közösen* lehet gyakorolni. Az egyesülési jog *egyéni jellege* a csatlakozáshoz való jogban nyilvánul meg. Bizonyos esetben – így például a magyar szabályozás esetében is – a formalizált alakzat létrehozása megillettehet *jogi személyeket* is.

Az egyesülési jogról szóló hatályos törvényünk a preambulumban kitűzött célt megvalósítva – és az alkotmányi rendelkezése figyelembe véve – szabályozza az egyesülési jog alanyai körét. Eszerint az egyesülési jog *mindenkit megillető alapvető szabadságjog*, amely alapján *mindenkinek joga van arra*, hogy másokkal szervezeteket, illetőleg közösségeket hozzon létre, vagy azok tevékenységében részt vegyen. Az egyesülési jog alapján – tevékenységük célja és alapítóik szándéka szerint – *társadalmi szervezetet a magánszemélyek, a jogi személyek, valamint ezek jogi személyiséggel nem rendelkező szervezetei* hozhatnak létre és működtethetnek.⁴⁴

2. A generációs jelleg

Az egyesülési szabadság (és jog) eszméje és fogalma a polgári forradalmak idején, illetve ezek következtében alakult ki. Az *Ember és Polgár Jogainak Deklarációja* (1789) azonban – az akkori eszmerendszernek megfelelően – *nem említette* az egyesülési szabadságot, és a forradalmi folyamat által létrehívott *politikai egyesülésekkel* kapcsolatban is csak azok *célját határozta meg*.⁴⁵ A korai liberális gondolat viszont az egyesülési szabadság közhatalmat korlátozó voltát hangsúlyozta. E felfogásban az egyesülések a *korporációs jellegükön* túlmutató jelentőségre is szert tettek, és a *közügyekbe való beavatkozás* igényével is felléptek. E szabadság jelentőségét és tartalmát ekkor az adta, hogy az *állampolgár jogaként jelent meg*.⁴⁶ E változás legfontosabb megnyilvánulása a *politikai egyesületek*, a pártok és a szociális kérdésekkel foglalkozó szabad egyesületek megjelenése volt.⁴⁷ A jelzett folyamattal az európai alkotmányozás kölcsönös összefüggésben állt, és az egyesülési jog a XIX. század elején született alkotmányokban deklarációra került.⁴⁸

Az egyesülési szabadság *történetileg összefügg* a gyülekezési, illetve a szólásszabadsággal. Az *egyesülési és a gyülekezési szabadság* kapcsolatát kezdetben az a kettősség határozta meg, hogy az utóbbi gyakorlása az egyesületalakítás első mozzanata volt, mivel adott egyesület megalakítását a leendő tagok a gyűlésükön határozták el. Természetesen ennek fordítottja is igaz, vagyis a gyülekezés az egyesületi szervezeti élet gyakorlásának a feltétele volt. A gyülekezési jognak azonban az *idők folyamán* olyan *specifikus ismérvei* alakultak ki, amelyek alapján az egyesülések és gyülekezések között *alapvető különbségek* keletkeztek.⁴⁹ Mindkét tevékenység gyakorlásának *feltételeként* lehetett – és lehet ma is – megfo-

galmazni a *szabad szólás jogát*, mivel ennek hiányában az egyének nem képesek azt a célt megvalósítani, ami miatt összegyűltek, vagy amely cél elérésére az egyesülést létrehozták.

3. A tartalmi és a funkcionális jelleg

Az egyesülési szabadság politikai és hatásgyakorló jellegének kibővülése és a nemzetközi dokumentumok, illetve az alkotmányok általi elismerése az emberi méltóság jogának, az önrendelkezésnek, a személyi szabadság egyetemes elismerésének és biztosításának hatásaként jelölhető meg. Az egyének az egyesülési alakzatokat, a civil szervezeteket már nem kizárólag politika célok megvalósítására, hanem *személyiségük* minél szélesebb körű *kibontakoztatása* érdekében, kommunikációs céllal hozzák létre. Az egyesülési szabadság e *funkciója* természetesen a politikai célú egyesülési formák létrehozásának és működésének az alapja is lehet, e tekintetben azonban a legfőbb ismérv a *politikai cél, vagy pedig az érdekképviselőként megnyilvánuló hatásgyakorlásban* – pl. érdekképviselőként⁵⁰ – történő szerepvállalás.⁵¹ Az egyesülési szabadság sajátos megnyilvánulási formái tehát az alkotmányos demokráciákban annak a közvetítő mechanizmusnak a részét alkotják, amely nélkül e rendszer nem lenne képes működni. Az egyesülési jog politikai jellege a *társadalom demokratikus berendezkedésének* megvalósításában, illetve fenntartásában nyújt segítséget. Az érdekképviselői szervezetek funkciója pedig közvetlenül kötődik a szociális piacgazdaság megvalósításához, mivel létük és működésük a tagok magánérdekeik túlmutató közérdeket is szolgál.⁵²

VII. Az egyesülési jog tartalma és tárgya

Az egyesülési jog tartalma – más alapjoghoz hasonlóan – az egyesülési jog funkcióiból, az alkotmányos korlátok által kijelölt területen történő gyakorlásból, illetve e jog tartalmi elemeiből tevődik össze. Az alapjog tárgya – mint konkrét magatartási forma – meg-
egyezik az alapjog gyakorlásának céljával.

1. A tartalom

a) Funkcionalitás

Az egyesülési jog *lehetővé teszi* a társadalomban a különböző érdekek és értékek alapján való *önszerveződést*, az önkéntes alapon létrejövő – eltérő fokon – szervezett társadalmi közösségek működését.

Az önszerveződés azt juttatja kifejezésre, hogy a közösséget létrehozók önállóan és közösen határozzák meg az egyesülési jog gyakorlásának a célját. E cél mindig adott egyesülési alakzat létrehozására irányul, mivel az alapítók úgy gondolják, hogy a közösen kitűzött céljuk megvalósítására csak formalizált módon van lehetőség, vagy a tartós feladat ellátása a formalizált formában végezhető el optimálisan. A tartós feladat ellátása jelenti tehát az adott egyesülési folyamat vagy alakzat funkcióját. A *funkcionalitás* szempontjából az egyesülési alakzatok alapvetően három csoportba oszthatók⁵³: az elsődlegesen *politikai jelleget* magukon viselő (politikai/képviseleti), az inkább érdekképviseleti funkciót ellátó, illetve az *alapszabályok gyakorlását biztosító* vagy *elősegítő* csoportba. A politikai funkciót ellátó egyesülési alakzatok a képviseleti funkciójukon keresztül, a másodikként említett alakzat a érdekközvetítő és érdekvédő, így nyomásgyakorló funkciói gyakorlásával teszik lehetővé a *társadalom demokratikus működésének a garantálását*, illetve az alkotmányos célok elérését, míg a harmadik csoportba tartozó formációk ugyanezt biztosítják az alapszabályok gyakorlásának vagy megvalósításának elősegítésével. Az *érdekképviseleti alakzatok* – céljuktól függően – politikai és kommunikációs jelleget is ölthetnek. A *magánjellegű formációk*, a civil szervezetek az eddig nem említett célokra kívül minden más alkotmányos és törvényes cél elérésére létrehozhatók.

b) A tartalmi elemek

Mivel az egyesülési szabadság nem korlátozhatóan alapvető jog, ezért a *jog gyakorlásának e korlátok között kell maradnia*, különben az Alkotmány és egyéb jogszabályok megsértőjének minősül. A meghatározott keretek között azonban az egyén alapvető joga, hogy egyesülési jogával – bármilyen módon – éljen.

Az egyesülési jog – *tartalma* alapján – olyan egyesületi formák létrehozására irányuló szabadság, amelynek legfőbb jellemzői: a *cél megválasztásának szabadsága*, továbbá a *célra rendelt közösség vagy szervezet alapításának szabadsága*, a folyamat mindkét szakaszához való *csatlakozás önkéntessége*, az *önkéntes kilépés lehetősége*, a *negatív egyesülési szabadság*, valamint az egyesülés *működésének a szabadsága*. Ez utóbbi annak ellenére ide tartozik, hogy az Alkotmány nem rendelkezett erről.⁵⁴

Az egyesülési forma *alapításának szabadsága* és az ahhoz való *csatlakozás önkéntessége* egymástól független, nem *feltételei egymásnak*, de van közöttük reláció. A részvétel szabadsága csak akkor valósulhat meg, ha az egyének az alapítási jogukkal is éltek. A *célmeghatározás szabadságának* nemcsak az *alapítók*at kell megilletnie, hanem az *összes tagot* is, mivel a szervezet, vagy a közösség későbbi életében lehetséges, hogy az elérni kívánt cél módosul, kiegészül. A

működés szabadságának azonban *mindenképpen* biztosítottak kell lennie, mivel *ennek hiányában* az előbb említett tartalmi elemek nem valósulhatnak meg. Az *egyesülési folyamat első szakaszában* történő *csatlakozás tartalmi eleme* annak szabad elhatározása, hogy az egyén be akar-e kapcsolódni az adott egyesülési folyamatba, és e döntés nem kíván semmilyen – a többi egyéntől származó – elfogadást. Ehhez képest a folyamat *második szakaszához történő csatlakozás* annyiban más, hogy ekkor szükséges lehet a szervezet vagy a közösség csatlakozást elfogadó beleegyezése. Ez akkor nem sérti az egyén egyesülési szabadságát, ha a jelentkezés elfogadásának feltételeit a szóban forgó alakzat létrehozói határozták meg az alapító okiratban. Az ilyen tartalmú szabályozás a működés szabadsága tartalmi eleméhez tartozik.

Ezek a *tartalmi elemek* tehát nemcsak a jogi személyiséggel rendelkező szervezetre, hanem a közösségre is igazak, bár ezt az Alkotmánybíróság még nem értékelte. E megállapítás azonban következik az egyesülési jog eddig ismertetett jellegéből és az Etv. szövegéből. Az *önkéntesség alapozza meg* e szabadságjognak a véleménynyilvánítás szabadságával való szoros összefüggését. Az ilyen módon létrehozott egyesületben intézményesülhet a szólás, a lelkiismeret és a véleménynyilvánítás szabadsága,⁵⁵ azaz ezáltal valósulhat meg az egyesülési jog funkciója.

2. Az egyesülési jog tárgya

Az egyesülési jog tárgyának körülírásához a jog tartalmi elemeinek és funkcióinak meghatározása, illetve az egyesülési jog fentebb ismertetett megnyilvánulási formái adnak segítséget. Az alapszabály *tárgya* minden esetben a jog által biztosított *magatartást* jelenti. Az egyesülési jog tekintetében e tárgy *azonos* az egyesülési folyamat *céljával*: az elhatározott cél valamilyen egyesülési alakzatban történő elérése, illetve e formáció általi megvalósítása.

Az egyesülési jog tárgyát – *általános értelemben* – olyan *magatartások* képezik, amelyek adott cél elérésére rendelt egyesülési alakzat *létrehozására*, azaz alapítására, az abban való *részvételre*, a formációhoz való *csatlakozásra*, illetve az alakzat célorientált *működésre* irányulnak.

Az egyesülési jog e tartalmi elemeinek tevékenységi típusokra történő felbontása során e szabadságot *konkrét magatartásokkal* lehet leírni. E körbe sorolható az egyesülési alakzat létrehozásával, illetőleg alapításával kapcsolatos legalapvetőbb magatartási forma: a *gyülekezési szabadság gyakorlása*. Ezen belül a probléma megtárgyalását, és a cél egyhangú meghatározását lehet ugyanis elvégezni, majd egyöntetű állásfoglalást lehet kialakítani. Az állásfoglalás – a célmeghatározás mellett – tartalmilag annak eldöntésére is

irányul, hogy az a forma, amely által a cél a legjobban megvalósítható, a szervezettség milyen fokát érje el: jogi személy legyen-e vagy közösség. Az egyesülési folyamat első szakaszának lezárását jelentő aktus, illetve – a leendő jogi személy esetében a törvény által – megkövetelt *feltételek teljesítése* az egyesülési alakzat alapításához, illetve *nyilvántartásba vételéhez* szükségesek. A *részvételt* az alakzat alapításában, illetve annak működésében – azaz a cél elérése érdekében – végzett tevékenység jelenti. Ez utóbbi a *szervezet működéséhez* is kapcsolódhat, amelynek további összetevői az adott alakzat, azaz annak nevében a képviselője által végzett magatartások.

3. Az egyesülési formák

A tartalom és a tárgy meghatározása után indokolt a hazai egyesülési formák megvalósulását is áttekinteni, jellemzőiket és különbségeiket meghatározni. Az egyesülési jog alapján mindenkinek joga van arra, hogy másokkal *szervezeteket*, illetőleg a szervezet szintjét el nem érő *közösségeket* hozzon létre, vagy azok tevékenységében részt vegyen. Ennek alapján az *egyesülési jog gyakorlásának két formáját* ismeri el a törvény: a társadalmi szervezetet a 2. § alapján és a közösséget az 5. § alapján. Az egyesülések öltethetnek jogi személyiséget, ekkor a társadalmi szervezet összefoglaló és átfogó elnevezését kapják, illetve a működhetnek jogi személyiség nélkül is, vagyis nem társadalmi szervezet formájában, azaz közösséget alkotva.

A (társadalmi) szervezet és a közösség közötti alapvető különbség tehát a szervezeti sajátosságokban és a jogi személyiség meglétében jelölhető meg. Bizonyos értelemben társadalmi szervezetnek tekinthetők a *politikai pártok*, mivel először ezek is olyan társadalmi szervezatként alakulnak meg, amelynek csak magánszemélyek lehetnek a tagjai.⁵⁶ A társadalmi szervezetek másik nagy csoportjába az *érdekszervezetek* (érdekképviselői és érdekvédelmi szervezetek) sorolhatók, melyek közül a *szakszervezetek* esetében az egyesülési törvény rögzíti, hogy ennek csak magánszemélyek lehetnek a tagjai. További csoportot alkotnak az *egyesületek* – amelyeket elsősorban kulturális, szociális, szabadidős stb. cél érdekében hozták létre – valamint a *tömegmozgalmak* –, amelynek legfőbb jellemzője, hogy tevékenységében nem nyilvántartott tagok is részt vehetnek –, illetve a *társadalmi szervezetek szövetsége* is.

Az egyesülési jog gyakorlásának *másik formája* az, amikor nem kerül sor társadalmi szervezet megalakítására, tehát e szervezettségi szintet el nem érő *közösségek jönnek létre*, amelyeknek nincsen jogi személyisége. A törvény szerint nem minősül társadalmi szervezetnek a magánszemélyeknek az egyesü-

lési jog alapján létrehozott olyan közössége, amelynek *működése nem rendszeres, vagy nincs nyilvántartott tagsága vagy* – az egyesülési jogról szóló – *törvényben meghatározott szervezete*. A társadalmi szervezetekkel szemben ezeknek a közösségeknek a sajátossága, hogy vagy valamely más szervezethez kapcsolódva, illetőleg annak keretében fejtik ki tevékenységüket, vagy önállóan ugyan, de alkalmi jelleggel, ügyintéző és képviselői szervek működése nélkül, alapszabály és nyilvántartott tagság nélkül, és működésük célja alkalmanként változó, eshetőleges. Mivel nem jogi személyek, így nem élvezhetik azokat az előnyöket sem, amelyeket a jogi személyiség nyújt.

VIII. Biztosítékok és az állam

intézményvédelmi kötelezettsége

Az egyesülési jog a Magyar Köztársaság által *elismert és biztosított*, nem pedig adományozott alapvető jog. Bár az Alkotmány az egyesülési jogról szóló rendelkezései között ezt az elismertséget és védelmet *expressis verbis* nem mondja ki, az Alkotmány 8. §-a és az Etv. 1. § (1) bekezdésében megfogalmazottak miatt⁵⁷ e biztosíték egyértelműen fennáll. Mivel szabadságjogról van szó, az *állam* kötelessége a *túlzott beavatkozástól tartózkodni*. Túlzott beavatkozásnak *minősülne* az alkotmányosan elfogadott és szükséges korlátozások átlépése. Az egyesülési jog sajátosságára tekintettel azonban a jogi szabályozás feltétlenül szükséges, mivel ennek az alapjognak olyan megnyilvánulási formái lehetségesek, amelyek az alkotmányos demokráciában az alapjogok gyakorlásának biztosítási funkcióit látják el. Az egyesülési jog garantálása tekintetében – e jog sajátosságainak megfelelően – az *állam* elsődleges *feladata olyan jogi szabályozás megalkotása*, ami a legjobban biztosítja mind a szervezett, mind közösségi jellegű egyesülési alakzatok alakulásának, célmeghatározásának, illetve az ahhoz való csatlakozásnak, valamint a működésnek a szabadságát. Az egyesülési jog gyakorlásához az állam *védelmet is nyújt* az erőszakkal vagy fenyegetéssel történő jogtalan akadályozással szemben.⁵⁸ Az állam feladata tehát – ez utóbbi tekintetében – a jog *zavartalan* gyakorlásához szükséges feltételek biztosítása. Az egyesülési jog nem csak az *állam meghatározott mértékű tartózkodását* követeli meg, hanem ennek az alapjognak, illetve mások más alapjogainak biztosítására vonatkozó *pozitív kötelezettségét*, az intézményi garanciák kimunkálását is. Ez a kötelezettség alapvetően *kétirányú*: egyrészt biztosítsa az egyesülési jog zavartalan gyakorlását,⁵⁹ másrészt határozza meg az egyesülési jog korlátait. Az állam kötelessége tehát, hogy ha az egyesülési jog gyakorlása más alapvető joggal ütközik, akkor

az alapjogi konfliktus megelőzése vagy feloldása érdekében mindegyik alapjog érvényesülését lehetővé tegye, vagy ha ez lehetetlen, akkor az egyik alapjog csak időlegesen, a legszükségesebb mértékben szorjjon háttérbe a másikkal szemben.

IX. Az egyesülési jog korlátai

Adott társadalomban az egyesülési jog tényleges mértéke az emberi szabadságnak és a társadalom demokráciájának alapvető jellemzője. Az egyesülés szabadsága a népszuverenitásból ered, tehát az egyesülés szabadságának korlátozása nem egyszerűen valamely szabadságjog korlátozását, hanem a népszuverenitás, a demokrácia csorbítását jelenti. Ebből következően a demokratikus társadalomban az egyesülési jogot csak olyan korlátozásoknak lehet alávetni, amely a társadalom védelme érdekében szükséges, vagyis az egyesülési jog gyakorlása keretében sem lehet olyan tevékenységet végezni, amely alkotmány- vagy törvényellenes, illetőleg mások jogait sérti. Az egyesülési jogot tehát csak az alapjogi rendszer általános korlátai szoríthatják keretek közé.

A jogalkotó által megfogalmazható *alkotmányos korlátozás egyrészt* akkor valósul meg, ha arra másik alapvető jog védelme vagy érvényesülése érdekében van szükség, illetve egyéb alkotmányos cél más módon nem érhető el, és a korlátozás arányban áll az elérni kívánt alkotmányos cél fontosságával.⁶⁰ A korlátozás az alapjog lényeges tartalmát nem csorbíthatja. Az egyesülési jog tekintetében az alkotmányozó *másrészt* a 63. § (2) bekezdésében – összhangban és kiegészítve a 2. § (3) bekezdésével – igen jelentős alkotmányi korlátot állított fel. Az egyesülési jog alapján politikai célokat szolgáló fegyveres szervezet nem hozható létre. Az egyesülési szabadság tekintetében e rendelkezést mintegy kiegészíti, és pontosítja az az előírás, mely szerint senkinek a tevékenysége sem irányulhat a hatalom erőszakos megszerzésére vagy gyakorlására, illetőleg kizárólagos birtoklására.⁶¹ Mivel az egyesülési jog nem szerepel az Alkotmány 8. § (4) bekezdésében felsoroltak között, ezért ennek az alapjognak a gyakorlása rendkívüli állapot, szükségállapot és veszélyhelyzet idején felfüggeszhető vagy korlátozható. Itt érdemes figyelmet szentelni a *szervezettség alacsonyabb fokán lévő egyesülési alakzatokkal*, illetve az egyesülési formáció létrehozását megelőző *gyülekezési szabadság* gyakorlásával *kapcsolatos állami magatartásnak*. Az államot ugyanis – a gyülekezési szabadság esetéhez hasonlóan – nem terheli pozitív tevési kötelezettség, viszont a beavatkozástól való tartózkodásra feltétlenül kötelezett. A tevési kötelezettség hiánya természetesen nem jelenti azt, hogy az állam ne ismerhetné el és ne garantálhatná a szó-

ban forgó tartalmi elemek biztosítását és létjogosultságát, illetve az alkotmányi rendelkezések megszegése esetén ne léphetne fel velük szemben.

A társadalmi együttélés zavartalansága érdekében bizonyos korlátokat a *jogalkotó* is megfogalmazott. Az egyesülési jog gyakorlásával kapcsolatban az Etv. *törvényi korlátként* utal az Alkotmány 2. § (3) bekezdésére, majd kimondja, hogy a szóban forgó *alapjog gyakorlása nem valósíthat meg* bűncselekményt és annak elkövetésére való felhívást, *nem járhat* mások jogainak és szabadságának sérelmével,⁶² továbbá megismétli a *fegyveres szervezetek* létrehozásának alkotmányi *tilalmát*. A *társadalmi szervezetek* minden olyan tevékenység végzése céljából alapíthatók, amely összhangban állnak az Alkotmánnyal, és amelyeket törvény nem tilt. *Általános elvként* rögzíti, hogy társadalmi szervezet elsődlegesen gazdasági-vállalkozási tevékenység végzése céljából nem alapítható.⁶³

Az egyesülési jog *speciális korlátozását* jelenti az a rendelkezés,⁶⁴ mely szerint a *fegyveres erők* és a *fegyveres testületek tagjaira vonatkozóan* az egyesülési jog gyakorlásának feltételeit és módját a szolgálati szabályzat határozza meg. Ugyanakkor az egyesülési jognak ez a korlátozása nem vezethet odáig, hogy ennek az alapvető jognak a lényeges tartalma sérüljön.⁶⁵ Ugyancsak az egyesülési jog speciális korlátozását jelenti az, ha a jogalkotó vagy a bíróság ennek az alapjognak a gyakorlását a *gyermekek* tekintetében korlátozza.⁶⁶

X. Az egyesülési jog intézményi értelmzése

1. Az emberi méltósággal való kapcsolata

Az egyesülési jog az emberi méltósághoz való joggal több módon is összefügg. Egyrészt annak egyik rész-*elemével*, a *személyiség szabad kibontakoztatásához való joggal*, másrészt az abból levezethető és az Alkotmányban is nevesített *magánszféra tiszteletben tartásához való alapjoggal* áll kapcsolatban. Az egyénnek itt is arra nyílik lehetősége, hogy véleményét vagy akaratát másokkal együtt, közösen kifejtse, és az együtt elhatározott célt megvalósíthassa. E szabadság az *önmeghatározás* eszközén túl az önkifejeződésnek is teret ad. Az *önkifejeződést* alapvetően a véleménynyilvánítás szabadsága alapozza meg, azonban – másodlagos szempontból – fontos az egyesülés alapját jelentő gyülekezés megszervezésének, illetve a másokkal együtt történő célmeghatározásnak, valamint az egyesülési alakzat létrehozásának a lehetősége is. Az emberi méltóság tiszteletben tartása alapvetően megköveteli, hogy az individuum bármilyen szabad-

ságjog alapján létrehozott szerveződésben önkéntes akarathatározás alapján – vagyis kényszermentesen, szabadon vegyen részt – vagy attól távol maradjon.

2. A gondolatszabadsággal és a véleménynyilvánítás szabadságával való kapcsolata

Mivel a jog eszközeivel el nem érhető *gondolatszabadság* lényegében minden alapvető jog előfeltétele, e szabadságot itt is érinteni kell. Kiemelt jelentőségét az is indokolja, hogy az egyéni vélemény nem képes gondolatok felmerülése, alkotása, tehát a gondolkodási folyamat megléte nélkül létrejönni.

Az egyesülési jog és a véleménynyilvánítás szabadsága⁶⁷ között *nincs* olyan *közvetlen* és szoros *összefüggés*, amely azt indokolná, hogy a véleménynyilvánítás elsőbbsége más jogokkal szemben az egyesülési jogra is automatikusan kiterjedjen.⁶⁸ E két alapvető jog közötti összefüggést az jellemzi, hogy az egyesülési jog gyakorlása során a *véleménynyilvánítási szabadság eszközjellegű*, mivel ez az egyesülési jog minden tartalmi elemének alapfeltétele. A véleménynyilvánítás azonban – ebben az értelemben – a *közhatalommal szemben csak* az egyesülési jog meghatározott megnyilvánulási formái esetében következik be.

3. A gyermekek jogaival való kapcsolata

Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint a gyermeknek az a joga, hogy az állam részéről a megfelelő testi, szellemi és erkölcsi fejlődéséhez szükséges védelemben és gondoskodásban részesüljön, az *állam alkotmányos kötelességét* alapozza meg a gyermek fejlődésének védelmére. Az Alkotmány 67. §-a értelmében az államnak a *gyermeket fejlődésére káros hatásokon kívül az olyan kockázatvállalásuktól is meg kell óvnia*, amelyekkel kapcsolatban életkoránál (az ettől függően feltételezett testi, szellemi, erkölcsi és társadalmi érettségénél) fogva nem képes megismerni és értékelni sem a választható lehetőségeket, sem pedig a választása következményeit saját személyiségére, illetve későbbi életére és társadalmi beilleszkedésére nézve. Ezekre tekintettel adott esetben a jogalkotó vagy a bíróság korlátozhatja vagy kizárhatja a gyermeket egyesülési joga gyakorlásában.

4. A vallási és a lelkiismereti szabadsággal való kapcsolata

Az egyesülési jognak a lelkiismereti és vallásszabad-

sággal *speciális kapcsolata* áll fenn, mivel az előbbi *tartalmi elemként* nyilvánul meg az utóbbi vonatkozásában. A *vallási és lelkiismereti egyesülési szabadság* alapján a hívők a vallásuk gyakorlása vagy a meggyőződésük kinyilvánítása érdekében szabadon alapíthatnak, vallásos közösségeket, felekezeteket, vallásos egyesületeket.⁶⁹

5. A gyülekezési szabadsággal való kapcsolata

Bár az egyesülési jog *történetileg összefügg* a gyülekezés szabadságával, napjainkban e két alapvető jog már nem kötődik szorosan egymáshoz, de a gyülekezés szabadsága nélkül az egyesüléshez való jog ma sem gyakorolható. A gyülekezés szabadsága az *egyesülési jog alapfeltételeként* fogalmazható meg. A gyülekezés szabadsága kifejezés használatát indokolja, hogy az egyesülési szabadság gyakorlását megelőző gyülekezés megvalósításának nem mindig a politikai akarathatározás, illetve a politikai döntéshozatal befolyásolása az oka. A gyülekezési jog jellegéből adódóan azonban az ilyen fajta gyülekezés nem minősülhetne az alapjogi védelem tárgyának. Az e tekintetben értelmezett gyülekezési szabadság alapjogi védelemben való részesítésének indoka a másik alapvető jog gyakorlásának biztosítása.

XI. Összefoglaló megjegyzések

Figyelembe véve a fenti dogmatikai szempontokat és az alapvető jogokkal foglalkozó szakirodalmat,⁷⁰ az egyesülési jog szabályozása kapcsán nincsenek lényeges hiányosságok, de a szabályozás javítása, bizonyos korrekciók elvégzése érdekében a következő javaslatok fogalmazhatók meg.

Indokolt lenne az Alkotmányban *expressis verbis* szerepeltetni nemcsak az egyesülési jog alanyát, hanem fogalmát és tartalmát, illetve főbb tartalmi elemeit is: a cél megválasztásának szabadságát, a célra rendelt formáció, alakzat alapításának szabadságát, a csatlakozás önkéntességét, az önkéntes kilépés lehetőségét, a negatív egyesülési szabadságot, valamint az egyesülés működésének a szabadságát. Annak ellenére érdemes tisztázni az egyesülési jog alapján – az Alkotmányban ma szervezetként meghatározott – formáció fogalmát, jogi jellegét, hogy az egyesülés folyamat logikájából, illetve a demokrácia elvéből adódóan e mostani megfogalmazás is elfogadható.

Tekintettel továbbá az egyesülési szabadság alapján létrehozható, alapfunkcióik szerint megkülönböztethető formációk eltérő céljaira, az alkotmányozó vagy alkotmánymódosító hatalomnak

érdemes lenne újragondolnia az ilyen alakzatok Alkotmányban való elhelyezését.⁷¹ E tekintetben három megoldás is választható. 4. Az egyik szerint az egyesülési szabadság alapján létrejövő politikai pártok mint politikai/képviselői szervezetek, az érdekképviselői feladatot ellátó érdekszervezeteket és a magánjellegű alakzatok létrehozásának szabadságát az egyesülési szabadságot garantáló alaptörvényi rendelkezés után lenne célszerű deklarálni. Ezt követhetné az egyes formációk olyan alapvető funkcióinak meghatározása, amelyre tekintettel az alakzat alapjogi védelemben részesül. A másik elképzelés alapján az egyesülési jog deklarációja után kerülne sor az egyes alakzatok alapítási szabadságának és funkciójának együttes leírására. Az egyes funkciókat az alaptörvény a későbbi – gazdasági jogokról vagy hatalomgyakorlásról szóló – rendelkezéseiben is megjeleníthetné.

Az egyesülési jogra vonatkozó törvényi szabályozás legalább annyiban szintén újragondolást igényelne, amennyiben megszüntetné azt az állapotot, hogy társadalmi szervezetre és az egyesülésre vonatkozó szabályok tekintetében az Etv. és a Ptk. egymásra utalnak. E jelenlegi helyzetnek az oka az, hogy míg az egyesület magánjogi, a társadalmi szervezet közjogi intézmény. Vannak olyan esetek, amikor ugyanazt az intézményt a közjog és a magánjog – jogági sajátosságokból fakadóan – eltérően kezel vagy szabályoz,⁷² de az egyesülési szabadság tekintetében – a megszokáson kívül – e differenciált elnevezés és utaló szabályozás nem biztos, hogy indokolt. A társadalmi szervezet mint jogi terminológia nem tekinthető tehát helytállóknak, mivel bármelyik funkció ellátására létrejövő jogi személy a társadalomban élő egyének csak kisebb-nagyobb szeletének a szervezete.

A törvényi szabályozás továbbfejlesztéséhez felhasználható lenne az Alkotmánybíróság eddigi gyakorlata, illetve a bírói gyakorlat során született pontosító megállapítások és követelmények is.⁷³ Az egyesülési jogról szóló törvény erőteljesen magán viseli keletkezési körülményeinek – a rendszerváltásnak – a sajátos jegyeit. Bár a törvény alapvető rendeltetését betölti, a több mint egy évtizedes gyakorlati alkalmazás rámutatott hiányosságaira is. Garanciális szempontból ezek korrigálása mellőzhetetlennek látszik.

Jegyzetek

¹ Az egyesülések története ugyanis az emberi társadalom fejlődésével kezdődik. Lásd bővebben: Az állampolgárok alapjogai és kötelességei. Akadémia kiadó, Budapest 1965. 389. o.

² Az egyesülés statikus értelemben is megfogalmazható: jelenthet dologegyesülést, vagy a jogi személyek és a jogi személyiséggel nem rendelkező gazdasági társaságok jogutódlással történő megszűnését, illetve felfogható kooperációs társasági fajtaként is. Vö. a Jogi Lexikonnal. KJK-KERSZÖV

(főszerk. Lamm Vanda–Peschka Vilmos) Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest 1999

³ Ilyennek minősülnek például a köztisztviselők és az anyagi hasznoszerzést célzó gazdasági társaságok.

⁴ A működésbe a tevékenység folytatása és az alakzat megszűnése is beleérthető, mivel mindezekről a működés során határozhat. Ha a megszüntetésre valamely hatóság döntése alapján kerül sor, e határozatnak az előzménye is a működésben keresendő.

⁵ Az alapjogi értelemben vett egyesülési folyamatot

– a köztisztviselőkön és az anyagi hasznoszerzést célzó társasági típusokon kívül – a magánszférában előforduló összejövetelektől is el kell határolni. Ehhez kizárólag a célmeghatározás adhat iránymutatást, mivel a közös cél érdekében létrejött találkozások is magukon viselik a szabadságjellegét.

⁶ Az egyén tekintetében ez a szabadság a szabadságjog jellegét fejezi ki, míg az autonómia – az előbb tárgyalt – egyesülési alakzatok szabadságát hivatott megjeleníteni.

⁷ Az Európai Emberi Jogok Bíróság álláspontja szerint a negatív egyesülési szabadság el nem ismerése, illetve semmibe vétele sérti az egyesülési szabadságot. A konkrét esetben a Bíróság e funkcionális belső kapcsolatra tekintettel az olyan megállapodást, amely meghatározott szakszervezethez való tartozást köti ki alkalmazási feltételnek, az egyesülési szabadságot sértőnek minősítette. Joung, James és Webster ügyében 1981. augusztus 13-án hozott határozat. 22/1994. (IV. 16.) AB határozat, ABH 1994. 128–129., Sólyom László: Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon. Osiris, Budapest 2001. 512. o.

⁸ Ezek az egyesülési formák cím alatt kerülnek bemutatásra.

⁹ Az Alkotmánybíróság megállapította, hogy a köztisztviselőként létrehozott szervezet nem az egyesülési szabadság alapján alapított szervezet, mivel közjogi közfeladat ellátására, közérdekű tevékenység folytatására törvény alkotmányosan indokolható módon hozhat létre köztisztviselőt, szakmai kamarát, és előírhatja a kötelező köztisztviselői tagságot. A kötelező szakmai kamarai tagság pedig nem sérti az egyesülési szabadságból folyó önkéntes csatlakozás jogát. ABH 1994. 129.

¹⁰ Az ügyvédi kötelező kamarai tagság tehát nem sérti az egyesülési szabadságot. 22/1994. (IV. 16.) AB határozat, ABH 1994. 128–129. Az Alkotmánybíróság e döntésében az Európai Emberi Jogok Bíróság álláspontját és felfogását tette magáévá és követte. A Bíróság véleménye szerint ugyanis az egyesülési szabadság megsértése nem állapítható meg akkor, ha szakmai kamarai kötelező tagságot írnak elő. Van Leuven és de Meiere ügyében 1981. június 23-án hozott határozat. ABH 1994. 128–129. Lásd még a 41/1995. (VI. 17.) AB határozatot. ABH 1995. 177–178.

¹¹ A témáról lásd bővebben: Petrétei József: Az önkormányzatok fogalmáról, jellegéről és alkotmányi szabályozásáról. JURA 1995. 1. sz. 7. o.

¹² L. Drinóczi Tímea–Petrétei József: A gyülekezési jog a Magyar Köztársaságban. JURA 2002. 1. sz. 21. o.

¹³ Egyes történeti korokban a gondolkodók – például Rousseau, illetve a német idealizmus képviselői – a kor követelményeinek és ideológiai irányultságának megfelelően nem ismerik el, illetőleg tagadják az egyesülési szabadság létjogosultságát, illetve természetjogi jellegét. Halmi: Az egyesülési szabadsága. Az egyesülési jog története. Atlantisz. Budapest. 1990. 28–32. o., továbbá Az állampolgárok alapjogai és kötelességei. (szerk: Halász József, Kovács István, Szabó Imre) Akadémia Kiadó, Budapest 1965. 391. o.

¹⁴ Itt a gyülekezési szabadság vagy a lelkiismereti és vallásszabadság és az egyesülési szabadság immanens jellemzőire és az azokból fakadó különbségekre lehet gondolni.

¹⁵ Az egyesülési szabadság nem tartozik e csoportba, mivel alapvetően más szabadságjogra épül, és az egyesülési jog tényleges és hatékony gyakorlása érdekében a megfelelő jogi szabályozás elengedhetetlen.

¹⁶ Vö. Halmi: Az egyesülés szabadsága. 121. o.

¹⁷ Az engedélyezési rendszerben a hatóságok diszkrecionális mérlegelésén alapuló döntésétől függött a megalakulás, illetve a jogi személyiség elnyerése. Halmi: Az egyesülés szabadsága. 122. és 125. o.

¹⁸ Vö. Halmi: Az egyesülés szabadsága. 121. o. Erről lásd bővebben az önkormányzatiságnál.

¹⁹ Lásd erről Kukorelli István alkotmánybírónak

- a gyülekezési szabadsággal kapcsolatban kifejtett
- különvéleményét. Az 55/2001. (XI. 29.) AB határozathoz fűzött különvélemény. ABH 2001.

²⁰ Mindezt a PPJNE

- amire az egyesülési jogról szóló törvény preambuluma utal
- is alátámasztja, mivel az a szabad társulást biztosítja mindenki számára, kifejezve ezzel a szabadság jellegét. Ezt az álláspontot támasztja továbbá alá az az alkotmányi rendelkezés is, amely alkotmányi tilalomként fogalmazza meg a társadalom szervezeteinek a hatalom erőszakos megszerzésére vagy gyakorlására, illetőleg annak kizárólagos birtoklására irányuló tevékenységét. E szervezetet - a tilalom céljából következően természetesen - e tekintetben is tágan kell értelmezni. Az új Alkotmány elkészítésekor indokolt lenne az egyesülési jog alapjogi rendszerben elfoglalt helyének megfelelő rendelkezéseket alkotni, és gondoskodni az alkotmányi megfogalmazás egyértelműbbé tételéről.

²¹ Kihirdette az 1976. évi 8. törvényerejű rendelet.

²² Az egyesülési szabadságról idézett szóló nemzetközi dokumentumok tehát az egyesülési jogot hasonlóképpen deklarálják. Feltétlenül figyelemre méltó, hogy az okmányok egyrészt kivétel nélkül az egyesülési szabadság körébe vonják az érdekképviseleti céllal alapított szervezeteket. Másrészt megállapítható, hogy e szabadságot áttételesen - a szakmai szervezetek szabályozási módszerén keresztül - kettős jelleggel ruházzák fel, mivel deklarálják az alapítás és a csatlakozás szabadságát is.

²³ E jogok gyakorlását csak a törvényben meghatározott, olyan korlátozásoknak lehet alávetni, amelyek a demokratikus társadalomban a nemzetbiztonság vagy közbiztonság, a zavargás vagy bűnözés megakadályozása, a közegészség, az erkölcsök, illetőleg mások jogai és szabadságai védelme érdekében szükségesek.

²⁴ Kihirdette a 1976. évi 9. törvényerejű rendelet.

²⁵ Vö. a II. 2. ponttal.

²⁶ Az alkotmányozó ugyanolyan feltételt

- a jelenlévő országgyűlési képviselők kétharmada
- támaszt az egyesülési jogról szóló és a pártok gazdálkodásáról és működéséről szóló törvény elfogadásához.

²⁷ Vö. a pártok működéséről és gazdálkodásáról szóló 1989. évi XXXIII. törvény 1. §-ával.

²⁸ Az Alkotmánybíróság 1992-ben fogalmazta meg, hogy a szakszervezeti pluralizmus legális alapját az egyesülési jogról szóló törvény teremtette meg, és jóval később mondta ki, hogy az Alkotmány 70/C. §-a a 63. § (1) bekezdésének az érdekképviseleti célú szervezetekre vonatkoztatott különös szabályának tekinthető. 26/1992. (IV. 30.) AB határozat, ABH 1992. 138., 1238/B/1995. AB határozat, ABH 1997. 621., megismételte az 58/1997. (XI. 5.) AB határozattal. ABH 1997. 348. (349 és köv.). Sólyom: Az alkotmánybíráskodás... 514. o.

²⁹ E bekezdés itt említi még az állami szervezetet és az állampolgárokat is.

³⁰ Az Alkotmány az ilyen törekvésekkel szemben mindenkit feljogosít és kötelez a törvényes fellépésre.

³¹ Halmi: Az egyesülés szabadsága. 105. o.

³² A Ptk. 64. §-a szerint az egyesülési jog alapján létrehozott társadalmi szervezetekre a Ptk. alkalmazásakor az egyesületre vonatkozó szabályok az irányadók. Ugyanakkor az egyesülési jogról szóló törvény 4/A. §-a szerint az egyesületre (Ptk. 61-64. §) e törvény alkalmazásakor a társadalmi szervezetre vonatkozó szabályok az irányadók. A polgári jog tehát

- hagyományainak megfelelően

- az egyesület működését szabályozza, és a modellként szereplő egyesületi szabályok a társadalmi szervezet polgári jogi viszonyaira is alkalmazandók.

A Ptk.-ban tehát a fő kategória továbbra is az egyesület, amelynek meghatározása azonos az Etv.-ben szabályozott társadalmi szervezet fogalmával. A Ptk.-nak a társadalmi szervezetekre vonatkozó korábbi szabályait (Ptk. 57-58. §-ait 1989. I. 24-től, a Ptk. 59. §-át 1985. I. 1-jétől) hatályon kívül helyezték, csupán az a rendelkezés maradt meg, amely szerint az egyesületre vonatkozó szabályokat kell megfelelően alkalmazni a társadalmi szervezetekre (Ptk. 60. §). A Ptk.-nak az egyesületre vonatkozó szabályozása ugyanakkor lerövidült: az egyesület alapszabályáról, az ex nunc bejegyzésről, a vagyoni felelősségről és az egyesület megszűnéséről rendelkeztetett (Ptk. 58-59. §).

³³ Ptk. indokolása

³⁴ Az Etv 4. § (2) bekezdése szerint a párt munkahelyi szerveződésére, gazdálkodására, valamint megszűnésére külön törvény rendelkezései az irányadók.

³⁵ A Btk. XV. fejezetében, a közélet tisztaságáról szóló VII. címben a társadalmi szervezet dolgozójára, illetőleg tagjára mint elkövetőre található utalás. Az 54. § (1) bekezdése d) pontja szerint a közügyektől eltiltott nem viselhet tisztséget társadalmi szervezetben.

³⁶ A Btk. 228/A. §

(1) bekezdése szerint aki más egyesülési vagy gyülekezési jogának gyakorlásában erőszakkal vagy fenyegetéssel jogtalanul akadályoz, büntetett követ el.

³⁷ Btk. 212/A. §

³⁸ A téma tekintetében az alapvető rendelkezést a honvédelemről szóló törvény tartalmazza, amely kimondja, hogy a katona

- többek között
- az egyesülési jogot
- a szolgálati jogállásától függően
- a katonák jogállásáról szóló törvényben meghatározott

korlátok között gyakorolhatja. Ilyen törvények a következők: a 2001. évi XCV. törvény a Magyar Honvédség hivatásos és szerződéses állományú katonáinak jogállásáról, az 1996. évi XLIV. törvény a hadköteles katonák szolgálati viszonyáról, az 1996. évi XLIII. törvény a fegyveres szervek hivatásos állományú tagjainak szolgálati viszonyáról. Érdemes megjegyezni, hogy mind a 2001. évi XCV. törvény 24. § (4) bekezdése, mind a 1996. évi XLIII. törvény 21. § (4) bekezdése az egyesülési cím alatt rendelkezik

- egyébként hibásan
- a fegyveres erők tagjainak kamarai tagságáról is.

³⁹ Jogi Lexikon. E nonprofit cél például tudományos, művészeti, vallási, vagy oktatási, illetve sportcél lehet.

⁴⁰ Vö. 22/1994. (IV. 6.) AB határozat, ABH 1994. 129.

⁴¹ 24/1990. (XI. 8.) AB határozat, ABH 1990. 118. 49/1991. (IX. 27.) AB határozat, ABH 1991. 247-248., megismétli a 11/1996. (III. 13.) AB határozat, ABH 1996. 239., Sólyom: Az alkotmánybíráskodás... 523. o.

⁴² L. például az 1814-es holland alkotmányt, illetve az NSZK 1949-es alaptörvényét. Halmi: Az egyesülés szabadsága. 34. és 57. o.

⁴³ Az egyesülési szabadság a szocialista berendezkedésben sem emberi jogként fogalmazódott meg. Az egyesülési jogot csak a dolgozók érdekeinek megfelelően lehetett gyakorolni, de azzal a dolgozók nem egyénileg, hanem társadalmi szervezeteiken keresztül élhettek. A szocialista magyar szabályozás az akkori társadalmi szervezeteket nagyvonalúan kezelte, de ennek alapvetően oka az volt, hogy e szervezetek sohasem állampolgári kezdeményezésre, az egyesülési szabadság gyakorlásaként, hanem mindig felső elhatározásra alakultak. E társadalmi szervezetek kizárólag a nem politizáló, szabadidős célú egyesülési formákra vonatkoztak, a politikai vagy érdekképviseleti jellegű szervezetek alakítása gyakorlatilag lehetetlen volt. E témáról bővebben lásd

Halmi: Az egyesülés szabadsága. 74-107. o., Petrik Ferenc: Egyesületátalakítási vagy egyesülési jog? Magyar Jog 1988. XXXV. évf. 721-722. o., illetve Az állampolgárok alapjogai és kötelességei. 398. o., Ádám Antal: Egyesületek a magyar társadalmi szervezetek rendszerében. Budapest, Tankönyvkiadó, 1964. (Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 32.), valamint Uő: A társadalmi szervezetek fogalma, típusai és jogállása de lege ferenda. Budapest, MTA Allamtudományi Kutatások Programirodája, 1987. (Az alkotmány továbbfejlesztésének tudományos megalapozása 11.)

⁴⁴ Etv. 2. § (1) bekezdés.

⁴⁵ E cél a természetes és elidegeníthetetlen emberi jogok betartása. Az akkor uralkodó államra vonatkozó felfogás indokolta a La Chapelier-törvény meghozatalát is, amely kinyilvánította, hogy az azonos rendű és foglalkozású polgárok által létrehozott mindenfajta egyesülés megsemmisítése a francia alkotmány egyik alapelve. Halmi: Az egyesülés szabadsága. 29. és 30. o.

⁴⁶ Az állampolgárok alapjogai és kötelességei. 389-390. o., és Halmi: Az egyesülés szabadsága. 23. o. A különféle társulási formák a középkorban is ismertek voltak. A középkorban az uralkodó egyesülési forma a korporáció (pl. a cég, a manufaktúra, az ipartestület) volt. A korporatív gondolat az államhoz kötődött, és az állam ennek keretében nyújtott bizonyos korlátozott szabadságokat. A XVII-XVIII. században a magánjogi egyesületek mindenkor visszavonható engedélyre szorultak, és a politikai tömörülések, a koalíciók és a titkos társaságok működése pedig minden körülmények között büntetendő cselekménynek számított. Halmi: Az egyesülés szabadsága. 25-26. o. Az állampolgárok alapjogai és kötelességei. 389-390. o.

⁴⁷ Halmi: Az egyesülés szabadsága. 38. o.

⁴⁸ Így az egyesülési szabadság elsőként az 1814-es holland alkotmányban jelent meg. Halmi: Az egyesülés szabadsága. 34. o.

⁴⁹ Vö. Sári: i.m. 151. o., illetve Az állampolgárok alapjogai és kötelességei. 459-460. o.

⁵⁰ Erről l. bővebben: Ádám Antal: Az egyesületek érdekképviseleti szerepéről. Magyar Jog. 1988. 10. sz. 820-825. o.

⁵¹ Ennek felismerése vezetett el a pártok és érdekképviseleti szervezetek alapítását, működését stb. szabályozó ren-

delkezések – akár külön törvényben is megfogalmazott – meghozataláig.

⁵² 24/1990. (XI. 8.) AB határozat, ABH 1990. 118., 49/1991. (IX. 27.) AB határozat, ABH 1991. 247-248., megismétli a 11/1996. (III. 13.) AB határozat, ABH 1996. 239., Súlyom: Az alkotmánybíráskodás... 523. o.

⁵³ E csoportképzések azonban nem jelenthetnek markáns elhatárolást, mivel adott alakzat az eredeti célja mellett más tevékenységet is elláthat. Ebből következően más szempontok alapul vételével eltérő csoportosítás is lehetséges. E tipológiáról lásd bővebben Halmi: Az egyesülés szabadsága. 108. o. és köv.

⁵⁴ 22/1994. (IV. 16.) AB határozat, ABH 1994. 127. 128-129., illetve Halmi: Az egyesülés szabadsága. 104. o.

⁵⁵ ABH 1994. 128-129.

⁵⁶ Vö. a pártok működéséről és gazdálkodásáról szóló 1989. évi XXXIII. törvénnyel, amely további feltételeket is megfogalmaz velük kapcsolatban.

⁵⁷ Az Alkotmány 8. § (1) bekezdése deklarálja, hogy a Magyar Köztársaság elismeri az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapvető jogait, ezek tiszteletben tartása az állam elsőrendű kötelezettsége. Az Etv. 1. § (1) bekezdése kimondja, hogy az egyesülési jog mindenkit megillető alapvető szabadságjog, amelyet a Magyar Köztársaság elismer, és biztosítja annak szabad gyakorlását.

⁵⁸ Vö. Btk. 228/A. §

⁵⁹ Az állam intézményvédelmi kötelezettségét e tekintetben a civil szféra működőképességéért viselt állami felelősség is garantálja. 10/1998. (IV. 8.) AB határozat, ABH 1998. 107. 116.

⁶⁰ 2/1990. (II. 18.) AB határozat, ABH 1990. 18. 20.

⁶¹ Alkotmány 2. § (3) bekezdés.

⁶² Bár mások jogainak és szabadságának megsértése is megvalósíthat bűncselekményt, azonban e jogsértés bűncselekmény elkövetése nélkül is bekövetkezhet, ezért a törvény e védett érdekeket külön is nevesíti.

⁶³ Etv. 2. § (3) bekezdés

⁶⁴ Vö. a IV. 2. ponttal.

⁶⁵ Vö. az 51/1991. (X. 19.) AB határozattal. ABH 1991. 224. 227.

⁶⁶ 21/1996. (V. 17.) AB határozat, ABH 1996. 74.

⁶⁷ A véleménynyilvánítási szabadság részletes kifejtését ld. Ádám: Alkotmányi értékek... 121–136. o.

⁶⁸ 21/1996. (V. 17.) AB határozat, ABH 1996. 75.

⁶⁹ A vallási és lelkiismereti egyesülési szabadság alapján – vallásgyakorlás céljára – egyházak is alapíthatók. Az egyházalapítás jogát és feltételeit az 1990. évi IV. törvény határozza meg.

⁷⁰ Lásd pl. Ádám: Alkotmányi értékek... 52. o. és köv.

⁷¹ Vö. az Alkotmány pártokra (3. §), a szakaszervezetek és az érdekképviseleti szervezetek feladataira (4. §), az egyesülési jogra (63. §) és az érdekvédelmi szervezetalkításra (70/C. § (1) bekezdés) vonatkozó rendelkezéseivel.

⁷² Ilyen például a vállalkozás szabadsága és a szerződési szabadság.

⁷³ Pl. KK. 1. szám.

Gál Gyula

*A Nemzetközi Asztronautikai Akadémia r. tagja,
a Nemzetközi Világűrjogi Intézet tb. igazgatója*

A fejedelem légijoga

1. Dankó volt-e Dancko?

Múlt év nyarán *Benkő Marietta*, a Kölni Egyetem Légijogi és Világűrjogi Intézetének munkatársa egy 1687-ben megjelent német doktori disszertáció hasonmáskiadását juttatta el hozzám. Két okból: a rendkívül érdekes munka ismeretei szerint a legrégebb légijogi tanulmány, és szerzője bizonyos Johannes Stephanus *Dancko*. A légijog nemzetközi tekintélyű művelője¹ a névből és a disszertáció több magyar vonatkozásából feltételezte, hogy a szerző magyar volt, neve eredetileg Dankó. Ezt a feltevést itthon szorgos kutatással sem lehetett igazolni.² Benkő Mariettának – ha negatív értelemben is – több szerencséje volt a német forrásokkal. Néhány adatot egy olyan Drezdában, 1750-ben megjelent enciklopédiában talált, amely ambiciózus címe szerint az összes, „a világ kezdetétől mindmáig” élt és magát ismertté tett fi- és nőnemű tudós adatait tartalmazza.³ Eszerint Johann Stephan Dancko Németországban, Zerbstben született, így Magyarországról *elszármazása* kizárható. Mindemellett a disszertáció múlt évi latin-német kiadása⁴ után megjelenő latin-angol változat előszavában Benkő Marietta *Dancko* magyar *származásának* valószínűségére utal: „to all probability Dancko was of Hungarian origin”.⁵ Ha a „minden valószínűség” helyett szerényebben a „feltehetőleg” kifejezést használjuk, eleget teszünk jogos gyanúnknak, hogy *Dancko* valamely öse *Dankó* volt.

A munka külső megjelenésében nem tér el a kor hasonló kiadványaitól. A címlap barokkos cikornyáival sem, amelyek szerint J. S. Dancko „De jure principis aereo”; a fejedelem légijogáról írt disz-

szertációjának vitája az Universitas Viadrina (Oderai Egyetem)⁶ jogi fakultásának aulájában Samuel *Stryck* dékán elnökletével 1687 októberében tartatik. A disszertáns pedig „servest-anhaltinus” (anhalt-zerbsti) ügyvéd a zerbsti udvar szolgálatában.⁷

A számozatlan, 38 oldal terjedelmű munka előszóból és öt fejezetből áll. Az előszó és az első fejezet (de jure principis in genere) fogalmakat tisztáz és megindokolja, miért és hogyan terjed a fejedelem főhatalma a levegőre. „A következőkből kitűnik – ígéri a szerző –, miként irányul a fejedelem légijoga a szükséges, majd a *hasznos*, végül a *kellemes* dolgokra.” A disszertáció fejezetei az alábbi kérdésekkel foglalkoznak.

A fejedelem joga az élet védelmére – ad vitam conservandum (II), fejedelmi palota építéséhez – ad palatium extrudendum (III), a légijog alkalmazása az államkincstár gyarapítására – ad augendum aerarium (IV), a fejedelem kedvteléseinek szolgálata – ad capiendum delectationem (V).

A tárgyalás módja, stílusa jellemző a disszertáció korának tudományosságára. Törekvés minél szélesebb ismeretanyag bizonyítására történelmi példákkal, különböző jogrendszerekre utalással, a klasszikus irodalomból és a kor szaktekintélyeitől vett idézetekkel. Mai fogalmak szerint Dancko írása összehasonlító jogi tanulmány is lehetne – a német, az angol, az olasz, a spanyol és a magyar jogintézmények egybevetésével. Ugyancsak mai terminológiával a környezetvédelemtől a büntetés-végrehajtásig terjedő – ha úgy tetszik, csapongó – anyagot a fejedelmi légijog elmélete foglalja egységbe.

2. A fejedelmi „suprema potestas”

Dancko érvelése és retorikája, anélkül hogy *Hobbes* művét idézné, a fejedelmi főhatalomnak a *Leviathanban*⁸ megfogalmazott felfogását tükrözi: az ember a „bellum omnium contra omnes” állapotából úgy emelkedhet ki, hogy az életén kívül minden természetes jogát és szabadságát a szuverénre, a fejedelemre ruházza, aki jogalkotó, akitől minden hatáskör származik. Szabadság ott van, ahol a jog hallgat, mert a fejedelmi bölcsesség e terület szabályozását nem tartotta szükségesnek. A disszertáció negyven évvel azután született, hogy a westfáliai béke a német tartományok fejedelmeinek területi szuverenitását megerősítette. Ez a „superioritas territorialis” – Landeshoheit a Birodalmon belül több száz fejedelem számára olyan abszolút hatalmat jelentett, mintha császárok lettek volna tartományukban.⁹ Anhalt-Zerbst egyike volt ezeknek, élén Prinz

I. N. D. N. J. C.
DISPUTATIO INAUGURALIS
DE
**JURE PRINCIPIS
AEREO,**

ASPIRANTE ^{Qvam} DIVINI NUMINIS GRATIA
DECRETO ET AUTORITATE
*Magnifici & Amplissimi Jctorum
Ordinis,*

IN ILLUSTRIS UNIVERSITATE VIADRINA
PRÆSIDE,

DN. SAMUELE STRYKIO, JCTO,
COMIT. PALAT. CÆSAR. CONSIL. ELECTOR.
BRANDENB. FACULT. JURID. ORDIN. DECRET.

P. P. CELEBERRIMO, & h. t. DECANO SPECTABILI,
DOMINO PATRONO atq; PROMOTORE SVO
etatem maxime devenerando,
PRO CONSEQUENDIS

IN UTROQUE JURE HONORIBUS AC PRI-
VILEGIIS DOCTORALIBUS

Ad Diem Octobr. Anno M DC LXXXVII.

Horis Ante- & Pomeridianis

IN AUDITORIO JCTORUM

Publicè proponet

JOHANNES STEPHANUS DANCKO, Servest. Anhaltinus,

Aulæ Servest. Advocatus Ordinarius.

ex Amosfurti ad Oderam, Literis CHRISTOPHORI ZEITLERI

Dancko művének címlapja

Victor *Amadeusszal*, Dancko „legkegyelmesebb urával” (dominus clementissimus).

Ő is egyike az alattvalóknak, akiről gondoskodás ugyancsak a fejedelmi szuverenitás része. Mint az előszóban olvassuk, a fejedelem hordozza annak terhét, hogy semmit sem hagyhat gyógyír nélkül, ami a polgári közösség kötelékét (vinculum societatis civilis) károsítja. Az uralkodó gondoskodó figyelme nemcsak a polgárok földjére, de a tengerre és folyókra, sőt *magára a levegőre* is kiterjed. A levegő ugyanis megőrizz és táplál mindeneket. Következésképpen a fejedelemnek törvények útján kell biztosítania, hogy a levegő ellen semmi se követtessék el, ami annak éltető hatását lerontja, vagy kellemességétől megfoszt másokat.

Témaválasztása ezzel az alaptétellel függ össze: miután ugyanezen az egyetemen egykori „contuberniális”, C. E. *Baumeister* a „fejedelem földalatti jogáról” (de jure principis subterraneo) disszertált, úgy vélte, helyes volna megvizsgálni, nem lehetne-e különleges fejedelmi jogokat a levegőre is vonatkoztatni. Fejedelemnek azt a „nyilvános személyt” tekinti, akinek a kezében egy állam feletti legfőbb hatalom nyugszik.¹⁰

Fejedelem nemcsak a „legszentségesebb” császár (sacratissimus Imperator – allerdurchlauchtigster Fürst), de Fürst, a birodalom bármilyen címet viselő ura, választófejedelem, herceg, gróf, aki tartományában az őt megillető területi főhatalmat gyakorolja és alattvalói üdvét szolgálja.

Amikor a jogot Grotius nyomán (I. k. I.4.) erkölcsi hatalomként definiálja, ez alatt nyilvánvalóan nem az alattvalók alanyi jogait, hanem a fejedelem cselekvési szabadságát (facultas) érti. Ide tartozik a jus aereum, a légijog, ami a levegőre vonatkozik, mindarra, ami benne van vagy vele összefügg. „Hogy mi a levegő és hogyan lehet azt leírni – azt a természet-tudósokra bízom” – írja.

A levegőre is kiterjedő fejedelmi suprema potestas alátámasztására a mai olvasó számára groteszk érveket is alkalmaz. Például hogy Pál apostol az ördögöt, akinek hatalma van a levegőégen, *fejedelemnek* nevezi. (Ephesosi lev. II.2) Ez azonban nem kizárólagos tulajdon, hanem olyan zsarnoki hatalom, amit Isten segédelmével gyakorol. Vannak, akik Szent Pál szavait másként értelmezik, ennek eldöntését azonban a teológusokra bízta. Általánosan elfogadott véleménynek tekinti, hogy Isten a földkerekség, a világmindenség kicsiny része feletti uralmat a fejedelemre mint helyettesére bízta, s ez az uralom mindenre kiterjed, ami az államra vonatkozik. Mindemellett a nép az egykori *lex regia* szerint is minden jogát a fejedelemre ruházta, ezért abból kell kiindulni, hogy minden, ami a levegővel kapcsolatban külön hasznót (utilitas specialis) jelent, a fejedelemé.

Itt találjuk a disszertáció egyik magyar vonatko-

zását. Dancko ugyanis feltételezi, hogy a koronázási szertartás egyik eleme a magyar királynak a levegő feletti uralmát szimbolizálja: „*Úgy látszik, a levegő feletti uralomra vonatkoztatható Magyarország királyainak szokása (mos), hogy a koronázási aktus során Szent László kardjával a világ négy tája felé a levegőbe suhintanak.*”

Mindezekből levonja a következtetést: a fejedelemnek tulajdonítható a levegőre vonatkozó ama jog, amit helyesen neveznek *légijognak*.¹¹

3. Éltető levegő

A levegő mindenkinek közös java, nincs semmi, ami közösebb vagy szükségesebb volna a létfenntartáshoz, mint a légzés. Mégis a fejedelem az, aki a levegő korlátlan használatának és élvezetének hatalmával rendelkezik, éspedig neki tetsző mértékben, amikor és ahol kedve tartja. Alattvalói hasonló jogát a szuverén korlátozhatja, végső esetben elvonhatja.

Dancko a disszertáció II. fejezetében a legkülönbözőbb jogintézményeket sorolja a légijoghoz, amelyek a környezetvédelemhez fűződnek, vagy kapcsolatukat a „jus aereumhoz” egyszerűen abban látja, hogy a levegő a fejedelem és az alattvaló létfeltétele. Kiváltképp a fejedelem joga székhelyét úgy megválasztani, hogy tiszta levegőben éljen. „Ez vonatkozik a levegőváltásra, ami mindenki előtt megilleti a fejedelmet, amit vállalnia kell, hogy életét így mentse”. Leplezetlen malíciával jegyzi meg: ha egy püspöknek a levegő kedvezőtlen temperatúrája jogalapul szolgálhat rezidenciájának változtatására, mennél inkább megilleti ez a fejedelmet „cujus vita multis est utilis” akinek az élete sokak hasznára van. De a disputára szánt *captatio benevolentiae* lehetett az is, amit az egyetemekről ír: „az egyetemek rendkívüli kiváltságot élveznek. Ha ugyanis pestis vagy más járvány az akadémiákra kijelölt helyükön túlságos veszélyt kezd jelenteni, a fejedelem el szokta rendelni, hogy a tudós testület más helyre költözzék. A levegő gyógyító ereje így nagy segítségére lesz a testnek, de csodás módon kedvez az okos gondolkodásnak is. Emellett az egyetemek nem lehetnek a test kínzókamrái, hanem mind a test, mind a szellem elíziumi mezejének kell lenniük.”

A fejedelem alattvalói levegőhasználatát indirekt módon korlátozza, amikor nem engedi, hogy hazájukat akadálytalanul elhagyják, mert a levegő másutt egészségesebb. Dancko szerint a magánérdek sem kíván mást. Az a fa, amit többször átplántálnak, el fog száradni. A zsarnoki Oroszország fejedelmei ezt egyszerűen oldják meg. Nem tűrik, hogy alattvalóik – követeiket kivéve – területüket elhagyják. A fejedelem területi főhatalmából következik, hogy a kivándorlótól ingói tized- vagy huszadrészének ott-hagyását követelhetik. Anhalt egyéb tartományaival szemben a zerbsti fejedelem nem él az „Abzug,

Nachsteuer"-szedésnek e jogával. Zerbsti polgárok tehermentesen választhatnak idegen levegőt.¹² A fejedelem az alattvalót a levegő szabad használatától átvitt és valós értelemben is megfoszthatja a kiközösítéssel. A birodalmi átok (Reichsacht) alatt álló „vogelfrei” ember ugyan tovább lélegezhet, de állandó rettegésben.¹³

A légijoghoz sorolja Dancko a fejedelem jogát, hogy büntető hatalmánál fogva az alattvalótól a levegő részbeni vagy teljes használatát megvonja. Előző esetben a delinquens őrizetben van, vagy börtönbüntetést szenved. Kriminálisok ugyan törhető, elviselhető tömlőcöket követelnek, amelyben az elítélt élni és a levegőt élvezni tudja. Németországban mégis ezek általában „subterraneus, horribilis, male olens” – föld alatti, szörnyűsége, bűzös helyek. Második esetben az elítélt tolvaj a levegőtől teljesen, kötél által foszttatik meg, vagy az apa- és gyermekgyilkos a börtönben, amelybe varrva vízbe dobják.¹⁴ Számára az is a légijoghoz tartozik, hogy a vesztőhelyeket a városon kívül kell létesíteni, és a kivégzettek holttestét, ahelyett, hogy hollók martalékaul a levegőt szennyeznék, igen hamar el kell temetni.¹⁵

A disszertáció egész sor olyan hétköznapiabb környezetvédelmi tilalomról is szól, amelynek érvényesítése a fejedelem légijogához tartozik. Így joga megtiltani, hogy a levegőt szennyező anyagokat – a disszertáció nevében nevezi őket – a nyílt utcára vagy közterre öntsenek. Tímárok, szücsök, hentesek, mészárosok iparukat a városok szélén űzhetik. A halottakat a lehető leggyorsabban el kell temetni. Járványok idején az alattvalók a fertőzött levegőt nem cserélhetik fel egészséggel úgy, hogy lakhelyüket elhagyva más helység levegőjét fertőzzék meg. Megannyi korlátozás, ami ma a közegészségügy és környezetvédelem körébe tartozik, és nem a *mai légijog* része.

4. Fejedelmi paloták – Usque ad coelum

„Egyedül a fejedelem nagyobb, mint a törvények, különösen pedig az a joga, hogy az édig építsen, nem ismer határokat (in coelum usque aedificandi facultas). A fejedelmi palotaépítés és a fejedelmi légijog összefüggése Dancko számára ebből a *suprema potestas*-ból következik. Úgy, ahogy az uralkodói hatalom mindenki másé felett áll, illő hogy a fejedelem háza is minden más épület fölé emelkedjék. Így annak nem szükségleteihez és kényelméhez kell igazodnia, hanem külső pompájával is a csak őt illető hatalmi állást kell kifejeznie. Ebből következik, hogy a palotát hegytetőre vagy valamely magaslatra építik. Olyan helyre, ahol a fejedelem a levegő tisztaságát (*äeris salubritas*) is élvezheti. Dancko ezúttal sem mulasztja el az egyetemek fontosságát hangsúlyozni: a frankfurti egyetemnek ezt a helyet, miként

I. Miksa császár és II. Gyula pápa kiváltságleveléből kitűnik, éppen az itt uralkodó egészséges levegőre tekintettel jelölték ki!

A kiemelkedő helyen épült palota a fejedelem biztonságát is szolgálja. Ha például a városban járvány vagy tűzvész pusztít (amiért nem építhetők hozzá magánházak), zavargás törne ki vagy ellenség támadna. A palota a város fölött a fejedelem, Isten helyettese (*vicarius Dei*) felsőbbbőségét nagyszerű módon fejezi ki és alattvalói tiszteletét követeli. Feltehető a kérdés: illő-e, ha a fejedelem csak pompára törekedve a bábéli toronyhoz hasonlóan égre törő palotát épít? Válasza: nincs törvény, amely ennek útjában állna – államtudományi művek azonban arra intenek, hogy a palotaépítésnek is ésszerű határa van, nem utolsósorban az alattvalókat sújtó terhek miatt.

„A fejedelem abszolút és korlátlan joga alattvalói egészen más és korlátozott lehetőségéből (*potentia*) következik” Hogy a disszertáció vitájának tudós résztvevői feltették-e a kérdést: ez a tétel hogyan értendő, nem tudhatjuk. Abból amit „ad illustrandum” közöl, úgy tűnik, az alattvaló jogát is elismeri a földje feletti levegőre: „*cujus est solum, illi quoque usque ad coelum esse debet äer.*” Ez a Dancko korában eredeti civiljogi értelmében alkalmazott tétel a római jogi paradigmákkal egyébként is előszeretettel élő nemzetközi jogban évszázadok múlva a végtelen légtér elméletét fogja jellemezni.¹⁶ Az alattvalót is megillető jog a levegőre azonban korlátozott. A fejedelmi hatalomnak egészében és egyenként minden, így az építkezés is alá van vetve. Ebből kiindulva Dancko számos fejedelmi rendelkezést idéz az ókortól saját koráig. Olyanokat, amelyek ma nem a légijog, hanem az építésügyi és építésrendészeti szabályozások ismert elemei.

Már Augustus császár is – írja – 70 láb magasságig engedett építkezni. A legújabb korban is érvényesülő hasonló korlátozások az alattvalókat is óvják attól, hogy nagyravágyásuk anyagi vesztüket okozza. A müncheni szenátus határozata szerint az épületek szimmetriáját meg kell őrizni. Ez kötelező Breslauban és különösen a belga városokban. A szász jog tiltja tornyok építését.¹⁷ Kolostorok és iskolák közelében tilos épületeket emelni. Ilyen és hasonló korlátozásokhoz járul a fejedelem joga magánházak lebontására, ha az építetett túllépte a megengedett magasságot, vagy a ház a város ékességének, kellemességének és szépségének sérelmére (*contra ornatum, commodum ac decoram faciem civitatis*) engedély nélkül épül (!)

A disszertáció az épületek olyan elemével is foglalkozik, amelynek funkciója a levegőhöz fűződik: a szélkakassal. „Tornyok csúcsára ércakast állítanak, hogy a levegő és szelek hírnöke legyen”. Sokan szimbolikus jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy éppen a kakas szolgál. Mások pusztán díszítő elemnek

tekintik. Erre magyar példát, a *győri vaskakas* történetét idézi: „A törökök Győr városában, amikor az a múlt században kezükön volt, a vízikapu fölé ércakaszt helyeztek a következő felirattal: »Győr akkor lesz újra a keresztényeké, ha ez a kakas kukorékolni fog.« Ez az orákulum mégis becsapta őket, és báró Schwartzenberg, a kiváló hadvezér, 1598 március 29-én Győr városát ismét visszavette a keresztényeknek. A kakas ugyan jót tett volna velük, ha megszólal, felébreszti és figyelmezteti őket a váratlan támadásra.”¹⁸ Dancko úgy véli, hogy a tornyok kassai bennünket: tanárt és tanítványt (docentes pariter ac discentes) intenek a szellem éberségére.

5. Fejedelmi légijog – haszon és kedvtelés

„Fejedelmeknek és királyoknak bizonyos mértékű vagyont kell biztosítani, hogy méltóságukat fenntarthassák – figyelmeztet a páratlan férfiú: *Grotius*” (I. k. 8.5) „Hogy erre a célra adózzunk, becsületbeli dolog és lelkiismereti kötelesség – miként az Aposztol is hirdeti.” (Pál római lev. 13, 3-4-6) Dancko így *Grotius*ra és a Bibliára hivatkozva vezeti be fejtegetéseit disszertációja IV. fejezetében arról, hogy a légijognak is van köze az államháztartás gyarapításához (fisci augmentum in aere) és azokhoz a költségekhez, amelyeket a fejedelem naponta nagy számban teljesít. Mindez pedig a fejedelemnek a levegő feletti jogain és hatalmán keresztül is megvalósul. Így jellegzetesen „légből kapott” jövedelem a szelmalmok engedélyezéséből eredő fejedelmi bevétel. Senki sem építhet ilyen malmot (molendinum pneumaticum) – anélkül, hogy a levegőt erre a célra a fejedelemtől ne bérelte volna.

A levegőhöz fűződő bevételi forrás a „jus aucupii”, (Vogelfangs-Recht) a madárfogás gyakorlása. A Dancko által fentebb idézett tétel *Grotius* művében a következő cím alatt olvasható: „Nem ellenkezik a jus gentiummal az az elv, hogy a vadállatok a királyok tulajdonai”. A disszertáció fordítva állítja, hogy a madarak, amelyek az égen, azaz a levegőben születnek (quae in coelo h. e. aere nascuntur) a jus gentium szerint szabadok, azaz res nulliusnak volnának tekintendők, így ezeken a madarász, a „Vogelfänger” eredeti tulajdont szerezzék. A német közjogi szokás (usus Juris Publici Germaniae) a madárfogást mégis királyi privilégiumnak tekinti, regáliának minősíti. Ez Dancko szerint nyilvánvalóan a fejedelmi légijogból következik, s ezt mint számos más hasonlót „vitathatatlanak” tartja.

A Teremtő Isten ugyan az *embernek* mondta: uralkodjatok az égnek repdeső madarain, (Mózes I. k. 1.28) de ezzel privilégiumot adott, nem praecceptumot, parancsot arra, hogy fogja be őket. Legyen bár a szabad madárfogás a természetjog része, a polgári törvény korlátozhatja vagy tilthatja azt, ami a természetnél fogva szabad. Érveléséhez ismét *Grotius*t hív-

ja segítségül, aki szerint az, aki a föld és vizek felett főhatalommal rendelkezik, saját törvényével megtilthatja vadállatok, halak és madarak fogását és az ilyen módon való tulajdonszerzést.

A disszertáció utolsó (V.) fejezetét Dancko olyan kedvteléseknek szenteli, amelyek szerinte a fejedelmet légijogánál fogva illetik meg. Indoklásában ismét csak az alattvaló szóval meg: „Mivel a fejedelemre éjjel és nappal végtelen sok teher nehezedik, a felüdülés többféle módjával szabadul egy időre terheitől.” Ilyennek tartja a solymászatot, amit főként Németország fejedelmei élveznek. Kiváltképp „legfelségesebb Lipót császárunk Laxenburgban.” Különösen költséges szórakozás ez, de amibe kerül, szerfelett jelentéktelen viszonzás a fejedelem fáradozásaiért és gondjaiért, amelyekkel alattvalói üdvét szolgálja. Másik, a légijogot érintő fejedelmi kedvtelés a rakétákkal és mindenféle pirotechnikai eszközökkel rendezett tűzijáték (Raggeten und Feuerwerk). Másnak nincs megengedve, hogy egy pillanat alatt, sok ezer forintot haszontalanul bocsásson fel a levegőbe. Ésszerű dolog, hogy ezt magánemberek ne tehessék, mert azok így vagyonukat pazarolnák, és tűzvészeket okozhatnának.

6. Légijog vagy levegőjog?

Amikor Dancko természettudósokra bízta annak meghatározását, hogy mi a levegő, de még a disszertációban tárgyalt kérdésekkel is nyilvánvalóvá teszi, hogy nem a *légtérre* gondol, ami a légijoghoz tartozó mai tényállások színtere.

A légijog ma általánosan elfogadott, általam is vallott definíciója¹⁹ a légi közlekedés, általában a repülés jogát jelenti, kizárva abból az ugyancsak a levegőt érintő egyéb kérdések, így pl. a környezetvédelem vagy távközlés szabályozását. Felmerül a kérdés, jogunk van-e Johann Stephan Dancko „jus aereumát” a légijogi irodalom általunk ismert első művének tekinteni. Véleményem szerint egyértelműen igen.

A Dancko által is sokszor idézett *Grotius* 1625-ben a levegővel kapcsolatban figyelemre méltó megállapítást tett: „A tenger olyan nagy kiterjedésű, hogy minden nép számára elegendő, bármire kívánják is használni: víznyerésre, halászatra, hajózásra. Ugyanezt kell mondani a levegőről, ha lehetséges volna annak olyan használata, amelyhez a föld használatára nem volna szükség.”²⁰ A nemzetközi jog atyja ezzel a „mare liberumhoz” mintegy megelőlegezte a szabad levegő elméletét, amellyel a légijogi gondolkodás a gépi repülés megvalósulásával együtt indult.²¹ *Pufendorf* 1744-ben úgy vélte, hogy az ember csak addig gyakorolhat uralmat a levegőben, ameddig a földön állva elér, mivel a földtől elválva nem tud létezni.²²

A *Montgolfier-féle hőléggömb* száz évvel a disszer-

táció után emelkedett a levegőbe, a repülőgép jó kétszáz év múlva. 1687-ben így a levegőnek csak olyan használata lehetett a jogtudomány tárgya, „amelyhez a föld használatára volt szükség.” Dancko disszertációja erről szól. A fejedelmi főhatalom keretébe ágyazva korának légijogát vázolta, disszertációja így joggal tekinthető a légijogi irodalom úttörő írásának.

A disszertáció zárszavában Dancko az olvasóhoz fordul: „Itt nem érveim, hanem időm fogytán kell befejeznem, mert elismerem, hogy sok mást fűzhettem volna tárgyamhoz és azt, amit gyors tollal papírra vettem, sokkal több, különösen a közjog tudósaitól vett példával lehetett volna megvilágítanom. A

38: **CAPIT. V. DE JURE PRINCIPIS AEREO,**
 retenturus, quoque ascendit, cujus uxor maritum apprehendens affectatur, itidem ancilla, ut viderentur a seorsu contiguo, velut concatenati simul aërem petere. Hæc dum populus ad stuporem spectaret, cuidam Civi eò fortè declinanti, quærentique, quidnam rerum ibi gereretur? Responsum est, circulatorum cum equulo in aëra conscendere: hic se statim vidisse eum in vico ad diversorium abeuntem asseveravit. Illusos itaque se cum animadverterent, discesserunt.

15: Hic me subsistere, non argumenti, sed temporis penuria jubet: Plura enim alia huc facientia potuisse addi, pluribusque illa, quæ festinante calamo congesti, Doctorum, Juris publici præsertim, authoritatibus illustrari, fateor; Verùm tempus huic negotio impendendum mihi in præsens non concedit fortuna. Quare Benevolum Lectorem Dissertationis hujus non tantum brevitatem, sed etiam methodum, dictionem, atque omnia æqui bonique consuevit esse, totus confido. Tibi verò, DEUS O. M. pro concessa mihi Gratia, præstitoque auxilio ex imis mei cordis penetralibus persolvo gratias, humiliter Te adorans, ut mea impofterum studia ceptaque ita prosperare velis, quo curram non ut in incertum, pugilemque agam, non ut aërem cedens.

F I N I S.

A mű zárszava

sors azonban a feladathoz szükséges időt nem engedte nekem. Ezért bízom abban, hogy disszertációm jóakarató olvasója annak nem csak rövidegét, de módszerét, nyelvezetét, az egész helyesnek és jónak fogja találni.”

A légijog művelője a huszonegyedik században csak jóakarató olvasója lehet egy korának minden jegyét magán viselő úttörő kísérletnek. Ha háromszáz év múlva lesz, akit érdekel a légijog mai irodalma, mi is csak azt kérhetjük: legyen írásaink ilyen jóakarató, korunk feltételeit megértő és méltányló olvasója!

Jegyzetek

¹ Benkő Marietta (Szül. Budapest 1948) Németországban él 1957 óta. (Bizonyára egyetért azzal, hogy nem „a magyar származású Marietta Benkő”-nek nevezem.) Ügyvéd, a Kölni Egyetem Légi- és Világűrjogi Intézetének munkatársa. A Zeitschrift für Luft- und Weltraumrecht főszerkesztője. K.-H. Böckstiegel professzorral együtt kiadja a Space Law Basic Documents c. nagyjelentőségű világűrjogi szabálygyűjteményt. Szerkesztője az Utrecht Studies in Air and Space Law c. sorozatnak. 1980 óta az NSZK jogi tanácsadója az ENSZ Világűrbizottságában (UNCOPUOS). 1996-ban Szövetségi Érdemkeresztrel tüntették ki. Jogirodalmi tevékenysége: több könyv, nagyszámú publikáció az összehasonlító jog, a légi- és világűrjog területén. A Nemzetközi Asztronautikai Akadémia r. tagja.

² Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV-XVII. század. Budapest 1993. 280 o. 31 Dankó nevű családra utal. Nagy Iván: Magyarország családai. A III. k. egyet említ. Adatot arra, hogy ezek valamely tagja német egyetemen tanult volna, találni nem lehetett.

³ Christian Joercher Gottlieb: Allgemeines Gelehrten-Lexicon: Darinne die Gelehrten aller Stände sowohl mann als auch weiblichen Geschlechts, welche vom Anfange der Welt bis auf die izegige Zeit gelebt, und sich der gelehrten Welt bekannt gemacht nach ihrer Geburt, Leben, merckwürdigen Geschichten, Absterben und Schrifften aus den glaubwürdigsten Scribenten in alphabetischer Ordnung beschrieben werden. 898-900. o.

⁴ A disszertációra dr. A. Kadletz kölni ügyvéd talált utalásokat. Ennek nyomán a kölni intézet munkatársa, D. Digrell kutatta fel a kéziratot. A német fordítást Kertész Péter kölni zene- és latintanárral készítette – magánkiadásban jelentették meg az intézet igazgatója, K.-H. Böckstiegel professzor 2001. évi nyugalomba vonulása alkalmából. V. ö. S. U. Reif: Tagungsbericht International Colloquium on Conclusions of "Project 2001". Zeitschrift für Luft- und Weltraumrecht 2001 (Jg. 50) Nr. 3. 421. o.

⁵ A latin-angol kiadást dr. Schmidt-Tedd, a Német Légügyi és Űrhajózási Központ jogásza és Benkő Marietta szerkeszti.

⁶ Az Universitas Viadrinát (Viadra=Oder, Viadrina=Odera-menti) 1506-ban alapították. 1811-ben a berlini egyetem alapításával szűnt meg. Négy fakultásán fennállá-

sa alatt 55 000 hallgatója volt. Itt tanult Ulrich von Hutten, Thomas Münzer, Christian Thomasius, Wilhelm és Alexander von Humboldt, Heinrich von Kleist. A Viadrina 1991 óta ismét él Európa-Egyetemként, feladata a kelet-európai, főleg lengyel kapcsolatok ápolása.

⁷ A disszertáció idején (1603-tól 1795-ig) Anhalt-Zerbst önálló hercegség volt Anhalton belül. Jogállása az 1806-ig Reichsgrundgesetz-nek számító westfáliai békén alapult. (II. Katalin cárnő – Sophie Friderieke von Anhalt-Zerbst zerbsti hercegnő volt).

⁸ Leviathan or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth Ecclesiasticall and Civil – London 1651

⁹ Joh. Friedrich von Schulte: Lehrbuch der deutschen Reichs- und Rechtsgeschichte Stuttgart 1892. 312. o. "Quilibet status tantum potest in suo territorio, quantum imperator in imperio".

¹⁰ In presenti vero disputatione princeps significat in genere personam publicam, penes quam summa in republica est potestas.

¹¹ Principi juste adscribi posse jus circa aerem, quod aereum recte appellatur.

¹² Wann einer aus der Stadt hinweg ziehet, so darf er keinen Abzug geben sondern nimmet das seine frey und unbeschweret hinweg.

¹³ Németül idézi Carpcow-tól: Derowegen sein Leib und Leben wie eines Vogels in der Luft jedermann gemein und in denselben Gerichten erlaubt wird dass er ohne alle Straffe entleibet und vom Leben zum Tode möge gebracht werden." Pr. Crim. P. III. Q 140. n. 132

¹⁴ De suspendiis justitia – az akasztás jogszerűségéről lopás esetére teológusok és jogászok vitáznak – jegyzi meg Dancko – ő azonban azt védhetőnek tartja (verum recte illam defendi posse statuo)

¹⁵ Nem érdemtelen, hogy Benedikt Carpcow a Dancko által idézett helyen (P. III. Q 137. n. 70.) ezt is megjegyzi: „Ad anatomiam quoque Medicis ob utilitatem publicam concedenda sunt.” Rerum Criminalium Synopsis. Lipsiae 1703. 414. o.

¹⁶ A Digestákban (VIII. 2.1) a közterület feletti égboltról olvasható: „coelum quod supra id solum intercedit, liberum esse debet.” Accursius ehhez a „Glossa Ordinaria”-ban (1228) fűzte a Dancko által idézett tételt. Az úrkutatás kezdetén a világűrjogi szerzőket ebből kiindulva foglalkoztatta a „teljes és kizárólagos légi szuverenitás” (Chicagói szerződés 1. cikk) „ad infinitum” terjedésének kérdése. V.ö. J. C. Cooper: Roman Law and the Maxim „cujus est solum” in International Law. McGill Law Journal 1952. 23. o. W. Guldman: Cujus est solum, ejus est usque ad coelum. Zeitschrift für Luftrecht, 1952. 213-233. o. H. D. Klein: Cujus est solum ejus est quousque tandem? Journal of Air Law and Commerce 1959. 237-254. o.

¹⁷ „Man Sol auch keine Burg oder Stadt verfesten mit Blancken/noch mit Mauren, noch Berg noch Thürme bei Dörffer bauen

¹⁸ Gróf Hardegg 1594 szeptember 29-én adta át Szinán pasának Győr várát, ami életébe került. Dancko a csellel végrehajtott rajtaütésre céloz, amivel Schwartzberg 1598. március 29-én visszafoglalta az erődítményt.

¹⁹ A légijog azon jogszabályok összessége, amelyek a lég-

térnek és a Föld felszínének a légi közlekedés céljára használatával kapcsolatban államokon belül (állami légijog) és nemzetközi vonatkozásokban keletkeznek (nemzetközi légijog).

²⁰ Lib. II. Cap. 2,3. „...idem dicendum esset de aereo, si quis ejus usus esset posset, ad quem terrae usus non esset necessarius.” De jure belli ac pacis libri tres. Amstelodami 1651. 105. o. A háború és béke jogáról. II. k. Bp. 1960. 33. o.

²¹ Fauchille: Le domain aérien et le régime juridique des aérostats. („l’air est libre”) Revue générale de droit international public 1901. 414–485. o.

²² Sam. B. A. Pufendorf: De jure naturae et gentium libri octo. Francofurti et Lipsiae 1744. Tom. I. 540. o. „tamen cum in aere homini versari sit negatum, ita ut a terra sit disjunctus soli aeri innixus; ideo imperium in aere exercere non potuit, nisi quousque qui in terra stant pertingere queant.”

Kiss György

tanszékvezető egyetemi tanár

A munkajog jogforrási rendszere és az alapjogok (I)

I. A munkajog jogforrási rendszerének sajátosságai

a) A munkajog jogforrási rendszere az egyes jogforráselemek egymástól jól elkülöníthető jogi természetete miatt karakterisztikusan különbözik az egyéb jogágakétól.¹ A munkajogi jogforrási rendszer talán legjellegzetesebb vonása a források kettősége, ugyanis a jogszabályok mellett egyre nagyobb jelentősége van a (kollektív) szerződéses alapozású „jogforrásnak”.² Ez utóbbi megjelölés némi magyarázatra szorul. A kollektív szerződéseknél több típusa fejlődött ki, azonban általában mindegyiknél kimutatható kettős jogi természetük, amennyiben e megállapodások két alapvető részből állnak, úgymint a kötetmi és a normatív részből. Míg előbbi tipikusan csak a kollektív megállapodást megkötő feleket kötelezi, illetve jogosítja, addig a normatív rész a szerződéskötő feleken kívüli harmadik személyekre állapít meg jogokat és kötelezéseket.³ A kollektív szerződések ebből következően beépültek a jogforrási hierarchiába, amelyet természetesen elősegített a jogi szabályozás tartalma is.⁴ Ehhez azonban az volt szükséges, hogy a kollektív szerződések hatálya ne csupán egy munkáltatóra terjedjen ki, hanem az „egy munkáltató egy szakszervezet” szintjén túllépve a szakmai, ágazati, illetve ágazatközi kollektív megállapodások rendszere alakuljon ki.

b) Ezt a folyamatot nem akadályozta a munkajogi jogszabályok tartalmában bekövetkezett változás. Míg korábban a jogalkotó szándéka egyértelműen

arra irányult, hogy a jogszabályokban csak az ún. minimális feltételeket szabályozza, és így átadja a szabályozás jelentős területeit a kollektív megállapodás feleinek, az utóbbi időben alapvetően a munkavállalók védelmében, ritkább esetben közérdekre hivatkozva szaporodik az eltérést nem engedő normák száma, illetve nő az ilyen jellegű rendelkezések jelentősége.⁵ A munkavállaló védelme érdekében kialakított szabályozás hagyományos megoldása – ti. a legkisebb védelmi szint szabályozása – ugyan kisebb háttérbe szorult, de a minimálstandardok rögzítése, és ennek megfelelően a munkavállalók számára kedvezőbb megállapodásbeli eltérés lehetősége változatlanul megmaradt a munkajogi szabályozásban.⁶ A szabályozás koncepcionális változása mögött jórésztben a foglalkoztatásban, illetve általában a munkaerőpiacon bekövetkezett átrendeződés húzódik meg. A határozatlan időre létesített, teljes munkaidőben teljesítendő munkajogviszony mellett megjelentek a különféle atipikus foglalkoztatás formák, amelyek a jogi szabályozás számára addig nem modellezett új megoldási módszereket igényeltek. Egyrésztől megfigyelhető az állami beavatkozás erősödése annak érdekében, hogy az ún. „flexibilis” foglalkoztatás mellett is valamilyen módon megvalósuljon a munkavállaló védelme, másrésztől szinte ciklikusan jelentkezik a jogpolitika részéről a deregulációra való törekvés.⁷ Ez a folyamat különösen jól nyomon követhető a közelmúlt angol munkajogi szabályozásában.⁸

A munkajog jogforrási rendszerében kimutatható hangsúlyeltolódások jelentősen befolyásolják a munkaszerződés, valamint a kollektív megállapodások alanyainak pozícióit. Ennek egyik tünete az alapjogok érvényesülésének, illetve ennek meghatározása módjának fokozott jelentősége a munkajogban. A munkajog szabályanyagának rendkívül kényes egyensúlyt kell fenntartania. A vállalkozás/munkáltatás hatékonyságának elősegítése mellett a munkavállaló egzisztenciális biztonságát is védenie kell. A szabályozás mindkét irányban nyitott, ugyanakkor az Európai Unió munkajoga védelmi jellegének erősödése ellenében többen hangsúlyozták a versenyképesség és a növekedés veszélyeztetésének lehetőségét. Nyilvánvaló, hogy a kollektív megállapodások által a munkáltatók egyik célja a munkavállalói védelmi szint csökkentése, vagy legalábbis rugalmasabbá tétele.⁹

II. Az alapjogok érvényesülése a munkajogban

a) Az alapjogok munkajogi érvényesülésének alapvető irányát döntően meghatározza a munkajogviszony tar-

talma, amely tükrözi a munkajog alapvető premisz-száját, az egyéni munkavállaló függőségét.¹⁰ Egyes szerzők ebből egyenesen azt a következtetést vonják le, hogy az alapjogoknak a munkajogban ugyanolyan védőfunkciót kell ellátniuk a munkavállaló érdekében, mint az alapjogok ún. „első generációjának”¹¹ az állampolgár védelme érdekében az állami hatalommal szemben.¹² A munkáltató döntési hatalma, a „Direktionsrecht”,¹³ illetve az „employers”/ „managerial prerogatives”¹⁴ intézménye a munkáltatót a munkajogviszony urává emeli, amely által egyoldalúan meghatározhatja a teljesítés különböző tényezőit. Azon túlmenően tehát, hogy a munkáltató és a munkavállaló a munkaszerződés megkötésekor sem egymű szereplői a piacnak, a munkajogviszony időtartama alatt a munkavállaló alárendeltsége, függősége szintén több területen kimutatható.¹⁵ Úgy is fogalmazhatunk, hogy a függő munka valójában a szerződéskötést követően, a teljesítés egyes fázisaiban érlelődik meg azon munkáltatói döntések által, amelyek jogalapja ugyan a szerződés, azonban tartalmi határai a gyakorlatban rendkívül nehezen vonhatók meg.¹⁶

A munkajogviszony tartalmának alá-fölérendeltségi struktúrája az alapjogok érvényesülését több tekintetben is veszélyeztetheti. A szorosabb értelemben vett munkavállalói alapjogok sérelme mellett veszélybe kerülhetnek az általános alkotmányos alapjogok is. Ebben a körben különös jelentősége van a személyes adatok védelméhez való jognak, a gondolat a vallás, a lelkiismeret szabadságának, a szabad véleménynyilvánítás jogának, általában az egyesülési jognak, az egyenlő bánásmód jogának, valamint az ún. „harmadik generációs” jogoknak, mint pl., a gyermekek, a fogyatékosok stb. jogainak.¹⁷

A munkajogviszony jelzett tartalma különös jelentőséget ad az általános alapjogok és a munkajogban érvényesülő alapjogok, elsősorban a munkavállalói alapjogok kapcsolatának. Nem egy esetben megfigyelhető, hogy a munkavállalók státuszának szabályozása és védelme általában kihat az emberi jogok elismerésének általános állapotára, ugyanakkor megfigyelhető bizonyos divergencia az emberi jogok és a munkavállalói alapjogok viszonylatában.¹⁸ Némelykor olybá tűnik, hogy a jog képes védelmet nyújtani az állami hatalommal szemben az általános individuális (és származtatottan kollektív) emberi jogok számára, ugyanakkor a munkavállalói alapjogok tekintetében általában az alapjogok kollíziójának feloldása okoz problémát.

b) A munkajogban ugyanis az alapjogok érvényesülése napjainkban elsősorban már nem az állam és az egyén viszonylatában problematikus. Sokkal inkább figyelemreméltóak a nem közjogi közösségek és az egyén, valamint az ellentétes érdekeket

megjelenítő azonos szintű pozíciók kapcsolatai,¹⁹ illetve az őket megillető alapjogok párhuzamossága és összeütközése. Így egyrésztől mind az alapjogok természete, mind a szabályozás oldaláról a kollektív és az egyéni alapjogok kollíziójának vizsgálata szükséges,²⁰ másrésztől azoknak az alapjogoknak a munkajogi érvényesülését kell elemezni a munkavállalói alapjogok viszonylatában, amelyek az egyént mint munkáltatót illetik meg. Ebben a körben mindenképp a tulajdonhoz, valamint a vállalkozáshoz való jog érdemel kiemelt figyelmet.²¹

A munkajogi jogforrási rendszernek – mind a jogi szabályozásnak, mind a kollektív szerződéseknek – a fentiekben leírtaknak megfelelően tehát rendkívül kényes egyensúlyt kell kialakítania és fenntartania. Biztosítania kell a piacgazdaság működéséhez elengedhetetlenül szükséges, ún. gazdasági, továbbá a szociális alapjogokat. További egyensúlyi problémát jelent a kollektív, ún. tarifális autonómia és a jogi szabályozás, valamint az előbbi és a szerződéses (azaz az egyéni) autonómia összefüggése. Az előbbi kérdéskör felveti az egyes kollidáló alapjogok jogi természete elemzésének a szükségességét, hiszen korántsem lényegtelen, hogy a vizsgálandó alapjogi normák szabály, vagy elvi jellegűek-e.²² Az utóbbi téma szintén összetett, amennyiben a kollektív megállapodásoknak a jogforrási rendszerben betöltött helyén és funkcióján túlmenően, a tarifális autonómia legitimitásának és határainak vizsgálatát igényli.

c) A jelzett vizsgálatokat megelőzően célszerű azt az alapvető tényezőt áttekinteni, amely az alapjogok munkajogi érvényesülésének az utóbbi időben új irányt szabott. Ez pedig az Európai Unió szociális jogi, illetve munkajogi politikája.

Az alapozó dokumentum azonban még a Római Szerződést megelőző időből származik, nevezetesen „Az Emberi Jogok Európai Konvenciója” (a továbbiakban: Konvenció).²³ A Konvenciónak annak ellenére kiemelkedő jelentősége van, hogy a 11. cikkely kivételével hallgat a munkajog területét mintegy közvetlenül érintő jogokról. Az esetjog azonban több – a munkajoggal közvetett kapcsolatban álló – alapjoggal összefüggésben adott értelmezési lehetőséget.²⁴ Így többek között a magán- és családi élet tiszteletben tartásához való jog, a gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadság, a véleménynyilvánítás, a házasságkötéshez való jog stb. tekintetében. Nem véletlen tehát, hogy erre épült az 1961. évi Európai Szociális Karta, amelyet a Konvenció ún. szociális megfelelőjének tekintenek.²⁵ A Karta jelentősége abban áll, hogy a szociális jogokat és a megvalósításukhoz szükséges állami kötelezettségeket foglalja össze, mindössze négy évvel a Római Szerződést követően.²⁶

Mindezek mellett, még hosszú fejlődési folyamat

telt el a Római Szerződés általános megfogalmazású szociálpolitikai fejezete és az 1972. évi párizsi csúcstalálkozó között. Ez utóbbi alkalmával az állam- és kormányfők kinyilvánították akaratukat, amelynek értelmében „ugyanakkora jelentőséget tulajdonítanak a szociális területen végrehajtandó cselekvésnek, mint a gazdasági és pénzügyi unió elérésének.”²⁷ A párizsi csúcstalálkozó eredményeképpen született meg 1974-ben a Szociális Akcióprogram, amely a foglalkoztatási helyzet, az élet és munkakörülmények javítása, valamint a szociális párbeszéd kialakítása tekintetében hozott alapvető koncepcionális változást. Az Akcióprogram a jelzett célok megvalósítása érdekében a tagállamokra a jogközelítés kötelezettségét róta.²⁸

A Szociális Akcióprogram meghirdetését követő időszakot – egészen 1980-ig – az európai munkajog egyik legtermékenyebb időszakának lehet minősíteni, ugyanis ebben az időszakban születtek meg azok a közösségi jogi normák, amelyek döntően meghatározták a munkajog fejlődésének irányát. Ezek sorába tartoznak az egyenlő bánásmóddal,²⁹ a technikai munkavédelemmel,³⁰ valamint a munkavállalók státusának, illetve szociális biztonságának védelmével összefüggő irányelvek.³¹ Ezt követően azonban – alapvetően a világgazdaságban bekövetkezett válság miatt – az EU munkajogában stagnálás állt be.³² Mégsem állítható ugyanakkor, hogy ebben a mintegy négy esztendő alatt ne történt volna semmi, amely a későbbi periódusok jogfejlődését megalapozta volna. 1980–83 között folyt vita a munkavállalókkal való konzultáció komplex struktúrájáról.³³ Ebben a tekintetben az alapozó ún. Vredeling-tervezet sem volt előzmény nélküli, hiszen már 1970-ben kialakította a Bizottság az európai társasági jogra vonatkozó elképzeléseit.³⁴ Ennek, valamint az ún. V. számú társasági irányelv körüli vitáknak sarkalatos pontja volt a munkavállalói participáció kérdése.³⁵ Ebben az időszakban születtek meg végezetül a részmunkaidőre, a határozott időtartamú foglalkoztatásra vonatkozó irányelvek javaslatai is,³⁶ valamint a munkaidő rövidítésére tett javaslat tervezete.³⁷

A szociálpolitikának és a munkajognak érdekes módon éppen az egységes piac megteremtésére való törekvés adott új fejlődési esélyt. Az egységes piac előkészítését tartalmazó bizottsági Fehér Könyv közel háromszáz irányelv megalkotását tűzte ki célul, 1992. december 31-i határidővel.³⁸ Az Egységes Európai Okmány (Single European Act) azon túl, hogy végrehajtotta az alapító szerződések revízióját, megteremtette a szociális tárgyú jogalkotás megfelelő döntési mechanizmusát azáltal, hogy a Tanács a belső piac működésével vagy a munkakörülmények fejlesztésével közvetlenül összefüggő szabályok közelítéséről ne egyhangúlag, hanem minősített

többséggel döntsön.³⁹ Az Okmány rendkívül jelentős volt az alapjogok elismerése tekintetében, amennyiben utalt az Európai Szociális Kartára. De ettől részben függetlenül is figyelemre méltó az Okmány preambuluma 3. bekezdése, amennyiben a tagállamok, hangsúlyozzák a közös fellépést a demokrácia érdekében az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságjogok Védelméről Szóló Európai Egyezményben részt vevő tagállamok alkotmányaira és törvényeire. Ennek során különösen a szabadság, az egyenlőség és a szociális igazságosság kerül előtérbe. Ekkor egészül ki a Római Szerződés – többek között – az eredeti 118a (jelenleg hatályos 138.) cikkely (2) bekezdése, amelynek értelmében a Tanács ... „az egyes tagállamokban meglévő feltételek és technikai szabályozások figyelembevételével irányelvek formájában minimális követelményeket határoz meg.”

Az alapjogok kiemelt státuszát egyértelművé tette a „Közösségi Karta a munkavállalók alapvető jogairól” című dokumentum, amelyet 1989 decemberében fogadtak el. Annak ellenére jelentős ez a dokumentum, hogy jogi természetét illetően alapvetően különbözik az 1961. évi Európai Szociális Kartától. A Közösségi Karta ugyanis jogi kötelező hatállyal nem rendelkezik, továbbá nem az Európai Közösség, hanem a Tanács alkotta meg.⁴⁰ A Közösségi Karta szerkezetét és tartalmát ugyan számos kritika érte,⁴¹ megjegyzendő azonban, hogy a korábbi dokumentumokhoz képest bizonyos újításokat tartalmazott. Ami az ún. individuális munkajog körébe tartozó jogokat, illetve alapjogokat⁴² illeti, újdonságnak számít a 4. cikkely, amennyiben először fogalmazták meg a foglalkozás szabad megválasztását és gyakorlását.⁴³ Hasonlóképpen új megfogalmazást kapott a tisztességes bér garantálása, amelynek értelmében a tagállamoknak biztosítaniuk kell a munkavállalók számára olyan méltányos bér megfizetését, amely megfelelő életszínvonal kialakítását teszi lehetővé.⁴⁴ Szintén először rögzítették az ingyenes munkaközvetítés intézményét, valamint európai szinten a heti pihenőidő és az éves fizetett szabadság harmonizációjának szükségességét.⁴⁵ A kollektív jogokat illetően kiemelkedő a kollektív szerződések kötőerejének rögzítése, nevezetesen a 9., a 12. és a 27. cikkelyekben. Először fogalmazták meg a munkaharc jogát akképpen, hogy a kollektív fellépések között helye van a sztrájk jogának, az adott tagállam jogszabályai vagy kollektív szerződesei keretei között.⁴⁶ Mélyreható következményei lettek a 17. cikkely rendelkezésének, amely végeredményben az Európai Üzemi Tanács jogpolitikai előképének minősül.

A Maastrichti Szerződés, továbbá a 14. számú jegyzőkönyv a szociálpolitikáról, valamint a Szociálpolitikai Megállapodás a Közösségi Kartához képest jogi természetüket tekintve annyiban jelentet-

tek változást, hogy az ún. elsődleges jogba tartoznak. Megjegyzendő azonban, hogy hatékonyságát jelentősen lerontotta Nagy-Britannia és Észak-Írország szembenállása, amelynek eredményeképpen nem volt alkalmazható minden tagállamra.⁴⁷ A Szociálpolitikai Megállapodásban egyébiránt az aláíró tizenegy tagállam célkitűzései a foglalkoztatás előmozdítása, az élet- és munkafeltételek javítása, megfelelő szociális védelem, szociális párbeszéd, a magas és tartós foglalkoztatási színvonalat biztosító emberi erőforrások fejlesztése és a kirekesztés elleni küzdelem volt.⁴⁸ E célok elérése érdekében a Közösség támogatja a tagállamok ez irányú törekvéseit, és irányelvek formájában minimum előírásokat fogalmaz meg, amelyek azonban nem tartalmazhatnak olyan rendelkezéseket, amelyek akadályozhatnák a kis- és középvállalkozások alapítását és fejlődését. Lényeges továbbá, hogy a Megállapodás kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a szociális partnerek közösségi szintű tanácskozásának, amelyek akár szerződéses kapcsolatokhoz is vezethet. Ezek végrehajtása vagy a szociális partnerek és a tagállamok saját előírásai és gyakorlata szerint, vagy az aláíró felek együttes kérésére, a Tanácsnak a Bizottság javaslatára meghozott határozata által történik. Mindazonáltal a hivatkozott 4. cikkely (2) bekezdéséhez fűzött nyilatkozat értelmében a végrehajtás első módzata nem foglalja magában a tagállamok kötelezettségét arra, hogy a megállapodásokat közvetlenül alkalmazzák, vagy azokra alkalmazási szabályokat dolgozzanak ki, vagy hatályos belső rendelkezéseiket a megállapodások végrehajtásának megkönnyítése érdekében módosítsák.

A munkajogban érvényesülő alapjogok szempontjából további jelentős dokumentumoknak minősülnek az 1993-ban kibocsátott „Fehér Könyv a növekedésről, a versenyképességről és a foglalkoztatásról”,⁴⁹ valamint a szintén 1993-ban megjelentetett „Zöld Könyv az európai szociálpolitikáról”,⁵⁰ és az 1994-ben megalkotott „Fehér Könyv az európai szociálpolitikáról”.⁵¹ Az 1993. évi Fehér Könyv rendkívül összetett tartalmú dokumentum, amelyet alapvetően a növekvő munkanélküliség elleni küzdelem érdekében bocsátottak ki.⁵² A Közösség a megoldást nem egyedül szociálpolitikai, illetve munkavállaló-védelmi intézmények erősítésével képzelte el, hanem – mint ahogyan a dokumentum címe is jelzi – a gazdasági és a szociálpolitikai intézkedések együttes alkalmazásával. Ebben a rendszerben a foglalkoztatás területén nagy szerepet szánunk a képzési, illetve szakképzési modellek kialakításának, a munkahelyteremtésnek, valamint a foglalkoztatás költségei csökkentésének. Mindezen célkitűzéseket változatos módszerekkel óhajtják elérni, azonban a szociálpolitikai megfontolások mindvégig szem

előtt maradnak. Az 1993. évi Zöld Könyv tulajdonképpen a következő évi Fehér Könyv megalapozó vitaanyagának is tekinthető, amennyiben a Bizottság javaslatai minden érdeklődő számára nyitottak voltak.⁵³ Az 1994-es Fehér Könyv tíz fejezetében határozta meg a közösség szociálpolitikai programját, amelyben az első számú prioritást a munkahely jelentette (Jobs – The top priority). E mellett a világszínvonalú munkaerő, valamint munkaerőpiaci követelmények kialakítása, az európai munkaerőpiac kiépítése, a nők és férfiak egyenlő megítélése, a szociális védelem bővítése, a közegészségügyi cselekvési programok beépítése, továbbá a szakszervezetek és a munkaadói szervezetek hatékonyabb bevonása, a nemzetközi együttműködés és a közösségi jog hatékonyabb alkalmazása szerepel a dokumentumban.

A szociálpolitika, így az alapjogok érvényesülésének újabb jelentős állomása az Amszterdami Szerződés volt 1997-ben. A Szerződés alapvető prioritása a foglalkoztatáspolitikai volt. Ezen túl a másik kiemelt cél az emberi jogok tisztelete.⁵⁴ A részletek ismertetésének mellőzésével hangsúlyozzuk, hogy az Amszterdami Szerződésnek – a vele szemben támasztott kritikai álláspontok ellenére – foglalkoztatáspolitikán és különösen az egyenlő megítélés alapjogának megfogalmazása révén, az egyes tagállamokban bekövetkezett belpolitikai változások hatásaként a munkajogi politikában kiemelkedő jelentősége van.

d) Az alapjogok meghatározásában és majdani érvényesülésében önálló fejezetet képez „Az Európai Unió Alapjogi Kartája”.⁵⁵ E Karta sem részesült egységes megítélésben alapvetően jogi természete és tartalma miatt.⁵⁶ A Karta ugyanis nem kötelező a tagállamok jogalkotása számára. Ennek ellenére a Parlament képviselői annak a véleményüknek adtak hangot, hogy a Kartában foglaltak mindenekelőtt az esetjog által fejtik ki hatásukat.⁵⁷ Maga a dokumentum Preambulumában hangsúlyozza hogy az Unió Európa népei kultúrájának, tradícióinak sokszínűsége, valamint a nemzeti identitás szem előtt tartásával kíván hozzájárulni a közös értékek magtartásához és fejlődéséhez. Ennek megfelelően nem érinti az államok autoritását nemzeti, regionális vagy éppen helyi szinteken. Az Unió ezért a kiegyensúlyozott és fenntartható fejlődés előmozdítására törekszik. A közös célok előmozdítása érdekében erősíteni kell a társadalmi haladást, amelynek egyik elengedhetetlen feltétele az alapjogok védelme. A dokumentum nyomatékosítja, hogy a Karta a szubszidiaritás elvének messzemenő figyelembevételével mellett nem állapít meg sem új feladatokat, sem új köteleességeket a közösség számára.⁵⁸ Ezzel összefüggésben mások kijelentették, hogy addig, amíg a Karta szövege ténylegesen nem funkcionál, legalábbis kétséges a Bírő-

ság ítéleteinél alapul venni.⁵⁹

Ami a Karta tartalmát illeti, többen annak a véleményüknek adtak hangot, hogy az egyenesen konstitucionális tartalommal rendelkezik, illetve egy leendő Európai Alkotmány meghatározott részeit képviseli. Mások ezzel szemben tartalmában a korábbi dokumentumokhoz képest semmi újat nem fedeztek fel. Az értékelő nyilatkozatokból nem derül ki egyértelműen, hogy a „legkisebb közös nevező”-ként aposztrofált kompromisszumos eredmény erénye vagy inkább gyengéje a Kartának. A tartalommal összefüggésben mindenesetre indokolt az egyes alapjogok korábbi közösségi jogi forrásainak az elemzése. A Római Szerződésen kívül⁶⁰ általában a már érintett Európai Emberi Jogi Konvenció, és a munkavállalók alapvető jogairól szóló Közösségi Karta rendelkezéseire alapoz a dokumentum, továbbá elég gyakori a Bíróság esetjogi gyakorlatának a feltüntetése.⁶¹ A Karta forrásait képezik továbbá a szociális ellátásra, valamint „Szolidaritás” címen elsősorban a munkavállalók védelmére vonatkozó jogok tekintetében az e tárgyakban született rendeletek és irányelvek. A források tekintetében kiemelendő, hogy a Karta kétszer hivatkozik a nemzeti alkotmányos hagyományokra⁶², nevezetesen a gondolat, a lelkiismeret- és a vallásszabadsághoz való jog (10. cikkely), valamint a képzéshez való jog (14. cikkely) esetében.

e) Az Unió ez irányú fejlődéstörténetének rövid vázlatát azért sem volt indokolatlan, mert sajátos összefüggéseket lehet felfedezni a közösségi jog és a nemzeti jog viszonylatában. Az alapjogok, de általában a munkavállaló státusát érintő közösségi jogi normák a minimális feltételeket, illetve követelményeket fogalmazzák meg. Talán a legkarakterisztikusabb példája ennek a politikának a munkaidő megszervezéséről szóló 93/104/EK irányelv.⁶³ Az irányelv – követve a 89/391/ keretirányelvet⁶⁴ – tipikusan minimumstandardokat tartalmaz, és ebből következően nem akadályozza meg a tagállamokat szigorúbb védelmi szabályok megalkotásában, amennyiben e nemzeti szabályok összeegyeztethetők a szerződéssel, különös tekintettel az áruk és a szolgáltatások szabad áramlására.⁶⁵ Az irányelv azonban „más irányban” is meglehetősen tág körű eltéréseket tesz lehetővé. Ebből a szempontból kiemelkedő jelentőségű az irányelv 16–17. cikkelye. A közösségi szabályozás értelmében az egyes tagállamok eltérhetnek a pihenőidők és a szünetek, valamint a munkaidő és a munkaidőkeret stb. szabályaitól „törvényi, rendeleti vagy közigazgatási rendelkezések, vagy kollektív szerződések vagy a két szakmai oldal között kötött megállapodások útján...” Lényeges továbbá, hogy meghatározott szabályoktól csak kollektív szerződés, illetve a két szakmai oldal között megkötött

tött megállapodás alapján lehetséges eltérés.

Ez a fajta derogációs technika azért figyelemre méltó, mert adott területeken – természetesen meghatározott korlátok között – kiemelkedő szerepet szán a kollektív megállapodásoknak. Mindebből adódóan egyáltalán nem közömbös egy adott belső nemzeti jog munkajogának jogforrási struktúrája. A következőkben arra a kérdésre kell választ találnunk, hogy a munkajog jogforrásának említett sajátossága mennyiben enged teret az alapjogok megállapodásos rögzítésének, pontosabban milyen lehetőség van adott esetben meghatározott flexibilitásra az alapjogok érvényesülése során.

III. Az alapjogok alkotmányi szabályozása; közvetlen vagy közvetett kötőerő

a) Az alapjogok szabályozásának meghatározó forrása az alkotmány – következik ez az alapjogok természetéből. Megjegyzendő azonban, hogy az egyes alkotmányok nem csupán alapjogokat szabályozhatnak, hanem egyéb, alkotmányos jogokat, amelyek azonban nem feltétlenül alapjogok. Kérdés tehát, hogy mely jogok minősülnek ún. alapvető jogoknak, alapjogoknak? Ez a probléma egyébiránt végigkíséri a jogok meghatározásának és elismerésének egész fejlődéstörténetét. Többen hangsúlyozták, hogy pl. a gazdasági és a szociális jogok tekintetében az Európai Szociális Karta megalkotásakor nem az volt a cél, hogy újabb jogok proklamációja történjék meg, hanem a már meglévők karakterizálása, hangsúlyozása került előtérbe.⁶⁶ Általában elmondható, hogy az alapjogok és az egyes alkotmányokban rögzített egyéb jogok közötti határ napjainkban meglehetősen képlékeny.⁶⁷ Az alapjogok lényegének meghatározásához kiindulópontként szolgálhat e jogok eredete és funkciója. Az alapjogok megjelenése – a jogok ilyen minősítése nélkül⁶⁸ – az emberi minőség és méltóság elismeréséhez kötődik.⁶⁹ Ebben a kontextusban az emberi méltóság az egyes egyénhez minden más tényezőtől függetlenül hozzátartozik, azaz az egyénhez nem mint a közösség, a társadalom tagjához, nem az emberiséghez, mint ilyenhez. Ez a tág értelmezés ugyanakkor önmagában nem fejezi ki az alapjogok védelmi funkcióját, és ennek megfelelően e jogok eredeti megfogalmazásukban az állam és az egyén viszonyára vonatkoztak. Az alapjogok így a tárgyi jog meghatározó részét képezik, és alapjául szolgálnak az alanyi jogok tartalmának.⁷⁰ Az állam és az egyén viszonylatában az alapjogok védelmi funkciója több vonatkozásban is értelmezhető. Az államnak egyrésztől tartózkod-

nia kell valamilyen magatartástól, másrésztől azonban jog arra nézve is, hogy az állam megtegyen valamit. Ez a felosztás a német irodalomban a „Rechte auf negative Handlungen”, vagy másképpen a szorosabb értelemben vett „Abwehrrechte”, valamint a „Rechte auf positive Handlungen”, vagy másképpen „Leistungsrechte” intézményeiben fogalmazódott meg.⁷¹

Az alapjogok egyik lényegi ismérve azok viszonylagos érinthetlensége. E megfogalmazás is sejteti, hogy e jogok ugyan nem abszolútak, azaz sem az érinthetlenséget, sem tartalmuk, illetve az általuk hordozott értékek tekintetében sem lehet az alapjogokat „lezárt, merev dogmáknak” tekinteni.⁷² Ez a probléma már átvezet az alapjogok hierarchiájának, kollíziójának, illetve korlátozásának problematikájához. Az alapjogok természetének meghatározásánál azonban azt kell megvizsgálni, hogy mely az a terület, amely viszont érinthetetlen. A német jogban ismert fogalom az alapjogok lényegi tartalma, illetve lényegi magja (Wesensgehalt, Wesenskern). Az alapjogok lényegi tartalmának jelentősége fejeződik ki – többek között – a német alaptörvény 19. cikkelye (2) bekezdésében, amennyiben e jogok lényeges tartalmát semmiképpen nem lehet érinteni.⁷³ A lényegi tartalom érinthetlensége utal azok eredetére, amennyiben maga az emberi méltóság, az emberi minőség is sérthetetlen, érinthetetlen.⁷⁴ Kérdés azonban, hogy az emberi méltósághoz mely jogok kapcsolódnak? Első megközelítésre úgy tűnik, hogy csupán a már említett ún. első generációs jogok tartoznak ebbe a körbe. A leírtaknak megfelelően – e jogok nem tekinthető merev dogmáknak, és ebből következően az alapjogok lényegi magja sem minősíthető minden időre érvényes állandó tartalmúnak, hanem amely olyan relatív fogalom, amelynek „mennyiségi és minőségi gyarapítása és formálása az emberiség önérdékűségén nyugvó folytonos feladata”.⁷⁵ Az alapjogok fejlődésében óriási szerepet játszott a II. világháborút követő általános nyugati demokratizálódási folyamat, a nemzetközi emberi jogi dokumentumok megjelenése, valamint a már érintett európai közösségi joganyag, illetve jogi szemlélet. Mindebből adódóan alapvető jogoknak, vagy egyszerűen alapjogoknak nevezték a legkülönbözőbb dokumentumokban az ún. második, illetve harmadik generációs jogokat is.

Az alapjogok kategorikus definiálásának nehézségei ellenére meghatározott, egymással összefüggő ismérvek rögzíthetők. Az egyik kritérium mindenképpen az, hogy az emberi közösség az érintett jogot egy adott fejlődési szinten levezethetőnek tartsa az emberi méltóságból, és ennek megfelelően e jog lényege megváltoztathatatlan legyen. Ehhez viszont a továbbiakban az is szükséges, hogy e jogot a kö-

zösség általánosan elfogadottnak ítélje meg,⁷⁶ valamint, hogy „állománya vagy tartalma” oly módon legyen precízen megfogalmazva, „hogy abból már kitűnjenek az adott alapjog lényegéhez szervesen tartozó speciális korlátok”.⁷⁷

b) Az alapjogok alkotmányi megfogalmazásánál a jogalkotóra óriási felelősség hárul. Ez már az alkotmányok szerkezeti felépítésénél is nyomon követhető. Így pl. a német alaptörvény – amely az I. fejezetében tárgyalja az alapjogokat – az 1. cikkely (3) bekezdése megfogalmazása szerint „az alábbi alapjogokról” szól.⁷⁸ Ebből egyrésztől az következik, hogy az I. fejezetben rögzített egyes jogok magától értetődően alapjogoknak minősülnek, másrésztől korántsem biztos, hogy csak az ott rögzített jogok minősülnek alapjogoknak. Jól tükrözi ezt a minősítési problémát a német irodalomban a „Grundrechte”, a „die grundrechtsgleichen Rechte”, valamint a „die grundrechtsähnlichen Rechte” felosztás, illetve az ehhez az osztályozáshoz kapcsolódó diszkusszió.⁷⁹ Megfigyelhető, hogy az egyes alkotmányokban az alapjogokról szóló fejezet mellett⁸⁰ számos olyan szabály található, amely az alapjogok érvényesülését intézményes eszközökkel biztosítja. Ezek egy része magára az államhatalmi szervek felépítésére és döntési mechanizmusára vonatkozik, míg mások eljárási jellegűek, amelyek lehetővé teszik az állampolgárok számára is az alapjogok megsértése esetén a közvetlen fellépést. (Ez utóbbival kapcsolatban megjegyezzük, hogy ez a lehetőség nem minden ország szabályozása által adott.)

Az alapjogok léte, elismerése és érvényesülése az elmúlt mintegy két évtizedben jelentős változáson ment keresztül, amelynek egyik jellemzője a már tradicionálisnak tekinthető alapjogok tartalmának gazdagodása, továbbá olyan új jogok kifejlődése, amelyek generalitásuk, egyre általánosabb elismertségük révén alapjogként funkcionálnak annak ellenére, hogy azzá nem minden alkotmányban nyertek eddig megfogalmazást.⁸¹

c) Ami a munkajogban érvényesülő alapjogokat illeti, az alkotmányokban rögzített alapjogok többsége érintett. A hazai alkotmányt vizsgálva, kiindulópontként szolgálhat az „Általános rendelkezések” keretei között elhelyezett 8. § (19 bekezdése, valamint a XII. fejezetben található 54. § (1) bekezdése. Az 1. § (1) bekezdése alapjogi institutionális szabályként is felfogható, amennyiben az állam elismeri „az ember sérthetetlen és alapvető jogait”. E helyütt az alkotmány tehát nem a benne rögzített jogok elismerését (tisztelőtben tartását és védelmét) rögzíti, hanem általában minden, az emberhez hozzátartozó sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapvető jogra kiterjeszti mindezt. Ehhez képest a (2) bekezdés tartalmi – belső, nemzeti jogi – korlátozást nem tartalmaz, hiszen „az

alapvető jogokra és kötelességekre vonatkozó szabályokat megállapító törvény e jogok lényeges tartalmát nem korlátozhatja. A (2) bekezdés tartalma az alábbiakat jelenti. Mivel az alkotmány általában elismeri az emberi jogokat, ezek tartalmát törvény megállapíthatja, függetlenül attól, hogy e jogok megfogalmazást nyertek az alkotmányban vagy sem, ugyanakkor nem korlátozhatja e jogok lényeges tartalmát. Ezzel összefüggésben feltehető a kérdés, hogy alkotmányi definíció esetleges hiányában mely ismérvek szolgálnak zsinórmértékül a lényeges tartalom korlátozásának elkerülésénél.

Eltelkintve az „Általános rendelkezések” fejezethez teljesen véletlenszerűen odaillesztett 4. §-tól, e fejezet egyes rendelkezései közvetlenül meghatározzák, illetve befolyásolják a munkajogi jogalkotás irányát. Ezek közül – már csak eltérő jogi természetük miatt is – először a 9. § (2) bekezdését indokolt érinteni. Ennek értelmében a vállalkozás joga és a gazdasági verseny szabadsága elismerésben és támogatásban részesül. Míg a vállalkozás joga alapjog – ezt több határozatában megerősítette az Alkotmánybíróság⁸² – addig a gazdasági verseny szabadsága önmagában nem alapjog, végeredményben olyan államcél, amely meghatározott alapjogok védelme révén érvényesül. A vállalkozás szabadsága lényegében a foglalkozás és a munkahely szabad megválasztásának, valamint a foglalkozás szabad gyakorlásának egyik részét képezi még akkor is, ha a magyar alkotmány 70/B. § (1) bekezdésének tartalmából és környezetéből olybá tűnik, hogy a jogalkotó e jogot a munkavállalókra fogalmazta meg (l. még alább). E jog gyakorlása a vállalkozás – azaz dogmatikailag az önálló munkát végzők – esetében a munkáltatói minőséghez is kapcsolódhat, míg a munkavállalók számára az ún. önállótlan (függő) munkavégzést jelenti.

A 9. § (2) bekezdése ebben a kontextusban több ponton kapcsolódik a tulajdonhoz való joghoz, amelyet a 13. § (1) bekezdésében rögzít az alkotmány. A vállalkozás tekintetében a tulajdonhoz való jog magában foglalja a vállalkozó általános rendelkezési szabadságát többek között a beruházás, a tevékenység meghatározása, a piacra lépés módja, intenzitása, a foglalkoztatottak száma stb. tekintetében.⁸³ Ehhez az alapjoghoz kapcsolódik a vállalkozó munkáltatói jogköre is. Ha ez a cselekvési szabadság igaz a vállalkozó/munkáltató oldalán, úgy hasonló súlyú státust kell biztosítani az önállótlan munkát végző munkavállaló számára is. Ez két módon érhető el. Az egyik a tulajdonhoz való alapjog bizonyos korlátozásával, továbbá a szociális jellegű alapjogok egyértelmű, pontos rögzítésével. Ami az elsőt illeti, az alkotmánybíróság alapos körütekintéssel vizsgálta a tulajdonhoz való jog korlátozásának alkotmányos kritériumait a

különböző tartalmú beadványok alapján.⁸⁴ Magáról a tulajdonról, illetve a tulajdon használatáról, ún. közösségi rendeltetéséről az alkotmány nem szól. Ebben a tekintetben példaértékű lehet a német alaptörvény 14. cikkelyének (1) bekezdése. Ennek értelmében a tulajdon kötelez. A tulajdon használatának egyúttal a közjót is szolgálnia kell.⁸⁵ E szabály tartalmáról, címzettségéről egy ideig vita volt a német alkotmányjogi irodalomban. Korábban ismeretes volt olyan értelmezés, amely a 14. cikkely (2) bekezdésében a tulajdonos számára közvetlen alkotmányos kötelességet vélt felfedezni (verfassungsmittelbare Pflichten des Eigentümers). Ez közelebbről azt jelentette, hogy e kötelesség külön konkretizáló törvény hiányában is fennáll, mert nemcsak a jogalkotót, hanem közvetlenül magát a tulajdonost is köti.⁸⁶ Ez a nézet követőkre nem talált, és az uralkodó álláspont szerint a hivatkozott rendelkezés elsősorban a jogalkotónak szolgál zsinórmértékül.⁸⁷ A tulajdon szociális kötöttsége Sozialbindung des Eigentums) más területen is kimutatható. A vállalkozó/tulajdonos rendelkezéseit általában két irányból befolyásolják a munkavállalók, illetve a munkavállalói érdekképviseleti szervek. Az egyik a tipikusan munkajogi – az üzemi alkotmányjog által szabályozott – befolyásolási lehetőség elsősorban azokban az országokban, ahol a kollektív munkajog ún. duális struktúrája fejlődött ki.⁸⁸ Ebben a relációban nem általában, illetve nem közvetlenül a vállalkozó rendelkezési jogának korlátozásáról van szó, hanem a vállalkozó munkáltatói minőségében meghozott bizonyos döntések befolyásolásáról. Ezzel szemben az ún. „unternehmerische Mitbestimmung” azt jelenti, hogy a munkavállalók képviselői a vállalkozások meghatározott jogi formáinál a társaságok vezető vagy ellenőrző testületeiben képesek befolyásolási jogaikat gyakorolni.⁸⁹ Lényeges azonban, hogy egyik befolyásolási lehetőség, illetve intézményrendszer nem jelentheti a tulajdonhoz kapcsolódó rendelkezési jog minőségi megváltoztatását, ugyanis e jogok nem érinthetik a tulajdonhoz való jog lényegi elemeit. Abban az esetben ugyanis, ha a mennyiségi korlátozáson túlmenően, hiányzik a tulajdonos/vállalkozó végső döntési joga, úgy a tulajdonhoz fűződő jogok lényege iktatódik ki.⁹⁰ Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó az a megállapítás, amely szerint, pl. a munkavállalói külső befolyás, de általában a privátautonómiát befolyásoló idegen hatás (Fremdbestimmung) nem egyedüli eszköze a tulajdon szociális kötöttségének, hiszen a szociális jogállamban a tulajdonnal való rendelkezés eredetében is szociális, azaz a döntéshozótól idegen tulajdoni szempontoknak esik részben áldozatul.⁹¹

d) A munkahely és a foglalkozás szabad megválasztásának és gyakorlásának joga sajátágosan ala-

kul a munkavállalók szemszögéből. Ezt az alapjogot korábban – és nemcsak a hazai irodalomban – az ún. munkához való joggal azonosították. Ezzel szemben találó az az állítás, hogy a munkához való jogként nevezett intézmény valójában alapelv. A szocialista gazdasági és politikai viszonyok között ez a „minden munkaképes állampolgár számára a munkavégzés lehetővé tétele” elvében fogalmazódott meg.⁹² E tétel képviselője szerint „ez az alapelv a társadalom ‘gazdasági szervezőjével’ szemben támasztja azt az elvárást, hogy minden munkaképes polgár tényleges és folyamatos munkavégzéséhez szükséges munkaalalmat teremtsen meg.”⁹³ Eltekintve az eltérő ideológiai közegtől, a foglalkozás és a munkahely szabad megválasztásának jogának realizálódása mind a mai napig érzékeny területe az alapjogok érvényesülésének. Többen rámutatnak arra, hogy amennyiben az alapjogok alkotmányi biztosítása ellenére a jogok érvényesítésének gazdasági feltételei hiányoznak, ún. nem védett alapjogokról, illetve szabadságokról van szó.⁹⁴ A jog címzettje ilyenkor tehet valamit vagy tartózkodhat valamitől, azonban magatartása az adott alapjoghoz rendelt egyéb normák által nem védett. Ebben az esetben sem beszélhetünk azonban tényleges védtelenségről, hiszen az alapjogot biztosító norma ellenében ható norma vagy magatartás alkotmányérintő. Ezzel szemben az ún. védett szabadság azáltal valósul meg, hogy a jogrend a címzett cselekvési lehetőségeit további normákkal védi.⁹⁵

A jelzett védettség nyomon követhető az egyes országok alkotmányaiban is. Az olasz alkotmány 4. cikkelyének (1) bekezdése értelmében „A Köztársaság elismeri minden állampolgár munkához való jogát és előmozdítja azokat a feltételeket, amelyek ténylegessé tehetik ezt a jogot.”⁹⁶ Az 1999. június 11-én elfogadott, és 2000. március 1-jén hatályba lépett finn alkotmány 18. cikkelyének (1) bekezdése szerint mindenkinek joga van megélhetését törvény által támogatott munkaviszonyban, szabad foglalkozás révén, illetve kereskedelmi tevékenység által szabad választása szerint biztosítani. Az állam felelősséget vállal a munkaerő támogatásáért. A (2) bekezdés értelmében az állam a munkához való jog érvényesülésének érdekében támogatja a munkajogviszony keretében folytatott munkát. A munkaképesség elősegítése érdekében a törvény biztosítja a szakképzést. Végezetül a (3) bekezdés kiemeli, hogy jogos indok nélkül senkit nem lehet munkahelyéről elbocsátani. A görög alkotmány 22. cikkelyének (1) bekezdése rögzíti, hogy a munka jog, és az állam védelme alatt áll, amely megteszi a szükséges intézkedéseket a teljes foglalkoztatottság eléréséért, valamint gondoskodik a városi és a mezőgazdaságból élő lakosság erkölcsi és anyagi előmeneteléről. A spanyol alkotmány III. fejezetében „A gazdaság- és szociálpo-

litika irányelvei” cím alatt az állam feladatainál határozza meg a gazdasági stabilizációs politika keretében – többek között – a teljes foglalkoztatás elérését szolgáló politika kiemelt kezelését. Ennek során külön rögzíti a szakmai képzéssel, illetve az átképzéssel kapcsolatos állami politika jelentőségét. Az ír alkotmány XIII. fejezete, szintén „A szociálpolitika irányelvei” cím alatt a 45. cikkelyben szól a szociálpolitikáról. Mindenekelőtt rögzíti, hogy az e cikkelyben megfogalmazott irányelvek betartásáért a Parlament felelős. Az államnak különösen annak biztosításáért kell meghatározott közvetlen politikát kialakítani, hogy mindenkinek érvényesüljön a joga saját megélhetését saját választása szerinti foglalkozás szerint biztosítani. Ennek érdekében – többek között – azt is állami feladattá teszi, hogy a tulajdon és az anyagi eszközök feletti elosztás feletti ellenőrzés a magánszemélyek és a különböző osztályok között a közjót a leghatékonyabban szolgálja. A holland alkotmány 19. cikkelye alapján elegendő munkahely biztosításáról az állam, illetve szervei gondoskodik. Minden holland állampolgárnak joga a szabad munkavállalás, a törvényi korlátozások sérelme nélkül.

A munkahely és a foglalkozás szabad választása jogának biztosítása, illetve e jog realizálása feltételeinek megteremtése megjelenik egyes volt szocialista ország alkotmányában is. A bolgár alkotmány 48. cikkelyének (1) bekezdése értelmében az állampolgároknak joguk van a munkához, amely jog gyakorlásához szükséges feltételek megteremtéséről az állam gondoskodik. A szlovén alkotmány 66. §-a röviden csak azt rögzíti, hogy az állam lehetőségeket teremt a foglalkoztatásra és a munkára, valamint biztosítja ezek törvényes védelmét.⁹⁷

Nyomatékosítjuk, hogy azokban az országokban, ahol a munkahely és a foglalkozás megválasztása rögzítése mellett az alkotmány kifejezetten nem rögzíti a munkahelyteremtés, illetve egyéb feltételek biztosításának állami feladatkénti megjelölését, nem biztos, hogy e jog védelem nélkül marad, azaz e jog érvényesülését a jogrend egyéb normák hozzárendelésével biztosíthatja. Abban az esetben viszont, ha a jogrend az alkotmány kifejezett rendelkezése ellenére nem védi az adott jogot, a jogalkotó alkotmányos kötelességét mulasztja el. Ebből a szempontból két probléma érintése indokolt. Elsőként kérdés, hogy miként minősíthetjük az államberendezkedés általános alkotmányos megjelölését. Másodikként az alkotmányos rendelkezések közvetlen, illetve közvetett kötőerejének vizsgálata szükséges. (Ez utóbbit az egyes alapjogok elemzését követően végezzük el.)

Az első problémát illetően hangsúlyozzuk, hogy a szociális állam, illetve a szociális jogállam megjelölés több ország alkotmányában jelen van.⁹⁸ Ezzel összefüggésben az uralkodó felfogás szerint, az adott

állam rendeltetését, mintegy célmeghatározását fejezi ki. Ebből következően az állam szociális rendeltetésének az alkotmány által a mindenkor hatályos jogrend egészére is meghatározó tényezőként kell hatnia. Ezen túl, a pozitív jog mellett a szociális jogállam – mint ilyen – egyben jogértelmezési alapelv is, amelynek értelmében, ha egy normának több interpretációja is lehetséges, mindenkor azt kell előnyben részesíteni, amely a partnerek közötti szociális kiegyenlítődést a legjobban szolgálja.⁹⁹

A magyar alkotmány 70/B. § (1) bekezdése szerint „A Magyar Köztársaságban mindenkinek joga van a munkához, a munka és a foglalkoztatás szabad megválasztásához.” Ennek az alapjognak a munkavállalói oldalon történő érvényesülése érdekes módon nem adott munkát az Alkotmánybíróságnak.¹⁰⁰ Más kontextusban – alapvetően a vállalkozás alapjogából levezetve – az Alkotmánybíróság rögzítette a munkához való alapjog negatív védelmi jogi jellegét. Ennek értelmében nincs senkinek igénye, peresíthető joga arra, hogy egy adott vállalkozást meghatározott jogi formában gyakoroljon, hanem az állam a vállalkozóvá válást nem akadályozhatja, úgy a munkához (foglalkozáshoz) való jog sem jelent adott munkahely betöltésére való jogot, de még azt sem jelenti, hogy az állam mindenkinek munkát biztosítson.¹⁰¹ Az Alkotmánybíróság a 327/B/1992. AB határozatában az alábbiakat nyomatékosítja. „A munka és a foglalkozás szabad megválasztásához való jognak, mint második generációs ún. gazdasági és szociális jognak a garanciái nem elsősorban az állami cselekvés korlátozására épített politikai és jogi természetű garanciák, hanem érvényesüléséhez politikai és társadalmi biztosítékokra van szükség: háttérben megfelelő gazdaság- és foglalkoztatáspolitikában, a munkahelyek teremtésében megnyilvánuló aktív cselekvési rendszer áll. Az államnak kötelessége e jog gyakorlásához szükséges feltételrendszer létrehozása, ennek konkrét meghatározása során azonban bár nem korlátlan, de nagyfokú szabadsággal rendelkezik.” Mindebből azonban – a kifejtetteknek megfelelően – nem következik, hogy az állam mindenkinek köteles munkát biztosítani.

Ami a munka és a foglalkozás szabad megválasztásának alapjogának védelmi jellegét illeti, az Alkotmánybíróság helyesen mutat rá arra, hogy „a vállalkozás joga nem abszolútizálható, és nem korlátozhatatlan...A vállalkozás joga annyit jelent – de annyit alkotmányos követelményként feltétlenül –, hogy az állam ne akadályozza meg, ne tegye lehetetlenné a vállalkozóvá válást.”¹⁰² Ez következik abból a tételből – hogy az alkotmány – a piacgazdaság deklarálásán túl – gazdaságpolitikailag semleges.¹⁰³ Olybá tűnik, hogy az Alkotmánybíróság az alkotmány semlegességét a munka és a foglalkozás szabad

megválasztása alapjogának munkajogi, munkavállalói aspektusára is alkalmazza. Egy helyütt – nevezetesen a 21/1994. (IV. 16.) AB határozatban – azonban érzékeli az Alkotmánybíróság a tárgyalt alapjog összetettségét. Az erre vonatkozó okfejtés a következő: „A munkához való jogtól mint alanyi jogtól meg kell különböztetni a munkához való jogot mint szociális jogot, s különösen annak intézményi oldalát, az állam kötelességét megfelelő foglalkoztatáspolitikára, munkahelyteremtésre stb.” Ebből mintha az következne, hogy a „munkához való jog”-ként aposztrofált a munka és a foglalkozás szabad megválasztásának alapjoga két részből áll. Az egyik „alanyi jogi értelemben” azt jelenti, hogy „abba mindenfajta foglalkozás, hivatás ‘munka’ megválasztásának és gyakorlásának szabadsága beletartozik.” Ezzel összefüggésben az Alkotmánybíróság arra mutat rá, hogy „ehhez képest mind az egyik aspektus, ti. a választási szabadság külön megnevezése a 70/B. §-ban, mind a vállalkozás kiemelése a 9. §-ban csupán ismétlés vagy részletező rendelkezés. Munka, foglalkozás, vállalkozás alanyi alapjogként nem különbözik egymástól.”¹⁰⁴ Ebben a relációban – az alkotmány gazdaságpolitikai semlegessége mellett – ez a jog valóban negatív védelmi alapjogként jellemezhető.¹⁰⁵

Mindenekelőtt kérdéses azonban, hogy a tárgyalt alapjog egyáltalán két részre osztható-e vagy sem. Másképpen kérdezve: egy adott alapjog minősíthető-e egyrésztől negatív védelmi jogként egy bizonyos megközelítésből, és megfogalmazható-e pozitív védelmi jogként egy másik nézőpontból? Továbbmenve: ha ez az alapjog kétféle minőségében is megjelenhet, az alkotmány hallgatása az alapjog szociális részéről azt jelenti, hogy nem minősíti védelemben, azaz ún. nem védett alapjogról van szó? Ha pedig a tárgyalt alapjog egységes, vajon nem részesül-e féoldalal védelemben?

Mindezeknek a kérdéseknek a felvetése nem csupán a tárgyalt alapjog szempontjából fontos, hanem a munkajog egészének a megítélése miatt is lényeges. Napjainkban tudományos és jogpolitikai vita zajlik arról, hogy a munkajog a szociális szféra joga-e inkább, vagy a gazdasági élet egyik fontos szegmense.¹⁰⁶ A munkajog ökonomizálása mellesleg időről időre felmerül annak függvényében, hogy a döntéshozónak a gazdaság élénkítése áll érdekében, adott esetben szemben a szociális megfontolásokkal.¹⁰⁷

Az alkotmány 2. § (1) bekezdése szerint „A Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam.” A 9. § (1) bekezdése rögzíti, hogy „Magyarország gazdasága olyan piacgazdaság, amelyben a köztulajdon és a magántulajdon egyenlő védelemben részesül.” A (2) bekezdés értelmében „A Magyar Köztársaság elismeri és támogatja a vállalkozás jogát és a gazdasági verseny szabadságát.” Ilyen

megfogalmazással nem találkozunk a 70/B. § (1) bekezdésében. Olybá tűnik tehát, hogy az alkotmány a munka és a foglalkozás szabad megválasztása és gyakorlása jogának két szegmensét – nevezetesen a vállalkozást, az önálló munka végzését és a függő, önállótlan munkavégzés lehetőségét – az állami beavatkozás eltérő szintjeinek a deklarálása által is különbözőképpen minősíti, és talán nem egynemű támogatásban és védelemben részesíti. Természetesen ezzel összefüggően ítélendő meg a vállalkozás szabadságának elhelyezése az alkotmányban. Ez a jog nem az alapjogi fejezetben kapott helyet, így ennek az objektív intézményvédelme is kétséges. Mindebből következően alapvetően jogalkotói elhatározás kérdése az, hogy az alkotmányos normarendelés kényszere nélkül megalkotja-e azokat a jogszabályokat, amelyekkel támogatja a munkavállalót a munka és a foglalkozás szabad megválasztásában és gyakorlásában. Ehhez képest nehezen értelmezhető a már elemzett 326/B/1992. AB határozatnak az a kitétele, amely szerint „az államnak kötelessége e jog gyakorlásához szükséges feltételrendszer létrehozása.”

e) A munkajogviszony tartalmát jellemző alá-főlérendeltség más alapjogokat is érint. Ebből a szempontból különösen figyelmet érdemel az 59. §, amely a jó hírnévhez, a magánlakás sérthetlenségéhez, valamint a magántitok és a személyes adatok védelméhez való jogot rögzíti. E jog realizálásához szükséges a megfelelő normák megalkotása, amelyeknek kapcsolódniuk kell általában a személyiségi jogok védelmét biztosító általános – magánjogi normákhoz.¹⁰⁸ Hasonlóan érintett jogokat tartalmaz a 60. és a 61. §§, nevezetesen a gondolat, a lelkiismeret a vallás szabadságát, továbbá a szabad véleménynyilvánítás jogát illetően. E szabadságok, illetve jogok érvényesülését illetően azonban differenciált normarendszer kialakítása indokolt. Példa erre a német jogban ismert Tendenzbetrieb, illetve a Tendenzunternehmen intézménye. Olyan vállalkozások minősülnek ilyennek, amelyek alapvetően és közvetlenül politikai, egyházi, karitatív, nevelési, tudományos vagy művészeti rendeltetésűek, ilyen célú tájékoztatást és véleményalakítást szolgálnak.¹⁰⁹ E vállalkozások tekintetében bizonyos individuális és kollektív alapjogok eltérő módon, bizonyos korlátozásokkal érvényesülnek az általános tényálláshoz képest. Ennek döntő oka az, hogy az alaptörvény e vállalkozásoknak tevékenységük rendeltetészerű ellátása érdekében meghatározott autonómiát biztosít.¹¹⁰ Lényeges, hogy ilyenkor egy adott alapjog korlátozása csak annyiban megengedett, amennyiben az feltétlenül és közvetlen összefüggésben áll az adott vállalkozás „tendenz” jellegével.¹¹¹ A munkavállaló számára korlátozást jelent a vállalkozás „tendenz” jellege a véleménynyilvánítási szabadság tekintetében is. Általában rögzíthető, hogy a munkavállalónak tartózkodnia kell minden

olyan megnyilvánulástól, amely a munkáltató érintett rendeltetésével ellentétes.¹¹²

Az egyenlő megítélés, illetve az egyenlő bánásmód elve és a munkajog kapcsolata akár külön téma is lehetne, hiszen a munkajogviszony tartalmát meghatározó alá-főlérendeltség, valamint a munkáltatónak a hatékonysághoz, a versenyképesség megtartásához fűződő érdeke számos alkalommal csábít bizonyos diszkriminatív intézkedések megtételére, vagy legalábbis az ilyen gyakorlat tűrésére. Általában elmondható, hogy az egyenlő bánásmód az Európai Unió jogában meglehetősen részletes, és napjainkra átfogó szabályozásban részesült. Megjegyzendő továbbá, hogy szintén a közösségi jog hatására az egyes tagállamok is kiemelt jelentőséget tulajdonítanak ennek az alapelvnek a realizálására.¹¹³

A munkajog viszonyrendszere befolyásolhatja az ún. harmadik generációs alapjogok érvényesülését, így többek között a gyermeket, a szülőket és a családot, illetve a fogyatékosokat megillető jogok emelhetők ki. A magyar alkotmány – több ország szabályozásához hasonlóan kiemelten kezeli e jogok érvényesítését, jelezve a külön norma hozzárendelésének szükségességét.¹¹⁴

f) Végezetül rendkívül fontosak a kollektív alapjogok realizálását szolgáló eszközök. Ebből a szempontból lényeges az alkotmány 66.§-a mellett a 70/C. §, amely külön is kiemeli, hogy mindenkinek joga van gazdasági és társadalmi érdekeinek védelme céljából másokkal együtt szervezetet alakítani vagy ahhoz csatlakozni. Ehhez képest feleslegesnek tűnik a „szakszervezetekre és egyéb érdekképviselőkre” vonatkozó külön rendelkezés a 4. §-ban.¹¹⁵ Többek között azért is, mert az általános egyesülési szabadság különös esetének alkotmányi szabályozása ellenére, „e különösség alkotmányjogi jellemzői nem kerültek sem az indítványokban felszínre, sem az alkotmánybírói határozatokban kidolgozásra.”¹¹⁶ Ennek talán az lehetett az egyik oka, hogy „a szakszervezetek Alkotmánybírói elöljáróinak túlnyomó része olyan korábbi előjogokért való utóvédharc, amelyek egyáltalán nem tartoznak a voltaképpeni szakszervezeti jogok közé.”¹¹⁷ Ebben a kontextusban érdemes elemezni az Mt. szakszervezetekre vonatkozó rendelkezéseit. Kérdés ugyanis, hogy az általános egyesülési jogból, valamint az alkotmány 4. §-tartalmából következik-e az Mt.-ben elhelyezett normák hozzárendelése, vagy egyéb megfontolások miatt maradt meg néhány korábbi előjog.

Az alkotmány 70/C. § (2) bekezdése külön is említi a sztrájkjogot, amelyet „az ezt szabályozó törvények keretei között lehet gyakorolni.” Ezzel összefüggésben megemlítendő, hogy a hazai alkotmány e jog biztosításával nem tér el az egyes európai országok hasonló tárgyú szabályozásától. A német alap-

törvény mintegy negatív módon közelít a munkaharc megítéléséhez. A 9. cikkely (3) bekezdése első mondatában elismeri mindenki jogát a munka- és gazdasági érdekeinek védelme és előmozdítása érdekében koalíciók alakítására, és második mondatában jogellenesnek minősít minden olyan megállapodást, amely ezt a jogot korlátozná. A vonatkozó rendelkezés harmadik mondata rögzíti, hogy az alaptörvény bizonyos korlátozó rendelkezései¹¹⁸ nem irányulhatnak olyan munkaharcok ellen, amelyeket az említett érdekek védelmében folytatnak. Az olasz alkotmány a 40. cikkelyében rendelkezik arról, hogy a sztrájkjogot az ezt szabályozó törvények keretei között lehet gyakorolni. A görög alkotmány 23. cikkely (2) bekezdése szerint a sztrájk jog, amelyet a törvények szerint megalakított szakszervezetek a munkavállalók általános gazdasági és munkavállalói érdekeinek védelme és előmozdítása céljából szerveznek. A portugál alkotmány 58. cikkelye is biztosítja a sztrájkhoz való jogot, s egyben tiltja a lock-out alkalmazását. Végezetül meglehetősen terjedelmes szabályozást tartalmaz a török alkotmány 54. cikkelye. Általában elmondható, hogy a munkaharc jogi elismerése egyaránt tartalmaz jogi-dogmatikai és tényleges hatalmi megfontolásokat is. Az előbbi az önrendelkezés jogának konzekvens végiggondolását jelenti, nevezetesen a közösségek autonóm szabályozásának biztosítását, amelynek meghatározott rendeltetéssel része bizonyos nyomásgyakorló eszközök igénybevétele.¹¹⁹

g) Az alkotmányban rögzített alapjogok érvényesülésével összefüggésben befejezésképpen az ún. közvetlen versus közvetett kötődő problematikáját kell érintenünk, amely – legalábbis Európában – elsősorban a német alaptörvény értelmezése körében merült fel, de más országok alkotmányjogában is megtalálható. A probléma lényege abban összegezhető, hogy az alapjogok csak az állam (valamint egyéb pl. önkormányzati szervek) és az állampolgárok relációjában érvényesül, vagy hatása kiterjed-e az állampolgárok (illetve általában a magánjog alanyai) közötti viszonyra is. Másképpen fogalmazva a tisztán a magánjog által meghatározott viszonyokban is éreztetik-e hatásukat az alapjogok vagy sem.¹²⁰ Az alapjogoknak a polgári jogi viszonyokra kiterjedő hatályát egyesek tagadják,¹²¹ mások elismerik, azonban ez utóbbi esetben is kérdés, hogy milyen módon befolyásolja az alapvetően közjogi eredetű intézményrendszer a magánjog kategóriáit.¹²² A német jogban az első vitatott eset a férfiak és a nők egyenlő díjazásával kapcsolatban merült fel. *Nipperdey* – aki abban az időben a Szövetségi Munkaügyi Bíróság (BAG) elnöke volt – kifejtette: „az az alapjog, amelynek értelmében azonos teljesítés esetén a nőnek és a férfinak egyenlő díjazás

jár, az alaptörvény 3. cikkelye értelmében az alaptörvény hatályba lépése óta a jogalkotást, a végrehajtást és a jogalkalmazást, a tarifaszervezeteket, az üzemi megállapodásokat és a munkaszerződéseket köti, mint kötelező alkotmányjogi norma.”¹²³ Annak ellenére, hogy *Nipperdey* csak a 3. cikkely tekintetében fogalmazta meg a közvetlen hatály teóriáját, azonnal felmerült a kérdés általános vonatkozásban is. A Bundesgerichtshof 1954-ben hozott határozatában az alaptörvény 1. és 2. cikkelyét általános személyiségi jogként ismerte el, majd 1958-ban rögzítette, hogy az említett két cikkely a személyiség minden olyan területeit közvetlenül védi, amelyek az egyén szabad és saját felelősségen alapuló önrendelkezéséhez hozzátartoznak. Továbbá, ezen területeknek a megóvása és a jogosulatlan behatolás megakadályozása olyan jogi parancs, amely magából az alaptörvényből következik.¹²⁴ Ebben a kontextusban, ha a magánjogi jogügylet alapjogi normát sért minden további, közbenső lépés beiktatása nélkül semmis: következik ez az alapjogok abszolút hatályából.¹²⁵ Ennek a teóriának számos ellenzője volt,¹²⁶ és az ún. közvetett hatály elméletét támasztotta alá a Szövetségi Alkotmánybíróság *Lüth-határozata* 1958-ban.¹²⁷ Ebben a határozatban az Alkotmánybíróság rögzítette, hogy az alapjogok elsősorban az állampolgárok védelmét szolgálják az állammal szemben. Az alapjogok alkotmányi meghatározása ugyanakkor olyan objektív értékrendet képvisel, amely a jog minden területére érvényes. A polgári jogban az alkotmány tartalma közvetetten fejt ki hatását. Az alkotmány mindenekelőtt kötelező karakterű rendelkezései által érvényesül, és így a generális klauzulák értelmezésénél is támpontot ad a bírónak.

Az említett generálklauzulákkal kapcsolatban tanulságos *Gamillscheg* okfejtése. Álláspontja szerint az alapjogok közelebbi meghatározása elsősorban a törvény feladata. Ahol ez megtörténik, és a törvényi szabályozás tartalma egyértelmű, ott az alapjogok lényegétől eltérő megfontolásokon alapuló mérlegelésre, illetve döntésre nincs lehetőség. További támpontul szolgálhatnak a generálklauzulák, de csak annyiban, amennyiben a bírónak lehetősége van az egyes, egymással szembenálló érdekeket, illetve alapjogokat az alkotmány alapján mérlegelni, összevetni.¹²⁸ *Dürig* álláspontjára utalva kifejti, hogy az alapjogok történeti rendeltetése az egyén védelme az állammal szemben. Az alapjogok közvetlen és „látatlanul történő” átültetése a magánjog világába egyben azt jelentené, hogy az államnak teljes szabadságában állna akadálytalanul beavatkozni az egymás mellé rendelt személyek között fennálló magánjogi viszonyokba, és amennyiben ez az állam számára elengedhetetlen, ezektől a magánjogi elvektől tetszés szerint eltérni.¹²⁹ Az alapjogoknak ezzel szemben ép-

pen az a feladatuk, hogy a klauzulákat, megfelelő értékek mentén tartalommal töltse ki. Hangsúlyozandó azonban, hogy ebben a folyamatban elsősorban a konkrét törvényi normáknak van megalapozó jelentőségük, gyakorlatilag általuk teljesedik ki az említett „hozzárendelt norma” intézménye.

A közvetlen versus közvetett hatály problémájával kapcsolatban megjegyzendő, hogy egyes vélemények szerint az alapjogoknak, illetve az ezekhez kötött állami beavatkozásnak mintegy megosztott hatása van az alapjogok magánjogi érvényesülésére. Schwabe álláspontja szerint abban az esetben ha az alkotmány értelmében a szabadságjogok korlátozása tekintetében tilalom vagy felhatalmazás létezik, az alapjogok hatása közvetlenül levezethető az alaptörvény 1. cikkelyének (3) bekezdéséből. Amennyiben a magánjog, amely a polgárok jogügyleteit szabályozza, léteznie kell konkrét jogszabályi rendelkezéseknek, amelyek a bírónak támpontul szolgálhat a mérlegelésnél. Schwabe értelmezésében nem az ún. „Drittwirkung”, hanem a közvetlen „Grundrechtsbindung” intézményéről van szó, a jogalkotás és a jogalkalmazás tekintetében.¹³⁰

A részletek mellőzésével utalunk arra¹³¹, hogy a közvetlen vagy horizontális hatály megítélése jelentős mértékben függött a német felfogás és gyakorlat alakulásától. Az alapjogok hatása a magánjogi viszonyokra sehol nem képezi vita tárgyát. A hatás milyenségét illetően általában elmondható, hogy egyre inkább a közvetett hatás érvényesül, azaz az alapjogok az államot kötik megfelelő szervein és jogszabályain keresztül.¹³² Az alapjogok közvetett hatályának érvényesülése független attól, hogy az egyes alkotmányokban erre nézve kifejezett rendelkezés található-e vagy sem.

A magyar jogban újabban Lábady Tamás érintette ezt a kérdést a magánjog forrásai elemzésének keretei között.¹³³ Több alapozó munkára támaszkodva¹³⁴ fejti ki álláspontját, amelynek értelmében „a gazdasági élet alapjai tekintetében (piacgazdaság, vállalkozás szabadsága, a tulajdon egyenjogúsága és egyenlő védelme stb.) az új elveket, tételeket már az Alkotmány mondja ki, és nem a Ptk-ra vár az a feladat, hogy az új gazdasági rendszer alapvető, politikai természetű szabályait megalkossa. Így a magánjog alapvető valószínű forrása lett az Alkotmány...”¹³⁵ Nézete szerint „az Alkotmány nemcsak ‘háttér-jogforrása’ a polgári jognak, vagyis nemcsak közvetett, ‘indirekt’ forrás abban az értelemben, hogy a polgári jogszabályoknak szigorú összhangban kell lenniük az Alkotmánnyal, illetőleg az Alkotmány fogalmi kultúrájának és egész értékrendjének át kell hatnia a teljes magánjogot, hanem az közvetlen, direkt módon is jogforrás.” Lábady az alkotmány direkt jogforrás

jellegének alátámasztására utal az Alkotmánybíróság több határozatára is. Ezek közül érdemes röviden elemezni az ún. abortuszhatározatot.¹³⁶ E határozat egyik része foglalkozott a már egyéb vonatkozásokban tárgyalt munkavégzési kötelességet, és ezzel kapcsolatban a munkáltató utasításához való kötöttségét, valamint a lelkiismereti szabadság összefüggéseit. Az alkotmánybíróság hangsúlyozta, hogy az abortuszt lelkiismereti okok miatt ellenzők mentesítésére a terhesség-megszakítással kapcsolatos munkaköri kötelességük alól semmilyen jogszabály nem írt elő jogalkotási feladatot. A törvényhozónak nem kötelessége, hogy minden élethelyzetre külön garanciális szabályokat állapítson meg. Az alkotmánybíróság álláspontja szerint „a lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvényben lefektetett általános garanciákkal a törvényhozó eleget tett az Alkotmány 60. §-ára vonatkozó, általánosságban is megfogalmazható ‘végrehajtási’ kötelezettségének. Miután az alkotmánybíróság felhívja a figyelmet az alternatív lehetőségek megteremtésének szükségességére, rögzíti, hogy „az abortuszt ellenző orvosokkal kapcsolatban az állam eleget tesz a lelkiismereti szabadság jogából folyó kötelezettségének, ha a munkajogi kötelesség alól lehetővé teszi a mentesülést, vagy ha lehetővé teszi olyan munkahelyek létesítését, ahol a nőgyógyász nem kénytelen meggyőződése ellenére abortuszt végezni.” A határozat utal az akkor hatályos Mt. 34. §-ára, amelynek értelmében a munkavállaló nem köteles azokat a munkáltatói utasításokat teljesíteni, amelyek – többek között – érdekeit védő jogszabályba ütközik. Az alkotmánybíróság talán ezt a helyzetet akként minősíti, hogy „az utasításnak megfelelő munkavégzés törvényi kötelessége tehát már ezen a meglehetősen alacsony gáton megtörik.” Lényeges továbbá, hogy a munkahelyi előjáró hatalmát a jog nem helyezheti az alapjogok elé, pontosabban azok érvényesülésének nem lehet gátja. Az alkotmánybíróság szerint az utasításmegtagadás alapvetően bírói jogvédelem alatt áll, amely abban az esetben is fennállna, ha az Mt. nem teremtené meg a hivatkozási alapot. Ez az állítás is helytálló a lelkiismereti és vallásszabadságról szóló 1990. évi IV. törvény fényében. Ugyanis e törvény alapján – mint ahogyan ezt a későbbiekben az alkotmánybíróság részletesen kifejtette¹³⁷ – a lelkiismereti szabadság érvényesülésének biztosításához pozitív cselekvésben álló állami kötelesség szükséges: az államnak az egyéni meggyőződés szabad kialakulása és a tudatos választás lehetőségét kell biztosítania.¹³⁸

Mindebből következően álláspontom szerint annak ellenére, hogy az alkotmány jogforrási értéke, és az alapjogok horizontális hatása a magyar jogban sem vitatható, az alapjogok közvetlen hatályáról nem beszélhetünk. Az alapjogok elsősorban az állam ak-

tív vagy passzív magatartását igénylik az alapjogok érvényesüléséhez, amely éppen a szociális jogok tekintetében igénylik a már említett „hozzárendelt normák” kialakítását. A következőkben azt vizsgáljuk, hogy a munkajogi törvényi források milyen változáson mentek keresztül az elmúlt évtizedekben, és milyen szemlélet jellemzi e normákat az alapjogok érvényesülésének elősegítése tekintetében.

Jegyzetek

¹ Junker, Abbo: Grundkurs Arbeitsrecht. C. H. Beck, München 2001. 40–41. o.; Rüthers, Bernd (Hrsg.): Arbeitsrecht und politisches System, Lang Verlag, Frankfurt a. M., 1972. 40–44. o.

² Az irodalomban uralkodónak tekinthető álláspont szerint a munkajog forrásai: legal and contractual sources. Ld. Bercusson, Brian: Fundamental Social and Economic Rights in the European Community [in Cassese, Antonio – Andrew Chapman – Joseph Weiler (eds.): Human Rights and European Community: Methods of Protection,] Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden 1999. 208. o.

³ A kollektív szerződés jogi természetéről. L. Wedderburn Lord – Sciarra, Silvana: Collective Bargaining as Agreement and as Law: Neo-Contractualist and Neo-Corporatist Tendencies of our Age. [In: Pizzorusso, Alessandro – Capotorti, Francesco (eds): Law in the making: a comparative survey.] Springer, Berlin 1988; Zöllner, Wolfgang: Die Rechtsnatur der Tarifnormen nach deutschem Recht. Manzsche Verlag, Wien, 1966; Despax, Michel – Rojot, Jean: Labour law in France. Kluwer, Deventer 1987; Durand, Paul: Le dualisme de la convention collective de travail. Rev. trim. dr. civ. 1939.

⁴ Ennek a beépülésnek tünete az Mt. 13. §-a, amely „a munkaviszonyra vonatkozó szabályok” alcím alatt tárgyalja a jogi szabályozás és a kollektív szerződésen alapuló szabályozás egymáshoz való viszonyát.

⁵ Figyelemre méltó Junker megállapítása. Álláspontja szerint (a német jogban) a diszpozitív szabályozás a munkajogban egyre inkább kivételnek számít. L. Junker i.m. 41. o.

⁶ L. erről részletesen Kiss György: Munkajog. Osiris, Budapest 2000. 46–49. o.

⁷ L. Rogowski, Ralf – Ton Wilthagen (eds.): Reflexive Labour Law. Kluwer, Deventer 1994. 3. o.

⁸ L. erről részletesen Deakin, Simon–Morris, Gillian: Labour Law. Butterworths, London 1998. 39–56. o.; Dickens, Linda: Deregulation and Employments Rights in Great Britain. (In: Rogowski, Ralf: Reflexive...i.m.) 247. o.

⁹ A kollektív szerződés rendeltetésének megítéléséről ld. többek között: Däubler, Wolfgang: Tarifvertragsrecht, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden 1993; Zöllner, Wolfgang: Die Rechtsnatur...i.m.; Chalaron, Yves: Conventions et accord collectifs. (In: Juris-Classeur du travail, traité), Paris 1983; Dalloz; uő: Négotiation net accords collectifs d'entreprise. Litec, Paris, 1990; Shauchard, Jean-Pierre: Convention et accord collectifs de travail. Droit de la négociation collective. Dalloz, Paris, 1988; Morris, Gillian – Archer Timothy j.: Collective Labour Law. hart Publishing, Oxford 2000; Chamberlain, Neil–Kuhn, James: Collective bargaining, McGraw-Hill Book Company, New York 1986

¹⁰ L. erről többek között Richardi, Reinhard: Kollektivgewalt und Individualwille bei der Gestaltung des Arbeitsverhältnisses. C. H. Beck, München 1964; Rivero Jean–Savatier Jean: Droit du travail. Presses Universitaires de Franes, Paris 1986; Rideout, Roger: Principles of Labour Law. Sweet&Maxwell, London 1989. stb.

¹¹ Az alapjogok osztályozásáról l. Neal, Alan (dir.):

Fundamental Social Rights at Work in the European Community (The European Association of Labour Court Judges). Ashgate, Aldershot 1999. 11–12. o.

¹² Plander, Harro: Arbeitsrecht: Instrument zur Verwirklichung von Grundrechten der Arbeitnehmer. (In: FS für Albert Gnade) Bund Verlag, Köln 1992. 80. o.

¹³ Birk, Rolf: Die arbeitsrechtliche Leitungsmacht. Carl Heymanns Verlag, Köln 1973; Böttner, Walter: Das Direktionsrecht des Arbeitgebers. Elwert, Marburg 1971

¹⁴ Nielsen, Ruth: Employers' prerogatives: in a European and Nordic perspective. Handelshojkolens Forlag, Copenhagen 1996

¹⁵ Plander, Harro: Arbeitsrecht...i.m. 80–84. o.

¹⁶ L. erről részletesen Román László: A munkáltatói utasítási jog alapproblémái. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1972; uő: A munkáltatói utasítás érvényessége és hatályossága. Akadémiai Kiadó, Budapest 1977

¹⁷ Neal, Alan: Fundamental...i.m. 11–12. o.

¹⁸ L. erről részletesen Leary, Virginia: The Paradox of Workers' Rights as Human Rights. [In: Compa, Lance – Diamond, Stephen (ed.): Human Rights, Labour Rights, and International Trade] PENN, Philadelphia 1966. 23–27. o.

¹⁹ Az alapjogok érvényesülésének szintjeiről ld: Richardi, Reinhard: Prinzipien de Grundrechtsschutzes im Arbeitsverhältnis nach deutschem Recht. (In: Arbeit, Recht und Gesellschaft, FS Walter Schwarz) Manzsche Verlag, Wien 1991. 781–800. o.

²⁰ Ebben a témakörben alapvető monográfiának számít a már említett Richardi, Reinhard: Kollektivgewalt...i.m.

²¹ Ehhez adalékként l. Kiss György: Az egyéni és a kollektív akaratképzés dogmatikája és politikája a munkajogban az alapjogok tükrében. Jogtudományi Közöny 2002. 8–9. sz. 325–334. o.

²² Az alapjogok osztályozásáról és kollíziójuk feloldásáról. ld. Alexy, Robert: Theorie der Grundrechte. Suhrkamp, Frankfurt a. M., 1996; Borowsky, Martin: Grundrechte als Prinzipien. Nomos, Baden-Baden, 1998; Luhman, Niklas: Grundrechte als Institution. Duncker&Humblot, 4. Aufl., Berlin 1999; Böckenförde, Ernst-Wolfgang: Grundrechtstheorie und Grundrechtsinterpretation. NJW 1974. 1529–1538. o.

²³ A Konvencióról l. részletesen, The European Convention on Human Rights at 50, In: Human rights information bulletin. Council of Europe, December 2000; Ewing, K. D.: The Human Rights Act and Labour Law. Industrial Labour Journal 1998/4.; Buxton, Richard: The Human Rights Act and Private Law. The Law Quarterly Review

²⁴ L. Ewing, K. D.: The Human Rights Act...276–277. o.

²⁵ A Kartáról l. részletesen Gyulavári Tamás–Könczei György: Európai szociális jog. Osiris, Budapest 2000. 196–206. o.

²⁶ Az Európai Szociális Kartával összefüggésben l. Samuel, Lenia: Fundamental Social Rights. Case Law of the European Social Charter. Council of Europe, Strasbourg 1997

²⁷ L. a folyamat elemzését Bercusson, Brian: European Labour Law. Butterworths, London 1996. 5–26., 43–64. o.; Krimphove, Dieter: Europäisches Arbeitsrecht. Vahlen, München 1996. 10–14. o.; Barnard, Catherine: EC Employment Law. Oxford University Press, Oxford 2000. 1–8. o.; Burrows, Noreen–Mair, Jane: European Social Law. John Wiley&Sons, Chichester 1996. 3–8. o.; Rodière, Pierre: Droit social de l'Union Européenne. L.G.D.J., Paris 1998. 52–88. o.

²⁸ Krimphove, Dieter: Europäisches...i.m. 13. 14. o.

²⁹ L. a Tanács 1975. február 10-i 75/117/EGK irányelvét a tagállamoknak a férfiak és a nők egyenlő bérezése elvének alkalmazására vonatkozó jogszabályainak közelítéséről; az 1976 február 9-i 76/207/EGK irányelvet a férfiak és a nők közötti egyenlő bánásmód elvének a munkához, a szakképzéshez, a szakmai előmenetelhez jutás, valamint a munkafeltételek terén érvényesített végrehajtásáról; az 1978. december 19-i 79/7/EGK irányelvet a férfiak és a nők közötti egyenlő

bánásmód fokozatos érvényesítéséről a szociális biztonság területén. Az irányelvek részletes elemzését I. Gyulavári Tamás: Az egyenlő bánásmód elvének dogmatikai és gyakorlati jelentősége. [In: Kiss György (szerk.): Az Európai Unió munkajoga. Osiris, Budapest 2001] 57–88. o.

³⁰ L. a Tanács 1977. június 25-i 77/578/EGK irányelvét a jogszabályok és igazgatási előírások közelítéséről a munkahe-lyeken alkalmazandó biztonsági jelekkel összefüggésben; az 1980. november 27-i 80/1107/EGK irányelvet a kémiai, fizi- kai és biológiai kockázatnak kitett munkavállalók védelméről. Az irányelvek elemzését I. Lantos Géza-Páva Hanna: Mun- kahelyi egészség- és biztonságvédelem. [In: Gyulavári Tamás (szerk.): Az Európai Unió szociális dimenziója. SZCSM, Bu- dapest 1999] 247–275. o.

³¹ L. a Tanács 1975. július 25-i 75/129/EGK irányelvét a tagállamok jogszabályainak összehangolásáról a csoportos létszámcsökkentés esetén; az 1977. február 14-i 77/187/EGK irányelvet a munkavállalók jogainak a vállalatok, üzemek vagy vállalatrészek, üzemszerek átruházása esetén történő megóvásáról; az 1980. október 20-i 80/987/EGK irányelvet a munkáltatók fizetésektelensége esetén a munkavállalók védelmére vonatkozó tagállami jogszabályok közelítéséről. Az irányelvek elemzését I. Berke Gyula: A munkavállalói jog- gok védelme a munkáltató személyében bekövetkező vál- tozások esetén [In: Kiss György (szerk.): Az Európai Unió munkajoga...i.m.] 223–269. o.; Kiss György: A munkavállá- lói jogok védelme csoportos létszámcsökkentés esetén. Uő: A munkavállalói jogok védelme a munkáltató fizetésektel- enséges esetén. [In: Kiss György (szerk.): Az Európai Unió munkajoga...i.m.] 171–222.; 270–315. o.

³² Hepple, Bob: The Crisis in EEC Labour Law. *Industrial Law Journal*, 16 (1987) 77–87. o.

³³ L. erről többek között Blanpain, Roger: The Vredeling Proposal: information and consultation of employees in multinational enterprises. Kluwer, Deventer 1983

³⁴ Az ún. European Company Statute, illetve a Societas Europea intézményéről I. Wenz, Martin: Die Societas Europea. (SE) Duncker&Humblot, Berlin 1993; Schwarz, Günter Christian: Europäisches Gesellschaftsrecht. Nomos, Baden-Baden 2000; Habersack, Mathias. Europäisches Gesellschaftsrecht. Beck, München 1999; Group of Experts "European Systems of Worker Involvement": Group of Experts "European Systems of Worker Involvement" with regard to the European Company Statute and the other pending proposals: final report, Office of Official Publications of the European Communities. Luxembourg 1997; Xuereb, Peter: The harmonisation of company law in the European Community. Dartmouth, London 1992; Blanpain, Roger: Workers' participation in the European company. Kluwer, Deventer 1977

³⁵ L. Berke Gyula: Az Európai Üzemi Tanács és a mun- kavállalók tájékoztatáshoz való joga. [In: Kiss György (szerk.) Az Európai Unió munkajoga ... i.m.] 509–511. o.

³⁶ L. erről részletesen Bankó Zoltán: Az atipikus foglalkoztatási formákra vonatkozó rendelkezések. [In: Kiss György (szerk.). Az Európai Unió munkajoga ... i.m.] 409–468. o.

³⁷ Mindennek ellenére a munkajogi közösségi jogalkotás, de általában a közösségi munkajog fejlődésére inkább a stag- nálás volt jellemző, amelyet jól tükröz a Bizottság értékelése az ún. középtávú szociális akcióprogramról. L. Conclusion of the Council of 22 June 1984 concerning a Community medium- term social action programme. OJ C 175 04/07/1984.

³⁸ Elemzését I. Gyulavári Tamás (szerk.): Az Európai Unió szociális dimenziója... i.m. 26–28. o.

³⁹ Ennek értékelését I. Gyulavári Tamás (szerk.): Az Eu- rópai Unió szociális dimenziója... i.m. 27. o.

⁴⁰ A Közösségi Karta részletes elemzését I. Gyulavári Tamás – Kőnczei György: Európai szociális... i.m. 41–48. o.

⁴¹ L. többek között Blanpain, Rogers–Hepple, Bob–

Sciara, Silvana–Weiss, Manfred: Fundamental Social Rights: Proposals for the European Union. Peeters, Leuven 1996

⁴² Az alapjogok megkülönböztető ismérveiről I. Bercusson, Brian: Fundamental and Economic Rights ...i.m.

⁴³ Az angol szöveg szerint „...free to choose and engage”, míg a német fogalmazás szerint „...freie Wahl und Ausübung”. Elemzését I. Krimphove, Dieter: Europäisches... i.m. 21. o.

⁴⁴ A munkabérek megállapításának, illetve meghatáro- zásának egyes módszereiről I. Nagy László: A munkabérek jogi szabályozása a piacgazdaságokban. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1993

⁴⁵ Krimphove, Dieter: Europäisches... i.m. 22. o.

⁴⁶ Elemzését I. Krimphove, Dieter: Europäisches...i.m. 22. o.

⁴⁷ Elemzését I. Gyulavári Tamás (szerk.): Az Európai Unió szociális dimenziója ... i.m. 35–36. o.

⁴⁸ L. Szociálpolitikai Megállapodás 1. cikkely.

⁴⁹ White Paper on growth, competitiveness, and employment: The challenges and ways forward into the 21st century COM (93) 700 final.

⁵⁰ Green Paper on European Social Policy COM (93) 551 final.

⁵¹ White Paper: European social policy – a way forward the Union COM (94) 333 final.

⁵² Why this White Paper? The one and only reason is unemployment.

⁵³ Gyulavári Tamás (szerk.): Az Európai Unió szociá- lis dimenziója...i.m. 42. o.

⁵⁴ L. erről Gyulavári Tamás–Kőnczei György: Európai szociális jog... i.m. 68. o.

⁵⁵ Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000/C 364/01).

⁵⁶ Elemzését I. Feus, Kim (ed.): The EU charter of fundamental rights: text and commentaries. FTER, London, 2000

⁵⁷ „The Charter will come to prevail by case law, even if it is not of a legally binding nature”. (Members of the European Parliament, 14 November 2000)

⁵⁸ Kifejező Tony Blair nyilatkozata. „The Charter is simply a statement of policy and the United Kingdom is not the only Member State to oppose something of a binding legal nature”.

⁵⁹ Így pl. Pervenche Barrés, a Parlament szocialista képviselője.

⁶⁰ Beleértve az Amszterdami Szerződés általi módosít- ásokat is.

⁶¹ A személyes adatok védelméhez való jog (8. cikkely), a véleménynyilvánítási és az információs szabadsághoz való jog (11. cikkely), a foglalkozás szabad megválasztásához és gyakorlásához való jog (15. cikkely), a vállalkozás szabadsá- gához való jog (16. cikkely), a tulajdonhoz való jog (17. cik- kely), általában az egyenlő megítélésre vonatkozó jogoknál (20–21. cikkely)

⁶² „national constitutional traditions”

⁶³ Council Directive 93/104/EC of 23 November 1993 concerning certain aspects of the organization of working time.

⁶⁴ L. a 89/391/EGK irányelvet a munkavállalók munka- helyi egészségének és biztonságának javítására vonatkozó intézkedések bevezetéséről.

⁶⁵ Az irányelv elemzését I. Barnard, Catherine: EC Employment Law...i.m. 402–420. o.; Bercusson, Brian: European Labour Law...i.m. 307–333. o.

⁶⁶ Berenstein, Alexandre: Economic and Social Rights: Their Inclusion in the European Convention on Human Rights, Problems of Formulation and Interpretation. *Human Rights Law Journal* 1981/3–4, 260. o. Ld. még Berenstein, Alexandre – Betten, Lammy (ed): The Future of European social policy. Kluwer, Deventer 1991

⁶⁷ L. erről részletesen Sólyom László: Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon. Osiris, Budapest 2001. 144. o.; Ádám Antal: Alkotmányi értékek és alkotmánybíráskodás. Osiris, Budapest 1998. 44–65. o.

⁶⁸ Ádám Antal: Alkotmányi értékek...i.m. 45. o.

⁶⁹ L. erről részletesen többek között Stern, Klaus: Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland. C.H. Beck, München 1988. Bd. III. 6–51. o.

⁷⁰ L. erről Richardi, Reinhardi: Kollektivgewalt...i.m. 23. o. Alexy, Robert: Theorie...i.m. 169–171. o.

⁷¹ Alexy, Robert: Theorie...i.m. 171–224. o.

⁷² Ádám Antal: Alkotmányi értékek...i.m. 59. o.

⁷³ „In keinem Falle darf ein Grundrecht in seinem Wesensgehalt angetastet werden.”

⁷⁴ Ezt fogalmazza meg a német Grundgesetz 1. cikkely (1) bekezdésének első mondata: „Die Würde des Menschen ist unantastbar.”

⁷⁵ Ádám Antal: Alkotmányi értékek...i.m. 59. o.

⁷⁶ Bercusson megfogalmazásában „the right must enjoy general recognition/be universal”. Bercusson, Brian: Human Rights...i.m. 200. o.

⁷⁷ Ádám Antal: Alkotmányi értékek...i.m. 56. o.; Bercusson, Brian: Human Rights...i.m. 200–201. o.

⁷⁸ „Die nachfolgenden Grundrechten binden Gesetzgebung, vollziehende Gewalt und Rechtsprechung als unmittelbare geltendes Recht.”

⁷⁹ Ezt a minősítést l. Stern, Klaus: Staatsrecht...i.m. 351–387. o.

⁸⁰ Az alkotmány szerkesztésének elveiről ld. Ádám Antal: Alkotmányi értékek...i.m. 52. o.

⁸¹ L. erről Ádám Antal: Alkotmányi értékek...i.m. 48. o.

⁸² L. Sólyom László: Az alkotmánybíráskodás...i.m. 627–630. o.; Kiss György: Az akaratképzés...i.m. 329–330. o.

⁸³ L. erről: Maunz, Theodor-Dürig, Günther: Grundgesetz (Kommentar), C.H. Beck., München 1993. zu Art. 12. RdNr. 124.

⁸⁴ L. ezek részletes elemzését Sólyom László: Az alkotmánybíráskodás...i.m. 132–136.; 626–654. o.

⁸⁵ „Eigentum verpflichtet. Sein Gebrauch soll zugleich dem Wohle der Allgemeinheit dienen.

⁸⁶ L. többek között Badura, Peter: Eigentum [in Benda, Ernst (Hrsg.) Handbuch de Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland. Walter de Gruyter, Berlin 1983] 661. o.

⁸⁷ L. Stern, Klaus, Staatsrecht...i.m. zu Art. 14. RdNr. 250.

⁸⁸ L. erről részletesen Gamillscheg, Franz: Mitbestimmung und Mitwirkung der Arbeitnehmer bei den Entscheidungen im Betrieb. Alfred Metzner Verlag, Frankfurt a. M. 1978; Richardi, Reinhard: Betriebsverfassung und Privatautonomie. Walter de Gruyter, Berlin-New York 1973, Uo: Arbeitsrecht und Zivilrecht, Zeitschrift für Arbeitsrecht. 1974/1; Floretta, Hans-Spielbücher, Franz-Strasser, Rudolf: Arbeitsrecht. Bd. II. Manzsche Verlag, Wien 1990; Mayer-Maly, Theo-Marhold, Franz: Österreichisches Arbeitsrecht. Bd. II. Springer Verlag, Wien-New York 1991; György, Kiss: Das Verhältnis des Tarifsystems zur Betriebsverfassung im ungarischen Arbeitsrecht. Carl Heymanns Verlag, Köln 1996

⁸⁹ Az egyes megoldásokról l. Niedenhoff, Horst-Udo: Mitbestimmung in den EG-Staaten. Dt. Inst. Verlag, Köln 1991; Gijzen, Hans-Hopstaken, Patricia: Employee participation in the European Union. Alphen aan den Rijn, Samsom 1996

⁹⁰ L. erről részletesen Erdmann, Ernst-Gerhard: Unternehmerische Freiheit und Mitbestimmung. (In: Sozialpartnerschaft in der Bewährung, FS. Für Karl Molitor zum 60. Geburtstag), Beck., München 1988

⁹¹ L. Maunz, Theodor - Dürig, Günter: Grundgesetz...i.m. Art. 14. RdNr. 429.

⁹² Román László: Munkajog. Tankönyvkiadó, Budapest 1988. 68–69. o.

⁹³ Román László: Munkajog...i.m. 68. o. Ezzel az alapelvel mintegy „feltételezettségi viszonyban” volt „a társadalom munkájában való részvétel követelményével”. Ebben a kontextusban „a munkához való jog...csak a munkajogviszonyra lépés általános és elvont jogi lehetősége: jogi képesség arra, hogy a munkaképes állampolgár konszenzussal jellegzetesen munkajogviszonyt létesíthessen.” Uo. 69. o.

⁹⁴ Alexy, Robert: Theorie...i.m. 198–208. o.

⁹⁵ Alexy, Robert: Theorie...i.m. 208. o.

⁹⁶ A 4. cikkely (2) bekezdésében ugyanakkor a következőképpen rendelkezik: „Minden állampolgárnak kötelessége, hogy saját lehetőségei és saját választása szerint olyan munkát végezzen vagy tevékenységet folytasson, amely elősegíti a társadalom anyagi és szellemi fejlődését.”

⁹⁷ A hivatkozott alkotmányokról l. Tóth Károly (szerk.): Kelet-Európa új alkotmányai. Szegediensis de József Attila (JATE Állam- és Jogtudományi Kar Alkotmányjogi Tanszék), Szeged 1997

⁹⁸ Így a német Grundgesetz 20. cikkelyének (1) bekezdése szerint „Die Bundesrepublik Deutschland ist ein demokratischer und sozialer Bundesstaat.” A francia alkotmány 1. cikkely értelmében „La France est une indivisible, laïque, démocratique et sociale.” A spanyol alkotmány 1. cikkely (1) bekezdésében rögzíti: „España se constituye en un Estado social y democratico de Derecho...”

⁹⁹ MünchArbR/Richardi Reinhard: Das Arbeitsrecht als Teil der sozialen Ordnung. C. H. Beck, München 1992. § 9. RdNr. 7.

¹⁰⁰ Sólyom László utal arra, hogy a munkához való jog szinte önállóan fejlődött. L. Sólyom László: Az Alkotmánybíráskodás kezdetei...i.m. 679. o.

¹⁰¹ 54/1993. (X. 13.) AB; 327/B/1992. AB.

¹⁰² 54/1993 (X. 13.) AB

¹⁰³ Ezt a tételt az Alkotmánybíróság több határozatában részletesen kifejtette, illetve nyomatékosította. L. többek között 21/1994. (IV. 16.) AB; 33/1993. (V. 28.) AB; 35/1994 (VI.24.) AB stb.

¹⁰⁴ 21/1994. (IV. 16.) AB

¹⁰⁵ Hasonlóképpen l. Alexy felosztását. Ebben a kontextusban a „Rechte auf etwas” relációban a hazai alkotmány alapján a munka és a foglalkozás szabad megválasztása és gyakorlása a „Rechte auf negative Handlungen” kategóriájába tartozónak minősül. Ld. Alexy, Robert: Theorie...i.m. 181. o.

¹⁰⁶ L. pl. a 2002. október 13–15 között rendezett „Tízéves a Munka Törvénykönyve” című konferencián a munkavállalói és a munkaadói oldal képviselőinek teljesen eltérő álláspontját erről a témáról.

¹⁰⁷ L. erről Kiss György: Az egyéni és a kollektív akaratképzés...i.m. 7–8. 323–335. o.

¹⁰⁸ L. ezzel összefüggésben Sólyom László: A személyiségi jogok elmélete. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1983

¹⁰⁹ Gitter, Wolfgang: Arbeitsrecht, Decker&Müller, Heidelberg 1991. 150–151. o.

¹¹⁰ MünchArbR/Richardi, Reinhard: Münchener handbuch Arbeitsrecht Kommentar...i.m. § 9. RdNr. 10.

¹¹¹ A vallási meggyőződésre irányuló kérdés egy pályázat során csak abban az esetben nem alkotmányellenes, ha a vállalkozás valamilyen egyházi cél megvalósításán fáradozik.

¹¹² MünchArbR/Richardi, Reinhard:...i.m. § 51. RdNr. 75.

¹¹³ L. ezekről többek között Hepple, Bob: Equality and Discrimination [in: Davies, Paul-Lyon-Caen, Gerard-Sciarra, Silvana-Simitis, Spiros (ed.) European Community Labour Law: Principles and Perspectives. Clarendon Press, Oxford 1996] 237–259. o.; Thüsing, Gregor: Der Fortschritt des Diskriminierungssutzes im Europäischen Arbeitsrecht, Zeitschrift für Arbeitsrecht, 2001/3, 297–318. o., Gyulavári Tamás: Az egyenlő bánásmód elvének alakulása az európai integráció folyamatában. [In: Kiss György (szerk): Az Európai Unió munkajoga]...i.m. 57–168. o.

¹¹⁴ L. többek között az alkotmány 67. § (3) bekezdését.

¹¹⁵ Sólyom László értékelése szerint „...a gazdasági és a szociális érdekek védelmére alapítható egyesületek külön alkotmányi garانتálása az általános egyesülési szabadság különös esete...”. L. Sólyom László: Az alkotmánybíráskodás... i.m. 522. o.

¹¹⁶ Sólyom László: Az alkotmánybíráskodás... i.m. 522. o.

¹¹⁷ Sólyom László: Az alkotmánybíráskodás... i.m. 522. o.

¹¹⁸ L. a GG. 12a. cikkelyét, a 35. cikkely (2) és (3) bekezdéseit, a 87a. cikkely (4) bekezdését és a 91. cikkelyét, amelyek a Szövetségi Köztársaság védelmére, illetve természeti katasztrófák elhárítására vonatkoznak.

¹¹⁹ L. erről Picker, Eduard: Die Regelung „der Arbeits- und Wirtschaftsbedingungen” – Vertragsprinzip oder Kampfprinzip? Carl Heymanns Verlag, Köln 1988

¹²⁰ L. erről részletesen Stern, Klaus: Das Staatsrecht ... i.m. 1509–1595. o.

¹²¹ L. Schwabe, Jürgen: Die sogenannte Drittwirkung der Grundrechte. Goldman, München 1971

¹²² Mindenesetre a téma mind a mai napig tartó aktualitását jelzi, hogy az alapjogok és a magánautonómia kapcsolatáról 1996-ban Barcelonában rendeztek kongresszust. L. erről: Münch, Ingo von-Salvador Coderch, Pablo-Ferrer i Riba, Josep (Hrsg.) Zur Drittwirkung der Grundrechte (Asocia-

ciones, derechos fundamentales y autonomia privada) Lang Verlag, Frankfurt a. M. 1998

¹²³ Nipperdey, Hans Carl: Gleicher Lohn der Frau für gleiche Leistung. Recht der Arbeit, 1950. 121–127. o.

¹²⁴ Ennek hazai értékelését l. Lábady Tamás: A magyar magánjog (polgári jog) általános része. Dialóg Campus, Budapest-Pécs 1998. 160–161. o.

¹²⁵ Nipperdey, Hans Carl: Grundrechte und Privatrecht. Scherpe, Krefeld 1961

¹²⁶ Többek között Dürig, Bachof, Bernhard, Flume, Scholz, Gamillscheg.

¹²⁷ BVerfGE 7, 198 – Lüth.

¹²⁸ Gamillscheg, Franz: Die Grundrechte im Arbeitsrecht. Duncker&Humblot, Berlin 1989. 76–77. o.

¹²⁹ Dürig, Günter: Grundrechte und Zivilrechtsprechung. [In: Maunz, Theodor (Hrsg.): Vom Bonner Grundgesetz zur gesamtdeutschen Verfassung, FS Nawiasky], Isar Verlag, München 1956. 161. o.

¹³⁰ L. Schwabe, Jürgen: Die sogenannte Drittwirkung ... i.m. 16–56. o.

¹³¹ Az egyes álláspontok, illetve megoldások bemutatását l. Stern, Klaus: Das Staatsrecht... i.m. 1533–1538. o.

¹³² L. részletesen Savoie, Eric: Grundrechte in Europa. Bd. I. Strukturen nationaler Systeme. [In: Eberhard Grabitz (Hrsg.): Grundrechte in Europa und USA], Kehl am Rhein, Engel 1986

¹³³ Lábady Tamás: A magyar magánjog (polgári jog) általános része. Dialóg Campus, Budapest–Pécs 1988. 160–163. o.

¹³⁴ Többek között Harmathy Attila: A Polgári Törvénykönyv reformjáról. (Kézirat) Budapest 1992

¹³⁵ Lábady Tamás: A magyar magánjog ... i.m. 160. o.

¹³⁶ 64/1991. (XII. 17.) AB határozat

¹³⁷ L. a 48/1998. (XI. 23.) AB határozatot.

¹³⁸ L. még részletesen Sólyom László: Az alkotmánybíráskodás ... i.m.: 507–508. o.

Mázi András
PhD hallgató

Ingatlanok kétszeri eladásának büntetőjogi értékelése a polgári korszakban

1. Bevezetés

A Magyarországon 1853. május 1-jén hatályba léptetett Osztrák Polgári Törvénykönyv (Optk.) bevezetésével a polgárosodást szolgáló magánjogi kódex vált alkalmazandóvá; a korábbi szabályokhoz képest jóval fejlettebb áruforgalmat feltételező, szabályozó joganyag lépett életbe. Noha egységes kódexként csak 1861-ig volt hatályban, a további jogfejlődésre nézve döntő jelentőséggel bírt, hiszen a nyílt parancsokkal egyetemben az első lépés volt a tradicionális magánjog lebontásának, lebomlásának folyamatában.

Az Optk. bevezetése a javak szabad forgalmát kívánta elősegíteni, így az ingatlanforgalom biztonsága érdekében feltétlenül szükséges volt a korábban már sürgetett nyilvános és közhiteles nyilván tartási rendszer megteremtése, ami az 1855. december 15-i telekkönyvi rendtartással történt meg. Ezzel Magyarországon az osztrák–német *általános* telekkönyvi rendszer honosodott meg, melynek lényege, hogy elvileg – a közutaktól, csatornáktól, vasutaktól, bányatelkektől eltekintve – minden ingatlan telekkönyvvezésre kerül. A rendszer *konstitutív*, azaz az ingatlanra vonatkozó mindenfajta jogváltozás csak a telekkönyvi bejegyzéssel megy végbe. A telekkönyv *nyilvános*, tehát bárki megtekinthette, a bejegyzésről másolatot készíthetett; és *közhiteles*, azaz a bejegyzett jogok, tények és körülmények fennállását a telekkönyv hitelesen tanúsítja, a bejegyzéseket tehát a jóhiszemű és ellenérték fejében jogot szerző javára valónak kell tekinteni.

A bevezetett telekkönyvi rendszer konstitutív volta ellenére hosszú évtizedekig problémaként jelentkezett, hogy sokan – különösen a vidéki, földművelésből élő lakosság körében – kötelezettségük ellenére sem jegyeztették be megszerzett tulajdonjogukat, melynek oka lehetett a bejegyzési kényszertől való idegenkedés, az abbéli hit, hogy az adásvételi szerződés megkötése és a teljesítés megtörténte elegendő a tulajdon átszállásához, valamint nem kis mértékben az átíratással járó költségek elkerülése.

Ennek folytán gyakran előállott a szakirodalomban az *ingatlanok kétszeres eladásának* nevezett helyzet: a telekkönyvben feltüntetett tulajdonos (A) adásvételi szerződést köt a vevővel (B), általában megtörténik mindkét oldalról a teljesítés (vételár megfizetése, illetve az ingatlan birtokba adása és a bejegyzéshez szükséges ún. bekeblezési engedély megadása), ám még mielőtt B az ingatlan-nyilvántartást vezető bírósághoz fordulna, a jogilag (telekkönyvileg) még mindig tulajdonos A megállapodik az ingatlan adásvételéről egy harmadik személlyel (C), aki a vételárát megfizeti és a bekeblezési engedély benyújtásával kéri a tulajdonjog nevére történő bejegyzését, ami törvényes akadály híján meg is történik. A hatályos szabályok¹ értelmében C tulajdonjoga akkor is megkérdőjelezhetetlen, ha tudott a korábbi szerződésről; B legfeljebb A ellen fordulhatott az őt ért kár megtérítése céljából.

Ezen állapot szigorú egyoldalúságát hamar felismerték, s a magánjogi irodalomban széles körű, évtizedekig tartó vita bontakozott ki a megoldásról, mely kölcsönhatásban állt a kódextervezetek szabályozási kísérleteivel. E vita egyik legnagyobb terméke volt a részben a korabeli bírói gyakorlaton alapuló Grosschmid-féle jogcímvédelmi teória, mely a jóhiszeműen birtokba lépő vevőt előnyben részesítette a később szerző telekkönyvi tulajdonossal szemben.² Ez a Grosschmid által csak ideiglenesnek gondolt³ megoldás lett az alapja az 1928-as Magánjogi törvényjavaslat már akkor sokak által bírált⁴ vonatkozó szabályának⁵, és hatályos Polgári Törvénykönyvünkben [117. § (4) bekezdése] is konzerválódott⁶.

A kétszeres eladás azonban nem csak magánjogi rendezést kívánt: újból és újból feltámadt a polémia: büntetendő cselekményt is képez-e egy ingatlannak több személy részére történő elidegenítése, s ha a válasz igenlő, a büntető törvénykönyv mely tényállását valósítja meg. Az alábbiakban az erre a kérdésre adott elméleti válaszokat, az erősen ingadozó, többször irányváltásokat végrehajtó bírói gyakorlatot, valamint a mindezek alapjául szolgáló jogszabályi háttér vizsgálatát kíséreljük meg az első magyar büntető törvénykönyv hatályba lépésétől az 1908-as büntetőnovella utáni évekig.

2. A Csemegi-kódex szabályozása

Mivel a kódex utáni büntető ítélkezés és elmélet az ingatlanok kétszeres eladását rendszerint csalásnak vagy okirat-hamisításnak, időnként ezek halmozatának tekintette, szükséges áttekinteni ezen bűncselekménytípusok szabályozását a törvénytervezeteiben és magában a szentesített törvénycikkekben.

Az 1875. november 4-én Perczel Béla miniszter által beterjesztett 57. számú, „A magyar büntető törvénykönyv a büntettekéről és a vétségekről” című viselő törvényjavaslat⁷ 357.§-a értelmében csalást követ el, „aki azon célból, hogy magának vagy másnak jogtalan hasznot szerezzen, valakit ravasz fondorlatokkal tévedésbe ejt vagy tévedésben tart és ez által vagyonában megkárosít”⁸. Az okirat-hamisítás (376. §) javasolt tényállása szerint: „aki szándékosan közreműködik arra, hogy valakinek jogát illetőleg valótlán tények, körülmények vagy nyilatkozatok vezettessenek be a nyilvános könyvbe vagy más közokiratba: 1 évig terjedhető fogházzal büntetendő”⁹; ennek minősített esete, ha az elkövető az ezen szakaszban meghatározott cselekményt azért követi el, „hogy ezáltal magának vagy másnak jogellenes hasznot szerezzen: öt évig terjedhető fegyházzal büntetendő”¹⁰.

A képviselőház igazságügyi bizottsága 1876 áprilisától 1877 májusáig 51 ülésben vitatta meg a törvényjavaslatot, majd ezen munka eredményeképpen határozati javaslatot tett a szövegezés végleges megállapítására. Ennek értelmében az eredeti 357. § helyett a 379. § tartalmazza a csalás törvényi definícióját, mely pontosította az eredeti megfogalmazást: „Aki azon célból, hogy magának vagy másnak jogtalan vagyoni hasznot szerezzen, valakit ravasz fondorlatokkal tévedésbe ejt vagy tévedésben tart és ez által annak vagyoni kárt okoz”¹¹. Az okirat-hamisítás a bizottsági szöveg 400. §-ába került: „aki szándékosan közreműködik arra, hogy valaki jogai vagy jogviszonyainak lényegére vonatkozó valótlán tények, körülmények vagy nyilatkozatok vezettessenek be a nyilvános könyvbe vagy más közokiratba: 1 évig terjedhető fogházzal büntetendő”; a minősített eset módosított szövegében a „jogellenes” szó helyébe a jogtalan kifejezés került, az ezt megvalósítókra pedig 5 évig terjedhető börtönbüntetés kiszabását tartotta szükségesnek a bizottság.¹²

A bizottsági javaslat a képviselőházi¹³, illetve főrendiházi tárgyalás¹⁴ után nyert szentesítést a magyar büntető törvénykönyv a büntettekéről és vétségekről (1878. évi V. törvénycikk)¹⁵, melyet 1878. május 27-én megtörtént szentesítése után május 29-én hirdettek ki mindkét házban és 1880. szeptember 1-jén lépett hatályba. A szakirodalomban megalkotójáról Csemegi-kódexként emlegetett törvény 379. és 400. §-a¹⁶ a fent említett bizottsági szövegnek felel meg.

3. Az ingadozó joggyakorlat és a számtalan elmélet

3.1. *A kódex hatálybalépése utáni első években az alsófokú bíróságok rendszerint csalásnak minősítették az ingatlanok kétszeres eladását, ugyanakkor a Curia következetesen kitartott amellett, hogy e cselekmény nem büntethető a 379. § alapján¹⁷; civilis jogtalanság lévén csak polgári perútra tartozó kártérítésnek képezheti jogalapját. Így felmentő ítélet született a tévedésbe ejtés, illetve tévedésben tartás hiányában (Curia 1881. évi 2165. sz.¹⁸; Curia 1881. évi 2083. sz.¹⁹; Curia 1881. évi 12.063. sz.²⁰), valamint károsítási szándék fenn nem állása esetén (Curia 1882. 646. sz.²¹).*

A tévedésbe ejtés hiányára való hivatkozás logikusan következik a Btk. szövegéből, hiszen a 379. § a tévedésbe ejtett vagy tévedésben tartott és a megkárosított személy azonosságát követelte meg. Az elméletben és ennek nyomán a gyakorlatban azonban a törvényt tágan értelmezve néhány év múltán utat tört magának az a felfogás, mely szerint eltekintve a fizikai azonosságtól elegendő a jogi egység. Így a kétszeres eladás esetén az első vevő a károsult, ugyanakkor az ingatlan-nyilvántartást végző bíróságot (mely az első vevő képviselőjének tekinthető ez esetben)²² az eladó oly módon ejti tévedésbe, hogy elhítteti vele, még jogosítva van az eladásra. A csalás megállapíthatósága mellett szóló másik nézet szerint már maga az eladás ténye azt a hitet kelti az első vevőben, hogy az eladó a dologról többé nem fog rendelkezni és a második eladás által ez a biztonszági tudat kerül kijátszásra.

Más ítéletek a 400. § által szabályozott intellektuális közokirat-hamisítás megtörténtét látták a kétszeres eladásban, hiszen amennyiben az eladó megtéveszti a telekkönyvi hatóságot azzal, hogy még magát az ingatlan elidegenítésére még jogosítottnak tünteti fel, szándékosan közreműködik valótlán tényeknek az ingatlan-nyilvántartásba történő bevezetésében.

3.2. *A Curia büntető tanácsainak teljes ülésében 1883. május 18-án meghozott 21. sz. döntvényével (21. sz. TüH) azt a kérdést kívánta a joggyakorlat egységesítésének céljából megválaszolni, miszerint „valamely ingatlan dolognak egymásután két személy részére eladása illetőleg átadása, ha ez által a korábbi vevő által szerzett jogcímnek ezen ingatlanra való érvényesítése megghiúsíttatik, képez-e büntetendő cselekményt és minőt?”. A fenti szándéknak egyébként meg nem felelő határozat szerint, ha a 379. § valamennyi ismérve fennáll és a tettes szándéka kiterjed az első vevő megkárosítására is, megállapítható a csalás és ekkor szükségképpen megvalósul a közokirat-hamisítás is, ezért a két bűncselekmény eszmei bűnhalmazata állapítandó meg.²³*

3.2.1. A döntvény heves vitákat váltott ki, legtöbb elemzője helytelennek ítélte. A kritika egyik oldalról azt vetette a Curia szemére, hogy voltaképpen semmi újat nem állapított meg, amikor a Btk. 379. §-ában felsorolt összes ismérv megvalósulását csalásnak tekintti, hiszen „azt a bíróságok decisio nélkül is tudták, hogy ha valamely cselekmény a csalás összes ismérveivel bír, az csalást képez”²⁴. Nem meggyőző az elkövető károsítási szándékának külön kihangsúlyozása, hiszen a bűncselekmény csak szándékosan követhető el és amennyiben a tettes szándéka kiterjedt a sértett jogtalan vagyoni haszon szerzése céljából történő tévedésbe ejtésére vagy tévedésben tartására (ezek mind a 379. § által expressis verbis megkövetelt elemek), szükségképpen ki kellett terjednie az ezen cselekménye folytán a sértettnél fellépő vagyoni kár bekövetkeztére is – hiszen a jogtalan haszonszerzés csak a sértett valamilyen módon való megkárosításával együtt képzelhető el.

A kritika másik iránya nem magát a döntvényt tárgyalta, hanem az annak alapjául szolgáló kérdés megválaszolását tűzte ki célul, jelesül amennyiben büntetendő cselekmény egyáltalán, milyen bűncselekményt valósít meg a kétszeres eladás.

3.2.2. *Legelőször vegyük szemügyre azokat a véleményeket, amelyek a kétszeres eladást nem tekintették bűncselekménynek – legalábbis a Csemegi-kódex szabályai szerint. Polgár József (vámosmikolai kir. járásbíró) szerint a kétszeri eladás „puszta ténye által egymagában a sértett fél vagyoni álladéka csökkenése egyrésztől még be nem állott, másrésztől pedig a tettes jogtalan vagyon szerzése még nem constatálható [...], a forgalom tárgyát képező dolgok kétszeri eladásának puszta ténye még nem képez büntetendő cselekményt, hanem első sorban mint szerződés megszegése csak civilis kártérítési keresetre nyújtanak jogalapot”; csak „ha a tettes vagyontalansága, vagy a kártalanításra elegendő vagyoni hiánya s ezzel a kár megtérítésének lehetetlensége van constatálva, lesz constatálva az is, hogy a tettes azon célból hallgatta el a dolognak már egy ízben történt eladását, hogy ez által magának vagy másnak jogtalan vagyoni hasznot szerezzen, a sértett félnek pedig vagyoni kárt okozzon”²⁵.*

Ennél radikálisabb nézetet fejtett ki Eördögh: *ingatlan kétszeri eladása nem csalás, nem is okirat-hamisítás, hanem büntetőjogilag közömbös cselekmény! Az „előállott károsodás különben büntetőjogi oltalomra igényt ama egyszerű oknál fogva nem tarthat, mert azt feltétlenül kikerüli, aki saját érdekeire csak a közepes gondot is fordítja s azokat nem hanyagolja el szándékosan csak azért, hogy a %fizetést kikerülje”²⁶.*

Grosschmid civiljogi szemszögből vizsgálódik. Csalás megállapítását kizártnak tartja, hiszen az első vevő nem ejteti semmi módon tévedésbe; noha elterjedt nézet, hogy az eladó az első vevőben általa felébresztett bizalmat, hogy az ingatlan felett töb-

bé már nem rendelkezik, játszaná ki ravasz fondorlattal a második eladás során, ez képtelenség, hiszen voltaképpen nem azért büntetnék az eladót, mert kijátszotta az első vevőt, hanem mert amazt a szerződéskötéskor „ki nem ábrándította az iránt, hogy ő vagy örököse [...] ki fogják játszani”²⁷. Az eladó bűne eszerint voltaképpen abban állna, hogy elhitette az első vevővel, hogy már *nuda emptione* tulajdonossá vált – azaz jogi tévedést keltett benne. Mint rámutat, a 21. sz. TüH egyébként is megvilágítatlanul hagyja, vajon egyáltalán alkalmazható-e a 379. §, ezért csak azzal magyarázható, hogy „kellott lenni valami olyan felfogásnak, amely a másodszori eladásban már magában véve csalást látott”²⁸. A magánjogi szabályok értelmében az eladó az ingatlan átírásáig tulajdonos marad, így az okirat-hamisítás tényállása sem alkalmazható. Különösen ellentmondásos lenne a 400. § alkalmazása abban az esetben, amikor a második vevő nem tudott az első adásvételről, hiszen ekkor a „valótlan” adatok bevezetése telekkönyvbe voltaképpen az ő törvény által szentesített jogérvényes tulajdonszerzési akta!²⁹ Ezek alapján „e cselekmény a btk. alapján nem büntetendő”.³⁰ Annak okát, hogy a bíróságok rendszerint ennek ellenére büntetőjogilag releváns cselekménynek tartják a kétszeres eladást, abban látja, hogy „büntető iurisprudenciánk kiindul civiljogi szabályokból, melyeket tetszés szerint alkot magának, mintegy házi használatra”³¹, s így a határozatok „egyszerűen abból indulnak ki (minden levezetés nélkül), hogy a vevő már az adásvéssel megszerzi a dolog tulajdonát, legyen az ingó vagy ingatlan”³².

Ugyanakkor Grosschmid nem tagadja, hogy ezen cselekmények eshetnek büntetőjogi értékelés alá; de „csakis a tényleg birtokbalépett szerző érdekében igazolható, ha egyáltalán igazolható a büntetőjogi védelem is”, hiszen az ingatlant szerzők nagy része azért hanyagolja el tulajdonjogának bejegyzését, mert bízik „a tetteles átvétel és birtoklás jogi hatályában”.³³ Ugyanakkor de lege ferenda „nem szükség magunkat azzal ámítanunk, hogy a rosszhiszemű tkvi [telekkönyvi] szerzés már eo ipso csalás volna; sem azal, hogy btk-ünk 400. szakaszában a valótlan tény fogalma alá jog- és ténykérdés egyaránt tartozik”³⁴. Az ugyanis, aki az általa vagy jogelődje által elkötelezett ingatlant másnak elidegeníti és engedélyezi a tulajdonjog telekkönyvi bejegyzését, nem tesz egyebet, mint „elsikkasztja a tkvi birtok nevéhagyása által jogi rendelkezése alatt maradt ingatlant”³⁵. Mivel azonban a Csemegi-kódex a sikkasztáshoz idegen és ingó dolgot kíván meg, ezért kívánatos a törvény oly irányú módosítása, mely szerint ingatlant is el lehet sikkasztani, valamint nem szükséges a dolognak idegennek lennie; vagyis elegendő, ha annak átruházására a tettes valamely kötelmi jogcímen köteles. E mó-

dosítás keresztülvitele esetén az ingatlanok kétszeri eladása büntetendővé válna „ex ratione juris, a jog organikus alapjaiból” anélkül, hogy „a ravasz fondorlat vagy a sui generis csalás [...] szentjeit segítségül kellene hívni”.³⁶ Sajátos, hogy Grosschmid eme a dolog lényegét megragadó, rendkívül logikus – és nem utolsósorban szellemes – érvelése sem az elméletben, sem a novellatervezet szövegváltozataiban, sem az ítélkezési gyakorlatban nem köszön vissza!

3.2.3. A kétszeres eladást a *csalás* tényállása alá vonó szerzők közül *Finkey* Ferenc szerint – noha a Btk. betű szerinti értelmével ellenkezik – alapvetően helyesnek tekinthető a 21. sz. TüH, mert a kétszeri eladás de lege ferenda kétségtelen csalási esetet képez. Helytelennek ítéli ezzel szemben de lege lata is a közokirat-hamisítás megállapítását, hiszen a telekkönyvet vezető szerv, illetve annak hivatalnoka nincs megtévesztve a második vevő tulajdonjogának bejegyzésekor.³⁷ *Finkey* érveléséből logikusan következik, hogy – bár ezt maga a szerző nem állítja – voltaképpen *contra legem* döntésnek tekinthető a *Curia* döntvénye. Meglehetősen sajátos, hogy *Finkey* a megtévesztés hiányával indokolja a 400. § alkalmazhatóságának kizárását, ugyanakkor maga az említett szakasz nem kívánja meg a megtévesztést, pusztán valótlán tények bevezetéséről beszél, a bevezetés megtörténtének módja tehát irreleváns! A telekkönyvi hatóságnak egyébként sem áll jogában, sőt módjában sem „azt kutatni, sérti-e valakinek a telekkönyvből ki nem tűnő jogát a bejegyzés. Ergo: tévedésbe sem ejtethi [az eladó] ez iránt, amit nem-hogy figyelembe, sőt tudomásul vennie sem lehet.”³⁸

Fayer László is kritizálta a halmazat megállapítását a döntvényben, hiszen valós tények kerülnek be az ingatlan-nyilvántartásba: az eladó megengedi az átrást a második vevő nevére – tehát szó sem lehet közokirat-hamisításról.³⁹ Annak okát, hogy az ítélkezés gyakran mégis megállapítja a 400. §-ban foglaltak elkövetését, abban látja, hogy az intellektuális okirat-hamisítás „hézagpótló bűncselekménnyé fejlődött”: sok „fondorlatos manipulatio” nem illeszthető teljesen a Btk. formalisztikus körülírásaiba, ezért azokban az esetekben alkalmazzák, ha a cselekmény egy része abban állott, hogy a tettes valamilyen „nyilvános könyvbe” valótlán adatokat vezetett be.⁴⁰

Illés Károly szintén a halmazat megállapításának lehetősége ellen szállt síkra, álláspontja azonban nem egyértelmű: kezdetben amellet kardoskodik, hogy ingatlan másodszori átruházása nem minősülhet csalásnak, hiszen nem ejtetett tévedésbe az első vevő; ennél fogva a halmazat kizárt.⁴¹ Néhány év múltán már a közokirat-hamisítás megállapítását is tévesnek mondja az ingatlan kétszeri eladása esetén, hiszen ez noha okozhat sérelmet, nem valótlán, hanem kifejezetten való tények bevezetése történik meg az

ingatlan-nyilvántartásba. Ezért legfeljebb csalás megállapíthatóságát ismeri el, ha annak ismérvei fennforognak⁴² – ellentétben fenti, a csalás fennforgását tagadó nézetével.

A csalás megállapítása mellett érvelők táborába tartozott *Heil Fausztin* (fiumei kir. ügyész, majd a budapesti kir. ítélő tábla bírója) is, aki a Büntető Jog Tára hasábjain többször is kifejtette nézeteit.⁴³ Alaptétele: vitán kívül áll, hogy a tulajdonjog nem a szerződés megkötésével illetve a birtokba lépéssel, hanem csak a telekkönyvi bejegyzés által szerzhető ingatlan felett. E bejegyzés nem csupán a tulajdonjog biztosításául szolgál, hanem megszerzésének nélkülözhetetlen feltétele. Ennélfogva a másodszori eladással az eladó obligationalis viszonyon alapuló kötelemét sértheti ugyan, de ez tulajdonosi minőségét nem érinti, a másodszori eladás bekeblezése tehát nem jelentheti valótlán tényeknek az ingatlan-nyilvántartásba történő bejegyzését! Ezért a Btk. 400. § semmiképpen nem alkalmazható. Ebből következően – tekintettel a joggyakorlat többségi elvi álláspontjára – eme cselekményt a jogtalan haszonszerzési és károsítási célzat bizonyítottsága esetén csak csalásnak minősíthetjük. A *judicatura* azon gyakorlata, hogy ingatlan kétszeri eladását a csalás megállapítására alkalmasnak tekinti, magában foglalja annak elismerését, hogy a másodszori eladás ravasz fondorlattal való tévedésbevitelt képez.

3.2.4. Fenti álláspontokkal szemben többen is felléptek a kétszeres eladást zömmel okirat-hamisításnak (is) tekintő joggyakorlat védelmében. *Ligetkúti Iván* (nagyváradi kir. alügyész) *Heil* nézeteivel vitázva kifejti: az első vevővel szemben nem állhat fenn csalás, mert nem ejtetett tévedésbe, illetve nem tartatott abban. A második vevővel szemben csak akkor lehetne, ha az eladó az első szerződés fennállása tekintetében ejtette volna tévedésbe, ez azonban a gyakorlatban ritka, mert az eladó és a második vevő rendszerint az első vevő kijátszására szövetkeznek. Ugyanakkor az eladó az első vevővel kötött szerződés nyomán elvesztette az ingatlan feletti rendelkezési jogát, a második vevővel kötött szerződés alapján eszközölt telekkönyvi bejegyzés alkalmával mégis ennek ellenkezője – tehát valótlán tény – kerül be a nyilvános könyvbe. Amikor az eladó bekeblezési engedélyt ad a második vevőnek, ezáltal szabad rendelkezési jogát is kifejezésre juttatja, s ha ezen tényt feltüntetik a telekkönyvben (hiszen eladóként szerepel), az első vevő jogait és jogviszonyit sérti és szándékosan közreműködik a valótlán tények bevezetésében. Mindezen érvek alapján tehát eme cselekmény kimeríti a 400. § által megkívánt összes tényállási elemet. Irreleváns, hogy az első vevő jogviszonya telekkönyvön kívüli, mert a törvény nem csak azok jogi oltalmát célozza, akik magából a telekkönyvből kitűnően érdekelt felek, hiszen ezeknek módjuk van jogaik védelmezésére; akik az ingatlanra vonatkozóan törvényes úton igényt szereztek, de nincsenek bejegyezve, jogosan igényt tarthatnak arra, hogy jogaik oltalmat nyerjenek az azokat csalárdul kiját-

szók ellenében, hiszen ez felel meg a törvénynek, a jogoságnak, a méltányosságnak.⁴⁴

A Büntető Jog Tára szerkesztői cikkei⁴⁵ is az okirat-hamisítás alkalmazhatósága mellett szólnak. Az itt kifejtettek szerint kétségtelenül az első vevő a kétszeres eladás károsultja, a neki történő elidegenítésnél azonban nem állapítható meg ravasz fondorlat, illetve tévedésbe ejtés. Ugyanakkor a „telekkönyvi hatóság tévedésbe ejtése nem hathat ki olyan egyénre, kinek jogaival a telekkönyvi hatóság nem foglalkozott addig, kinek jogviszonyait addig nem vezette nyilvánartartásában, ki vele és hivatali hatáskörével szemben nem létezik”.⁴⁶ Adott tehát a károsult, van megtévesztés, ám mivel a törvény a megtévesztett és a megkárosított személy azonosságát kívánja meg 379. §-ában, mégsem minősül a cselekmény csalásnak. Mivel a fennálló forgalmi viszonyok között lehetetlen annak keresztülvitele, hogy tulajdonjogot a bejegyzés keletkeztet, és „a gyakorlati élet már rég túl tette magát ezen a formalismuson, még mielőtt maga a törvény is keresztültörtte és hatályon kívül helyezte volna”⁴⁷ [sic!], ezért megokoltnak látja a szerző a kétszeres eladás okirat-hamisítási minősítését. Ezen elv elfogadásával nyilvánvaló, hogy az első eladás megtörténte miatt a második szerződés megkötésének idején az eladó már nem volt tulajdonos, tehát a tulajdonjognak a második vevő nevére történő bejegyzése kétségkívül valótlan tények bevezetése az ingatlan-nyilvánartartásba. Noha a 400. § alapján történő ítélezés némileg erőltetett, de a 21. sz. TüH „azon kijelentése, hogy az ingatlannak kétszeres eladása csak akkor képez büntetendő cselekményt, ha a Btk. 379. és 400. §-ainak tényálladéka fennforog, egyáltalán nem bizonyult be kielégítőnek és a gyakorlatban nem alkalmaztatik.”⁴⁸ Ezen álláspontból következik annak kimondása is, hogy a telekkönyvi bejegyzés csupán a megszerzés külsőleg látható és a nyilvánosságra juttatás céljából elfogadott jele; a telekkönyv célja és rendeltetése az ingatlanra vonatkozó változások nyilvánartartása; a szerző tulajdonjoga azonban a bejegyzéstől függetlenül, a szerződés megkötésével és a teljesítés megtörténtével keletkezik.

Dobi Imre sem Ligetkúti, sem a szerkesztőség nézeteit nem osztja vitacikkében⁴⁹, bár ő is az okirat-hamisításkénti minősítés híve. A hatályos civiljogi szabályokkal összhangban leszögezi, hogy a szerkesztőségi teória az ingókkal egy tekintetbe állítja az ingatlanokat, ezért állítja, hogy nem kell a tulajdonjog megszerzéséhez a telekkönyvi bejegyzés. A korábban megkötött szerződés azonban bejegyzés hiányában csak jogcímet ad a vevőnek, tulajdonosnak azonban továbbra is eladó tekintendő. Ligetkúti konstrukcióját is hibásnak véli, mert valós az eladó azon nyilatkozata, hogy a második vevőnek elidegenítette az ingatlant, az is, hogy az megvette, az is, hogy az eladó a telekkönyvi tulajdonos, tehát eladhatta. Valótlan tény azért kerül ilyen

esetben bejegyzésre, mert amikor úgy nyilatkozik, hogy ingatlanát a második vevőnek adta el, ezzel azt is kimondja implicite, hogy azt másra még át nem ruházta, ami viszont nyilvánvalóan nem igaz. A nyilatkozat az első vevő eladóhoz való kötelmi jogviszonyát sérti, melynél fogva követelhetette az ingatlan átadását és eszközölhetette (volna) a bejegyzést, amit a második vevő tulajdonjogának bejegyzése lehetetlenné tesz, ezért a valótlan nyilatkozat az első vevő jogának és jogviszonyának lényegére vonatkozik, tehát az eladó a 400. §-ba ütköző bűncselekményt követi el az első vevő megkárosításával.

3.3. A 21. sz. TüH meghozatalával tehát „...a controversiának nem vetett véget a curia”⁵⁰, miként ez nem csak a fenti teóriák sokféleségéből, hanem elkövetkezendő évek joggyakorlatából is világosan kiténik. Példának okáért az első fokon eljáró temesvári kir. törvényszék csalásnak minősítette az eladó azon cselekményét, hogy az adásvételi szerződés megkötése után ajándékozás címén színelges jogüggyellett nejeire ruházta át a kérdéses ingatlant, mely tulajdonjogot be is jegyeztettek. A budapesti kir. ítélőtábla ugyanakkor megtévesztés hiányában felmenti a vádlottakat, míg a Curia 1882. évi 9802. számon hozott ítéletében megállapítja, hogy az ajándékozási szerződés megkötésének kizárólagos célja a vevő megkárosítása és az eladó valamint neje számára jogtalan vagyoni előny szerzése volt, mindemellett valótlan tényeket vezettettek be ezzel a nyilvánartartásba, hiszen az ingatlan már az első vevő tulajdona volt⁵¹; tehát megállapítható a csalás és a közokirat-hamisítás halmazata a 21. sz. TüH szerint.⁵² A Curia 1887. szeptember 7-én 273. számú ítéletében is megismételte a korábbi döntvény megállapításait: a kettős eladás akkor esik büntetőjogi beszámítás alá, ha célja, hogy a tettes magának vagy másnak jogtalan vagyoni előnyt szerezzen, az első vevőnek jogtalan vagyoni kárt okozzon, cselekménye szándékos legyen és valótlan tények vezettessenek be az ingatlan-nyilvánartartásba.⁵³

A halmazati értékelés mellett ugyanakkor továbbra is akadtak ítéletek, melyek noha indokolásukban a csalás tényállási elemeinek meglétére is hivatkoztak (azaz „halmazatként indokoltak”), a vádlottakat mégis „csak” az okirat-hamisításban mondták ki bűnösnek. Így tett például a Curia 1888. május 17-én 7257. számú ítéletének indokolásakor: „... vádlottak a kérdésben forgó szülő iránt az adásvételi szerződést [...] azzal a céllal kötötték, hogy a jóhiszemű előbbi vevő vagyontól megfosztassék és ők maguknak jogtalan anyagi hasznot szerezzenek, és minthogy e szerint a vádlottak közreműködtek abban, hogy valótlan tények vétessenek be a nyilvánkönyvbe”.⁵⁴

Ennél is sajátosabb csoportot képeznek azok az egyébként a 21. sz. TüH alapjain álló ítéletek, melyek csak akkor állapítják meg a csalás megtörténtét, ha a tettes vagyontalan s így az első vevő számára a vételárat visszatéríteni nem képes, vagy arra nem hajlan-

dó. Eszerint nincs csalás, tehát nincs bűncselekmény, ha a kapott vételárat az eladó visszaadja az első vevőnek, illetve ha erre nem hajlandó ugyan, de elég vagyonnal bír, hogy erre akarata ellenére is kényszeríthessék. Ilyen érvrendszerrel operált a Curia 1888. május 24-én 1887. évi 6749. számú határozatában: ugyan nem zárja ki a károsítási szándékot önmagában, hogy az eladó jelentős vagyonnal bír, de „mint a kétszeri eladás által való jogtalan gazdagodási célzat elérhetetlenségének, s ennél fogva az e célból foganatosítandó cselekvőség ésszerűtlenségének egyik jelensége, nem csekély nyomatékkaal bír”.⁵⁵ A károk megtérítésére irányuló szándék kifejezésének értékelte a Curia a vádlott beismerő vallomását⁵⁶, emellett büntethetőséget megszüntető okként értékelte, ha az eladó a második adásvételi szerződés megkötése után az eredeti vételárat visszaadta az első vevőnek⁵⁷, vagy legalábbis azt felajánlotta és annak el nem fogadása után bírói létbe helyezte⁵⁸.

Az ezen irányba tendáló ítélkezési gyakorlat Heil szerint „nem csak az erkölcsi érzülettel, de a jogérzülettel is nehezen összeegyeztethető”⁵⁹, ráadásul ellentmondásos is, hiszen amennyiben azt mérlegeljük, képes-e a tettes a sértett kárának megtérítésére, ezzel elismerjük, hogy okoztatott kár, amiből pedig egyenesen következik, hogy a tettes oldalán jogtalan vagyoni haszon is keletkezett, így viszont megvalósult a csalás.⁶⁰

Grosschmid szerint ezzel a bíróságok „az ingatlan elvonásában álló megkárosítás kérdését átjatszották a visszajáró vételár s pénzbeli kártérítés be nem hajthatósága és tehát elvesztése általi megkárosítás kérdésévé [...] úgy, hogy azon a címen, mert az ingatlan „ravasz fondorlat” (379.) és „valótlan” bejegyzés (400.) által elveszítem, azért büntetik az eladót, mert a vételárt veszítem oda”⁶¹. Hogyan függhet a bejegyzés „valótlansága”, tehát a cselekmény büntethetősége attól, hogy visszakapja-e az első vevő az általa megfizetett vételárat? – teszi fel a jogos kérdést. Ennek elfogadása esetén ugyanis csak az minősülhetne csalónak, aki az általa okozott kárt saját hibájából nem képes megtéríteni. Ez pedig „egészen téves felfogása a büntető- és a civiljog közötti viszonyoknak. T. i. ez a büntetést egyszerűen surrogatumává nyilvánítja a kártérítésnek, holott a kettő tudvalevően parallel-következése a cselekménynek.”⁶²

Ellentétes nézetet fejtett ki Polgár, eszerint amennyiben az eladó a vételárat mint *damnum emergens* a sértett félnek megtéríteni képes, sőt hajlandó, a csalás másik két kritériuma (jogtalan vagyonszerzés, ill. károkozás) fenn nem forog, tehát bűncselekmény sem valósult meg.⁶³

Károkozás hiányában mentette fel a Curia azon esetekben is a vádlottakat, amikor kétségtelenül bi-

zonyítást nyert, hogy az ingatlan első vevője a második adásvételi szerződés megkötésének idejéig nem fizette meg a vételárat, hiszen így csalás nem állapítható meg, és „a kétszeri eladás egymagában büntetendő cselekményt nem képez”⁶⁴.

Végül az ítéletek külön csoportját alkotják azok, melyek a 400. § alkalmazását teljesen elejtik és csak is a csalás ismérveinek fennállásától függően nyilvánítják bűnösnek, illetve mentik fel a vádlottat.⁶⁵

4. Az 1892. évi novellatervezet

Mint a fentiekből is kiténik, a jogegység megteremtését célzó 21. sz. TüH meghozatala ellenére – nem kis mértékben a döntvény önellentmondásainak köszönhetően – az azt követő években a bíróságok továbbra is „a törvénynek világos rendelkezéseit több tekintetben tudatosan mellőzik, vagy erőltetett módon magyarázzák. Egyes büntetendő cselekmények minősítése tekintetében nagy az ingadozás és eltérés.”⁶⁶ Ennek felismeréséből ered az, hogy a Btk. tervezett módosításának előadói tervezete az ingatlanok kétszeri eladásával is külön foglalkozott.

Mint a tervezet indokolása kifejti, „felmerültek oly jogellenes, fortélyos cselekmények, melyek a közhitelt és a vagyonbiztonságot nagymértékben veszélyeztetik, az eljárás ravaszságára és a károsítás mértékére nézve a törvényben meghatározott esetekkel párhuzamba, ha nem azok fölé helyezhetők, és a törvény szerint mégsem minősíthetők csalásnak. Ide tartozik első sorban az ingatlanok kétszeres eladása. [...] A rosszhiszemű károsításnak ezen nemét a telekkönyvi intézmény jelentőségének csekély ismerete és a közöny, mellyel irányában hazánk lakosságának legnagyobb része viseltetik, rendkívül könnyítették és valóságos kalamitássá [csapássá] tették.” E cselekményekre a Btk. 379. §-ában foglalt fogalom meghatározása, mely tévedésbe ejtést vagy abban tartást követel, nem alkalmazható, ahogy a valótlanság hiányában a 400. § sem. „E tudat és a büntetés szükségének érzete közti harc képét nyújtja bíróságaink e tárgybeli ítélkezése.”⁶⁷

Minderre tekintettel a tervezet az ingatlanok kétszeri eladását 387. a) jelzésű §-ban *sui generis* bűncselekményként javasolta szabályozni: „Csalásnak tekintetik és a 383. § szerint büntetendő, ha valaki telekkönyvi bejegyzés tárgyát képező és ily bejegyzés kieszközlésére alkalmas módon másra átruházott vagy másnak engedélyezett jogot, a telekkönyvi bejegyzés elmaradásának felhasználásával, jogtalan haszon szerzése, illetve más részére biztosítása végett, harmadik személyre átruház, korlátoz vagy megterhel és ez által a korábban jogot nyert félnek kárt okoz.”⁶⁸

Az ezen új szakaszhoz fűzött indokolás hangsú-

lyozza, hogy a javasolt szabályozás csak „az átruházott vagy engedélyezett és telekkönyvileg biztosítható jogok kijátszásáról, illetve megcsorbításáról intézkedik.”⁶⁹ A büntetőjogi oltalom ugyanis csak telekkönyvi bejegyzés tárgyát képező olyan jogokat illet meg, melyek a bejegyzés kieszközlésére alkalmas módon lettek átruházva vagy engedélyezve. Az ilyen jogokat sértő cselekményeket a telekkönyvi intézménnyel való visszaélés teszi közveszélyessé. Nem vonatkozik azonban a 387. a) § azon esetekre, „midőn az előzetes jogátruházás elhallgattatik és a telekkönyvi állás alapján később szerződött fél károsíttatik meg, mert akkor az utóbbi ravasz fondorlattal tényleg tévedésbe ejtetett s meg is károsított, tehát a 379. § alkalmazásának mi sem áll útjában.”⁷⁰ Ugyanakkor bűncselekmény hiányában zárja ki az indokolás az új szakasz alkalmazását mindakkor, ha az eladó kétszeres eladás esetében az első vevőnek nem csak a vételárat, hanem minden kárát és elveszett hasznát is azonnal megtéríti, hiszen ez esetben jogtalan haszon illetve károsítás nem állapítható meg.⁷¹

Vargha alapvetően helyesli az új bűncselekménytípus kodifikálásának szándékát, hiszen a 379. § jogvédelme csak akkor lenne elegendő, ha a telekkönyvi intézmény mély gyökeret vert volna a köztudatban, s így a kétszeres eladás kizárólag ravasz fondorlattal valósulhatna meg.⁷² Véleménye szerint azonban elfogadhatatlan az indokolás azon megállapítása, miszerint a 379. § mindakkor alkalmazható, ha a második vevő előtt az eladó elhallgatta a korábbi eladás tényét, ugyanis ez az esetek 95%-ában így van, tehát felesleges lenne külön szabályozás behozatala.⁷³ A javasolt szövegből törlendőnek ítéli az „ily bejegyzés kieszközlésére alkalmas módon” kitételt, így ugyanis a törvény egy büntetőjogilag közömbös mozzanattól tenné függővé a cselekmény büntetőségét.⁷⁴

A novellatervezet törvényjavaslatát⁷⁵ és annak indokolását⁷⁶ 1892. május 18-án Szilágyi Dezső magyar királyi igazságügyi miniszter terjesztette a képviselőház elé. A szöveg 387. §-a⁷⁷ szerint „Csalásnak tekintetik és a 383. § szerint büntetendő, ha valaki telekkönyvi bejegyzés tárgyát képező és általa jogérvényesen másra átruházott vagy másnak engedélyezett jogot, a telekkönyvi bejegyzés elmaradásának felhasználásával, jogtalan haszon szerzése, illetőleg más részére biztosítása végett, harmadik személyre átruház, vagy megterhel és ez által a jogot nyert félnek kárt okoz.”⁷⁸

Az indokolás – hasonlóan a Schediusz-féle előadói tervezethez – a korábbi ítélkezési gyakorlat tarthatatlanságával és a 379., illetve a 400. §-oknak e cselekményekre való alkalmazhatatlanságával támasztja alá a külön szabályozás létjogosultságát, valamint szintén kiemeli, hogy büntetőjogi oltalmat

csak a jogérvényesen átruházott vagy engedélyezett jognak kell és lehet adni.

A törvényjavaslat az igazságügyi bizottság elé került, ahol azonban elmaradt megtárgyalása. Erdély Sándor igazságügyminiszter az 1895. évi igazságügyi költségvetés tárgyalása alkalmával az 1892. évi javaslatot visszavonta és újabb törvényelőkészítő munkálatok megindítását kezdeményezte. Ennek során azonban elvetették a külön büntetőjogi értékelés szükségességét, ugyanis a Curia kebelében tartott szaktanácskozmány Csemegi indítványára kihagyandónak minősítette a kétszeri eladást külön büntetni rendelő szakaszt, mert véleménye szerint az a 379., illetve a 400. § alapján is büntethető.

Ezt az elvet tette magáévá Reichard Zsigmond is a Magyar Jogászegyleti Értekezésekben közzétett indokolással is ellátott novellatervezetében. A csalás tényállási elemeként vagylagosan felveendőnek javasolta a tévedésbe ejtés vagy tartás mellett jogellenes eljárás, eszközök, módok ravasz fondorlattal történő felhasználását.⁷⁹ Véleménye szerint ezzel alkalmazhatóvá válna a 379. § a kétszeri eladások esetében akkor is, ha az eladó és a második vevő összejátszottak az első vevő megkárosítása érdekében – hiszen a Btk. szerint megkívánt tévedésbe ejtés csak a korábbi eladás második vevő előtti eltitkolása esetén valósulhatna meg.⁸⁰

Több tervezet elkészítése után került elfogadásra végül a büntetőtörvények és a bűnvádi perrendtartás kiegészítéséről és módosításáról szóló 1908. évi XXXVI. törvénycikk, melynek 50. §-a a következőképpen rendeli kiegészíteni a Btk. 379. §-át: „Aki azon célból, hogy magának vagy másnak jogtalan vagyoni hasznot szerezzen, valakit fondorlattal tévedésbe ejt, vagy tévedésben tart és ez által annak, vagy másnak vagyoni kárt okoz, csalást követ el.”

A novella tehát tágitotta a csalás elkövetésének módja (fondorlat) tekintetében a Btk. szövegének kereteit, hiszen nem kívánatlik meg a „ravasz” jelző. A szakasz utolsó fordulatának kiegészítésével pedig világossá teszi a törvényhozó, hogy a csalás tényállásának megállapításához nem szükséges a megtévesztett és a megkárosított személy azonossága – ahogy ezt a bírói gyakorlat a Btk. eredeti szövegét tágran értelmezve évtizedek óta elvként alkalmazta.

A novella megalkotása után az ingatlanok kétszeri eladásának önálló szabályozása lekerült a napirendről. Az alapkérdés tehát – mely szerint ha egyáltalán büntetendő cselekmény, melyik tényállást valósítja meg a kétszeres eladás – nem került megválaszolásra.

Angyal még évtizedekkel később is a csalás megállapíthatósága mellett érvel, hiszen véleménye szerint minden tényállási elem fennforog: az újból eladó „tévedésbe ejtette a telekkönyvi hatóságot, melyet a második vevő által benyújtott bekebelezési kérvény

útján arra indított, hogy a tulajdonjogot – az első vevő kárára – a második vevő nevére bekebelezze; ha a második vevő rosszhiszemű, úgy – mert ez is részt vett a tévesztő cselekmény elkövetésében – ez utóbbi terhén rendszerint meg lesz állapítható a társtettség. A fondorlat minden esetben fennforog, mert a telekkönyvi hatósághoz benyújtott – formai szempontból kifogástalan – kérvény az érdemi vizsgálódásra amúgy sem kötelezett telekkönyvi hatóságban a kételkedés alkalmát kizárja.⁸¹ Mivel a Bn. 50. §-a nem kívánja meg a megtévesztett és a károsult azonosságát, vagyoni kár is fennáll, ha az első vevő elveszti a megfizetett vételárat, illetve az ingatlanon tett esetleges beruházásait. Vagyoni haszon szerzésének célzata nem áll fenn, ha az első vevőtől kapott vételárat például bírói letétbe helyezi az eladó, illetve amennyiben pusztán személyes okokból adja el olcsóbban (vagy ajándékozza el) az ingatlant a második vevőnek.⁸²

A joggyakorlat a 20. század elejére rendszerint a 400. § alkalmazása mellett tette le voksát, azaz az okirat-hamisítás tényállási elemeinek fennforgásától tette függővé az ingatlanok kétszeri eladásának büntetendőségét.⁸³ Az 1910-es évektől azonban jelentősen ritkul az ilyen ügyekben hozott kúriai határozatok száma, ami arra enged következtetni, hogy a cselekmény büntetendősége nem csak a tudomány, de az ítélkező bírák többségi véleménye szerint is megszűnt.

Jegyzetek

¹ Az 1861-es Ideiglenes Törvénykezési Szabályok 156. §-a szerint az osztrák általános polgári törvénykönyvnek a telekkönyvi rendeletekkel összefüggésben lévő szabályai, melyek valamely telekkönyvi jog megszerzésére vagy megszűnésére vonatkoznak, az országgyűlés intézkedéséig hatályban maradnak. Így a témánk szempontjából fontos 440. § is, melynek értelmében ingatlan kétszeri (vagy többszöri) eladása esetén a tulajdonjog azt illeti, aki annak bejegyzését előbb kérte.

² Grosschmid Béni: Fejezetek kötelmi jogunk köréből. Jubileumi kiadás. Bp. 1932. Első kötet 430–459. o.

³ Uo. 436. o. (***) jelzetű jegyzet.

⁴ L. különösen: Schusztler Rudolf: A kétszeri eladás a magánjogi törvénykönyv javaslatában. Magyar Jogászegyleti Értekezések. Új folyam XXIII. kötet 125–127. füzet. Bp. 1931., ill. Sichermann Bernát, Almási Antal, Reitzer Béla, Blau György, Doroghy Kálmán, Nádas Bertalan, Löw Lóránt és Nizsalovszky Endre hozzászólásait a témához. Uo.

⁵ Mtj. 512. §: „Törvénynél fogva elidegenítési és terhelési tilalom áll fenn a telekkönyvben bejegyzett tulajdonos és jogutódai ellen annak és jogutódainak a javára, akire a tulajdonos az ingatlan birtokát tulajdonátruházásra kötelező érvényes jogügylet alapján átruházta és aki ezen az alapon az ingatlant sajátjaként ténylegesen birtokában tartja anélkül, hogy a tulajdont a maga részére a telekkönyvbe bejegyeztette volna.” Magyarország magánjogi törvénykönyve. A m. kir. igazságügy-miniszter által 1928. március 1-jén az országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslat. Bp. 1928. 146. o.

⁶ A hatályos szabályozást – különös tekintettel az új Ptk. kodifikációs munkálataira – kritizáló nézeteket l. pl. Leszkoven László: A birtoklással megerősített jogcím védelme, avagy gondolatok jogrendszerünk „egy időleges hurutjáról”. Magyar Jog 1998. 10. sz. 610–612. o. ill. Vékás Lajos: Az új polgári törvénykönyv elméleti előkérdései. Bp. 2001. 228–234. o.

⁷ Az 1875. évi augusztus hó 28-ra hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi irományok. II. kötet Bp. 1876. 169–232. o.

⁸ Uo. 218. o.

⁹ Uo. 220. o.

¹⁰ Uo. 221. o.

¹¹ Az 1875. évi augusztus hó 28-ra hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi irományok. XIX. kötet. Bp. 1877. 358. o.

¹² Uo. 361. o.

¹³ A törvényjavaslat képviselőház által elfogadott tervezetét l. Az 1875. évi augusztus hó 28-ra hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi irományok. XXI. kötet Bp. 1878. 257–336. o.

¹⁴ Jelentése a főrendi ház állandó bizottságának a magyar büntető törvénykönyvre vonatkozó törvényjavaslat tárgyában. 1878. február 10-én. Az 1875. évi augusztus hó 28-ra hirdetett országgyűlés főrendi házában irományai. VI. kötet Bp. 1878. 170–199. o.

¹⁵ Az 1875. évi augusztus hó 28-ra hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi irományok. XXVI. kötet Bp. 1878. 1–80. o.

¹⁶ Uo. 62., ill. 65. o.

¹⁷ Ezt az álláspontot osztotta a Büntető Jog Tára (a tavábbiakban: BJT) szerkesztőségi cikke is a BJT III. kötetében. Bp. 1882. 14. o.

¹⁸ BJT III. kötet. Bp. 1882. 14–16. o.

¹⁹ Uo. 138–140. o.

²⁰ BJT IV. kötet. Bp. 1882. 285. o.

²¹ Uo. 395–397. o. Vö. „Vádlott azon cselekménye, hogy ingatlanait egymás után különböző személyeknek adta el, általában véve csak magánjogi viszonyt szül és csak akkor lenne a Btk. által mint büntett sújtandó, ha cselekménye által valamelyik felet szándékosan megkárosította volna.” Zalaegerszegi kir. törvényszék 1881 július 7-én 1694. sz. BJT IV. kötet. Bp. 1882. 395. o. Vö. Soos Kálmán: Telekkönyvezett ingatlanok a tulajdonos által több ízben való eladása megállapítja-e a csalást? Magyar Themis 1878. 17. sz. 134. o.

²² L. pl. Fayer László: A magyar büntetőjog kézikönyve. Bp. 2. kötet 416. o., ill. Finkey Ferenc: A magyar büntetőjog tankönyve. Bp. 1902. 610–611. o.

²³ BJT VI. kötet. Bp. 1883. 186–187. o.

²⁴ Vargha Ferenc: A család a büntetőnovella tervezetében. Magyar Igazságügy 35. kötet. 1891. 176. o.

²⁵ Polgár József: Az ingatlanok kétszeri eladása. BJT XXIV. kötet. Bp. 1892. 5. o. Vö. az ezt az álláspontot magáévá tevő bírói gyakorlattal a 55. sz. lábjegyzetben.

²⁶ Eördögh András: Ingatlanok kétszeri eladása. Ügyvédek Lapja 1894. 26. sz. 5. o.

²⁷ Grosschmid: i.m. 462. o.

²⁸ Uo. 461. o. *) jelű jegyzet.

²⁹ Uo. 468. o.

³⁰ Uo. 462. o.

³¹ Uo. 460. o. †) jelű jegyzet

³² Uo. 462. o. Vö. Ez a házi civiljog „emlékeztet a kisdedre, aki kezében a tüzes csóvával vígan hadonász a kazalok között, nem tudva azt, hogy ami kezében van, az tűz, mitől a dolgok lobot vethetnek és elhamvadnak”. Uo. 470. o.

³³ Uo. 469. o.

³⁴ Uo. 472. o.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. 475–476. o. Vö. „Szokjunk le valahára arról a felfo-

gásról, mely szerint az ily cselekményekkel a ravasz fondorlat [...] mintegy eredendő bűnként egybe volna növe. Ez inkább csak a kőkorszak criminalistáihoz méltó, kik előtt a telekkönyv, mint valami mysterium lebeghetett, amelynek titkait tudni, mi több, ördögös hatását előidézni már magában véve felsőbb rafinéria"; azt az ingatlant, mely még ugyan tulajdonunk, de azt valakinek átruházni kötelesek vagyunk, egy harmadiknak telekkönyvileg elidegeníteni "mivel sem magasabb foka a fortélynak, mint annak veszélyeit a tulajdonosra nézve átlátni, ha a birtokunkban levő idegen dolgot elidegenítjük". Uo. 475. o.

³⁷ Finkey: i.m. 611., ill. 651. o.

³⁸ Grosschmid: i.m. 460. o. †) jelű jegyzet

³⁹ Fayer: i.m. 416. o.

⁴⁰ Uo. 446. o.

⁴¹ Illés Károly: A bűnhalmazat, különös tekintettel a magyar B.T.K. 95. §-ára, s a csalás és okirathamisítás eseteire. Bp. 1887. 117. o.

⁴² Illés Károly: A büntettekről, vétségekről és kihágásokról szóló magyar büntető törvénykönyvnek magyarázata. Bp. 1889. III. kötet 371. o.

⁴³ Heil Fausztin: Ingatlannak kétszeres eladása. BJT XVIII. kötet. Bp. 1889. (a továbbiakban: Heil 1889) 5–8. o., ill. uő: Ingatlannak kétszeres eladása. BJT XXIII. kötet. Bp. 1892. (a továbbiakban: Heil 1892) 386–387. o.

⁴⁴ Ligetkúti Iván: Ingatlannak kétszeri eladása. BJT XVIII. kötet. Bp. 1889. 33–36. o.

⁴⁵ Ingatlannak kétszeri eladása. BJT XVIII. kötet. Bp. 1889. 99–102. o.; Ingatlannak kétszeres eladása. BJT XXIII. kötet. Bp. 1892. 385–386. o.

⁴⁶ BJT XVIII. kötet 100. o.

⁴⁷ BJT XVIII. kötet 101. o.

⁴⁸ BJT XXIII. kötet 385. o.

⁴⁹ Dobi Imre: Ingatlannak kétszeri eladása. BJT XVIII. kötet. Bp. 1889. 161–164. o.

⁵⁰ Vargha: A csalás... 176. o.

⁵¹ Vö. azonban: „A színlegesség evidens. Ez ember, néjével együtt csaló is, még pedig nem ex tunc (mikor eladta), hanem ex nunc (annál fogva, amit most mivel). Tévedésbe ejtven a vevőt az iránt, mintha átruházta volna a feleségére, holott nem ruházta át. Btk. 400 esetje pedig fennforog nem azért, mert a nőre írták tulajdonul, ami már a vevőé (ezt hozza fel az ítélet), hanem mert ráírták, amit valójában nem ruháztak rá.” Grosschmid i.m. 460. o. ††) jelű jegyzet.

⁵² BJT VI. kötet. Bp. 1883. 247–248. o. Ugyanígy ellentmondásosan döntöttek az alsóbb fokú bíróságok a BJT VII. kötet. Bp. 1884. 196–198 oldalain közölt esetben.

⁵³ Curiai határozatok. Melléklet a Jogtudományi Közlöny 1887. 43. számához. 325–326. o.

⁵⁴ BJT XVIII. kötet. Bp. 1889. 8–9. o. Ugyanígy értékel még a Curia 1888 december 4-én 5145. sz. ítéletében. Uo. 9–10. o.

⁵⁵ Uo. 13. o. Vö. Curia 1886. december 20-án 3843. sz. BJT XIV. kötet. Bp. 1887. 76–78. o.; Curia 1886. május 1-jén 849. sz. BJT XVI. kötet Bp. 1888. 134. o.; Curia 1889. február 19-én 1888. évi 10.351. sz. BJT XVIII. kötet. Bp. 1889. 15–16. o.; Curia 1891. október 27-én 1551. sz. Curiai határozatok. Melléklet a Jogtudományi Közlöny 1892/2. számához. 13–14. o. Berger ugyanakkor tévesnek minősítette azt, hogy a joggyakorlat az adásvételi szerződés teljesítési szándék nélküli megkötésében az eladó tévedésbe ejtő magatartását látja. Berger Miksa: Az ingatlanok ismételt eladásának kérdéséhez. Jogtudományi Közlöny 1892. 7. sz. 54. o.

⁵⁶ Curia 1888. május 24-én 1887. évi 6749. sz. BJT XVIII.

kötet. Bp. 1889. 13. o.

⁵⁷ Curia 1889. február 19-én 1888. évi 10.351. sz. BJT XVIII. kötet. Bp. 1889. 15–16. o.

⁵⁸ Curia 1890 június 25-én 5783. sz. BJT XXI. kötet. Bp. 1891. 5–6. o. Vö. azonban Curia 1912. június 25-én 4846. sz.: Ingatlan másodszori eladása oly esetben, midőn az első vevő számára a lefizetett foglaló visszafizetése és kártérítés ajánlatott fel a szerződéstől való elállása esetére, azonban az első vevő az adásvételi jogügylet fenntartásához ragaszkodott, a Btk. 400. § (2) bekezdése alá eső büntettet állapítja meg. BJT 1912. 4. sz. 49–50. o.

⁵⁹ Heil 1889 7. o.

⁶⁰ Vö. Ingatlannak kétszeri eladása. BJT XVIII. kötet. Bp. 1889. 100. o.; Heil 1892 387. o.

⁶¹ Grosschmid: i.m. 461. o.

⁶² Uo. 476. o. *) jelű jegyzet.

⁶³ Polgár: i.m. 5. o.

⁶⁴ Curia 1890 február 12-én 1889. évi 6943. sz. BJT XXI. kötet. Bp. 1891. 3–4. o. Ugyanígy Curia 1889. május 14-én 1628. sz. Uo. 1–3. o.

⁶⁵ Curia 1890. november 20-án 5516. sz. BJT XXIII. kötet. Bp. 1892. 394–395. o.; Curia 1891. október 28-án 1813. sz. Uo. 395–398. o.

⁶⁶ Törvényjavaslat a büntettekről és vétségekről szóló büntető törvénykönyv némely határozatainak módosításáról. Előadói tervezet. A magyar királyi igazságügy-miniszter megbízásából készítette Schediusz Lajos. Magyar Igazságügy 35. kötet. 140. o.

⁶⁷ Uo. 209–210. o.

⁶⁸ Uo. 138. o.

⁶⁹ Uo. 295. o.

⁷⁰ Uo. 296. o.

⁷¹ Uo. Vö. fentebb az ismertetett ilyen irányú bírói gyakorlattal és kritikájával.

⁷² Vargha: A csalás... 176. o.

⁷³ Uo. 178. o.

⁷⁴ Uo. 179. o. Vö. Curia 1912. október 1-jén 6607. számú határozata értelmében ingatlan második eladása nem meríti ki a Btk. 400. §-át, ha az első eladásról szerkesztett okirat alaki és tartalmi hiányainál fogva nem alkalmas telekkönyvi bekeblezésre. BJT 1912. 5. sz. 77. o.

⁷⁵ 93. sz. törvényjavaslat a büntettekről és vétségekről szóló b-tk. (1878:V. tcz.) és a kihágásokról szóló tcz. módosításáról. Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – Irományok. III. kötet. Bp. 1892. (a továbbiakban: Irományok 1892) 288–305. o.

⁷⁶ Uo. 306–397. o.

⁷⁷ Vargha technikai kifogása szerint a szakasz elhelyezése nem logikus a kódex rendszere szerint. Vargha Ferenc: A büntető törvénykönyvnek módosítása tárgyában összehívott enquete határozatai. IX. Jogtudományi Közlöny 1892. 9. sz. 67. o.

⁷⁸ Irományok 1892. 297–298. o.

⁷⁹ Reichard Zsigmond: Tervezet a büntetőtörvény módosításáról. Magyar Jogászegyleti Értekezések XXXIII. kötet 196. sz. Bp. 1901. 36. o.

⁸⁰ Uo. 77. o.

⁸¹ Angyal definíciója szerint a fondorlat ugyanis „a tévedésbe ejtő vagy tévedésben tartó cselekményhez járuló vagy azzal egyidőben jelentkező oly magatartás, mely a tévedésbe ejtő vagy tévedésben tartó cselekmény hatékonyságát fo-

kozba, valamely harmadik személyben a kételkedés készségét gyengíti vagy éppen kizárja, illetőleg erre alkalmas.” Angyal Pál: A család. Bp. 1939. 55. o.

⁸² Uo. 91. o.

⁸³ Pl. Curia 1905. február 16-án 1410 sz. BJT L. kötet. Bp. 1905. 7–10. o.; Curia 1907. február 19-én 1643. sz. BJT LIV. kötet. Bp. 1907. 37–39. o.; Curia 1908. április 23-án 3110. sz. BJT 1908/23. sz. 236–239. o.; Curia 1908. április 23-án 3099. sz. Uo. 245–246. o.; Curia 1912. június 25-én 4846. sz. BJT 1912/4. sz. 49–50. o.; Curia 1912. október 1-én 6607. sz. BJT 1912. 5. sz. 77. o.

*Pálné Kovács Ilona DSc, egyetemi tanár
MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet*

Mérlegen a magyar közigazgatás – regionális politikai dimenziók*

I. Bevezetés - a mérlegkészítés indokai

A magyar közigazgatásnak a rendszerváltás után viszonylag rövid idő alatt jelentős változásoknak, kihívásoknak kellett megfelelnie egyrészt tartalmi-politikai értelemben, másrészt strukturálisan és a működési módszereket, eszközöket tekintve is. A közigazgatás, hasonlóan a teljes állami szervezeti rendszerhez, olyan mértékű változásokon ment át, amit modellváltásnak is lehet nevezni, kérdés persze, milyen modellnek nevezzük a kezdő helyzetet, s milyennek azt, ameddig a magyar közigazgatás napjainkra eljutott.

Végig járta-e mára a magyar közigazgatás a modellváltás útját, oda jutott-e, ahova a hivatalos politikai, kormányzati dokumentumok szerint jutnia kellett? Ha mérleget vonnánk, vajon elégedettek lehetnének-e? Ezeknek a kérdéseknek a feltételére 12 év elteltével, az uniós csatlakozás küszöbén, már valóban megérett a helyzet, a megválaszolására azonban, tartok tőle, hogy nem. A közigazgatás egésze ugyan rendre-másra a politikai-szakmai figyelem fókuszába kerül, amelynek köszönhetően újabb és újabb, egymást ismétlő közigazgatás-korszerűsítési határozatok születnek, ezek nyomán fellendülnek egy időre a tudományos kutatások, de összességében sem elegendő ténybeli, sem megfelelően átfogó és rendszerezett tudományos elemzésekkel nem

rendelkeznünk ahhoz, hogy korrekt mérleget alkotnánk a magyar közigazgatásról. Márpedig nagy szükség lenne rá.

Kézenfekvő, s a leggyakrabban hangoztatott indok manapság az uniós csatlakozás, amelyet hajlamosak vagyunk tabula rasa helyzetnek tekinteni, ami után minden másként lesz. Márpedig nem csak a közigazgatás fejlesztésére, modernizálására igaz, hogy az Unió helyettünk semmit nem fog elvégezni, elég sok mindenre direkt módon rákényszeríteni sem. Ha nincs elegendő belső erő, motiváció megújulni, modernizálni, akkor is elég sokáig kulloghatunk a mezőny utolsó harmadában különösebb dorgálás nélkül, kérdés az, hogy érdemes-e? A csatlakozás éppen a közigazgatás szervezete, működése vonatkozásában nem hoz direkt és azonnali változtatási kényszert, indirekt módon azonban bőségesen. Azzal, hogy megsokszorozódik az ország, s benne a közigazgatás érintkezési felülete a világgal, az Unió és a tagállamok intézményeivel, bürokráciájával, a mindennapi, élő, személyes kapcsolatok, hálózatok alanyaiként, mégsem pusztán „belügy”, hogy hogyan működik a magyar közigazgatás. Amennyiben ugyanis nem leszünk képesek felvenni a tempót, követni a stílust, a formát, emelni a szakmai színvonalat, akkor vélhetően elesünk azoktól az előnyöktől, amelyek az integrációból származnak.

Tanulmányomban átfogó információk és szakmai kompetencia hiányában nem készítek általános mérleget. Sajnos általában a hazai közigazgatás-tudományi kutatások-intézmények-műhelyek helyzete sem ad okot optimizmusra, hogy átfogó kutatást végezve ezt a mérleget megalapozza. Arra vállalkozom csupán, hogy egyetlen közpolitika, a regionális politika, illetve az uniós csatlakozás szemszögéből elemezzem a területi közigazgatásban lezajlott folyamatokat, értékeljem a kihívásokat és vázoljam a teendőket.

Az igazgatástudomány természetesen valamilyeni közpolitika területén folyó tudományos kutatásokban jelen van, hiszen az irányítási, menedzselési megoldások, szervezeti és eljárási kérdések nagymértékben hozzájárulnak az egyes policyk hatékonyságához. Az igazgatástudomány természeténél fogva alkalmazott jellegű, ami nem jelenti azt, hogy keretein belül ne folynának alapkutatások, s hogy ne fogalmazódtak volna meg igazgatástudományi elméletek, iskolák, amelyek függetlenek azoktól a területektől, ahol a közigazgatás mint végrehajtó-rendelkező tevékenység érvényesül, működik. Az adott közpolitika, kormányzati politika és a közigazgatás általános szervezetrendszerének alakulása, fejlődése kö-

* A tanulmányt megalapozó, a regionális politika irányítására vonatkozó empirikus kutatások egyrészt az OTKA T 037278 sz. támogatás segítségével készültek, illetve kapcsolódnak az Európai Bizottság V. keretprogramjában a DG Research által finanszírozott nemzetközi összehasonlító kutatáshoz, melynek címe: ADAPT. EU Enlargement and Multi-level Governance in European regional and Environmental Policies.

zött szoros összefüggés van. Nem csak a közigazgatás minősége, alkalmazkodó képessége hat a közpolitika hatékonyságára, hanem a *közigazgatás maga is formálódik a közpolitikai kihívások során*. Különösen igaz ez azokra a közpolitikákra, melyek viszonylag újak az állami politikák között, s amelyek a hagyományos közigazgatástól eltérő szervezeti, működési megoldásokat igényelnek. Ilyen közpolitikának tekinthető a területfejlesztés vagy regionális politika is.

II. Az „európai közigazgatási tér”

(European administrative space)

formálódása

Az Európai Uniónak, miután saját végrehajtó közigazgatása az egyes tagországokban nincs, különösen fontos érdeke fűződik ahhoz, hogy a tagállamok közigazgatása hatékony legyen. Az Unió által elfogadott normák, stratégiák végrehajtása döntő mértékben tehát az egyes tagállamok végrehajtó tevékenységén keresztül történik. Az európai adminisztratív térség egységesülését végső soron az Unió alapvető érdeke, a gazdasági integráció előrehaladása kényszeríti ki. Nagy a valószínűsége annak, hogy a gazdasági szereplők a közös valuta bevezetése után, idővel az adminisztratív keretek közös standardjának szabályozását is el fogják várni. Egyelőre azonban nem találunk olyan uniós előírást, amely az egyes nemzeti közigazgatások szervezetére, vagy eljárási szabályaira közvetlenül vonatkozna. *A nemzeti közigazgatások alakítását nemzeti belügynek tartják, csupán az eredményességet, a kimenet minőségét követelik meg*. A nemzetállami függetlenség és az eredményességben való közös érdekelttség között húzódó kétségtelen ellentmondást az Unió különböző eszközökkel igyekszik feloldani.

- Egyrészt indirekt módon, az egyes közösségi politikák kimeneti oldalán fogalmaz meg olyan követelményeket, amelyek a nemzeti közigazgatások számára bizonyos egységesítési kényszert jelentenek (például a Szerződés 90. szakasza szerinti közbeszerzési eljárás, azaz a közszolgáltatások versenyeztetésére irányuló kötelezettség, vagy a regionális politikában a partnerség). Általában elvárás, hogy a közösségi és a nemzeti szakpolitikák egymással összhangban legyenek.

- Másrészt olyan alapelveket, modelleket fogad el, ajánl, propagál, amelyek követése az „európaiság” mércéje miatt válik fontossá. Ezt a célt szolgálják a kormányzásról összeállított fehér könyv, vagy az Európai Tanács által elfogadott charták.

- A legfontosabb uniós hatás azonban abból ered, hogy az egyes tagállamok központi és helyi kormányzatai mindennapos kapcsolatba kerültek az

uniós döntéshozással, és bürokráciával. A „sokszintű kormányzás” működési gyakorlata strukturális, de különösen szakmai eljárási értelemben alkalmazkodási nyomást gyakorol a partnerekre. Az a tapasztalat, hogy az Unióban kialakult félföderatív, a részvételre épülő, a hagyományos államközpontú kormányzástól jelentősen eltérő „governance” modell különösen azokban az országokban jelent adaptációs kényszert, ahol unitárius a szerkezet, s az érdekegyeztetés korporatív, és közvetlen formái nem működnek (Grote, 2002).

Az adminisztratív rendszerek egymáshoz való közeledésének követelménye különös élel fogalmazódik meg a csatlakozni kívánó országokkal szemben még akkor is, ha az Unió nem akar a jelölt országokra rákényszeríteni uniformizált megoldásokat. Az utóbbi évek előcsatlakozási programjaiban egyre inkább felerősödött a közigazgatás és közszolgáltatások kapacitásainak és minőségének fejlesztésére irányuló igény. Azt is felismerték, hogy a koppenhágai kritériumok teljesítéséhez feltétlenül fontos a hatékony igazgatás. Ezek a kritériumok azonban csak indirekt bázist biztosítanak a gyakorlati megoldások kiválasztásához, különösen a kormányzás „horizontális” értelmében. A csatlakozó országoknak világos orientációra van szüksége arra vonatkozóan, hogy mit várnak el tőlük a közigazgatás fejlesztése terén.

Ezt a felismerést bizonyítja az OECD és az Unió közös, ún. *SIGMA programja* (SIGMA, 1998). A program keretében folytatott kutatások és megfogalmazott ajánlások elismerik, hogy az egyes tagországok közigazgatási rendszerei rendkívüli mértékben eltérnek egymástól, ugyanakkor azt is megállapítják, hogy vannak olyan közös trendek, amelyek referenciapontként szolgálhatnak a csatlakozó országok számára. A készítőik hangsúlyozzák, hogy az ajánlások csupán indikatív jellegűek, és az adott országoknak mindig sajátos adottságaikhoz kell igazítani az alkalmazható szervezeti-működési megoldásokat.

- A központi szintű kormányzással kapcsolatban a hatalmi ágak elválasztásának alkotmányos garanciáit, a minisztériumok közötti koordinációt, a közpolitikaformálás szakmai megalapozottságát, a minisztériumok operatív feladatok alóli mentesítését, illetve a köztisztviselők viszonylagos autonómiájának biztosítását emelik ki.

- A területi közigazgatás kialakításával kapcsolatban elsődleges ajánlás a decentralizáció, továbbá az egyes irányítási szintek közötti kapcsolatok megfelelő kiépítése, a helyi kormányzatok társadalmi beágyazottsága, illetve a közigazgatás klienseinek, a közszolgáltatások fogyasztóinak jogi védelme.

- A közigazgatási eszközök és ellenőrzés terén a professzionális és lojális apparátusok, a közigazgatás elszámloltathatósága, megfelelő etikai szabályozottsá-

ga, a hatékony pénzügyek, a közigazgatási döntések, szervek törvényességi és pénzügyi kontrollja, s a közigazgatási döntések bíróság előtti megtámadhatósága kerül a javaslatok között kiemelésre.

Az ajánlások megvalósulása tekintetében az értékelések meglehetősen óvatosak. Egyrészt megállapítják, hogy számos közép- és kelet-európai országban jelentős reformokat hajtottak végre, ugyanakkor azt is jelzik, hogy a reformok sok helyen megtorpantak. Ahhoz, hogy a csatlakozni kívánó országok sikeres közigazgatási reformokat hajtsanak végre, feltétlenül szükséges, hogy a reformtörekvések mögött szilárd politikai akarat húzódjon, hogy magát a reformfolyamatot elveiben és folyamatában is konzisztens módon tervezzék meg. Különösen fontos azonban, hogy a nyugati, „fejlettebb”, piaci típusú megoldások, innovációk átvétele ne legyen mechanikus, hanem vegye figyelembe a végrehajtás objektív és szubjektív (kulturális, politikai, mentális) feltételeit. A közigazgatási reformok végrehajthatóságának kulcskérdése az érintett szervezetek, csoportok meggyőzése. A felülről, erőszakosan végrehajtott reformok a tapasztalatok szerint többnyire sikertelenek.

A csatlakozó országok közigazgatásának értékelése során különösen a középszintek helyzetét tartják problematikusnak, nem csak azért, mert nincsenek ezen a területen igazán világos szakmai koncepciók, hanem azért is, mert itt várható a legnagyobb szervezeti, sőt társadalmi ellenállás is (COR, 2000). Az értékelések kiemelik, hogy a közép- és kelet-európai országok közigazgatási modernizációja, reformja, uniós adaptációjának egyik nagyon fontos akadálya, hogy alig épült ki a közigazgatás teljesítményét nyomon kísérő, értékelő (monitoring – evaluation) rendszer, és hiányoznak az erre épülő szakmai segítő, fejlesztő mechanizmusok is.

Az uniós elvárások sorában ugyancsak célszerű figyelembe venni az Unió által készített *fehér könyvet az európai kormányzásról*. A kormányzást illetően az egyik legfontosabb változtatási igény a regionális és helyi önkormányzatokkal, valamint a civil társadalommal való együttműködés terén mutatkozik. A fehér könyv úgy fogalmaz, hogy szükséges kialakítani minden egyes európai politikában minimális konzultációs standardot ezekkel a szereplőkkel, és ki kell használni azokat az ismereteket és gyakorlati tapasztalatokat, amelyekkel a helyi kormányzatok rendelkeznek azért, hogy az uniós politikák végrehajtása hatékonyabb legyen. A fehér könyv szerint a jó kormányzás alapelvei a nyitottság, részvétel, elszámoltathatóság, hatékonyság és koherencia, amely újra megerősíti az arányosság és szubszidiaritás, valamint a partnerség elvének a figyelembevételét, az általános és tematikus hálózatok szükségességét. Az

uniós kormányzással szembeni követelmények természetesen kihatnak a nemzeti szintű igazgatásra is.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy az Unió határozott szándéka a tagállamok, de különösen a csatlakozó országok közigazgatásának bizonyos fajta „homogenizálása”, felismerve, hogy csupán az eredmény követelése nem elegendő a hatékony együttműködéshez. Az is megállapítható, hogy az Unió értékelései szerint a legtöbb csatlakozó ország közigazgatása reformra, jelentős fejlesztésre szorulna. Ugyanakkor az is tény, hogy ehhez az Unió nem ad, recepteket, legfeljebb alapelveket, modelleket. Ezért célszerű elemezni azokat a már konkrétan tekinthető elvárásokat, amelyek a közösségi struktúrapolitika/regionális politika vonatkozásában már megfogalmazódtak, és viszonylag jelentős gyakorlati tapasztalatokat halmoztak fel.

III. A regionális politika közigazgatásra gyakorolt hatása

Az Európai Unió regionális politikája, illetve a nemzeti regionális politikák önmagukban is jelentős kihívást jelentettek a nemzeti közigazgatási rendszerek formálódására strukturális, de különösen funkcionális értelemben. A regionális politika mint viszonylag új típusú kormányzati politika, amelynek célja a területi egyenlőtlenségek kezelése, jelentős mértékű újítást hozott a központi, de különösen a területi szintű kormányzásban. Az innováció szükségességét a regionális politika komplexitás igénye váltotta ki. Komplexitás alatt a hagyományos ágazati, s ehhez kapcsolódó hierarchikus, bürokratikus szemlélettel való szakítást értjük, ami helyére a komplex tervezés, a decentralizáció és a partnerség elvei léptek. A regionális politika (amelyik egyszerre kíván hatni a gazdaságra, infrastruktúrára, társadalomra, környezetre, életminőségre és versenyképességre) olyan közpolitika, amelyik nem fér el a közhatalmi igazgatási döntési és végrehajtási eszközrendszer keretei között, hanem alapvetően horizontális struktúrákban, a közhatalmi szektorból kilépve a magán és civil szektorral partnerségben, az ösztönző, ráségítő módszereket preferálva érvényesül. A regionális politika tehát átlépi a szektorális és ágazati határokat, hálózatokat épít, gyakran piaci módszereket vet be.

- A regionális politikai döntéshozás alapvető elve a *partnerség*, amelynek érvényesítését az Unió strukturális alapokról szóló szabályozása lényegében kötelezővé is tesz. A partnerségi intézmények rendkívül változatosak (vö. Tavistock Institute jelentését, 1999), de a lényegük az, hogy a döntéshozás, de legalább is a döntéselőkészítés kilép a hagyományos közhatalmi szférából. Kétségtelen, hogy ez

a jelenség bizonyos veszélyekkel is jár, amire egyre gyakrabban hívja fel a figyelmet a szakirodalom (Heinelt- Wollmann 1991). A kollektív döntéshozás, az eljárási, delegálási szabályok tisztázatlansága lényegében a legitim, választott testületek szerepének visszaszorulásához, az áttekinthetőség, az elszámoltathatóság romlásához, a felelősség elmosódásához, a nyilvánosság kizárásához vezethet (Olsson, 2002).

- A másik fontos sajátosság a hálózatok kiépülése, a szintek közötti szoros kapcsolatok kialakulása, ami szoros összefüggésben van a *multilevel-governance* jelenségével is. A hálózatok, a partnerség kiépülése, a forrásbevonás, a multiszektoralitás szükségletével kapcsolódik össze. A hálózatok egyrészt személyes, ha úgy tetszik elit-hálózatok, másrészt intézmények, szélesebb értelemben az ún. érintettek, stakeholderek közötti hálózatok. Ezek kiépülése, működtetése a tervezés, programozás, projektmenedzsment során egyaránt jellemző, bár természetesen az egyes szereplők szerepe, érdekérvényesítési esélyei különbözőek (Rhodes, 1997). A *hálózatosság*, az intézmények pluralizálódása (institutional thickness) (Amin-Thrift 1996) olyan mértékben jellegzetessé vált, hogy a regionális politika kormányzásában ezt tartják a legfontosabb kihívásnak, amely alapvetően új kutatási irányokat, módszereket követel meg (Bache, 1998). Mind a partnerség, mind a tágabb értelemben vett hálózatosodás a kutatási tapasztalatok szerint ott igazán sikeres, ahol a politikai, közigazgatási környezet ennek egyébként is kedvez, ahol a konszenzusos demokrácia, a korporatív érdekegyeztetés hagyományai erősek. Ugyanakkor az is kiderült, hogy partnerség, hálózatosodás elvezethet a szervezetek közötti versenyhelyezethez, a mechanizmusok destabilizálódásához is. (Danson et al 2000). A multilevel-governance jelensége nem egyszerűen azt jelenti az Unióban, hogy a régiók bekapcsolódnak a döntéshozási folyamatokba, hogy kiépült egy harmadik döntéshozási szint. A többszintű kormányzás alapvetően átalakítja a tradicionális vertikális döntési mechanizmusokat, helyette hálózatok és szövetségek szövetét hozza létre (Kohler-Koch 1996).

- A *szubsidiaritás* elvének térhódítása, a decentralizáció megerősödése nem kizárólag a regionális politikai kihívásokhoz kötődik, de abban kétségtelenül szerepe van, hogy a kilencvenes évtizedtől kezdődően a decentralizáció címzettjei nem a települési szintek, hanem a középszintek, s hogy ezek a középszintek egyre nagyobb méretűek (Bullmann, 1996). Az uniós regionális politika leggyakoribb beavatkozási terei, az ún. NUTS 2-es régiók, amelyeknek méretei ugyan különbözőek, de a hatékonyság

szempontjából a több milliós nagyságrendűek szerepelnek igazán sikeresen a regionális politikai források megszerzésében (Horváth 1998). A decentralizáció kedvezményezettjei tehát a régiók, amelyek a hagyományos önkormányzati feladatokhoz képest sajátos funkciókkal rendelkeznek, s kapcsolatrendszerük sokkal inkább a nemzeti szinthez és az Unió különböző intézményeihez kötődik, mint a települési önkormányzatokhoz vagy a civil társadalomhoz.

- A regionális politika nem csak a hatalmi viszonyok átrendeződését idézte elő, hanem változásokat eredményezett az *adminisztratív apparátusok* működésében is. A hagyományos bürokrata értékrenddel szemben a teljesítményben, a forrásbevonásban való érdekelttség, a kapcsolatépítés korparancsa, az időben változó munkaterheléshez való rugalmas alkalmazkodás, az ismeretek komplexitása, a piaci típusú hatékonyság válik fontossá. Ezek az új kihívások gyakran megválaszolhatatlanok a hagyományos bürokratikus szervezeti kereteken belül, s új típusú, a közigazgatástól viszonylag független menedzsmentek épülnek ki, „ügynökségek”, amelyek sajátos köztes szereplők a közhatalom és a piaci szektor között (Halkier et al 1998, Morgan 1999). Az ún. quagok, kvázi nem kormányzati vagy kormányzati szervek elterjedése sem kizárólag a regionális politika területén jellemző, de a fejlesztési ügynökségek szervezeti típusa nagyon karakteressé vált, s a modern közpolitikai menedzsment számára gyakran mintaként szolgálnak.

A regionális politika, mint sajátos közpolitika tehát rendkívül jelentős hatást gyakorolt a nemzeti közigazgatási rendszerekre, amely szorosan összefonódik az Európai Unió erős befolyásával is ezen a területen. Ezekre a kihívásokra a tagállamok eltérő mértékben és módon reagálnak. A legnagyobb hatást nyilván ott gyakorolja, ahol az Unió támogatásai a legnagyobb méretűek, s ahol a legnagyobb inkompatibilitás volt a nemzeti közigazgatás felépítése, logikája, kultúrája és az uniós követelmények között. Ezekben az országokban nem egyszerűen kisebb korrekciókra, speciális intézmények létrehozására, speciális szabályok elfogadására volt szükség, hanem átfogó reformokra, amelyek mind a struktúrát, mind a működési módszereket érintették (Spanyolország, Görögország, Nagy-Britannia stb.). Van azonban a tagországoknak olyan csoportja, ahol az alkalmazkodási kényszer sem vezetett döntő változásokhoz, még akkor sem, ha látszólag Európa-konform intézmények jöttek létre, s egyfajta decentralizációs folyamat elindult (Finnország, Franciaország, Por-

A regionális politika terei és viszonyuk a közigazgatási beosztáshoz

Ország	Szubnacionális közigazgatási egységek	Közigazgatási szintek száma	NUTS 2 régió száma	NUTS – közig. beosztás kapcsolata	Települési önkormányzatok száma
Ausztria	9 land /V	1	9	megegyezik	2351
Belgium	6 (3 régió /V + 3 közösség /V) 10 provincia /V	2	11	megegyezik	589
Németország	16 land /V 435 kreise V	2	38	eltér	14 865
Olaszország	20 régió /V (15 rendes – 5 speciális) 101 provincia /V	2	20	megegyezik	8100
Franciaország	26 régió /V (22 + 4 tengeren túli) 100 département /V	2	26	megegyezik	36 763
Spanyolország	17 autonóm közösség /V 52 provincia /V	2	17	megegyezik	8078
Dánia	14 amter /V	1	3	eltér	275
Hollandia	12 provincia /V	1	12	megegyezik	548
Svédország	4 kísérleti régió 21 county /V + 21 län	1	8	eltér	289
Finnország	6 provincia /Á 19 regionális tanács /D	2	6	eltér	452
Görögország	13 regionális tanács /D 51 prefektúra /Á	2	13	megegyezik	1033
Írország	2 regionális tanács /D 26 county /V 5 városmegye /V	1	2	eltér	10 borough 49 urban distr.
Luxemburg	3 district /Á	–	1	megegyezik	118
Egyesült Királyság	3 régió V 8 angol regionális tanács /D 34 county /V	1	35	eltér	263
Portugália	7 regionális koordinációs bizottság /D 18 district /Á + 2 autonóm régió	1	7	eltér	308 4241 freguetias

Forrás: COR, 2001.

* D – Delegált testület

V – Közvetlenül választott testület

Á – Állami dekoncentrált szerv

tugália). Különösen hangsúlyozni szeretném, hogy a regionális politika önmagában messze nem minden tagállamban váltotta ki új, regionális szint létrehozását. Bizonyítékul szolgál a következő táblázat, amelyik mutatja, hogy a kisebb méretű országok a NUTS 2 régióikat többnyire nem intézményesítették választott önkormányzatként.

IV. A közigazgatás legújabb

fejlődési trendjei

Köztudomású, hogy a közigazgatás nagy sikerrel áll ellent a reformoknak. Ennek ellenére egy-egy hosszabb periódus hasonló reformtörekvésekkel

jellemezhető a fejlett demokratikus államokban. A hatvanas–hetvenes években a politikai-igazgatási döntési folyamatok racionalizálása érdekében a rendszerelmélet tervezési modelljeit (PPSB, MbO) vezették be. A hetvenes évek második felétől az új közigazgatás demokratikusabb beágyazottsága került pontra, míg a nyolcvanas évtizedtől viszonylag hosszú ideje tartja magát az irányzat, amelyiknek célja a közigazgatás modernizációja, hatékonyabb megszervezése, a költségek csökkentése, az állam karcsúsítása érdekében (New Public Management). Ez az irányzat azért tartja magát erősen, mert az állami költségek csökkentéséhez magának a politikának fűződött elemi érdeke, és olyan személyiségek támogatták,

mint Thatcher, Reagan, illetve olyan szervezetek álltak mellé, mint az OECD (ún. PUMA-programja). Az NPM-et a szakma is paradigmaticus jelentőségűnek tartja. Az NPM ideológiája a neoliberalizmus (Hayek, Friedman), amelyet az új jobboldal hamarosan beolvasztott programjaiba. Az NPM népszerűségét alapvetően a közigazgatás teljesítményével szembeni alapvető elégedetlenségben, a tervező államban való csalódásban találjuk. A szakma a közigazgatást alapvetően centralizáltnak, bürokratikusnak, drágának tartja, ahol „kollektív felelőtlenség” uralkodik. Az NPM kifejezetten praxisorientált megközelítés, de tudományos elméleti bázisra épül, különösen a gazdasági teóriákból (pl. public choice elmélet), illetve a rendszer, intézmény elméletekből mérít. Közben megjelennek már az NPM kritikusi is, a reformeredmények tapasztalataira támaszkodva (Neisser-Hammerschmid, 1998), jelezve, hogy az alkalmazott varázsszerek, mint a privatizáció, nem mindenhol alkalmazhatóak eredményesen, hogy a piaci és a közösségi szektor között igenis vannak alapvető, el nem hanyagolható különbségek.

Az NPM-hez kapcsolódó állam- és társadalomtudományi teóriák átfogóbb, strukturális értelmezési kereteket adtak, s a közigazgatásban bekövetkezett változásokat a government-ből a governance-ba való átmenetben látják. Ez az értelmezési keret a közigazgatási szintek és szektorok összefüggéseit új modellbe rendezi, a magán és társadalmi szereplőkkel való szoros kapcsolatot, s a decentralizációt egyaránt szorgalmazva (Osborne-Gaebler 1994). A jóléti állam fejlődési fázisán átjutva a fejlett polgári állam berendezkedések többfajta feladatuk ellátásához keresnek partnereket a civil társadalom, a gazdaság szereplői köréből, illetve az egyes közhatalmi feladatok egy-egy elemét már nem az állam, hanem valamelyik partner oldja meg. Ennek a trendnek a megindulását sok országban éppen az állami költségvetések krízishelyzete váltotta ki, ahogy Stoker fogalmazott, a governance kifejezés nem más, mint a költségvetések megnyirbálásának elegánsabb megnevezése (Stoker 1997). A költségvetési kiadások visszafogása vezetett például az Egyesült Államokban a fiskális föderalizmus bevezetéséhez, vagy az Egyesült Királyságban a „Thatcherizmus”-hoz, amely az állami közszolgáltatások esetenként szélsőséges privatizálását jelentette a „helyzetbe hozás” (enabling), kiszervezés (contracting out) jelszavai alatt. A közigazgatásban bekövetkező változások szemléleti alapja lényegében a management módszerek és elvárások terjedésével kötődik össze. Az állami működéssel szemben ma már általános elvárás, hogy a vállalkozásokhoz hasonló mértékben törekedjenek a gazdaságosságára, tehát az eredményt nem minden áron, hanem a

lehető legkisebb ráfordítással kell hozni. Az üzleti szektor, illetve a közösségi szektor gazdaságtanának, továbbá a szervezéstudománynak számtalan iskolája alakult ki. Az ún. New Public Management az alábbi fő változásokat hangsúlyozza a közigazgatásban:

- a közösségi és magánszektor összefonódása,
- több, szerződéses bázison nyugvó, versenyztetett közszolgáltatás,
- a privát szektor működési stílusának meghonosodása a gyakorlatban,
- a teljesítmény erőteljesebb mérése (A „Value for money”, illetve a best value elve a közszektorban azt jelenti, hogy korrekt egyensúlyt kell elérni a szolgáltatások minősége és költsége között, ennek érdekében alkalmazni kell a költség/haszon elemzéseket, az auditálást, s más teljesítménymérő módszereket (Font, 2000),
- a kimenet, az eredmény szerepének hangsúlyozása (Christensen-Yoshimi 2000), ezért honosodik meg a közigazgatásban is például a Total Quality Management.

Ezek az elvek, követelmények a gyakorlatban nem csak a működési módszereket, a szervezeti struktúrákat, a személyzettel szembeni elvárásokat változtatják meg, hanem hozzájárulnak a közszektor karcsúsodásához, illetve a hatalom decentralizálásához (Karkatsoulis, 2000).

A közigazgatás a vele szemben támasztott új követelményeket gyakran úgy teljesíti, hogy a feladatot kiszervezi, illetve, mint már említettük, sajátos, köztes, kvázi kormányzati, illetve nem kormányzati (quango, quango) szervezeteket hoz létre. Az új szervezeti formák sokszor olyan méretet öltenek, hogy a „harmadik szektor” elnevezést kapják (Reichard, 1988), miután magukon hordják mind a közhatalmi, kormányzati, mind a privát, nem kormányzati sajátosságokat.

A közigazgatás-tudomány főbb fejlődési irányairól összegzőképpen azt mondhatjuk, hogy az elmúlt két évtized viszonylag jelentős változásokat hozott, amelyeket lényegében a közigazgatásban bekövetkezett új markáns jelenségek idéztek elő: privatizáció, hatékonysági követelmények, a vertikálitástól a horizontális irányba elmozdulás, hálózatosodás, decentralizáció, többszintű kormányzás.

Ezek a változások kikezdték a közigazgatás-tudomány hagyományos elméleteit, jelentős hatást gyakoroltak a közigazgatási-tudományi kutatások módszertanára, intenzívebbé tették a kapcsolatot a közigazgatást vizsgáló különböző tudományágak között, illetve új tematikákat emeltek be a kutatási témakörök közé.

A fentiek tükrében vegyük szemügyre a magyar

közigazgatásban, különösen a területi közigazgatásban végbement változásokat, elsősorban azokat, amelyek szoros kapcsolatban vannak a regionális politika kibontakozásával Magyarországon.

V. A magyar közigazgatás változásainak iránya a rendszerváltás után

1. A politikai, alkotmányos rendszerváltás hatása a magyar közigazgatásra

A politikai, társadalmi-gazdasági rendszerváltás a közigazgatás cél- és feladatrendszerét, politikai, hatalmi környezetét és struktúráját egyaránt megváltoztatta, ha nem is egyenlő mértékben.

– Nyilvánvalóan a közigazgatás és a törvényhozó hatalom, illetve a politikai szféra viszonya gyökeresen átrendeződött, a *közigazgatás szorosabb társadalmi, politikai kontroll alá került*. Hozzá kell persze tenni tizenkét év távlatából, hogy a magyar államiság évszázados sajátossága a közigazgatás, a végrehajtó hatalom túlsúlya a parlamenttel szemben, mintha tovább élne. A rendszerváltást követő első évek parlamenti eufóriáját követően a közigazgatás visszaszerelte pozícióit. A parlament ellenőrző, stratégiai irányító funkciói gyengén érvényesülnek, s a kormányzat, de különösen az ágazati minisztériumok befolyása mind a jogalkotásban, mind az államgépezet irányításában, mind a közösségi források elosztásában dominánssá vált, illetve az maradt.

– A közigazgatás *szerkezetét* elsősorban területi oldalról érte változás, hiszen az önkormányzati rendszer bevezetése, a hatalom tényleges decentralizációja Magyarországon együtt járt a helyi igazgatási egységek erőteljes felaprózódásával, a korábbi közös tanácsok helyére kétszer annyi helyi önkormányzat lépett. A strukturális változások sorába tartozik a megyei szintű önkormányzat befolyásának, hatalmának, forrásrendszerének erőteljes meggyengítése, illetve a megyei önkormányzatok mellett a dekoncentrált államigazgatás térhódítása.

2. A társadalmi-gazdasági változások hatása a közigazgatásra

Természetesen a rendszerváltás gazdasági, társadalmi dimenziói sem hagyták érintetlenül a közigazgatást.

– A privatizáció jelentős mértékben csökkentette, módszereiben pedig átalakította az állam gazdaságirányítási szerepkörét, bár átmenetileg a privatizáció levezénylése kifejezetten többlet feladatként jelent

meg, speciális intézmények létrehozásával együtt.

– A társadalom szerkezetében lezajlott változások, a tömeges munkanélküliség, elszegényedés az állami feladatrendszerben felértékelte a szociálpolitikát, foglalkoztatáspolitikát stb.

– A megváltozott értékrendszer és társadalmi prioritások – persze kormányzati ciklusonként is eltérően – új meg új feladatokat, illetve működési módszereket, szabályokat közvetítettek a közigazgatás felé.

3. A közigazgatás modernizációjának belső mozgatórugói

A folyamatos alkalmazkodás a megváltozott környezethez és külső kihívásokhoz természetesen kiváltotta a közigazgatás szisztematikus korszerűsítésének az igényét. Szinte évente fogalmazódtak meg az elmúlt évtizedben reformprogramok, amelyek célul tűzték ki a közigazgatás hatékonyságát, törvényességét, szakszerűségét, polgárok közelségét. Ennek érdekében újra és újra megfogalmazódott az optimális szervezeti méretek, a koordináció, a rugalmas működési formák, a kiszűrés, a dereguláció szükségessége (*Verebélyi 1998*). Hogy a reformokból kevés valósult meg, nem a kidolgozó szakemberek hibája. A mindenkori kormányzat kitarthatása, konfliktusvállaló bátorsága hiányzott ahhoz, hogy a közigazgatás-szervezés következetesen a kijelölt irányba haladjon. Összességében azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar közigazgatás rendszerváltás utáni története elsősorban a *külső körülményekhez való spontán, követő alkalmazkodás története*. A rendszerváltás idején a parlamentarizmus, önkormányzatiság, szabadságjogok, piacgazdaság paradigmatiság, politikai értékei mellett nem volt prioritás a közigazgatás tudatos modernizációja, jószerevével a határozott koncepció is hiányzott a végrehajtó hatalom kiépítéséhez.

Ennek ellenére jelentős változások következtek be. Különösen fontos, s az uniós csatlakozás szempontjából stratégiai fontosságú területnek is tekinthető, a regionális politika, területfejlesztés közigazgatásra gyakorolt hatása. Ennek a folyamatnak és következményeinek az áttekintése tanulsággal szolgálhat a közigazgatás modernizációjának szervezeti is érdekösszefüggéseinek megértéséhez.

VI. A regionális politika hatása a magyar közigazgatás struktúrájára

A regionális politikának, területfejlesztésnek az irányítási, hatalmi struktúrára gyakorolt hatása az utóbbi évtizedekben Magyarországon kiemelkedően erős volt más közpolitikákhoz képest. Ez a megállá-

pítás, mint láttuk, igaz a fejlett demokráciákra is, különösen az Unió tagállamaira, ahol az Unió strukturális alapjaihoz, tehát a fejlesztési forrásokhoz való hozzáférés erős motiváló erő volt a változásokra. Ennek oka nem csak az, hogy kiemelt uniós közösségi politikáról van szó, amelyre az Unió igen jelentős forrásokat áldoz, hanem az is, hogy a regionális politika közvetlen „ágazati” policy jellegén túl az integráció mélyítésének, bővítésének politikai eszköze is. A szubszidiaritás és a partnerség elve ugyanis beemelte a régiókat a nemzetállami kormányok mellé az uniós döntéshozási folyamatokba, s a „többszintű kormányzás” multilevel governance egyik legvirulensebb előidézőjévé vált.

Magyarországon ez a direkt befolyás egyelőre ugyan nem érvényesülhetett, hiszen mi még nem férünk hozzá a strukturális alapokhoz, de az 1996-ban törvényi erőre emelt regionális politikai szabályozás már egyértelműen az uniós elvárásokkal szembeni megfelelés céljának rendelődött alá.

Nézzük meg ennek a törvénynek az irányítási- közigazgatási rendszert érintő rendelkezéseit, illetve következményeit.

1. Decentralizáció, területi szemlélet

– A hatások közül először a decentralizációt, a területi szemlélet megerősödését kell kiemelni. A regionális politika Európában, a nyolcvanas évtizedben jutott abba a fejlődési fázisba, amikor a korábbi központosított, állami újraelosztásra épülő rendszert felváltotta a helyi erőforrásokat bevonó, ún. „bottom up”, alulról építkező, decentralizált modell. A hazai regionális politikának már ehhez a modellhez kellett alkalmazkodnia. Az önkormányzati modellváltás elvileg megnyitotta a hatalom decentralizálása előtt az utat, de mint köztudomású, 1990-ben elsősorban a települési szint helyzetbe hozása volt a cél. Az önkormányzati rendszer működésének első hatéves tapasztalatai azonban elegendő tanulsággal jártak annak felismeréséhez, hogy az irányítás középszintje, a regionális szintű integráció megerősítése nélkül még a települési önállóság sem bontakozhat ki. A szándékosan legyengített megyei önkormányzatok mellett, helyén terjeszkedő dekoncentrált államigazgatás nem tudta betölteni azt az integrációs úrt, ami a szétaprózott települési igazgatás és a kormányzat között keletkezett. Ebben az irányítási szerkezetben a regionális politikát egyszerűen nem lehetett elhelyezni. Kézenfekvő megoldás lett volna természetesen a területfejlesztési hatásköröket a megyei önkormányzatokra telepíteni, de ebben tulajdonképpen sem a települési önkormányzatok, sem a központi kormányzat nem volt érdekelt. A politikai legitimitációval rendelkező megyei önkormányzatok, fejlesztési

forrásokkal megerősödve, veszélyes ellensúlyai lettek volna a kormányzati hatalomnak, a falvak, illetve városok, különösen a nagyvárosok vezetőiben pedig még ott élt a rendszerváltás előtti gyámkodó, hatalmaskodó megyei tanácsok rémképe, amelytől féltették frissen megszerzett önállóságukat. A megyei önkormányzatokkal szembeni ambivalencia vezetett egy sajátos, „interszektoralis” konstrukció, a területfejlesztési tanácsi szisztéma bevezetéséhez. Ha a szervezeti forma státusát közelről szemügyre vesszük, ki fog derülni, hogy a decentralizáció választott formája ellentmondásos. Miközben megyei szinten működött a közvetlenül választott megyei önkormányzat, helyette egy delegált típusú, demokratikusan nem ellenőrzött szervezeti forma lett a tervezési és forráselosztási hatáskörök kedvezményezettje.

– A decentralizációnak nem csak a szervezeti-hatalmi célpontja, hanem a területi dimenziója is sajátos szabályozást nyert az 1996-ban elfogadott területfejlesztési törvényben. Az Európai Unió strukturális alapjainak felhasználása során alkalmazott NUTS-beosztás átvétele célszerűnek tűnt, s szakmailag nem is okozott különösebb gondot a statisztikai számbavételi egységek települési, (NUTS 5), megyei (NUTS 3), és országos (NUTS 1) szintjeinek meghatározása. Annál nagyobb dilemmát jelentett, hogy a kistérségi (NUTS 4), a megyei (NUTS 3), vagy a regionális (NUTS 2) szint legyen-e a regionális politikai beavatkozások, és intézményrendszer színtere. A kérdést nem szakmai megfontolások, nem a regionális politika nemzeti vagy éppen uniós prioritásai, hanem erősen pragmatikus szempontok döntötték el. Ha egyáltalán döntésnek tekinthető az a megoldás, hogy a törvényhozó mindhárom területi szintet beemelte a regionális politikai intézményrendszerbe. A túltagolt intézményrendszer, a három szinten működő fejlesztési tanácsok (társulások) konglomerátuma hozzájárult a források szétaprózódáshoz, a szintek egymás közötti versengéséhez, a tiszta munkamegosztás hiánya miatti konfliktusokhoz.

– Fontos azonban kiemelni, hogy a decentralizáció elsörendűen a feladatok, hatáskörök vonatkozásában zajlott le, lényegesen kevésbé érintette a központosított forráselosztás rendjét. A meglehetősen magas redistribúciós rátájú költségvetésnek csak elenyésző hányada került decentralizált felhasználásra, a túl sok szintű és túl sok ambíciózus szereplőt magába foglaló területfejlesztési tanácsok viszonylag szigorúan szabályozott rendben a közösségi fejlesztési forrásoknak csak töredéke felett rendelkeznek, ami nyilvánvalóan frusztrációt, helyi konfliktusokat, majd kiábrándulást eredményezett.

2. Kooperáció-integráció

A területfejlesztési tanácsok modellje, a *partnerség* elvének követésével, mindenképpen innovációt vitt a közigazgatásba, még akkor is, ha a fenti ellentmondások egyben zavarok forrásai is lettek. A területfejlesztési tanácsok ugyanis a különböző szervezetek, illetve szektorok közötti együttműködés, integráció kereteivé váltak, egy olyan közigazgatási rendszerben és kultúrában, amelyiket a koordináció, és az integráció hiánya jellemzett. A területfejlesztési tanácsok tagsága, mint tudjuk, a következő szereplőkből verbuválódott: helyi önkormányzatok, megyei önkormányzat, államigazgatási szervek, gazdasági kamarák, a munkavállalók érdekképviselői. A három területi, illetve a központi szinten kiépült tanácsok nem csak a szektorok, ágazatok együttműködésére, kommunikációjára adtak lehetőséget, hanem a szintek összekapcsolására is azzal, hogy az egyes szintek „felfelé” is delegálhattak a képviselőikből. Megjelent tehát az intézményesített koordináció, integráció lehetősége egy konkrét policy területén, amelyik ráadásul elég átfogó ahhoz, hogy hatása széles körben érvényesülhessen.

VII. A regionális politika hatása a magyar közigazgatás működésére

Noha, mint láttuk, a regionális politikáról alkotott törvényben létrehozott intézményrendszer magát a területi-intézményi rendszert is jelentősen érintette, mégis fontosabbnak tartom a működési módszerekben, szemléletben megjelenő változásokat.

– A regionális politika természeténél fogva átfogó *együttműködést* feltételez szektorok és szintek között, különösen annak legújabb modellje, amely már nem az állam központi támogatásaira, hanem a helyi erőforrások bevonására épül. A strukturális alapok szabályozásában, a maastrichti szerződés, a szubszidiaritás elve uniós szentesítése nyomán megjelenik a *partnerség* elve. A *partnerség* elve rendkívül erőteljes kihívást jelentett minden közigazgatási rendszer számára, de különösen így van ez azokban a nemzeti modellekben, ahol sem a szintek, sem a szektorok közötti partneri együttműködésnek nincsenek igazán hagyományai. Mind az ágazati minisztériumok, mind az ágazati dekoncentrált szervek vertikálisan irányított kapcsolatrendszer a területfejlesztési törvény nyomán új irányt vett, horizontálissá vált. Legalább ilyen fontos az önkormányzatok közötti együttműködés motíválása, hiszen az elaprózott települési önkormányzati rendszerben korábban uralkodóvá vált települési egoizmusok a fejlesztési programozásban, forráselosztásban lassan térségi keretbe terelődtek. A harmadik fontos következménye a *partnerségi* elemnek a multilevel

governance gondolkodásmódjára való felkészítés, a hierarchikus alárendelés és a teljes elszigetelődésként értelmezett önállóság végleteitől történő elmozdulás érdekében. A *partnerség* elve egy vonatkozásban azonban nem tudott áttörést hozni a magyar közigazgatási kultúrában, működésben, mégpedig a civil, nonprofit szektorral való együttműködés terén. Ennek oka egyrészt a civil szektor viszonylagos fejletlenségében, másrészt a helyi közigazgatási források szűkösségében, harmadrészt a helyi közhatalomban részt vevő politikusok és köztisztviselők bizalmatlanságában, együttműködési készségének hiányában jelölhető meg. Kétségtelen az is, hogy az együttműködés terén egyelőre a formális, protokolláris elemek, alkalmi érdekszövetkezők jellemzőek, mintsem a szisztematikus együttgondolkodás, programok együttes végrehajtása. A területfejlesztési tanácsok üléseit megelőző egyezkedések rutinja leginkább a települési önkormányzatok polgármestereit jellemzi, az államigazgatási szektor, egyelőre inkább a felszínen, mintsem meggyőződéssel, a mindennapi működésbe beivódva „partner” a területfejlesztési politikában.

– A regionális politika kihívásai hatást gyakoroltak a közigazgatás működésének *rugalmasságára, reakciókészségének a gyorsulására is*. A projektek, pályázatok kidolgozásának általában rendkívül szoros határideje, a végrehajtás időbeli keretek közé szorítása hozzájárult az ún. „adhocrácia” kialakulásához, az alkalmi teamek megszerveződéséhez, a sikerdíjas „bürokrata” típusának megjelenéséhez, egyáltalán a rugalmasabb működési, szervezeti formák terjedéséhez. Magyarországon az a tapasztalat, hogy a hagyományos hivatali apparátusok sem a minisztériumokban, de az önkormányzatok többségében sem képesek befogadni a programok menedzsmentjét. Az extra, és ingadozó munkateher, a teljesítményben való érdekelttség, ehhez kapcsolódó extra díjazás, a terepmunka kiemelkedő szerepe, a hálózatok építésének szükségessége olyan konfliktusokat idéz elő a tradicionálisan működő hivatali apparátusokban, hogy ennek elkerülésére inkább a feladat „kiszervezése” (contracting out) válik jellemzővé. A közhasznú, non-profit szervezetek, az indirekt közigazgatás virágzásának, terjedésének vagyunk tanúi. A jelenség nem csak a regionális politikában jellemző, de kétségtelen, hogy a pályázás, forrásszerzés, a projektek menedzsmentje olyan tevékenységi formák, amelyek befogadására a közigazgatáshoz ugyan kapcsolódó, de viszonylag rugalmas működésre képes non-profit vagy profitérdekelt szervezetek sokkal alkalmasabbnak, és sikeresebbnek bizonyultak.

– A közigazgatás működési módszereiben, elsősorban a regionális politika hatására bekövetkezett fontos változás a *tervezés rehabilitációja* is. A rend-

szerváltás után, a „szocialista tervezettség” merev elutasítása következtében magát a tervezést is kidobták a közigazgatás eszköztárából. Ez a hiány nyilvánvalóan minden területen kárt okozott, de különösen a területfejlesztés, gazdaságfejlesztés vonatkozásában vezetett negatív következményekhez. A területfejlesztési törvény, az uniós strukturális alapok esetében alkalmazott programozási elvre hivatkozva, gyakorlatilag a fejlesztési források megszerzésének feltételül szabta a tervezést, mégpedig hosszabb távra és átfogóan. A közigazgatás szereplői, különösen a helyi önkormányzatok hamar megtanulták a leckét, s minden térségtípus elkészítette nagyon rövid időn belül a saját fejlesztési koncepcióját, majd programját is. A felszínen látszólag hamar abszolvták tehát az elvárásokat. A tervezés folyamatába közelebről tekintve, illetve a tervek későbbi sorsa alapján azonban állíthatjuk, hogy a tervezés szemlélete, tényleges integráló, irányító funkciója egyelőre alig érvényesül. A terveket jobbra szakértő cégek készítették, meglehetősen formalizált, „EU-konform” sémák mentén, a helyi társadalom, gazdaság bevonása csak formálisan történt meg. Nem véletlen tehát, hogy a hipp-hopp elkészült tervdokumentumok tényleges végrehajtása alig kezdődött meg, legfeljebb kötelező mellékletei a projektekkel való pályázásnak, de igazán sem az elosztási döntéshozók, sem a pályázók nem építették be a programcélokat és prioritásokat. A tervezés tényleges rehabilitációját az is nehezíti, hogy maga a szabályozás is meglehetősen laza, hiányos. Nem tisztázott a tervek jogi természete, sok tekintetben az eljárási szabályozás, a tervezésben részt vevők köre, s a tervezés nem kapcsolódott össze a végrehajtási intézmény- és eszközrendszerrel sem.

- A közigazgatás működése szempontjából nagyon fontos a *hatékonysági, szakszerűségi követelmények* megjelenése, s az ezeket garantáló, ellenőrző formák terjedése. A magyar közigazgatást sem a személyzeti politika, sem a köztisztviselők díjazása, sem a társadalmi visszacsatolás, sem a költségvetés nem kényszerítette a korábbiakban hatékony, minőségi és egyben költségtakarékos működésre. A hierarchia, a jogszabályok betartása, a konfliktusok kerülése lényegében elegendő volt a működés legitimálásához. A kilencvenes évtized második felétől szinte folyamatosan megjelenő közigazgatás-korszerűsítési dokumentumok azonban a minőséget, szakszerűséget és hatékonyságot beemelték a közigazgatás értékrendjébe. Igazán jelentős sikereket azonban maguk a korszerűsítési programok nem értek el. Sokkal jelentősebb motiváció volt például az elsősorban az önkormányzatokat sújtó költségvetési restriktív politika, amelynek következtében mind a hivatalokban, de különösen az önkormányzati szolgáltatókat nyújtó intézményekben jelentős létszámcsök-

kenéseket hajtottak végre, illetve rákényszerültek a vezetők a költségek alapos elemzésére. A regionális politika hatékonysági kihívása más természetű, bár ugyancsak összekapcsolódik a pénzügyi forrásokkal. Azzal, hogy az önkormányzatok fejlesztési forrásokhoz jutása pályázati rendszerbe terelődött, s esetenként már nem csak a rászorultság, hanem a benyújtott pályázat minősége is mérlegelésre került a döntések meghozatalánál, az önkormányzati apparátusok közvetlenül érdekeltté váltak a pályázási tevékenység minőségének javításában. Az uniós csatlakozásra készülve egyre több hivatali szervezet vezetése felismeri, hogy a hivatali háttér, a menedzsment minősége rendkívül fontos lesz abban az időszakban, amikor az egyes régiók versenyhelyzetbe kerülnek egymással. Kifejezetten terjed például a hivatalok ISO-minősítésének megszerzése (bár nem feltétlenül az ISO a legalkalmasabb forma!), a köztisztviselők uniós ismeretekre és idegen nyelvre oktatása. Ez a folyamat természetesen nem kötődik közvetlenül a regionális politikához, de éppen ez az egyik közösségi politika, amelyeknek elvárásai idejekorán figyelmeztették a hazai közigazgatási kart az alkalmazkodás, a felkészülés szükségességére. E tekintetben van egyébként a legtöbb lehetőség is a tanulásra, nem csak a kormányzati, illetve uniós irányítású Phare-programok, hanem a közvetlen testvér régiós és -városi kapcsolatok felhasználásával. A regionális politika uniós szabályozása, különösen a jelenlegi programozási időszakban különösen nagy hangsúlyt fektet a hatékony menedzsment (sound management) kiépítésére, s a nemzeti kormányok felelősségébe utalja az erről való gondoskodást. A menedzsmenttel szembeni hatékonysági elvárások pedig óhatatlanul magukkal hozzák a hatékonyság mérésének, értékelésének a szükségességét. Meg kell jegyezni, hogy ebben a tekintetben az uniós tagállamok sem büszkélkedhetnek nagy tapasztalatokkal, nincs a menedzsment hatékonyságának kiforrott értékelési módszertana. Mindenesetre a megjelent igény vélhetően jelentős hatást gyakorol majd a közigazgatásra, illetve annak a regionális politikai aktivitással érintett részére.

VIII. A regionális politika menedzsmentjének konfliktusa a demokrácia tradicionális intézményrendszerével

A regionális politika kétségtelenül pozitív hatásai mellett érdemes figyelmet szentelni azoknak a jelenségeknek, amelyek elsőrendűen a döntéshozás nyilvánosságát, a részvétel lehetőségeit, tehát a demokrá-

cia intézményrendszerét, minőségét, modelljét érintik. Ma már találkozni a szakirodalomban azokkal a véleményekkel, amelyek a partnerségi, korporatív intézmények (tripartit), egyesületek, az adhocráciák, és informális hálózatok hátrányos következményeit jelzik. Sérülhet az átláthatóság, a közvetlen részvétel, az esélyegyenlőség az érdekérvényesítésben, különösen akkor például, ha nem elég erősek a regionális és helyi önkormányzatok, és a civil társadalom. A regionális politika magyarországi történetének utolsó öt éve alátámasztja ezeket az aggályokat.

– Az önkormányzati törvény 1994. évi módosítása a bizonyíték arra, hogy a magyar területfejlesztési tanácsi rendszer életre keltésének egyik indítéka a megyei önkormányzatokkal szembeni bizalmatlanság volt. Az önkormányzati törvény már 1994-ben előírta a megyei területfejlesztési tanácsok létrehozását. Ennek is köszönhető, hogy a területfejlesztési hatáskörök a területi önkormányzatokkal párhuzamos, attól elkülönült, korporatív intézményrendszerbe kerültek. Ez a tény önmagában demokráciadeficitet és megosztottságot, érdekkonfliktusokat eredményezett. Megyei szinten létezik a közvetlenül választott megyei önkormányzat a maga erős politikai legitimitásával, de hatalma, befolyása lényegesen kisebb, mint a delegált típusú területfejlesztési tanácsé, amelyik rendelkezik a stratégiai döntéshozási kompetenciák és a megye fejlesztési forrásai felett. A kialakult helyzetet tovább rontotta az, hogy a törvényhozó nem tisztázta kellőképpen a területfejlesztési tanácsok mint „autonóm intézmények” jogi természetét, státusát, nem szabályozta eljárásuk, szervezetük alapvető kérdéseit sem. A tanácsok tagságának szerepfelfogására, politikai kultúrájára lett bízva az, hogy működésükben milyen mértékben érvényesítik a demokratikus követelményeket, hogy mennyire vonják be a civil és egyéb szereplőket, hogy milyen nyilvánosságot teremtenek, hogy egyáltalán a testületen belül mennyire a konszenzusos vagy a többségi demokrácia modelljét érvényesítik. A tapasztalatok azt mutatják, nem kellett volna a „kecskére bízni a káposztát”, a területfejlesztési tanácsok többsége nem különösebben igyekezett hatalmát megosztani a környezetével. Kialakulófélben van területi szinten olyan elit, amelyiknek a befolyása, belső kapcsolatrendszere éppen a területfejlesztési források elosztása felett birtokolt hatalomra, befolyásra épül. Ezt az elitképződést, amit hívhatunk elegáns szakkifejezéssel élve „hálózatnak is” alátámasztja a magyar közigazgatás-szervezésnek egy mind markánsabbá váló sajátossága. Az utóbbi időben egyre több olyan kollektív döntéshozó testület szerveződött, amelyik egy-egy ágazat, lényegében dekoncentrált, területi szervezetéhez kapcsolódva mintegy „társadalmasítja”, illetve kollektivizálja a döntéshozást. A honvé-

delmi igazgatás, az ifjúságpolitika, foglalkoztatáspolitikai, vízügyi védelem, idegenforgalom irányításában létrehozott testületek delegált tagsága lényegében ugyanazon szervezeti körből verbuválódik (önkormányzatok, kamarák, egyetem, szakszervezetek, dekoncentrált hatóságok), s így formalizáltan is összefonja azt az elitet, amelyiknek befolyása látszólag a képviselt szervezettől származik. Ugyanakkor ezek a delegáló szervezetek nem ellenőrzik e testületekbe küldött vezetőik tevékenységét. A formálódó elit hatalma személyes pozíciókészlétté transzformálódik anélkül, hogy ténylegesen elősegítené a szervezetek közötti kapcsolatok intézményesülését.

– A regionális politikában gyakran előforduló időzavar, a pályázási határidők szűkössége azzal jár, hogy prioritást élvez a pályázat beadásának szempontja a gondos előkészítéshez, az érdekeltek bevonásához képest. Gyakran a döntések utólagos szentesítése vár csak a konzultatív testületekre, civil szervezetekre, s a szabályok kijátszását megvédi a forrásszerzésben megnyilvánuló közös érdekelttség. A regionális politika olyan sajátos közpolitika, amelyben egyébként is erősen keverednek a szakmapolitikai, technokrata, hatékonysági, és a laikus, méltányossági, részvételi elemek. Ezek kényes egyensúlyát legalábbis Magyarországon eddig ritkán sikerült biztosítani. Előfordul ugyan az is, hogy éppen a polgármesterek lobbija erősebb a technokrata, gazdaságfejlesztésben érdekelt csoportokkal szemben. A megyei területfejlesztési tanácsokban megszerzett polgármesteri fölénynek köszönhetően a források elosztásában a koncentráció és a hatékonyság elve sokkal kevésbé érvényesül a méltányossági elvvel szemben. Ennek következtében a források elaprózottak, inkább az egyes települések alap infrastruktúrájának fejlesztését szolgálják, eltérítve a regionális politikát a településfejlesztés irányába. Minél nagyobb területi egység szintjén történik a döntéshozás, annál inkább szorulnak háttérbe a szociális, méltányossági szempontok, így összességében mégis az állapítható meg, hogy a technokratáknak elvileg több lehetősége van szempontjaik érvényesítésére, mint a helyi társadalmaknak.

– A legnagyobb ellentmondás a regionális politika decentralizációs szükségletei és a kormányzat centralizációs törekvései között húzódik. Miközben létrejött három területi szinten is a területfejlesztés új intézményrendszere, a legtöbb döntési kompetencia és fejlesztési forrás a központi kormányzat, illetve a minisztériumok kezében maradt. A területi szervek szűk mozgástere, a rájuk kényszerített szigorú elosztási szabályok a helyi szereplők körében kiábrándulást eredményeztek. A legfrissebb események tükrében úgy tűnik, már maga az Unió sem szorgalmazza a csatlakozni kívánó országokban a regionális de-

centralizációt. A nemzeti fejlesztési tervben csak egy regionális fejezet van, ami előrevetíti a csatlakozás utáni erőviszonyokat a régiók és a kormányzat között. Tudni lehet, hogy a kormány ehhez a döntéshez az Unióból is bátorítást kapott.

IX. Összegzés

A magyar közigazgatás a rendszerváltás óta valóban sok változáson ment át. Tény az is, hogy a regionális politika sok pozitív innovációt hozott:

- elősegítette a decentralizációt,
- a helyi és területi szereplők, szektorok közötti együttműködést,
- a szintek közötti kommunikációt,
- a rugalmasabb, professzionálisabb, hatékonyságra törekvő menedzsmentszemlélet erősödését.

Tény azonban az is, hogy nem volt ellentmondásmentes ez a folyamat.

- A kiépített szervezetek még messze nem tudják ellensúlyozni a központi kormányzat fölényét, a decentralizáció nem haladt előre kellő mértékben.

- A partnerség elve csak a közhatalommal rendelkező szereplőket fogja össze, a gazdaság, a civil szektor továbbra sem került tényleges döntési pozícióba.

- A partnerség elvére hivatkozó korporációk sokszor a választott önkormányzatok és a nyilvánosság kizárását szolgálják.

- A koordináció, integráció, a hálózatok kiépülése inkább egy hatalmi elit kiválasztódásához járult hozzá, mint az információk cseréjéhez, a források összeadódásához.

- A rugalmas, alkalmazkodni képes menedzsment még messze nem minden érintett közigazgatási szervet jellemez. A projektek menedzsmentjének „kiszerezése” esetén pedig gyakran elveszti az ellenőrzést a folyamatok felett a választott képviselőtestület.

A fenti jelenségek nyilvánvalóan értelmezhetőek kezdeti nehézségekként, amelyeket az idő majd korrigál. Ugyanakkor azt a következtetést is alátámasztják, hogy a legmodernebb, leginnovatívabb kezdeményezések is zsákutcába juthatnak a közigazgatásban, ha a tágabb állami, alkotmányos, politikai környezet még nem érett meg az innovációk befogadására.

A területi közigazgatás elmélyült tudományos elemzésére tehát feltétlenül szükség lenne, sokkal szisztematikusabb módon, mint ahogyan az elmúlt évtizedben történt. A legfontosabb kutatási feladatok a regionális politika irányítása szempontjából az alábbiak.

- Különösen fontos vizsgálati terület a *nemzeti közigazgatások és az uniós kormányzás közötti kapcsolat-*

rendszer, a többszintű kormányzás jelensége, amely átrendezi a nemzeti közigazgatáson belüli súlypontokat, és jelentősen átalakítja a közigazgatás hagyományos működési formáit.

- A közigazgatási döntéshozásban uralkodóvá válik a *partnerség elve*, amely az érdekegyeztetés új formáit teszi szükségessé. Ugyanakkor a partnerségi elv veszélyeket is hordoz magában, amelyek kiküszöbölése csak a partnerségi formák működésének empirikus elemzése, részletes közjogi szervezeti és eljárási szabályozás alapján lehetséges.

- A regionális politika fejlődésében egyik legfontosabb tartalék a *hatékony (sound) menedzsment*. A hazai területfejlesztési intézményrendszer egyik legnagyobb hiányossága a professzionális, rugalmas, teljesítményérdekelt adminisztratív és végrehajtó kapacitások viszonylagos kiépületlensége. A fejlesztési irányok, modellek kidolgozása igazgatás és szervezéstudományi kutatásokat igényel.

- Ugyancsak kiemelt terület a fenti témakörrel összefüggésben a *decentralizáció folyamatának elemzése*, az irányítás szintjeinek, térbeli léptékének, hatáskörének és forrásrendszerének, eszközrendszerének a tüzetes vizsgálata. A magyar közigazgatás előtt álló egyik legnagyobb kérdés, hogy területi struktúráját hogyan modernizálja. A 2006-ra a kormányprogramban kitűzött cél, a választott önkormányzati régiók létrehozása, meglehetősen bátornak tűnik, megvalósulásához csak sokkal alaposabb, őszintébb elemzések, s egyértelmű, kormányzati támogatottság esetén lehet reményeket fűzni.

Felhasznált irodalom

Amin, A.–Thrift, N. Institutional issues for the European regions: from markets and plans to socioeconomics and powers of association = Economy and Society 1995. 1. pp. 41–66.

Bullmann, U.: Aufbruch aus dem Zentralstaat? Der europäische Einfluss auf die subnationale Politik. = Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft, 1996. 3. pp. 261–279.

Halkier, H.–Danson, M.–Damborg, C. (eds.): Regional development Agencies in Europe. Jessica Kingsley, London 1998

Heinelt, H.–Wollmann, H. (hrsg.): Brennpunkt Stadt. Stadtpolitik und lokale Politikforschung in den 80er und 90er Jahren. Birkhäuser Verlag, Basel 1991

Kohler-Koch, B. Interaktive Politik in Europa. Regionen im Netzwerk der Integration. Opladen, Leske – Budrich 1998

Morgan, K. (ed.) Regional Development Agencies. Theme issue = Government and Policy No.6. 1999

Polet, R.–Nomden, K.: Improving the management of European regional development policy = European Planning Studies. December. Pp. 777–793. 1997

Christensen, M.–Yoshimi, H.: A value-for-money pathway: a two-country case study of performance reporting. In: International Review of Administrative Sciences. SAGE Publications. 2000

Font, J.: Managing value and devolution: the experience of regional governments in Spain: In: IRWS. SAGE, 2000

- Preparing public administrations for the European administrative space. Sigma Papers No.23. 1998
- Karkatsoulis, P.: The social context of „value-for-money” based administrative reform. In: IRWS SAGE, 2000
- Reichard, Ch.: Der dritte Sektor = Die öffentliche Verwaltung 1988. 9. 363–370.
- Stoker, G.: Local governance = Public Administration 1997. 75. o.
- European governance. A white paper. Brussels, CEC 2001
- Rhodes, R.A.W.: Understanding governance. Policy Networks, Governance, Reflexivity and Accountability. Open University Press, Buckingham 1997
- Horváth Gyula: Európai regionális politika. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 1998
- Olsson, J.: Democracy Paradoxes in Multi Level Governance. Paper presented in Gdansk, RSA Conference, 2001
- Neisser, H.-Hammerschmid (Hg.): Die innovative Verwaltung. Signum Verlag, Wien 1998
- Osborne, David-Gaebler, Ted: Új utak a közigazgatásban. Osiris, Bp. 1994
- Danson, M.-Halkier, H.-Cameron, G. (eds.): Governance, Institutional Change and Regional Development. Ashgate, Aldershot 2000
- Grote, J.-Gbikpi, B. (eds.): Participatory Governance. Leske+Budrich, Opladen 2002
- European Union Committee of the Regions: Regional and Local Government in the European Union. Luxembourg 2001
- Verebélyi Imre: Összefoglaló a közigazgatási reformfolyamat első szakaszáról és soron következő feladatairól = Magyar Közigazgatás 1998. 1-2. sz. 321–337. o., 414–422 o.
- Committee of the Regions: A Europe of Regions and Cities, Brussels 2000
- Bache, Ian: The Politics of European Union Regional Policy. Sheffield Academic Press, 1998
- Tavistock Institute: The thematic evaluation of the

partnership principle. 1999

Tilk Péter
egyetemi tanársegéd

Alkotmányjogi kérdések az ítélőtáblákkal összefüggésben*

I. Az ítélőtáblák reneszánsza?

Az ítélőtáblák felállításának gondolata a 90-es évek közepén került a politikai pártok figyelmébe. Az intézmény kialakítására vonatkozó igénynek napi szükségyszerűségi okait jelölték meg, melyeket történelmi előzményekkel is alátámasztottak.

1. Az intézmény felállításának indokai

Az ítélőtáblák felállítását a hivatalos indokolás szerint az tette szükségessé, hogy a Legfelsőbb Bíróság ügyterhe jelentősen meghaladta – meghaladja – a testület teljesítőképességét, ami az ügyek megfelelő időn belüli lezárását veszélyezteti.¹ (Nem véletlen, hogy ezt a 2001-es országjelentés is kiemelte.) Az elképzelések szerinti új bírósági szint bevezetése kettős célt szolgált. Egyrészt a Legfelsőbb Bíróságot kívánta tehermentesíteni a fellebbezések elbírálása alól a célból, hogy az ennek következtében kizárólag felülvizsgálati hatáskört és elvi irányító tevékenységet gyakoroljon. Másrészt, a differenciált bírósági szervezetrendszerben lehetőség lett volna arra, hogy a helyi bíróságok hatásköréből a bonyolultabb, nagyobb szakmai felkészültséget és tapasztalatot igénylő ügytípusok a megyei bírósági szintre kerüljenek², s így a helyi bíróságok tehermentesítését és a felhalmozódott ügyhátralék feldolgozását is megoldani szándékozott a javaslat.³

A Legfelsőbb Bíróság a hatályos szabályozás szerint többféle funkciót lát el. Egyrészt ítélkező tevékenységet folytat: arra vonatkozó igény esetén másodfokon eljár a megyei (fővárosi) bíróságokon indult ügyekben, felülvizsgálati fórumként rendkívüli jogorvoslatot végez. Másrészt, elvi irányítást gyakorol a többi bíróság ítélkező tevékenysége felett. Bár a magyar Legfelsőbb Bíróság nemzetközi viszonylatban is kiemelkedően nagy létszámmal működik, a rá terhelte ügy- és feladatmennyiség valóban *vagy szervezeti átalakítást és létszámnövelést vagy új, megha-*

*tározott vonatkozásban tehermentesítő jellegű intézmény létrehozatalát kívánja.*⁴ E választási lehetőség fontosságát nem véletlenül hangsúlyozom, az ugyanis a későbbiekben még szerepet kap az írásban.

Az Országgyűlés az új intézmény létrehozásának módszere mellett döntve 1997-ben módosította az Alkotmányt, s a bírósági szervezetet akként alakította át, hogy a megyei bíróságok és a Legfelsőbb Bíróság közötti szinten a régi-új intézmény, az ítélőtábla jelent meg. A jogalkotó a lépést azzal indokolta, miszerint „a büntetőeljárásban és a polgári perrendtartásban a hatáskörök újraszabályozásával összhangban szükséges a kizárólag jogorvoslati fórumként működő ítélőtáblák beiktatása a bírósági szervezetbe. A bírósági szervezet négy szintűvé alakítása megfelel a magyar jogfejlődés hagyományainak és a fejlett nyugati államok bírósági rendszerében követett megoldásokkal is harmonizál”⁵. Ítélőtáblák ugyanis a kommunista hatalomátvételt megelőző időkben már működtek, s a bírósági szervezetrendszer szovjet mintára történő átszabása következtében tűntek el az ítélkezési palettáról. Hozzá kell azonban tenni, hogy nem azonnal: 1949 októberéig ítélőtábla, majd rövid ideig – 1950. december 31-ig – „felsőbíróság” elnevezéssel funkcionáltak.

2. Kialakításkori problémák

a) Az intézmény elnevezése

Az ítélkezési rendszer átalakítási kísérlete tehát a 90-es években oda vezetett, hogy az intézmény 1997-ben újra felbukkant, s a történelmi hagyományokra is hivatkozva nem a felsőbíróság, hanem az eredeti, ítélőtábla elnevezést kapta meg. A szabályozás tehát már az elnevezéssel is a következetlenség útjára lépett, mivel a bírósági szervezetrendszer többi tagja nem kapta vissza „történelmi” elnevezését, hanem a szocialista terminológia bevett kifejezéseivel elnevezve működött tovább. Ez utóbbi bíróságok elnevezését tekintve mindez véleményem szerint *inkább szerencsésnek mondható*: e kifejezések ugyanis jóval kifejezőbbek, s a köznyelv számára is érthetőbbek, mint a hangzatos, ám *önmagukban* a bírósági szervezetrendszerben való elhelyezkedésről *a laikusok számára* semmit sem mondó *kúria, ítélőtábla, járásbíróság* elnevezések. Az ítélőtábla vonatkozásában is ésszerűbb lett volna tehát, ha az intézmény a felsőbíróság elnevezést kapja. Az elnevezés problematikája azonban korántsem volt kardinális kérdés az intézménnyel összefüggésben felmerülő politikai és presztízskérdésekhez viszonyítva. Az új in-

* Készült a T/038414 sz. OTKA támogatású kutatások keretében.

tézményre vonatkozó szabályozás előkészületekor ugyanis kérdésként merült fel, hogy *hány ítélőtáblát alakítsanak ki, ezek hol, melyik városban működjenek, végül pontosan milyen hatásköri jogosítványokat kapjanak*, a helyi és a megyei bíróságok között miként és milyen ügykörökben történjen hatáskörmozgató.

b) A vonatkozó szabályozás alakításának folyamata

ba) Az ítélőtáblák kialakulásának első jogszabályi alapja az Alkotmányt módosító 1997. évi LIX. törvény volt, amely az Alkotmány 45. §-ának (1) bekezdését akként módosította, hogy a bírósági szervezetrendszer új elemét alkotta meg az *ítélőtáblák* intézményében. E hatályos rendelkezés szerint „a Magyar Köztársaságban az igazságszolgáltatást a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága, az *ítélőtáblák*, a Fővárosi Bíróság és a megyei bíróságok, valamint a helyi és a munkaügyi bíróságok gyakorolják.” A rendelkezést változatlan tartalommal a bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló új jogszabály, az 1997. évi LXVI. törvény (Bsz.) 16. § b) pontja is átvette. Az alkotmányi rendelkezés végrehajtásaként a Bsz. 22. § (1) bekezdése akként rendelkezett, miszerint „a külön törvényben meghatározott székhelyeken és illetékességgel, az ott megjelölt időponttól ítélőtábla működik.” A jogszabály ezen túl meghatározta az ítélőtáblák feladatait is, melyet a helyi vagy a megyei bíróság határozata ellen előterjesztett jogorvoslat elbírálásában, illetve a hatáskörébe utalt egyéb ügyekben történő eljárásban jelölt meg (22. § (2) bekezdés). Az e törvényi rendelkezésnek megfelelően az Országgyűlés az ítélőtáblák székhelyének és illetékességi területének megállapításáról szóló 1997. évi LXIX. törvény formájában megalkotta az igényelt külön törvényt,⁶ melyben szakaszos megoldást alkalmazott az új bírósági szervezeti egységek felállítására vonatkozóan: elsőként három, majd újabb két, azaz összesen öt ítélőtábla jött volna létre.⁷ A törvényi előírás szerint a bírósági szervezet részeként, a külön törvényekben meghatározott feladatok ellátására 1999. január 1. napjától a Fővárosban, Szegeden és Pécsen ítélőtábla kezdte volna meg működését (1. § (1) bekezdés), majd az említett ítélőtáblákon kívül, legkésőbb 2003. január 1. napjáig Győr és Debrecen székhelyen további két ítélőtábla létrehozását is előírta (2. § (1) bekezdés), melyek működése megkezdésének időpontjáról külön törvénynek kellett volna rendelkeznie.

bb) Az 1998-ban bekövetkezett kormányváltás más elképzelések megvalósulását eredményezte. Mivel az új politikai többség nem tartotta szükségesnek az új bírósági szervezeti egység megjelenését, az igazságszolgáltatással kapcsolatos egyes törvények módosításáról szóló 1998. évi LXXI. törvény létrehozásával – több más rendelkezés módosításával egyidejűleg – úgy rendelkezett, miszerint a tör-

vény hatálybalépésével egyidejűleg⁸ az ítélőtáblák székhelyének és illetékességi területének megállapításáról szóló törvény a hatályát veszti. Az elképzelést megfogalmazó politikai erők azonban nem rendelkeztek az Alkotmány módosításához szükséges szavazattöbbséggel, melynek eredményeként az alaptörvényben továbbra is szerepel a kitétel: a Magyar Köztársaságban az igazságszolgáltatást – többek között – az ítélőtáblák gyakorolják. Talán a mulasztás nyilvánvalóságát kívánta kiküszöbölni a Kormány, amikor is parlamenti többségét felhasználva – a szükséges és számára elégséges minimumra törekedve – elfogadtatta az Országos Ítélőtábla székhelyének és illetékességi területének megállapításáról, valamint az igazságszolgáltatás működését érintő egyes törvények módosításáról szóló 1999. évi CX. törvényt, amely – elnevezéséből is következően – csak egyetlen ítélőtábla működését kívánta biztosítani,⁹ amely 2003. január 1. napjától kezdte volna meg működését.¹⁰ Ugyanez a rendelkezés fogalmazta meg a kitételet, mely szerint „az Országos Ítélőtábla székhelye Budapest, illetékessége az ország egész területére kiterjed.” Ezzel egyidejűleg a jogszabály 141. §-a egyértelművé tette: ahol a Bsz. korábban ítélőtáblákról vagy ítélőtábláról rendelkezett, azon a továbbiakban az Országos Ítélőtáblát kellett – volna – érteni. Az egyetlen ítélőtábla azonban csak az új bírósági szervezeti szint létrehozására vonatkozó alkotmányi igénynek tett eleget, adós maradt azonban az Alkotmány által megkívánt számú ítélőtábla felállítására vonatkozó kötelezettség teljesítésével. Az alkotmánybírói út ennél fogva kínálta magát, s csak idő kérdése volt, mikor jelenik meg ilyen tartalmú beadvány, illetve indul ex officio alkotmánybírói eljárás. Az Alkotmánybíró a 49/2001. (XI. 22.) AB határozatában az egyetlen ítélőtábla felállítását az alkotmányi előírás teljesítésének szükséges, ám – a Kormány és parlamenti többsége nézetétől eltérően – korántsem elégséges feltételének ítélte meg.

bc) Az 1999. évi CX. törvény 1. §-ához csatolt részletes indoklás az ítélőtáblák számának redukálásán részben a prognosztizált ügyforgalmi adatokra alapozta. Az ítélőtábla várható ügyforgalma mellett az igazságszolgáltatás gazdaságos működtetése is egy ítélőtábla felállítását indokolta volna a jogalkotói elképzelés szerint. Az indok az alkotmányi igény tekintetében ugyan irreleváns, ám *kizárólag önmagában véve* logikailag elfogadható. A miniszteri indoklás következő mondata azonban már logikailag is sántított. Eszerint „emellett (mármint az egyetlen ítélőtábla mellett) szólnak továbbá az ítélkezés szakmai szempontjai is, nevezetesen az *egységes jogalkalmazás és a megfelelő munkamegosztás, illetve szakosodás lehetőségének a biztosítása*”. A miniszteri indoklás ez alapján egyrészt azt feltételezte, hogy az egy-

séges jogalkalmazás nem teremthető meg több azonos hatáskörű szerv esetében. Magyarán, eszerint a megyei és a helyi bíróságok tekintetében jelenleg sem biztosítható az egységes jogértelmezés. Az indokolásnak ez a kitétele nem csak a jogbiztonság létét kérdőjelezi meg a bírósági eljárásban – közvetetten utalva az ott feltételezett egységes jogalkalmazás hiányára –, hanem a Legfelsőbb Bíróság jogegységi funkcióját is feleslegesnek, jobban mondva hatástalannak tekinti. Véleményem szerint ezek a feltevések nem biztos, hogy helytállóak, másrészt a bírói karra nézve is sértőek lehetnek. Másrészt, a szakosodás lehetősége akkor is fennáll, ha több bíróság jár el azonos hatáskörrel: a szakosodás lehetősége nincs értékelhető kapcsolatban az ítélőtáblák számával. A megfelelő munkamegosztásról ugyanezt gondolom: érthetetlen, mitől lenne kevésbé megfelelő a munkamegosztás, ha több ítélőtábla jár el. Illetékességi területüket pontosan meghatározva egymás között nem lehetnek munkamegosztási viták, a hatásköri szabályok pedig a megyei bíróságokkal és a Legfelsőbb Bírósággal való viszonyukban tennék (teszik) ezt elképzelhetetlenné.

c) Az ítélőtáblák elhelyezésének kérdése

A témával összefüggésben ugyan nem kardinális kérdés, ám az ítélőtáblák megalakulásával kapcsolatos fontos momentum, hogy az Országgyűlésben az intézmény létevel kapcsolatban folyó politikai csatározások – más összefüggésben ugyan – kihatással voltak a politika és a szakma más szintjeire is. A törvényalkotási folyamat mellett párhuzamosan megindult a versengés egyes városok között annak érdekében, hogy az intézmény náluk kerüljön elhelyezésre. Az egyes városok által felhozott érvek ismertetését mellőzve, közismert volt például a Pécs-Kaposvár közötti vetélkedő. Talán említeni sem kell, hogy a még meg sem alakult ítélőtábláknak a versengő városokban már irodákat alakítottak ki, sőt fel-felmerültek az intézmény élére „szánt” személyek nevei is, majd az elképzelések a vezetők megválasztásában folytatódtak. Ezek mellett az intézmény sorsát érintő, országos érdekeket tekintve bizonyára rendkívül fontos kérdések mellett – politikai berkekben – szinte visszhangja sem volt, hogy a már 1998-ban megalkotott új büntetőeljárás törvény 2001-ben kizárólag azért nem léphetett a három év elteltével még hatályba, mert egész konstrukciója az ítélőtáblák megjelenésére és működésére épült.

II. A szabályozással kapcsolatban

felmerülő problémák

1. Az ítélőtábla intézményének szükségességéről

a) Az ítélőtáblák felállításának oka, vagyis az intézmény szükségességének indokoltsága az volt, hogy a Legfelsőbb Bíróság mentesüljön az ítélkező tevékenységből eredő terhektől, s a felszabaduló energiáját a bíróságok elvi irányításába fektethesse: az ítélőtábla kizárólag másodfokon ítélkező bíróságként épül be a bírósági szervezeti rendbe, átvéve a Legfelsőbb Bíróságnak a fellebbezést elbíráló hatáskörét.¹¹ Indokként merülhet fel ezen túlmenően az ítélkezés polgárközelségének kérdése – vagyis, hogy a legfelsőbb jogszolgáltató fórum a jelenleginél a szó szoros értelmében véve könnyebben „elérhető” legyen –, valamint a manapság sokat emlegetett „európai standardokhoz” való közelítés. Az indokok véleményem szerint *önmagukban* egytől egyik támadhatók, illetve cáfolhatók. Ez csak azzal az érveléssel szemben nem tehető meg, amely szerint az ítélőtáblák felállításának függvénye az új Be. hatálybalépése.

b) A Legfelsőbb Bíróság tehermentesítése, mint érv, önmagában nem állja meg a helyét. Úgy vélem, kizárólag az, hogy valamely bíróságon a bírák ítélkező tevékenységükben túlterheltek, nem indokolja önálló szervezeti szint létrehozását. A terhelés a Legfelsőbb Bíróság esetében ugyan nem oldható meg a *már létező* intézmények valamelyikéhez történő feladatátcsoportosítással, ám megoldható a bíróság létszámának növelésével és a Legfelsőbb Bíróságon belüli szervezeti átalakításokkal.¹² A tehermentesítés következményeként jelenne meg, hogy az ítélkező funkcionak a Legfelsőbb Bíróságtól az ítélőtáblához való telepítésével a Legfelsőbb Bíróságnak jóval nagyobb időmennyiség állna rendelkezésére a bíróságok felett gyakorolt ún. elvi irányító tevékenységének folytatására. Ennek bekövetkezéséhez azonban véleményem szerint *nem feltétlenül volt indokolt az ítélőtáblai szint létrehozása*; elég, ha a Legfelsőbb Bíróság létszámának emelésével e testületen belül különítenének el *ítélkező és elvi irányító részleget*. Ez utóbbi módszer valószínűleg jóval költségkímélőbb is lenne, mint az új ítélkezési szint – akár csak egy – példányának létrehozása, amely önálló székházat, adminisztrációt, valamint technikai felszerelést, berendezésállományt igényel. Kérdéses lehet persze, hogy a már ott – mármint a Legfelsőbb Bíróságon – dolgozó bírák közül ki érezné presztízsveszteségnek az egyik vagy másik csoportba történő besorolást. Másrészt azonban

az ítélőtáblai bírák egy része is a Legfelsőbb Bíróságról került volna (kerülne) ki¹³ („ítélkező részleg”?), mivel az ítélkező tevékenység megszűnésével nyilvánvalóan nem lenne szükség a jelenlegi nagy létszámra. Ehhez azonban a Legfelsőbb Bíróság bírái közül jó néhány valószínűleg igencsak tartózkodóan viszonyulna; elképzelhető, hogy többen quasi presztízsveszteségként fognák fel az „alacsonyabb osztályba sorolást”, a „vidékre küldést”, ami természetesen több kellemetlenséggel is járna, így például a megszokott környezettől, már meglévő közeli lakástól és a családtól való elszakadás. E tendenciát az 1998. évi LXXI. törvény általános indokolása is megerősítette: „a négy szintű bírósági rendszer kialakításának végrehajtása ... nem az eredeti elgondolásoknak megfelelően halad. A Fővárosi Ítélőtábla majdnem kizárólag az alacsonyabb szintű bíróságok bíráiból töltődik fel. *Elvételre akad a pályázók között a Legfelsőbb Bíróságról átkerülő bíró.* Így a Legfelsőbb Bíróság létszáma – a Kormány megítélése szerint – feladataihoz képest túlzottan nagy marad, míg az alacsonyabb szintű bíróságokon az ítélkezés személyi feltételei inkább romlani, mint javulni fognak”. A Legfelsőbb Bíróság bírái között az ítélőtáblára kerülés annak ellenére sem volt népszerű, hogy a bírák megtarthatták (volna) a Legfelsőbb Bírósági bírói titulust és az ezzel járó illetményt. Az 1999. évi CX. törvény ezt a lehetőséget még tovább bővítette, s egyben pontosította a legfelsőbb bírósági bírák ítélőtáblára történő beosztására vonatkozó akkor hatályos átmeneti rendelkezést azáltal, miszerint *nemcsak a Legfelsőbb Bíróság hatáskörének változásából adódóan, a bírák jogállásáról és javadalmazásáról szóló 1997. évi LXVII. törvény (Bjt.) 19. §-a alapján felajánlott új bírói beosztás esetén, hanem a legfelsőbb bírósági bíró kezdeményezésére történő táblabírói beosztás esetében is lehetőséget biztosított arra, hogy az ítélőtáblára kerülő bírák a legfelsőbb bírósági bírói címüket és illetményüket megtarthassák.*¹⁴

A presztízsveszteségen túl a megoldási módszernek jómagam még egy veszélyét látni vélem, mégpedig azt, hogy az elvi irányítást végző bírák – mivel csak igen kis számú fellebbezést végeznének¹⁵ és a felülvizsgálati kérelmek száma sem jelentene túl nagy terhet – az idő múlásával elveszíthetik a kapcsolatot a gyakorlattal, s ennek következtében a többi bíró szemszögéből véve már kevesebb „legitimációjuk” lenne irányítani, másrészt a gyakorlattól eltávolodó, teoretikus bíráskodás jöhetne létre. Úgy vélem, mindezek miatt nem felesleges, ha az elvi irányítást végző bírák továbbra sem kerülnének ki teljesen az ítélkező tevékenységből.

c) A *polgárközeliség igénye* sem indokolja önmagában az ítélőtáblai szint megjelenését. Az 1999. évi CX. törvény általános indokolása megfogalmazásában „a Polgári perrendtartás tervezett módosítása a hatás-

köröket olyan módon rendezzi át, hogy a megyei bíróságokon induló ügyek száma érezhetően emelkedjen és ezáltal az ítélőtábla váljon meghatározó súlyú fellebbezési fórummá. *Változatlanul a helyi bíróságok járnak el azonban azokban az ügyekben, ahol fontos, hogy az állampolgár lehetőség szerint a lakóhelyéhez minél közelebb vehesse igénybe a jogszolgáltatást*”. Látható, hogy a „polgárközeliségre” történő hivatkozás nem áll összefüggésben az ítélőtáblák megjelenésével.

d) Az „európai standardokhoz” való igazodásról – amennyiben egyáltalán elfogadható, hogy vannak ilyenek – végül talán elég annyit mondani, hogy a legtöbb európai ország, amelyben négy szintű bírósági rendszer működik, Magyarországgal összehasonlíthatatlanul nagyobb területű, valamint nem egyedi eset az említett országok föderális jellegű felépítése,¹⁶ emiatt az erre való hivatkozás nehezen indokolható önmagában véve hazai változást.

Mivel az említett, az ítélőtáblák felállítása mellett szóló érvek csak önmagukban cáfolhatók, s lehet, hogy akkor sem meggyőzően, az ítélőtáblák felállításának indokoltságát nem vonom *feltétlenül* kétségbe, ám véleményem szerint érdemes elgondolkodni azon, miszerint *indokolt-e új intézmény létrehozása akkor, ha a megjelenésével járó előnyök többsége a már meglévő szervezet átalakításával, korszerűsítésével is elérhető, esetleg jóval kevesebb költség árán.* Megjegyzendő, hogy egyes nyugat-európai országokban a négy szintű bírósági szervezetrendszer már túlságosan differenciáltak tartják, túlméretezettségről beszélnek, mint az igazságszolgáltatást gátló tényezőről¹⁷. Mindenesetre a kérdésfeltevés merőben elméleti, mivel a magyar Alkotmány rendelkezik az ítélőtáblák létrehozásáról. Ez átvezet az ítélőtáblák számának kérdéséhez, valamint az Alkotmánybíróság e tárgykörben alig egy éve meghozott határozatához.

2. Az ítélőtáblák számával összefüggő korábbi problémák

Az Alkotmány 45. § (1) bekezdése szerint a bírósági – ítélkező – hatalmat a Magyar Köztársaságban többek között az *ítélőtáblák* gyakorolják. A korábbi jogalkotói elképzelés alapján 2003. január 1-jén egyetlen ítélőtábla kezdte volna meg működését, Budapest központtal. Már a laikus szemlélőnek is feltűnik, hogy az Alkotmány és a törvény előírása között nyelvtanilag ellentét volt: az ítélőtáblák kifejezés többes számot jelez, míg az *egy* nem fogható fel többes számként. Amennyiben elfogadható az az érvelés, hogy az „ítélőtáblák” kifejezés többes számot takar, érdemes továbbgondolni, vajon az alkotmánymódosító hatalom milyen új bírósági szint kialakításában gondolkodott, miként képzelte el az új szervezeti egység funkcióját és működését. Ehhez a to-

vábgondoláshoz a nyelvtani értelmezés mellett történeti, logikai és rendszertani interpretáció alkalmazása is szükséges.

a) A *nyelvtani értelmezés* eredménye esetünkben nem von maga után kétséget: mivel az ítélőtáblák kifejezés többes számot takar, *eszerint* az alkotmánymódosító hatalom több ítélőtábla kialakítását tartotta szükségesnek.

b) A *történeti interpretáció* alkalmazásával is erre az eredményre juthat a szemlélődő. Az Alkotmány módosításáról szóló 1997. évi LIX. törvény indokolása egyértelműen arra utal, hogy több ítélőtábla megalkotására törekedett a jogalkotó. A történeti interpretáció eredményét egyébként nem kérdőjelezzük (nem kérdőjelezhetik) meg az intézményt ellenzők sem, mivel az akkori kormánytöbbség több, mint kétharmados szavazati többséggel rendelkezett, s így akaratát bármikor Alkotmányba foglalhatta, s az *ítélőtáblák vonatkozásában a szándéka egyértelmű volt*. Ezen túl aligha valószínű az, hogy az akkori politikai erők – akik az Alkotmány módosításához szükséges többséggel is rendelkeztek –, a saját maguk által megalkotott alaptörvényi rendelkezés aprópénzre váltásakor azzal ellentétbe kívántak volna kerülni a több ítélőtáblára vonatkozó szabályozás megalkotásával.

c) A *logikai értelmezés* is a fenti következtetésre enged jutni. Az ítélőtábla funkciója ugyanis részben az, hogy tehermentesítse a Legfelsőbb Bíróságot az ítélkezési funkció átvételével. *Új bírósági szint kialakításának azonban csak és kizárólag akkor van értelme, ha annak illetékességi területe a már meglevőektől eltér*. Akkor ugyanis, ha azonos illetékességi területen végzi az új szervezeti szint a munkáját, mint a Legfelsőbb Bíróság, akkor logikailag indokolatlan a létrehozása, mivel funkcióját ez utóbbi bíróság létszámának felemelésével, s az ítélkező és az elvi irányító tevékenység megosztásával azonos hatást eredményezően el lehet érni, s nem utolsósorban valószínűleg a költségvonzata is jóval alacsonyabb, mint az új szervezet kialakítása. Abban az esetben, ha az ítélőtáblai szintű bíraskodást az egyetlen, Országos Ítélőtábla látta volna el, akkor illetékességi területe azonos lett volna a Legfelsőbb Bíróságéval. Ekkor azonban a mondottakra tekintettel nem szükséges, sőt logikátlan a létezése, mivel a Legfelsőbb Bíróság létszámának kibővítésével és a munkája átszervezésével ugyanaz a hatás elérhető mint az új, önálló bírósági szint létrehozásával, s az ezzel járó alkotmánymódosítással. Valószínűtlen, hogy az alkotmánymódosító hatalom csak azért hozott létre önálló bírósági szintet, mert a Legfelsőbb Bíróság vonatkozásában vázolt változtatási lehetőségeket és igényeket megoldhatatlannak tartotta. A logikátlan létezés állapota csak az illetékességi terület különbözőségével szüntethető meg, ami viszont *legalább két* ítélőtábla

kialakítását feltételezi.

d) A *rendszertani értelmezés* alkalmazása is ugyanerre az eredményre vezet. Ezalatt az értendő, hogy az intézmény jogrendszerben betöltött szerepéből, elhelyezkedéséből, más jogi szabályozások létéből lehet következtetni arra, hogy hány ítélőtábla létrehozását kívánta a jogalkotó. Úgy vélem, elég az új büntetőeljárás törvény, valamint egyes Pp. módosítások megalkotására gondolni, melyek az *ítélőtáblák* működésére épültek.

e) Végül, a többes számra utaló jelek a későbbi szabályozásban is fellelhetők. Az 1998. évi LXXI. törvény általános indokolásának megfogalmazásában a *„Kormány szándékai szerint minden lehetséges eszközt biztosítani kell a bíróságok – így az ítélőtáblák – megfelelő működéséhez.”* Ezen túlmenően is következetesen *ítélőtáblákról* beszél az indokolás, s csak azok felállításának *elhalasztását* célozza, hasonlóan az 1999. évi CX. törvény általános indokolásához, és a 80/1998. (XII. 16.) OGY határozathoz. Az 1999. évi CX. törvény általános indokolása megfogalmazásában *„az Alkotmány 45. § (1) bekezdésére figyelemmel az új bírósági szint létrehozása alkotmányos követelmény”*. A jogalkotó is észlelte tehát, hogy az új bírósági szint létrehozása nem kerülhető meg, ám a többes számról itt már hallgatott az indokolás. Ugyanennek a törvénynek az 1. §-ához fűzött részletes indokolás szerint *„az esetleges további ítélőtáblák felállításáról a későbbiekben akkor lehet majd dönteni, ha megfelelő működési tapasztalatok birtokában érzékelhető lesz az ítélőtábla tevékenységének hatása az igazságszolgáltatás színvonalára, és az ügyforgalom alakulásait néhány év statisztikai tényadatainak ismeretében ismét értékelni lehet”*.

III. Az ítélőtáblákkal kapcsolatos

49/2001. (XI. 22.) AB határozat értékelése

Az Alkotmánybíróság a 49/2001. (XI. 22.) AB határozatban megállapította, miszerint *„az Országgyűlés mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességet idézett elő azzal, hogy az Országos Ítélőtábla székhelyének és illetékességi területének megállapításáról, valamint az igazságszolgáltatás működését érintő egyes törvények módosításáról szóló 1999. évi CX. törvényben nem írta elő több ítélőtábla létrehozását a bírósági szervezeten belül, hanem csak egy, az egész ország területére kiterjedő illetékességű, budapesti székhelyű Országos Ítélőtábla létrehozataláról rendelkezett”*¹⁸. Az Alkotmánybíróság felhívta az Országgyűlést, hogy az alkotmányellenes helyzetet 2002. december 31-ig szüntesse meg.

1. A határozat érvelésrendszere

Az Alkotmánybíróság a döntés indokolásában utalt arra, miszerint „az Alkotmány 45. § (1) bekezdése szerint a Magyar Köztársaságban „ítélőtáblák” működnek. E rendelkezés értelmezése alapján *egyértelmű*, hogy az alkotmányozó hatalom az igazságszolgáltatás intézményrendszerén belül egy-nél több ítéletábrá létrehozását és működtetését írta elő. Az Alkotmány alapján a legfőbb bírói szerv a Legfelsőbb Bíróság, ezen túl az Alkotmány a Fővárosi Bíróságot említi konkrétan, a többi bíróságra általános megfogalmazás utal: „ítélőtáblák”, „megyei bíróságok”, „helyi és munkaügyi bíróságok”. ... Az Alkotmány értelmezéséből az következik, hogy a törvényhozó ezen bíróságokat nem helyettesítheti egyetlen, az egész országra kiterjedő illetékességű bírósággal. A bírósági szervezet ilyen jellegű megváltoztatására kizárólag az Alkotmány módosításával kerülhet sor”.¹⁹ A testület szerint „az Alkotmány 45. § (1) bekezdésének hatályos szövegéhez fűzött indokolásból kitűnik, hogy a szervezeti reform egyrészt arra irányult, miszerint a jogorvoslati funkciót ellátó ítéletábrák felállításával célszerűbb munkamegosztás váljon lehetővé a helyi és a megyei bíróságok között. Másrészt az ítéletábrák révén csökkenthető a Legfelsőbb Bíróság munkaterhe, amely ezáltal maradéktalanul elláthatja jogegységesítő feladatát. *Mind ezek alapján* megállapítható, hogy az alkotmányozó hatalom célja egyértelműen az volt, hogy több ítéletábrá kezdje meg működését. Ugyanakkor az alkotmányozó az ítéletábrák számát nem határozta meg az Alkotmányban, ezért arról – az alkotmányos keretek között – a jogalkotó szabadon dönthet.”²⁰ Fontos, a későbbiekben figyelembe veendő intelemként fogalmazta meg a testület azt, hogy „az Országgyűlés kizárólag az Alkotmány által meghatározott keretek között mérlegelhet költségvetési, célszerűségi és szakmai szempontokat. Az Alkotmány nem zárja ki azt, hogy az ítéletábrák – ésszerű időhatárok között – fokozatosan kezdjék meg működésüket... Az Alkotmány azonban több ítéletábrá felállítását követeli meg, s ezt a jogalkotó nem hagyhatja figyelmen kívül az ítéletábrák számának és illetékességének meghatározásakor.”²¹ Érdemes látni, hogy az idézet első mondata nem csak a konkrét ügyre vonatkozik, hanem *valamennyi későbbi jogalkotási eljárásban figyelembe veendő alkotmányos követelmény*.

2. A probléma lehetséges megoldási módja az alkotmánybírósági eljárásban – mulasztásos alkotmányértés megállapítása kontra normamegsemmisítés

A határozat és a különvélemény közti véleménykü-

lönbség nem az ítéletábrák számával függött össze, hanem azzal, hogy az alkotmányellenes helyzet orvoslásának módja a norma megsemmisítése vagy a mulasztás megállapítása lehet-e.

a) Az Alkotmánybíróság hatáskörébe tartozik a mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség megállapítása. Az Abtv. 49. §-a szerint erre akkor van lehetőség, ha a jogalkotó a jogszabályból eredő jogalkotási kötelezettségét elmulasztotta, és ezzel alkotmányellenességet idézett elő. Látható, hogy a két feltételnek *együttesen kell fennállnia*.²² Az Alkotmánybíróság ezzel összefüggésben kimondta, hogy önmagában megalapozza a mulasztást az, ha a jogalkotó az Alkotmányból eredő jogalkotási tevékenységének nem tesz eleget – ekkor ugyanis az Alkotmány előírásának nem teljesítése önmagában alkotmányellenességet idéz elő –, mivel „a mulasztásos alkotmányértés megállapítására akkor kerülhet sor, ha valamely jogszabály felhatalmazásából, illetve valamely jogszabályból szükségszerűen következik az új, további jogalkotás elvégzésének feladata.”²³ Mint ismert, az ítéletábrák felállításáról az Alkotmány rendelkezik.

Az alkotmányellenes mulasztás fennállásának megállapításához előkérdésként vizsgálni kell azt, hogy az Országgyűlés köteles volt-e jogszabályban rendelkezni az ítéletábrák számáról. Abban az esetben ugyanis, ha egyedi országgyűlési határozatban is rendezheti a kérdést, nem jöhet szóba az Alkotmánybíróság általi mulasztás megállapítás. A kérdésre adandó válasz egyértelmű: az Alkotmány 50. § (5) bekezdése szerint a bíróságok szervezetére és működésére vonatkozó törvény elfogadásához az országgyűlési képviselők kétharmadának szavazata szükséges, azaz a bírósági szervezetről – így az ítéletábrákról, s azok számáról is – törvénynek kell rendelkeznie.²⁴ Az Országgyűlés a korábbi megoldásával – nagyon helyesen – törvényben rendezte az ítéletábrá felállítását, ám kevésbé helyeseltető módon határozott az ítéletábrák számáról, így – ebből adódóan – az intézmény működéséről.

Mivel a mulasztás megállapítása elméletileg már szóba jöhetett, indokolt azt is áttekinteni, milyen egyéb alkotmánybírósági eszközök jöhetnek szóba a szabályozással összefüggésben, illetve, hogy azoknak van-e létjogosultsága ebben a kérdéskörben. Az *utólagos normakontroll* lehetőségére gondolok, melyre az Alkotmánybíróság határozatához csatolt különvélemény is alapult.

Az Alkotmánybíróság jogszabály utólagos alkotmányosságai vizsgálata keretében, amennyiben annak alkotmányellenességét állapítja meg, a jogszabályt egészben vagy részben megsemmisíti.²⁵ Az a kérdés, hogy adott esetben a testület melyik meg-

oldást választja, általában nem vitás: ha egyáltalán nincs jogszabály, akkor mulasztást állapít meg, ha pedig nincs jogalkotói hiányosság, akkor a meglévő norma alkotmányellenességét. A probléma a „felemás” szabályozásnál jelenik meg, amikor a jogalkotó – a népmesebeli történethez hasonlóan – ad is szabályozást, meg nem is, azaz jogalkotói kötelességének csak részben tesz eleget. Ilyen esetekben az Alkotmánybíróság csak a konkrét eset ismeretében tudja eldönteni, melyik megoldást választja, netalán párhuzamosan alkalmazza mindkettőt: mulasztás megállapításával semmisíti meg. (Ez utóbbi, vegyes megoldásnál a megsemmisítés a jogbiztonság követelményére tekintettel valószínűleg pro futuro történik.) *A konkrét eset eldöntésekor azonban mindig az Alkotmány előírásainak legteljesebb körű biztosítására kell törekedni, s az ennek inkább megfelelő hatáskörben szükséges eljárni. Jelen esetben a mulasztás megállapításával ez történt.*

b) Az Alkotmánybíróság eljárása alapjául szolgáló megoldás vonatkozásában ilyen, felemás szabályozással állt szemben a szemlélődő: a jogalkotó csak részben tett eleget jogalkotási kötelezettségének: a több ítéletábra helyett csak egy felállításáról rendelkezett. Tekintsük át röviden, vajon a mulasztás megállapításának, vagy a norma megsemmisítésének a lehetősége következett-e az addigi alkotmánybírósági gyakorlatból. Mivel a jogalkotó a jogalkotási kötelezettségének részben eleget tett, úgy vélem – s ezt az Alkotmánybíróság határozata is alátámasztja –, az Országos Ítéletábra felállításáról szóló törvényi rendelkezés *önmagában véve nem volt alkotmányellenes*. Ennek több oka is van:

ba) Egyrészt, sehol nincs előírva az Alkotmányban, hogy a jogalkotó a több szerv felállítására vonatkozó kötelezettségének azonos időben, azonos jogszabályban kell eleget tennie. Magának a szabályozási alaphoz az Alkotmányban történő elhelyezése ugyan utal arra, hogy a jogalkotó a jogalkotási kötelezettségének késlekedés nélkül, „kellő időben” köteles eleget tennie, ám ez esetben nehezen határozható meg, mikor lépte túl az Országgyűlés a „kellő idő” határát. Ebből eredően, ha a jogalkotó később kíván megfelelni az alkotmányi rendelkezésnek – amire egyébként az alaptörvényben nincs felhatalmazása –, nem feltétlenül kell a jogi szabályozás első „részletét” megsemmisíteni pusztán azért, mert a többi még nem jelent meg a hatályos szabályozásban. Maga az Alkotmánybíróság is utalt erre: „az Alkotmánybíróság megítélése szerint önmagában az ítéletábrák létrehozásának az Itv2.-vel (1998. évi LXXI. törvény) történő elhalasztása, valamint az, hogy az Itv3. (1999. évi CX. törvény) alapján 2003. január 1. napjától egy ítéletábra kezdené meg működését, nem eredményezett alkotmányellenességet. Bár az Alkotmány 45. § (1)

bekezdése szerint az igazságszolgáltatást – a többi bíróság mellett – az ítéletábrák „gyakorolják”, a jogalkotó ésszerű időkeretek között mérlegelheti, hogy az egyes ítéletábrák mikor kezdjék meg működésüket, illetve, hogy szükséges-e az ítéletábrák fokozatosan történő létrehozása. Sem az Alkotmány, sem más, hatályban lévő jogszabály, sem korábbi alkotmánybírósági határozat nem szabott konkrét határidőt az Országgyűlés számára az ítéletábrák létrehozásával kapcsolatban...”²⁶

bb) Az Alkotmánybíróság több alkalommal is kimondta, hogy *a hatályos jogot lehetőleg kímélni kell*²⁷, ami azt jelenti, hogy ha más eszközzel is orvosolható az adott alkotmánysértés, nem szükséges – ha tetszik, indokolatlan – a norma megsemmisítéséhez nyúlni. „Az Alkotmánybíróság elkerüli jogszabály, illetőleg jogszabályi rendelkezés megsemmisítését, ... ha a jogrend alkotmányosságát és a jogbiztonságot enélkül is biztosítani lehet.”²⁸ Ez a más eszköz esetünkben *a mulasztásos alkotmányellenesség megállapítása volt*, aminek alkalmazása *abban az esetben is indokolt lehet, ha a jogalkotó a jogalkotási kötelezettségének csak részben tett eleget*. Az Alkotmánybíróság tehát „törekszik a hatályos jog és így a vizsgált normák kíméletére. Ezért – a konkrét eljárástól függően – kivételesen elkerüli a jogszabályi rendelkezés megsemmisítését...”²⁹

Az Alkotmánybíróság helyesen mutatott rá, hogy „amennyiben alkotmányos követelmény megállapításával nem lehet az Alkotmány érvényesülését biztosítani, akkor a hatályos jog kímélete bizonyos esetekben azt indokolhatja, hogy alkotmánysértő szabályozási hiányosság esetén az Alkotmánybíróság ne az elfogadott normát semmisítse meg, hanem kötelezze a jogalkotót a hiányzó normák meghatározott határidőn belüli megalkotására. Abban az esetben, ha a jogalkotó az Alkotmánybíróság által megszabott határidőt elmulasztja, az Alkotmánybíróság – megfelelő indítvány alapján – megsemmisítheti azt a jogszabályi rendelkezést, amellyel összefüggésben korábban alkotmányellenes szabályozási hiányosságot állapított meg. Erre akkor kerülhet sor, ha az Alkotmánybíróság úgy ítéli meg, hogy az adott tárgykörben az alkotmányellenes szabályozási hiányosságnál elfogadhatóbb, ha időlegesen semmilyen szabály nincs”³⁰

bc) Harmadrészt: az Alkotmánybíróság – más összefüggésben ugyan – már több alkalommal utalt arra, hogy az alkotmányellenes szabályozás a jogbiztonság miatt esetenként még mindig jobb, mint a szabályozás teljes hiánya.³¹ Az Alkotmánybíróság tehát „nemcsak akkor állapít meg alkotmányellenes mulasztást, ha az adott tárgykörre vonatkozóan semmilyen jogszabály nincs, hanem akkor is, ha az adott kérdésben van ugyan szabályozás, de az Alkotmány által megkívánt jogszabályi rendelkezés hiányzik.

Az testület már több határozatában hangsúlyozta, hogy abban az esetben is sor kerülhet alkotmányellenes mulasztás megállapítására, ha a jogalkotó az Alkotmányból, illetve egyéb jogszabályból származó jogalkotói feladatát teljesítette, ennek során azonban olyan szabályozási hiányosságok következtek be, amelyek alkotmányellenes helyzetet idéztek elő”.³²

A pro futuro megsemmisítés egyébként – amely a jobbiztonság érvényesülése, valamint az új szabályozás kialakításához kapcsolódó teljes jogalkotói szabadság biztosítása miatt célszerű megoldás lehet – hatásában azonos lehet az alkotmányellenes mulasztás megállapításával, mivel a jogalkotó ez utóbbi technika alkalmazása esetén is összhangba tudja hozni a meglévő jogszabályi részeket a később megalkotottakkal. A pro futuro megsemmisítés azért lehet problematikusabb mint a mulasztás megállapítása, mivel a jogalkotó esetleges tétlensége következtében a határidő leteltével semmi sem marad a szabályozásból, ami az intézmény(rendszer) működésképtelenségét eredményezheti.

Az ítéletábrák esetében tehát a korábbi szabályozás kizárólag azért volt alkotmányellenes, mert nem volt teljes: emiatt nem az egyetlen ítéletábra létrehozása – tehát a jogalkotói munka pozitív oldala – okozott alkotmányellenességet, hanem a negatív oldal, vagyis az, hogy csak egy ítéletábra jött volna létre, magyarára a jogalkotó „befejezetlenül” hagyta munkáját. Ez más kifejezéssel annyit jelent, hogy mulasztást követett el. Erre az Alkotmánybíróság is utalt: „jelen esetben az Alkotmánybíróság az indítvány alapján – az Abtv. 49. § (1) bekezdésében biztosított jogkörében eljárva – mind a mulasztást, mind az ebből következő alkotmányellenes helyzet fennállását megállapította. Az Alkotmány 45. § (1) bekezdése több ítéletábra felállítását követeli meg... Az Országgyűlés ... ugyan alkotott jogszabályt a négy szintű bírósági rendszer részét képező Országos Ítéletábra létrehozásáról, de nem teljesítette maradéktalanul az Alkotmány 45. § (1) bekezdésének végrehajtására vonatkozó jogalkotói kötelezettségét. Az Országgyűlés az Alkotmánnyal összeegyeztethetőnek tartotta egy, az egész országra kiterjedő illetékességű ítéletábra létrehozását... A törvény nem tartalmaz semmiféle szabályt, amely a jogalkotói megoldás ideiglenességére, átmenetiségére utalna.”³³ A testület szerint „a mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességet az idézte elő, hogy az Országgyűlés az Itv3. megalkotásával – az Alkotmány végrehajtását véglegesnek tekintve – nem teljesítette hiánytalanul az Alkotmány 45. § (1) bekezdéséből származó jogalkotói feladatát.”³⁴

Úgy vélem tehát, hogy a problémakörrel összefüggésben a korábbi alkotmánybírósági gyakorlatból következően a norma megsemmisítésére nem volt lehetőség – másrészt az indokolatlan is lett volna –,

ám a mulasztás megállapításának lehetősége fennállt, amit ebben az esetben az Alkotmánybíróságnak ki is kellett mondania. A testület a 49/2001. (XI. 22.) AB határozat meghozatalával ennek megfelelően járt el.

3. A döntéssel kapcsolatos reakciók és értékelésük

Az Alkotmánybíróság döntésének fogadtatása nem csak a politikai kultúra adott szintjét mutatja, hanem az alkotmányosság jövőbeli biztosításának perspektíváját is előrevetítheti. Emiatt indokolt röviden áttekinteni a politikai reakciókat is.

Az Alkotmánybíróság döntését a politikai szereplők eltérően fogadták: az Igazságügyi Minisztérium politikai államtitkára akként reagált, hogy „jövő év végéig sok víz lefolyik a Dunán – még az alkotmány is módosítható.”³⁵ Ezen túl úgy nyilatkozott, miszerint „az alkotmánynak van köbe vésett rendelkezése, ilyen az emberi jogok katalógusa, s vannak politikai elképzelésektől motivált szabályai. Közéjük tartozik az ítéletábrákról szóló rendelkezés, amit az előző kormány időszakában iktattak az alaptörvénybe. Ennek nem lehet a mőzesi kötébrákra jellemző állandóságot tulajdonítani”.³⁶ Eltekintve attól, hogy jómagam az Alkotmány egyes rendelkezéseinek ilyenkénti jogi felosztását eddig nem ismertem, sajnálatos, hogy az éppen hatalmon levő politikai erők az Alkotmány rendelkezéseinek betartását attól teszik függővé, hogy azt melyik párt(ok) „regnálása” alatt iktatták az alaptörvénybe. A törvényhozó hatalom számára ugyanis az Alkotmány valamennyi szabálya köbe vésett rendelkezés, ahhoz kötelessége – tetszésétől függetlenül – igazodni.³⁷ Ugyancsak az IM politikai államtitkára utalt arra, hogy a több ítéletábrára vonatkozó elképzelés – nézete szerint – hibás döntés volt, még akkor is, ha az akkori kormánypártok – kétharmados többségükkel élve – ezt a hibát bekódolták az alkotmányba. Álláspontja szerint „az egyértelmű és cáfolhatatlan adatok ugyanis azt bizonyítják, hogy túlságosan kevés ügyük lett volna ezeknek a bíróságoknak, különösen a büntetőügy-szakban”, majd hozzáfűzte: „egy országos ítéletábra budapesti székhellyel történő felállítására szükséges és egyben elégséges” lenne.³⁸ Az érvek kizárólag önmagukban logikusak és elfogadhatóak lehetnének, ám alkotmányjogi szempontból irrelevánsak.

4. Az Alkotmánybíróság döntésével szembeni kritikák és azok értékelése

a) A különvéleményben megfogalmazott kritikák

aa) Az Alkotmánybíróság határozatához Erdei Árpád alkotmánybíró különvéleményt fűzött, melyhez Harmathy Attila alkotmánybíró csatlakozott. Erdei alkotmánybíró szerint az indítványt el kellett vol-

na utasítani. Nézete szerint, bár az Alkotmánybíróság határozata helyes abban a tekintetben, miszerint „az Alkotmány 45. § (1) bekezdése értelmében több (legalább két) ítéletábrának kell működnie s az egyetlen, az egész ország területére kiterjedő illetékességgel rendelkező Országos Ítéletábra felállítása alkotmányellenes helyzetet eredményezett”, azonban „az 1999. évi CX. törvény 1. §-ának rendelkezései a korábbi, több ítéletábra felállítását előíró rendelkezéseket váltották fel, az Országgyűlés nem mulasztást követett el, hanem alkotmányellenes törvényi rendelkezést alkotott”³⁹. A különvélemény szerint „az olyan törvény meghozatala, amely valamely alkotmányossági szempontból nem kifogásolható törvényi rendelkezés megváltoztatásával alkotmányellenes szabályt vezet be, ... nem minősíthető mulasztásnak, hanem a megalkotott jogszabályi rendelkezés – és ezzel együtt az általa megteremtett helyzet önmagában – alkotmányellenes. Ezen alkotmányellenességet az Alkotmánybíróság – megfelelő indítvány alapján – a kérdéses rendelkezés megsemmisítésével szüntetheti meg”⁴⁰.

ab) A különvélemény is egyetértett azzal, hogy az Alkotmány előírása több ítéletábra felállítását teszi szükségessé. Emiatt a különvélemény kritikája a mulasztás megállapításának lehetőségével összefüggésben alapozható meg. *Erdei* alkotmánybíró szerint, mivel „az 1999. évi CX. törvény 1. §-ának rendelkezései a korábbi, több ítéletábra felállítását előíró rendelkezéseket váltották fel, az Országgyűlés nem mulasztást követett el, hanem alkotmányellenes törvényi rendelkezést alkotott”⁴¹. Nézetem szerint azonban az állításban szereplő következtetés nem állja meg a helyét. Ennek több okát vélem felfedezni.

aba) Egyrészt az alkotmányellenes mulasztás nem abból adódik, hogy az éppen hatályos szabályozás az Alkotmánnyal összeegyeztethető megoldást váltott fel, hanem abból, hogy az Alkotmánnyal nem egyeztethető össze. Önmagában az, hogy a jogalkotó a korábbi, teljes körű és alkotmányos rendelkezéseket olyan előírásokkal váltja fel, amelyek részlegesek és emiatt alkotmányellenesek, nem zárja ki a mulasztás megállapításának lehetőségét. Mint fentebb utaltam rá, a hiányos szabályozás ebben az esetben nem önmagában alkotmányellenes: ilyen értelmezés mellett valamennyi folyamatos jogalkotási produktum első részeredménye utólagos normakontroll-eljárásban megsemmisíthető lenne. A rendelkezés alkotmányellenességét az okozza, hogy az *nem teljes*, ennél fogva valóban lehetőség van vagy a megsemmisítésre, vagy a mulasztás megállapítására. Kizárólag önmagában véve azonban a szabályozás – tehát a már meglévő norma – nem volt alkotmányellenes: csak amiatt vált azzá, hogy a jogalkotó azt nem teljesítette ki. Az adott norma alkotmány-

ellenessége tehát egybeeshet a jogalkotói mulasztással: elválasztásuk csak az Alkotmánybíróság döntésekor, a megsemmisítés és a mulasztás megállapítása közötti választáskor történik meg, ekkor azonban kötelező erővel, az Alkotmányból adódó szempontok és elvárások teljes körű figyelembevételével. Mivel fentebb utaltam rá, mely indokok támasztják alá a mulasztás megállapításának alkalmazását, itt csak megismétlem: a megsemmisítés a részleges mulasztást, valamint az ebből eredő alkotmányellenességet tette volna teljessé, ami az Alkotmánnyal aligha egyeztethető össze.

abb) Másrészt a mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség ténye soha nem a megelőző szabályozásból, illetve az ahhoz történő viszonyításból adódó következtetésekből ered, hanem magából az Alkotmányból: esetünkben a törvénymódosítás az alaptörvény által kívánt szempontok teljesítése tekintetében hiányossá vált, s ez megnyitotta a mulasztás megállapításának lehetőségét. *A mulasztás ugyanis pozitív jogalkotással is létrejöhet, mégpedig a pozitív, de nem teljes körű jogalkotással.*

b) A „kívülről jövő” kritikák

ba) Az Alkotmánybíróság határozatával szembeni egyik lehetséges kritikaként – számomra már a döntés meghozatala előtt – előre várható volt az egyes szám-többszám viszonyának értékelése. Az IM politikai államtitkára reagálásában utalt is erre az érvre, amikor megjegyezte: „az Alkotmánybíróság már több határozatában döntött úgy, hogy az alkotmányban szereplő egyes számú, illetve többszámú megfogalmazásoknak nem tulajdonított érdemi jelentőséget.”⁴²

bb) Az egyes szám-többszám viszonyával összefüggésben azt kell látni, hogy az Alkotmánybíróság az egyes szám és a többszám viszonyát *soha nem kizárólag nyelvtani* értelmezés alkalmazásával határozta meg. A problémakörnek egyik igen jelentős példája az a határozat volt, melyben a helyi önkormányzatok szerkezetalakítási jogát korlátozó törvényi rendelkezés vizsgálatára irányult.⁴³ A testület e határozatában a megyei közgyűlés által megválasztható alelnökök számával összefüggésben kitért arra, hogy a jogszabály – Ötv. 74. § (1) bekezdése – által alkalmazott „a megyei közgyűlés tisztségviselői: az elnök és az alelnök...” kitétel értelmezéséből, így a törvény szövegéből „az következik, hogy a megyei közgyűlés egy alelnököt választ. Ezt az idézett rendelkezés megfogalmazásában az egyes szám használata mellett *a határozott névelő használata* – vagyis a logikai és a nyelvtani értelmezés kombinációja⁴⁴ – *is megerősíti*. De erre az értelmezésre lehet jutni az Ötv. szervezeti kérdésekben alkalmazott szabályozási módját figyelembe véve is. A törvény szövegéből

mindenütt nyilvánvalóan megállapítható, hogy a törvényhozó valamely tisztséget vagy szervtípust akként kívánt-e intézményesíteni, hogy abból csak egy hozható létre (pl.: közgyűlés elnöke, alelnöke, polgármester, főjegyző, jegyző, önkormányzati hivatal), vagy pedig úgy kívánt rendelkezni, hogy – az önkormányzat döntésétől függően – az adott tisztségből, vagy szervből több is létrehozható (pl. alpolgármester, tanácsnok, bizottság).⁴⁵ Ez utóbbi interpretációs technika a történeti értelmezésre van figyelemmel. Az ítélőtáblák vonatkozásában ezen túlmenően maga az Alkotmány rendelkezik a többes számról. A politikai államtitkár értelmezése tehát abban az esetben, ha csak és kizárólag a nyelvtani interpretáció módszerét alkalmazzuk, esetenként – ám nem minden esetben – elfogadható. E megoldási módszer azonban félrevezető és alapjaiban hibás. Az Alkotmány szabályai – mint ahogy más jogszabályi rendelkezések sem – nem értelmezhetők kizárólag egyetlen interpretációs módszer alkalmazásával. Amennyiben ugyanis a nyelvtani értelmezés önmagában nem nyújt elégséges és biztonságos megoldást – s ha már az érintettek eltérő tartalmat tulajdonítanak neki, valószínűleg nem nyújt –, mindenképpen szükséges további módszerek alkalmazása.

5. A határozat végrehajtásával összefüggő esetleges problémák, veszélyek

Az Alkotmánybíróság határozatának végrehajtásával összefüggésben két veszélyforrás is valós lehetett volna, melyek közül az egyik bekövetkezésére komoly esély volt.

a) Az első veszélyforrás az lehetett volna, hogy a jogalkotó nem tesz eleget az Alkotmánybíróság döntésében foglaltaknak. Ennek bekövetkezésétől azonban nem kellett tartani, mivel a mulasztások orvoslásának elmaradása kiváló fegyver lehet a mindenkori ellenzék kezében, másrészt az Alkotmánybíróság tekintélyéből következően és a nemzetközi megítélés kedvéért a nem tetsző döntéseket is általában – előbb utóbb – végrehajtja a politika. Ez a tendencia érvényesült is a 2002. évi XXII. törvény elfogadásával, amely eleget tett az Alkotmánybíróság döntésében foglaltaknak.

b) A második veszélyforrás viszont valósnak és komolyabbnak volt érezhető, főként azért, mivel bizonyos megoldással formailag eleget lehetett volna tenni az Alkotmánybíróság határozatának úgy, hogy tartalmilag nem teljesül a benne megfogalmazott elvárás. Ez annál is inkább veszélyes lehetett volna, mivel erre vonatkozóan korábban hivatalos személytől származó álláspont is megjelent.

ba) E megoldási mód abban jutott volna kifejezésre, hogy több ítélőtábla került volna ugyan felál-

lításra, ám akként, hogy mindegyik az ítélkezési funkciók egy jól elválasztható terrénumát gyakorolta volna, s ennek következtében az ítélőtáblák illetékességi területe továbbra is egybeesett volna a Legfelsőbb Bírósággal. Az Igazságügyi Minisztérium közigazgatási államtitkára szerint „lehetséges megoldás, hogy a büntetőügyekre, illetőleg a polgári és a közigazgatási ügyekre egy-egy tábla jöjjön létre, ennek vannak közjogi hagyományai Magyarországon”.⁴⁶ E megoldás az Alkotmánybíróság által megfogalmazott követelményeket formálisan kielégítette volna, ám az Alkotmány igényeit már nem: az elképzelés megvalósítása az Alkotmány által használt ítélőtábla fogalom logikai és a történeti értelmezésével nem lett volna összeegyeztethető, bár a nyelvtani és a rendszertani interpretációból eredő igényeknek kétségtelenül eleget tett volna. Az Alkotmány által használt ítélőtábla fogalom ugyanis a „komplex” hatáskörű ítélőtáblák létét támasztja alá: e szervek közül mindegyik tevékenységének valamennyi ügytípusra ki kell terjednie: mindegyik ítélőtábla tevékenységének valamennyi jogággal kapcsolatos ügyet fel kell ölelnie. A logikai értelmezéssel tehát azért nem fért volna össze az elképzelés, mivel ekkor valamennyi ítélőtábla illetékességi területe egybeesett volna a Legfelsőbb Bírósággal, ennek következtében az alkotmányozó hatalom általi létrehozásuk a már kifejtettek szerint indokolatlan lett volna. Úgy vélem, az elképzelés megvalósítása esetében megfelelő indítvány az Alkotmánybíróság eljárását sikerrel alapozná meg.

bb) Bár nem az alkotmányozó, hanem a törvényhozó hatalom korábbi elgondolása volt, érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az előző szabályozási elképzelés is erre utal. Ebben ugyanis meghatározta az Országgyűlés, hogy az ítélőtáblákon milyen kollégiumok működjenek – a Fővárosi Ítélőtáblán lett volna például a polgári, büntető stb. mellett közigazgatási kollégium is –, tehát a horizontálisan teljes hatáskörű ítélőtábla modellt kívánta megvalósítani. Ezt az igényt a jelenlegi – kétharmados – törvényi szabályozásnak is több eleme tartalmazza. Ezek az alábbiak:

– a Bsz. 23. § (1) bekezdése szerint az ítélőtáblán tanácsok, valamint büntető, polgári és közigazgatási kollégiumok működnek, míg a (2) bekezdés akként rendelkezik, miszerint a kijelölt megyei bíróságokon működő katonai tanácsok által első fokon elbírált ügyekben az ítélőtábla katonai tanácsa jár el;

– ugyancsak a Bsz. 89. § (3) bekezdése akként rendelkezik, hogy a Legfelsőbb Bíróság kollégiumának tagjai a Legfelsőbb Bíróság bírái és az ítélőtáblák azonos kollégiumának vezetői, a (4) bekezdés pedig kimondja, hogy az ítélőtábla kollégiumának tagjai az ítélőtábla bírái, továbbá a megyei bíróságok azonos kollégiumainak vezetői;

– a Bsz. 23. §-ához fűzött részletes indokolás úgy

fogalmaz, hogy az ítélőtábla ítélkezési szervezete a törvény szerint a megyei bíróságok ítélkezési szervezetétől eltér annyiban, hogy az *ítélőtáblán gazdasági kollégium nem működik, közigazgatási kollégium pedig csak a Fővárosi Ítélőtáblán működik*, figyelemmel a közigazgatási perek változó hatásköri szabályaira.

Úgy vélem, az idézetekből egyértelműen a teljes hatáskörű, valamennyi fő jogágban eljáró ítélőtáblákról van szó, az ettől való eltérés tehát az Alkotmány, valamint kétharmados törvényi szabályok megváltoztatását tenné szükségessé.

IV. Összegzés

Véleményem szerint az Alkotmánybíróság helyesen járt el akkor, amikor nem a vonatkozó jogszabályi rendelkezés alkotmányellenességét állapította meg, hanem az alkotmányértő mulasztást. Az Országos Ítélőtáblára vonatkozó szabályozás megsemmisítésével ugyanis a testület akaratlanul is növelte volna a jogalkotó által okozott mulasztást, más szavakkal *teljessé tette volna* azt. A mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség megállapítása ennek kivédésére igen jó megoldási lehetőséget kínált, s az alkalmazott megoldás egyben a már megalkotott norma védelmével egyidejűleg az Alkotmány előírásainak megfelelő bírósági szervezetrendszer kialakításához is segítséget nyújthat. A megsemmisítés jóval kevésbé szolgálta volna az alkotmányosságot akár az alap-törvény bíróságokra vonatkozó előírásai, akár a jelenlegi megoldás problémáinak kiküszöbölése tekintetében. Igazolja mindezt, hogy az Országgyűlés a 2002. évi XXII. törvény elfogadásával eleget tett jogalkotói kötelezettségének, kiküszöbölve a mulasztásban megnyilvánuló alkotmányértést.

Jegyzetek

- ¹ Vö. az 1997. évi LXVI. törvény általános indokolásával.
- ² Vö. az 1997. évi LIX. törvény 8–12. §-hoz fűzött részletes indokolással.
- ³ Vö.: 1997. évi LXVI. törvény részletes indokolása a 16. §-hoz, a részletes indokolás a 24–26. §-hoz, valamint az 1999. évi CX. törvény általános indokolása.
- ⁴ A miniszteri indokolás ez utóbbi mellett foglalt állást. Vö. az 1997. évi LXVI. törvény általános indokolásával.
- ⁵ 1997. évi LXVI. törvény általános indokolása.
- ⁶ E külön törvény az Alkotmány módosításáról szóló törvénynek a bírósági szervezetrendszert átalakító rendelkezéseivel egyidőben, 1997. október 1. napján lépett hatályba.
- ⁷ A törvény 1. §-ához fűzött részletes indokolás szerint „az ítélőtáblák székhelyét és illetékességi területét a bíróságok ügyforgalmi adatai, a bírói utánpótlás biztosíthatósága, illetve Magyarország földrajzi adottságai határozzák meg”.
- ⁸ A jogszabály 1999. január 1-jén lépett hatályba, tehát pontosan akkor, amikor az ítélőtábláknak meg kellett volna kezdeniük működésüket.
- ⁹ Ezzel párhuzamosan természetesen az ügyészégi

struktúrát is visszaalakította a törvényhozó. Vö. az 1999. évi CX. törvény 162. § (2) bekezdésével.

¹⁰ Az 1999. évi CX. törvény 1. §-ához fűzött részletes indokolás a csúszás okát a jogalkotási és igazgatási szervezési feladatok időigényességében jelölte meg.

¹¹ Vö. az 1999. évi CX. törvény 3. §-ához fűzött részletes indokolással.

¹² Ellentétes álláspontot képvisel a 1997. évi LXVI. törvény általános indokolása.

¹³ A Bsz. 99–102. §-hoz (Átmeneti rendelkezések) fűzött részletes indokolása szerint „várhatóan a Legfelsőbb Bíróság létszámába tartozó bírák többsége (!) az ítélőtáblán fogja folytatni bírói tevékenységét...”.

¹⁴ Vö. a 138. §-hoz fűzött részletes indokolással.

¹⁵ Az 1999. évi CX. törvény 3. §-ához fűzött részletes indokolás szerint a Legfelsőbb Bíróság fellebbezésről csak nagyon szűk körben döntene, pl. azon ún. első fok módjára hozott végzések esetében, amelyeket az ítélőtábla hoz.

¹⁶ Jó példa lehet erre Németország.

¹⁷ Vö. Peter Gilles: Időszerű igazságszolgáltatási problémák és igazságszolgáltatási reformok Németországban – transznacionális összefüggésben. Magyar Jog 2001. 10. sz. 611–612. o.

¹⁸ Az indítvány benyújtója e tanulmány szerzője volt.

¹⁹ ABK 2001. november, 561., 562.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² A testület e határozatában is utalt arra, miszerint az Alkotmánybíróság következetes gyakorlata szerint az Abtv. 49. § (1) bekezdésének alkalmazására akkor kerülhet sor, ha együttesen fennáll két feltétel: a jogalkotó mulasztása és az ennek folytán előidézett alkotmányellenes helyzet. Vö. még a döntésben is hivatkozott 22/1990. (X. 16.) AB határozattal ABH 1990, 83, 86.; az 1395/E/1996. AB határozattal, ABH, 1998, 667, 669.; a 35/1999. (XI. 26.) AB határozattal, ABH 1999, 310, 317., valamint a 6/2001. (III. 14.) AB határozattal, ABK 2001. március, 115, 120.

²³ 317/E/1990/8. AB határozat. ABH 1990, 223, 225., valamint 22/1990. (X. 6.) AB határozat. ABH 1990, 83, 86.

²⁴ Fontos látni, hogy a Bsz. 17. § (1) bekezdésében foglalt rendelkezés, mely szerint „bíróság létesítéséről, összevonásáról, megszüntetéséről, illetékességi területének meghatározásáról – a (2) bekezdésben foglalt kivétellel – törvény rendelkezik”, konkrét, meghatározott bíróság – például új városi bíróság – létrehozására stb. vonatkozik, nem pedig a bíróságra mint szervezeti egységre, szintre. Ez a rendelkezés tehát nem támasztja alá önmagában, hogy a bírósági szervezet alakításához is törvényi szintű szabályozás szükséges; azt az Alkotmányban található szabály keletkezteti.

²⁵ Abtv. 40. §.

²⁶ ABK 2001. november 561, 563.

²⁷ Vö. például a 38/1993. (VI. 11.) AB határozattal. ABH 1993, 256, 267.

²⁸ ABH 1993. 256, 267.

²⁹ ABK 2001. november 561, 563.; 38/1993. (VI. 11.) AB határozat, ABH 1993, 256, 267.; 29/1997. (IV. 29.) AB határozat, ABH 1997, 122, 128.; 22/1999. (VI. 30.) AB határozat, ABH 1999, 176, 201.

³⁰ ABK 2001. november 561, 563.; 2/1993. (I. 22.) AB határozat, ABH 1993, 33.; 52/1997. (X. 14.) AB határozat, ABH 1997, 331, 345–347.; 29/1997. (IV. 29.) AB határozat, ABH 1997, 122.; 50/1997. (X. 11.) AB határozat, ABH 1997, 327–329.

³¹ A legismertebb példa erre a 37/1992. (VI. 10.) AB határozat. ABH 1992, 227, 233.

³² 49/2001. (XI. 22.) AB határozat, ABK 2001. november 561, 562–563.; 22/1995. (III. 31.) AB határozat, ABH 1995, 108, 113.; 29/1997. (IV. 29.) AB határozat, ABH 1997, 122, 128.; 15/1998. (V. 8.) AB határozat, ABH 1998, 132, 138.; 22/1999. (VI. 30.) AB határozat, ABH 1999, 176, 196, 201.

³³ ABK 2001. november 561, 563. Kiemelés tölem.

³⁴ Uo. Kiemelés tölem.

³⁵ Magyar Hírlap 2001. november 21. www.magyarhirlap.hu, az Interneten közölt változat azonos a nyomtatott cikkel.

³⁶ Uo.

³⁷ Talán nem véletlen, hogy a nevezett politikus nem sokkal később már akként nyilatkozott, hogy „az Igazságügyi Minisztérium természetesen tiszteletben tartja az Alkotmánybíróság döntését”. www.korridor.hu 2001. 11. 22.

³⁸ Uo.

³⁹ 49/2001. (XI. 22.) AB határozat, Erdei Árpád alkotmánybíró különvéleménye. ABK 2001. november 561, 564.

⁴⁰ ABK 2001. november 561, 564. Erdei bíró szerint „tekintettel arra, hogy az indítványozó nem az 1999. évi CX. törvény 1. §-ában megállapított rendelkezés alkotmányellenességének megállapítását és a rendelkezés megsemmisítését kérte, az Országgyűlés viszont a fentiek szerint mulasztást nem követett el, az Alkotmánybíróságnak az indítványt el kellett volna utasítania”. ABK 2001. november 561, 564.

⁴¹ 49/2001. (XI. 22.) AB határozat, Erdei Árpád alkot-

mánybíró különvéleménye. ABK 2001. november 561, 564.

⁴² Uo.

⁴³ Vö. az 1/1993. (I. 13.) AB határozattal.

⁴⁴ Megjegyzés tölem.

⁴⁵ ABH 1993, 27, 31.

⁴⁶ Somogyvári István, az IM közigazgatási államtitkárának véleménye. Népszabadság Online, 2001. nov. 27.

COLLOQUIUM

Fenyvesi Csaba

egyetemi docens

A védői jogállás sajátosságai a

katonák elleni büntetőeljárásban

A külön eljárások az általános (rendes) eljárás-hoz képest speciális eljárási szabályokat tartalmaznak. Az ezekről szóló Be. fejezetek rendelkezései mutatis mutandis érvényesek, tehát a hagyományos eljárás-hoz képest nyújtanak plusz garanciákat (pl. védőkényszer van), vagy éppen ellenkezőleg, hagyhatják el akár a rendes eljárás egyes szakaszait is (pl. a nyomozás elmaradása a magánvádas eljárásban vagy akár magának a tárgyalásnak a mellőzése a büntetőparancsos vagy tárgyalásról lemondásos eljárásban).

A speciális eljárási szabályok alkalmazásának jogpolitikai indoka többféle. Bár a vétségi eljárás jelentős gyorsítást és könnyítést jelent a büntetői eljárás-hoz képest is, az eljárás minél gyorsabb lefolytatása a célja a magánvádas, tárgyalásmellőzéses, a bíróság elé állításos, és a tárgyalásról lemondásos, a terhelt távollétében lefolytatott eljárásnak. A hagyományostól eltérő életviszonyokból következő eltérő szabályozási követelmények alapozzák meg a fiatalok és katonák¹ ellen folytatott eljárásokat.

Az egyes külön eljárások hol „felgazdagított eljárást” eredményeznek (procedure enrichée, pl. fiatalok elleni büntetőeljárás), hol éppen ellenkezőleg, „zsugorított eljárást” tesznek lehetővé (procedure reduite, pl. tárgyalás mellőzése, tárgyalásról lemondás), de a külön eljárás, illetőleg az abban hozott határozat akár „egyenértékű” is lehet a hagyományos eljárással (procedure équivalente, pl. a katonai büntetőeljárás).²

1. A védő a katonai eljárásban

A Be. 331. §-a „A katonai büntetőeljárás hatálya” címszó alatt egyértelműen szabályozza a katonai büntetőeljárásra tartozó bűncselekményeket. Ezek:

- a fegyveres erők tényleges állományú tagja (katona) által a tényleges szolgálati viszonyának tartama alatt elkövetett bármely bűncselekmény,
- a rendőrség, a büntetés-végrehajtási szervezet és a polgári nemzetbiztonsági szolgálatok hivatásos állományú tagja által a tényleges szolgálati viszonyának tartama alatt elkövetett katonai bűncselekmény,
- a büntetés-végrehajtási szervezet és a polgári nemzetbiztonsági szolgálat hivatásos állományú tagja által a szolgálati helyen, illetőleg a szolgálattal összefüggésben elkövetett bűncselekmény, továbbá,
- a szövetséges fegyveres erő Magyarországon állomásozó tagja által belföldön, valamint az e személynek a Magyar Köztársaság határain kívül tartózkodó magyar hajón vagy magyar légi járművön

elkövetett, magyar büntető joghatóság alá tartozó bűncselekménye esetén.

A felsorolt ügyekben lefolytatott katonai büntetőeljárást (mint külön eljárást) is érintheti a – fiataloknál már megkövetelt – kötelező védői részvétel, annak ellenére, hogy a katonai külön eljárásban ilyen törvényi kötelezettség nincs.

A fiatalok elleni eljárásban az eljárás megindításától kezdődően a védő részvétele kötelező, azt biztosítani kell még a katonai tanácsnak is. Ezen szabály alkalmazása a hazai bírósági gyakorlatban is következetes.

A Legfelsőbb Bíróság abszolút eljárási szabálysértés miatt hatályon kívül helyezte a fiatalok terhelt ügyében keletkezett megyei bíróság katonai tanácsának ítéletét. Észlelte ugyanis, hogy a többvádoltas ügyben – amelynek katona terheltje mellett fiatalok is állt a bíróság előtt – az elsőfokú eljárásban a katonai tanács a Be. 344. §-ának téves értelmezésével járt el, amikor a védő kirendelését elmulasztotta. E törvényhely szerint katonával szemben a Be.-nek a fiatalokról szóló XIII. fejezete rendelkezéseit nem lehet alkalmazni. Ez a szabály nem hagy kétséget az iránt, hogy a fiatalokkal kapcsolatos rendelkezések kizárása nem magához a katonai eljárás-hoz, hanem a katona (Btk. 122. § (1) bek.) terhelt személyéhez kötött. Ennek megfelelően olyan esetben, amikor összefüggés folytán a katonai tanács a fiatalok polgári személy ellen is eljár, a fenti rendelkezés a fiatalokra vonatkozó szabályok alkalmazását nem zárja ki. Így a Be. XIII. fejezetének rendelkezései és azok körében a védő részvételének kötelezettségére vonatkozó, a Be. 298. §-ának (1) bekezdésében foglalt rendelkezés a katonai eljárásban is maradéktalanul érvényesül.³

A katonák ellen folyó külön eljárás kapcsán felvetem, hogy megfontolásra érdemes a sorállományú katonák esetében is a (törvényi) védőkényszer bevezetése. Szükségesnek azért vélem, mivel még a katonákon belül is speciális helyzetű a terhelt; korlátozott mozgási és kapcsolattartási körülmények között van; anélkül, hogy büntető eljárásjogi értelemben fogva lenne, hasonlóan korlátozottak a lehetőségei; a tény- és jogkérdések méginkább speciális ismereteket kívánnak; a fiatalok (18 év) alig meghaladó „fiatal felnőtt” terheltokről van általában szó, akik életkoruknál fogva nagyon kevés tapasztalattal rendelkeznek, különösen a katonákkal kapcsolatos élet- és jogviszonyokról.

Itt is helyénvalónak vélem – csakúgy mint a fiataloknál ajánlatos – védői specializáció szükségességét. Látásom szerint el kell jutni arra a minőségi szintre, hogy a kirendelt (meghatalmazott) védők között is legyenek egyes területekre, köztük a katonai büntetőeljárásra (természetesen nemcsak erre kizá-

rólágosan) szakosodott védőügyvédek.⁴

Gondolatmenetem realitását tükrözi a hazai bírósági gyakorlat is, amely – többek között – kimondta: A sorkatonai szolgálatot teljesítő vádlott részére a bonyolult megítélésű ügyben indokolt védő kirendelése. Ennek elmulasztása abszolút eljárási szabálysértés.

Az indokolás kifejtette, hogy a terheltnek nem biztosították az érdemi védelmet; amikor az alakulatnál a vádirat átadását követően a jegyzőkönyvi kioktatást végezték, ő védő kirendelését kérte és annak biztosítását, hogy a tárgyalás előtt az iratokat megismerhesse. A katonai bíróság azonban védő kirendelési kérelmét nem teljesítette, s annak indokát sem adta. Erre pedig szükség lett volna, melyet – a terhelt következetes tagadása mellett – indokolt az is, hogy bonyolult, ellentmondásos az ügy, és a kellő jogi ismerettel nem rendelkező terhelt számára védő nélkül a védekezés igen nehezzé vált, ugyanakkor a katonai ügyész a bírósági tárgyaláson részt vett.

A Legfelsőbb Bíróság már több eseti döntésében rámutatott arra, hogy a Be. 49. paragrafusa (2) bekezdésének helyes értelme szerint az ügy jelentősebb bizonyítási nehézségei esetén a terhelt érdekében általában indokolt védő kirendelése. Ebben az ügyben ez annál is inkább megállapítható, mert a terhelt sorkatona, ezért a katonai szolgálat jellegéből következően szabad mozgásában, így a védekezési lehetőségében is korlátozott.⁵

A Legfelsőbb Bíróság Büntető Kollégiuma a 141. sz. állásfoglalásában is kimondta, hogy a sorkatona ellen folyamatban levő büntetőeljárásban tárgyalásra általában szükséges védő kirendelése. Ezt a rendelkezést a legfőbb bírói fórum a Be. 6. és 47. §-ára, valamint a 49. § (2) bek.-re alapította. Az állásfoglalás egységes iránymutatást ad a sorkatonával szemben lefolytatott eljárások tekintetében. A Be. 49. § (2) bek.-e ugyanakkor akként rendelkezik, hogy a hatóság hivatalból vagy kérelemre védőt rendel ki, ha ezt a terhelt érdekében szükségesnek tartja. Nem teljesen egységes azonban a gyakorlat annak megítélésénél, hogy melyek azok a körülmények, amelyek a sorkatonáknál a kötelező védelem keretein túl is védő kirendelését indokolják.⁶ Ennek alapja, hogy a sorkatonák szigorúan szabályozott körülmények között teljesítik szolgálatukat, az elhelyezési körletet is csak az előjárók engedélyével hagyhatják el. Így a védelemre való felkészülésük akkor is segítséget igényelhet, amikor ilyen kötöttségek hiányában arra nem lenne szükség. Különösen indokolt a védő kirendelése az alakulat előtti helyszíni tárgyaláson, ahol az ügyész részvétele kötelező, valamint ha az ügy ténybeli vagy jogi megítélése nehezebb (hiszen a sorkatona anyagi lehetőségei sokszor védőügyvéd meghatalmazását nem teszik lehetővé). Ugyancsak indokolt védő ki-

rendelése a sorkatona érdekében akkor is, ha a cselekmény kapcsán mások (előjárók, szolgálati közegek, felbujtó stb.) felelőssége vagy érdekeltisége is felmerül, vagy az ügy sértettjei, illetve a vádlott-társ érdekében ügyvéd, illetve védő működik közre.

Az új Be. (1998. évi XIX. tv.) némi – ám nem teljesen kielégítő – lépést tesz a sorállományú katonák elleni eljárás védőkényszere irányába, amikor is kötelező védőt ír elő (489. §) az általános esetekben (46. §) tartott helyi bíróságú tárgyalásra, öt évnél súlyosabban büntetendő helyi bírósági tárgyalásra, illetve pótmagánvádló fellépése esetén. (242. § (1) bek. b-d. p.) Mindezt csak a tárgyalási szakra teszi kötelezővé és nem terjeszti ki speciálisan a sorállományúakra.

Az Emberi Jogok Európai Bírósága a katonai bíróságok függetlenségét, pártatlanságát – mint a tisztességes eljárás része – követelte több eseti döntésében. A Ciraklar Törökország elleni ügyben kimondta, hogy nem tekinthető független és pártatlan bíróságnak, ha egy civil által az állam területi vagy nemzeti integritása ellen elkövetett bűncselekményt az állambiztonsági bíróság olyan tanácsban tárgyal, melynek tagja egy hivatásos katonai bírő, aki a katonai büntetőeljárási szabályzat hatálya alatt áll.⁷ A Findlay Egyesült Királyság elleni ügyben szintén a tisztességes bírósági tárgyaláshoz való jog megsértését állapították meg, mivel a kérelmezővel szemben eljáró hadbíró nem volt független és pártatlan.

Az indokolásban a Bíróság kihangsúlyozta, hogy: A „pártatlanság” kérdését illetően két nézőpontból vizsgálendő e követelmény. Először, a bíróságnak szubjektíve szabadnak kell lennie a személyi elfogultságtól vagy előítéletektől, másodsor objektív szempontból is pártatlannak kell lennie, azaz kellő garanciát kell biztosítani ahhoz, hogy kizárjon e vonatkozásban minden törvényes kételyt.

Ennek alapján úgy ítélte meg, hogy a bíróság nem volt pártatlan, miután a rangidős tiszt központi szerepet játszott a kérelmező elleni büntetőeljárásban, szorosán összefonódott a büntető hatóságokkal, azaz többek között, hogy ő döntötte el, milyen vádat emeljenek, ő jelölte ki a hadbíró tagjait, a vádat és a védelmet képviselő tiszteket, és biztosította a tanúk megjelenését a tárgyaláson.⁸

2. A védő a katona bíróság elé

állításánál

Miután a Be. lehetőséget ad – és a gyakorlatban nemegyszer elő is fordul – a katona egyszerűsített, „gyorsított” eljárásban való felelősségre vonására, nem haszontalan a téma kapcsán áttekinteni a bíróság elé állítás speciális szabályait is – a védő jogállásán keresztül.

Az országos átlagban néhány százalékot⁹ kitevő bíróság elé állítás tárgyalási szakában kötelező a védői részvétel, így a katonáknak esetében is. Ennek megtartása a bírósági gyakorlatban is következetes. „Feltétlenül eljárás szabálysértést és felülvizsgálati eljárást eredményező ok valósul meg, ha a bíróság elé állítás esetén az elsőfokú bíróság a tárgyaláson szakértői bizonyítást rendel el, majd a szakvélemény több hónappal később történt beérkezése után az ügyész és a védő távollétében megtartott tárgyalás alapján hozza meg az ítéletét”.¹⁰

A törvényhozó sem a hatályos, sem az új Be.-ben nem kívánta – az általános okokon túlmenően – a nyomozási szakban is biztosítani a védői részvételt. Ez csak onnantól válik kényszerré, amikor az ügyész dönt az előállításról, amikor egyértelművé válik az eljárás formája alkalmazása. Mindaddig ugyanis az ügyész másként is dönthet, vádat emel, további nyomozási cselekményeket ír elő stb. Miután a terheltet tetten érték¹¹ vagy beismerték, az ügy megítélése egyszerű,¹² a nyomozás igen rövid idejű, egyúttal szinte a bizonyítékok az első intézkedések folytán rendelkezésre állnak, magam sem látom szükségességét a nyomozási szakra való védőkényszer bevezetésének, az általános okokon túlmenően, speciálisan erre az eljárásra nézve. Elégségesnek tartom a tárgyaláson való védői részvétel kötelezettségét, mivel legfőképpen a büntetés kiszabása és egyéb járulékos – esetlegesen minősítési – kérdések merülhetnek fel reálisan védői „terepként”.¹³

A bíróság elé állítás specialitása a vádlói (katonai eljárásban katonai ügyész) „rövid feljegyzés”, amely a vádiratot, illetve vádiratot helyettesíti. Ezt csak a vád „előterjesztésekor”¹⁴ adja át a bíróságnak és a védőnek a vádló. Mint a közbelső eljárásbeli védői jogosítványoknál már de lege ferenda kifejtettem kívánatos lenne, hogy az ügyész a vádját (váddokumentumot) elkészültét követően a védőnek is megküldjen közvetlenül, a bíróságnak való eljuttatás mellett, ebben az esetben az idő rövidsége és az ügy egyszerűsége, a gyorsítás mint fő cél maradtalan megvalósítása érdekében,¹⁵ ezt nem látom szükségesnek.

Az új Be. a védőt érintően annyi változtatást vezet be, hogy míg általános szabályként a kereszkérdezést írja elő, addig ez nem vonatkozik a bíróság elé állításra. Itt továbbra is a tanács elnökének, a bírónak (és nem az ügyész/katonai ügyész/és a védő) a hatásköre marad a kikérdezés. Erre azért van szükség, mert a rövid határidők miatt a védelemnek, a védőnek nincs elég ideje az iratok részletes tanulmányozására (iratismertetés sem kötelező), így az (katonai)ügyész a kereszkérdezéses rendszerben túlzott előnyt élvezne, ami sértene a tisztességes eljárást, azon belül a fegyveregyenlőség elvét.

A hazai szakirodalomban alapvető reformjavaslatok születtek bíróság elé állítással kapcsolatban, érintve a védői jogokat is. Közülük Botos Gáboré a leginkább reformer, aki kifejti, hogy „kisebbségi ügyekben – véleményem szerint az érkező ügyeknek legalább 50%-a ilyen – a bíróság elé állítás lehetőségét intézményesíteni kellene: például tettenérés esetén úgy, ahogyan az Franciaországban van: nyomban a bíróság elé kellene állítani az elkövetőt, nyomozási szakban erről csupán rövid feljegyzés készülne, amely tartalmazná az elkövető és a tanúk nevét, a helyszínt, valamint az elkövetés módját. Bár eretnokségnek hangzik, mégis azt kell mondanom, hogy a rendőrkapitányságokon létrehoznám az ügyeletes bírói rendszert (az ügyeletes ügyészi rendszerrel együtt), és az előállításos ügyekben az ügyeletes ügyész szóban előterjesztett indítványára az ügyeletes bíró nyomban dönthetne az előreláthatóan is kisebb tartamú büntetés mértékéről és neméről. Ez ellen a határozat ellen az érdekelt ügyésznek, a vádlottnak, továbbá esetleges védőjének fellebbezési joga lehetne a városi bíróságokhoz, és a városi bíróságok ugyancsak egyes bírói eljárásban döntenének a fellebbezés alaposságáról vagy alaptalanságáról, a helyes büntetési nem és mérték alkalmazásáról, esetleges további bizonyítás felvételéről. A városi bíróságok tehát – egyúttal mint fellebbezési bíróságok – végleges határozatot hozhatnának”.¹⁶

A javaslatot támogathatónak vélem a nem katonai eljárásokban, miután magam is az eljárás egyszerűsítésének és gyorsításának vagyok híve. Nézetem szerint semmi sem indokolja a jelenlegi gyakorlatban az egyszerű megítélésű (lásd közlekedési ügyek túlnyomó többsége, testi épség elleni, garázda jellegű stb.) bűncselekmények esetén a több hónapos tartó nyomozást, majd ügyészi, végül bírósági procedúrát. Ezekben a védő nem tesz többet, mint a bíróság elé állításnál tennie, semmiféle jogsérelemről nem beszélhetünk sem a terhelt, sem a védő oldalán. A katonák esetében a speciális bírósági összetétel, a korlátozott szám és a földrajzi távolságok miatt kevésbé tartom megvalósíthatónak.

Ha rápillantunk az eljárás formájára egyes külhoni szabályozására, akkor azt látjuk, hogy a – már Botos Gábor által is meghivatkozott – francia szabályozásban 1983-ban jelent meg a gyorsított eljárás formája, nevezetesen az azonnali megjelenésre szóló idézés (convocation par procès-verbal, comparution immédiate), amely csak vétség esetében alkalmazható. Tettenérés esetén kerülhet rá sor, ha a cselekmény egytől öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő vétség, de tettenérés hiányában is alkalmazható kettőtől öt évig terjedő börtönnel fenyegetett vétségek esetén. Mindkét esetben feltétel, hogy a bizonyítékok rendelkezésre álljanak, ezek beszer-

zéséhez ne váljék szükségessé vizsgálat lefolytatása. Ha letartóztatás látszik indokoltnak, az ügyész indítványára a törvény elnöke vagy az általa megbízott bíró határoz. Ilyen esetben két napon belül tárgyalni kell az ügyet. Gyorsított eljárásban egyébként az ügyet első fokon két napon belül, másodfokon négy hónapon belül be kell fejezni.¹⁷

Az olasz büntetőeljárás kódexben (449–452 Art) is található ún. „gyorsított eljárás” (giudicio direttissimo). Alkalmazásának célja a „drága”¹⁸ és hosszú általános eljárás korlátozása. Feltételei hasonlóak a magyar szabályozáshoz. „Az alapvető különbség abban jelentkezik, hogy a határidők lényegesen rövidebbek: Tettenéréskor elfogott gyanúsítottat 48 órán belül kell az ügyésznek az illetékes bíró elé állítania. Ha viszont az ügyész úgy látja, hogy ugyan viszonylag tiszta bizonyítási helyzetből indulhat ki, de a gyorsított eljárás rövid határideje a nyomozáshoz nem elég, indítványozhatja a közvetlen eljárást (giudicio immediatio, 453–458. Art.), amelyben 90 nap áll rendelkezésre a nyomozás lefolytatására. Előzetes tárgyalásra ebben sem kerül sor, de bizonyítási közbülső eljárásra a szükséghez képest igen.”¹⁹

Az Angliában honos és a hazai bíróság elé állításhoz is hasonlító – ám sok részletben eltérő – gyorsított eljárás (Accelerated Procedure) olyanformán válik valósággá, hogy a vádlott írásban értesítheti az ügyészt arról, hogy beismerő vallomást kíván tenni. Ha ezt elfogadják, gyorsított eljárást folytatnak le, amely során nem szükséges tárgyalást tartani.²⁰

A modell hasonlít a tárgyalásmellőzéses külön eljárásunkra is, ahol a beismerő vallomást követően elmaradhat a tárgyalás. Az angol megoldás szimpatikussága abban rejlik számomra, hogy az eljárás közben is előfordulhat a folyamat megindítása, vagyis nem biztosan csak a cselekményt közvetlenül követő rövid időszakban.

Kelet-Európában is hasonló változások zajlottak le, illetve zajlanak az egyes államok büntetőeljárás szabályozásában. A reformtörekvések közé tartozik szinte mindenhol – legfőképpen a megnövekedett bűnüldözési terhek miatt – a büntetőeljárás gyorsítása, egyszerűsítése, az opportunizmus erősítése az officialitással és legalitással szemben. Egyúttal a reformintézkedések együtt járnak az eljárásban részt vevő személyek – köztük a védő – jogainak további bővítésével és a kontradiktórius elv erősítésével.²¹ Ez alól – úgy tűnik – a katonai külön eljárás sem kivétel.

Jegyzetek

¹ A katonák ügyeit elbíró különbíróóságok maradtak meg egyedül a kilencvenes évekig a korábbi különbíróóságok (pl. népbíróóság, uzsorabíróóság) közül, azonban az 1991. évi LVII. tv. ezeket is megszüntette. (Jelenleg öt megyei bíróságnak van katonai tanácsa.) Jogállamban ugyanis nem működhetnek sem privilegiumokat biztosító, sem diszkrimi-

natív bíróságok. Jogállamban szigorú alkotmányos követelmény a törvény előtti egyenlőség, az egységes igazságszolgáltatás és az, hogy senkit se lehessen a törvényes (rendes) bíróságtól elvonni. Lásd részletesebben: Tremmel Flórián: Magyar büntetőeljárás. Dialóg Campus, Bp.–Pécs 2001. 567. o.

² Herke Csongor: A fiatalok elleni büntetőeljárás. Jura 1997. 1. sz. 29. o.

³ Legfelsőbb Bíróság Bf. V. 887/1995. sz. ügy, 1996/3. BH 140. sz. jogeset.

⁴ Ez nem az 1990 előtti „specializációt” jelentené, amikor is a katonai büntetőeljárásban csak azon ügyvéd lehetett védő (védőügyvéd), akit az igazságügy-miniszter az általa – ismeretlen szempontok alapján

– összeállított jegyzékbe felvett. Ezt a szabályt az 1989. évi XXVI. tv. 1990. január 1-jétől hatályon kívül helyezte. Onnantól a katonai eljárásban felelősségre vont terheltet is megilleti a szabad védőválasztás joga.

⁵ L. részletesebben: Bírósági Határozatok 1981. 54. sz. jogeset.

⁶ Herke Csongor: A katonai büntetőeljárás. Jura 1998. 1. sz. 13. o.

⁷ Eur. Court. H. R., Case of Ciraklar v. Turkey, judgment of 28 October 1998. Megjelent Bírósági Határozatok 1999. 9. sz. 710. o.

⁸ L. részletesebben Bírósági Határozatok 1998. 3. sz. Melléklet 14–15. o.

⁹ Harangi István vezette konzultáció a bíróság elé állítás gyakorlatáról. Belügyi Szemle 1986. 5. sz. 27. o. c. cikkben 6–8%-ot említene a résztvevők. Az országos statisztika szerint 1990-ben 3,9%, 1991-ben 2,3%, 1992-ben 1,9%, 1993-ban 1,8%, 1994-ben 2,2%, 1995-ben 1,9% volt a bíróság elé állítások aránya. Herke Csongor: A bíróság elé állítás. Jura 2000. 1–2. sz. 97. o.

¹⁰ Legfelsőbb Bíróság Bfv. I. 735/1998. sz., Bírósági Határozatok 1999. 5. sz. 201. sz. jogeset, 344–345. o.

¹¹ A tettenérésnek a Code Procedure Penale 53. §-a a bűncselekmények meglehetősen széles körét felölelő definíciója adja. E bűncselekmények (flagrants délits) nyomozásakor a bűnüldözési rendőrség igen komoly saját jogosítványokkal, valamint kényszerítő eszközökkel rendelkezik, ugyanakkor a köztársaság ügyésze és a vizsgálóbíró is közreműködik az ilyen cselekmények „halaszthatatlan” nyomozásánál. Tettenéréskor a rendőrségnek haladéktalanul értesíteni kell a köztársaság ügyészt, aki köteles helyszínre menni, irányítani a nyomozást, biztosítani a bizonyítékok megőrzését és rögzítését. L.: Lévai Ilona: Büntetőeljárás és ügyészség – a „francia modell” magyar aspektusból. 43–105. o.

¹² Az ügy egyszerűsége, a tettenérés, a beismerés helyes megítélése, megállapítása alkalmanként nehézséget okozott (okoz) a bírói gyakorlatnak. Erre utal Maros Lászlóné Safrankó Margit: A bíróság elé állítás vádirat és tárgyalás kitűzése nélkül a gyakorlatban. Magyar Jog 1969. 8. sz. 461. o.

¹³ A konzultáción szereplő Parti Jánosné szerint a vádlottak javarésze nem is tartja szükségesnek a védőket ebben a külön eljárási formában: „A vádlott nem kéri, nem is érti miért szükséges, sőt sokszor kijelenti, hogy neki nem kell ügyvéd. Nem is emlékszem olyan esetre, hogy ne kirendelés alapján kapcsolódott volna a védő az eljárásba. A mi munkánkat pedig segítik, mert van még egy kontroll, aki megvizsgálja ismét az ügyet – többek között

– abból a szempontból, hogy az megfelel-e a bíróság elé állítása feltételeinek. Harangi István i.m. 27. o.

¹⁴ A Legfőbb Ügyész 2/1999. (ÜK. 2.) LÜ utasítása a nyomozás törvényessége feletti felügyeletről és a nyomozás befejezése utáni ügyészi feladatokról. 70. § (2).

¹⁵ A célszerűség alatt nem pusztán a bűnüldözés, hanem a terhelt érdekét is értem. Önmagában a bűnüldözés célszerűsége, eredményessége nem állhat követelményként. Mellette megjelennek és meg kell, hogy jelenjenek más, legalább ennyire fontos elvek, amelyek „fékek és gátak” szere-

pét betöltve megakadályozzák, hogy a büntető igazságszolgáltatás kizárólag a bűnüldözés célszerűségét szem előtt tartva működjék. Egyetértve Balogh Jenő megfogalmazásával: „Lehetőleg figyelembe kell venni, illetőleg kímélni kell a terheltnek s egyéb állampolgároknak egyéni és polgári jogait, és mind a bírósági szervezet, mind az eljárás lefolytatása körül alkotmányjogi garanciákat kell az egyéni szabadság és az alkotmányos jogok védelmére felállítani.” Balogh Jenő: Magyar bűnvádi eljárási jog. Grill, Budapest 1901. 145. o.

¹⁶ Botos Gábor: Néhány gondolat a büntetőeljárás koncepciójához. Rendészeti Szemle 1994. 9. sz. 16–21. o.

¹⁷ L.: Lévai Ilona: Büntetőeljárás és ügyészség – a „francia modell” magyar aspektusából. Kriminológiai és Kriminológiai Évkönyv. Budapest 1994. 43–105. o.

¹⁸ A korábbi szovjet szakirodalom nem támogatja az egyszerűsített eljárásokat. M. Sztrogovics neves büntetőeljárás-jogász például kifejtette, hogy a „processzualis ekonómia” mint elv nem létezik. Perokonómiai szempontok miatt nem lehet feladni a garanciális szabályokat. Döntő jelentőségűnek tartotta a szovjet büntetőeljárás fejlődésének elvi irányát, amely véleménye szerint az eljárási formák egyszerűsítésében nyilvánul meg. Szerinte az ügyeket nem lehet egyszerűekre és bonyolultakra felosztani, sőt elfogadhatatlan még maga a gondolat is az „egyszerű, világos” ügyekről, a „nyilvánvaló bűncselekményekről” – mivel az ilyen értékelés a bírósági elbírálást megelőzően szubjektív és előítéletet eredményez az ügy elbírálásánál. Álláspontja szerint a differenciálás elvileg megengedhető, de csak az eljárási garanciák fokozása, kiszélesítése irányában. Az egyszerűsítés károsan befolyásolná a büntetőügyek kivizsgálásának minőségét. M. Sztrogovics különösen a bírósági eljárás tekintetében ellenezte az egyszerűsítést, eleve elfogadhatatlannak tartva minden ilyen irányú javaslatot. Vajda Alajos: Az előállítás intézmé-

nye, avagy az ügy bírósági szakot megelőző előkészítésének jegyzőkönyvi formája a szovjet büntetőeljárásban. Magyar Jog 1987. 7–8. sz. 662. o. A jelenlegi orosz szabályozásban „gyorsított eljárásról” ismerik 1991 óta a magánvádas eljárást. Ebben a vádlott beismerése esetén a bíróság tárgyalás lefolytatása nélkül közvetlenül hoz határozatot.

¹⁹ Pusztai László: Az új olasz büntetőeljárás törvény a hazai kodifikáció nézőpontjából. Magyar Jog 1991. 4. sz. 236. o.

²⁰ Lévai Miklós: A büntetőjogi jogkövetkezmények rendszere Angliában és Walesben; kriminálpolitikai tanulságok. Kriminológiai Közlemények 42. sz. 1991. 34. o. A fiatalok és a katonák esetén a szétválás előtti Csehszlovákiában korábban is mód nyílt az ügyek bíróságon kívüli rendezésére. Nagyobb érdeklődés mutatkozik a főtárgyalás elkerülését szolgáló jogintézmények iránt.

A horvát reformtörekvésekben bizonyos kisebb súlyú bűncselekmények vagy „flagrant delit”-ek esetén a bíróságok előtt létrejövő, a vádlott beleegyezését igénylő konszenzusos megegyezésként valósul meg.” Farkas Ákos: A büntetőeljárás reformja és a bűnmegelőzés. A szociális munka gyakorlata. Büntetőpolitika, bűnmegelőzés. Tanulmánygyűjtemény a szociális szakképzés számára. Budapest 1994. 9. o.

Maros Kitti
PhD hallgató

A jogi gondolkodás Japánban

Bevezetés

Tudományos doktori kutatásaim első állomásául egy különleges, sajátos lelkületű, a Nyugat jogászai számára nehezen megérthető gondolkodásmóddal bíró kultúrát választottam: Japánt.

E szigetország jogi kultúrájának sajátossága abban rejlik, hogy a társadalom rendjének és az igazságszolgáltatásnak az alapjait nem a jogra helyezik. Ezt híres jogtudósuk, Yisiyuki Noda egy mondatban így foglalta össze: „nem szeretik Japánban a jogot”. A nyugati jogászt meglepetés éri a „kifinomult szellem jogának” (Noda) vizsgálatakor, amikor szembe-sül a jellegzetesen japán jelenségekkel: a társadalmi rend megőrzése az önbírálat állandó ébrentartásán és a megbékélés szellemén nyugszik; a jog és erkölcs kapcsolatában: a jogi megoldásokat – mivel ezekkel szorosan összefügg az erőszak fogalma – a legnagyobb mértékben helytelenítik; az emberek közti kapcsolatok ideális harmóniájának eszméje; a naiv realizmus; a jog és jogosultságok fogalmának puhasága; a változékony és hajlítható verbális megnyilvánulások a jogi érvelés terén...etc.

E tanulmányomban vizsgálom, mi áll e hagyományos jogi beállítottság és gondolkodás háttérében, vagyis kitérek a földrajzi, történelmi és kulturális okokra, a japán jellemre, részletesen bemutatom a jogi eljárást és a békéltetési formákat.

I. A földrajzi-természeti feltételek

Méltán nevezhetjük Japánt a világ egyik legkülönösebb és legbonyolultabb kultúrájának. Az 1868-ig szamurájokból és földművesekből álló, feudális alapon nyugvó állam 1930-ra gazdasági-katonai nagyhatalommá, a '90-es évekre a világ harmadik legnagyobb ipari hatalmává vált. Ez a teljesítmény még inkább figyelemre méltó, ha megvizsgáljuk a világtérképet és elgondolkozunk azon, hogy e szigetországnak alig vannak természeti erőforrásai. Felvetődik a kérdés: mi magyarázhatja e rendkívüli teljesítményt? A válasz a japán nép rendkívüli képességeiben és földrajzi-történelmi sajátosságában keresendő.

Japán elhelyezkedése nem mondható előnyösnek: a civilizált eurázsiai óvilág peremvidékén fekszik, nem keresztezik világkereskedelmi főútvonalak, így a külső hatások lassan jutottak el hozzá, és azokat az eurázsiai népek alaposan megszürték.

Ezen izolációnak voltak azonban előnyei is: a tenger könnyűvé tette a közlekedést, bőségesen kínálta a halat. E szigethelyzet távol tartotta a nomád hordákat, megmentette az ellenséges invázióktól.

Kulturális tekintetben Japán a kínai civilizáció leszármazottja, alapkultúrájának legnagyobb részét az északkeleti síkságon létrejött ősi civilizációtól köl-

csönözte. Gyakran éri olyan vád a japánokat, hogy utánzó, kölcsönző nemzet volt. Ennek azonban épp ellenkezőjét tartom igaznak, hisz tekintettel az elszigetelt helyzetükre, az átvett kultúra új, egyedülálló irányba fejlődhetett tovább; ez az izoláció tette lehetővé számukra, hogy sajátos kultúrát hozzanak létre.

A földrajzi elszigeteltség és a nyelvi különállás igen öntudatosá tette e nemzetet, erősítette bennük a másoktól való különbségeiket. Így érthető, hogy a nemzeti identitás problémája nem került elő Japánban. A mai napig érzékelhetőek az izoláció által táplált öntudatosság hátrányai, amely a külföldiekkel való viszonyuk ridegségében és a nemzetközi kapcsolataik extremitásában jelentkezik.

II. A történelmi adottságok és kulturális tényezők

1. A Taika-korszak

Japán 1853-ig nem érintkezett a Nyugattal. Történelme tulajdonképpen akkor kezdődött, amikor egy magasan fejlett társadalom (a Kínai Birodalom) „kisugárzása” elérte, és hatása keveredett a helyi egyszerű hagyományokkal, így hozott létre egy új kultúrát.

Az első írásos emlékek a *Taika-korszakból* maradtak ránk (i.sz. 646-tól).

Ekkor a japán királyi udvarban lázadás tört ki azal a céllal, hogy megszabadítsák az országot a nagy nemesi családok önkényuralmától. Ezek a régi nemzetségek magántulajdonuknak tekintették az államot már évszázadok óta, így korlátlan hatalmat szereztek maguknak. Nem átalloztak véres viszályokat szítani, politikai gyilkosságokra bujtogatni, uralkodójukat megfélemlíteni. Vagyonukat erőszakkal növelték, az ország érdekeire való tekintet nélkül.

Ennek a tarthatatlan állapotnak akartak véget venni az összeesküvők, akik olyan államot kívántak létrehozni, ami a csodált példaképhez, Kínához hasonlít: minden hatalom a császár kezében összpontosul, és a birodalom legtávolabbi részében is császári hivatalnokok gondoskodnak a törvényről és a rendről.

Az államcsíny sikerült és új korszak kezdődött a részeire szakadt ország életében: a Taika, a „nagy átalakulás” mélyreható reformok korszaka.

1.1 Valamennyi Taika-reform alapja az újonnan alkotott császári méltóság volt, amelyhez teljhatalom társult. Ezt a legmagasabb állami tisztséget a győztes forradalmárok annak az ősi hercegi és papi nemzetségnek ajánlották fel, amely magát egyenesen Amateraszu napistennőtől származtatta. Az új

császárokat, „a nap fiait” az alattvalók nem földi uralkodóként tisztelték, hanem olyan személyként, akinek megbízatása isteni eredetű. Ezt jelzi az elnevezésük: *tenno*, azaz „égi császár”. Az államcsínyt követően megszületett a Taika-rendelet, az új állam alapító okmánya.

1.2 Kínai hatásra államilag irányított gazdasági és erkölcsi rendet építettek ki. Megpróbálták létrehozni a Tang-kori Kína minden részletre kiterjedő, centralizált bürokratikus kormányzatát: ennek megfelelően egy főminiszterből és jobb-, illetve baloldali miniszterekből álló Központi Államtanácsot állítottak fel, amely felett állt az Istenségek Hivatala, amely a császár vallási funkcióinak reprezentálására volt hivatott. Az egész addigi világtörténelem legfejlettebb kormányzati rendszerét azonban nem vették át módosítás nélkül: a kínai rendszer szokásos hat minisztériuma helyett nyolcat hoztak létre a császári udvartartás és a központi titkárság számára. Ezeket a hivatalokat és minisztériumokat megfelelő számú és rangú hivatalnokokkal töltötték meg, akik szolgálatukért a császártól kapnak fizetést, akinek feltétlen hűséggel és engedelmességgel tartoztak.

1.3 A központi kormányzati rendszer létrehozása könnyebb feladat volt, mint kínai típusú vidéki közigazgatás kiépítése. Az országot tartományokra, járásokra és faluközösségekre osztották fel; a tartományok élén központból kiküldött kormányhivatalnokok álltak.

1.4 Egyszer és mindenkorra megszűnt a föld magántulajdona. Minden megművelhető föld a császáré, aki egyedül hivatott a hasznosításról dönteni.

1.5 A lakosság 80%-a a mezőgazdasági szektorban dolgozott, az állami rizsföldeket az ellátandó emberek száma alapján felosztották, egyenlő nagyságú birtokokat alakítottak ki és használatukat önálló parasztokra ruházták. A társadalmi „rang”-ja szerint és föld mértékének arányában köteles volt mindenki szolgálatot ellátni az állam számára: az adót részint terménnyel, részint munkával vagy katonai szolgálattal kellett teljesíteni. (Igazán sohasem állt össze Japánban besorozásos hadsereg, hisz nem kellett tartaniuk beözönlő hordáktól. A besorozott csapatok munkacsoportokká degradálódtak, így az igazi harcosoknak a régi lovas nemesek maradtak.) A IX–X. századra a társadalom alapvető eleme az uradalom lett, a *sho*, mely háttérbe szorította az állami földeket. A *sho* sérthetetlen területnek számított, adómentességet élvezett, ura szuverén bírói hatalmat gyakorolhatott a *sho* területén belül.

1.6 A birodalom központjául császári fővárost építettek.

1.7 Ekkor születtek meg a *ritsu-ryo*-k, a büntető és közigazgatási szabályokat tartalmazó jogi gyűjtemények. Az alanyi jogoknak nincs még jele

ezekben a szabályokban, de kialakulóban van egy eszme, amely a jognak már jelentőséget tulajdonít.

1.8 Szerte az országban falvak és városok keletkeztek, buddhista papok keze nyomán Japán megtelt gyönyörű templomokkal, kolostorokkal, szentélyekkel. Felvirágoztak a művészetek és a tudományok: a festők, a szobrászok, a tudósok, a költők a birodalom újonnan alapított fővárosba, Kiotóba gyűltek. Itt élt a császár és udvara, itt működött a császári kormányzat és hivatalai. Minden jel arra utalt, hogy Japán fényes jövő előtt áll.

2. A lovagi rend

Mint láthatjuk, a Taika-reform fő célja az volt, hogy Japánt egységes országgá változtassa, ahol a lakosság azonos létfeltételek között élhetett. Ám ezt a tervet sohasem sikerült maradéktalanul véghezvinni. Ennek okai:

2.1 A császári kormányzat az idők múlásával veszített politikájának meggyőző erejéből és határozottságából.

2.2 A másik ok a földrajzi adottságokban rejlik. Vessünk egy pillantást Japán térképére!

A császári befolyás a központi vidékekre korlátozódik: Honsu déli részétől Sikoku és Kjuszu szigetének északi részéig terjedt. A többi országrész szinte megközelíthetetlen vidék maradt. (Egész Hokkaido, Észak-Honsu, és a nyugati part, valamint Dél-Sikoku.) A fenti körülmények miatt hónapokig tartott, amíg a kormányzat parancsai helyükre értek.

Ekkortájt állandó gerillaharcok folytak az Észak-Honsu és Dél-Kjuszu területén, ahol az őshonos harcos népcsoportok (ezók, kumaszkok, hajatok) elkeseredetten védték földjeiket a császári csapatokkal szemben.

A helyi lakosság arra kényszerült, hogy birtokait, falvait megerősítse, őrizze. Emellett paraszti lázadások voltak napirenden, akik nehéz sorsukon, inségükön fegyveres erőszak útján próbáltak változtatni.

Nem csoda tehát, ha a tartományok vezetői saját erejükből próbáltak meg úrrá lenni a nehézségeken. Ezért katonai szolgálatra alkalmas, kemény, fegyverforgatásban és bátorságban kimagasló képességeket bizonyító férfiakat kezdtek maguk köré gyűjteni, akiket személyes parancsnokságuk alá rendeltek. Őket tekintjük Japán első samurájainak.

E tartományi katonai alakulatok szervezeti felépítése a japán nagycsalád mintáját követte. A harcos családok családfői kormányzók, magas rangú hivatalnokok, gazdag földesurak, akik alárendeltjeikkel egy fedél alatt éltek. A közelebbi-távolabbi rokonok csoportját *kenin*-nek hívjuk, ők a család emberei, de idegenek is lehettek tagjai a családnak, ők az udvarház környékén éltek. A hűség és az engedelmesség a samurájok értékrendjében a legfőbb erények közé

sorolható és halált megvető bátorságának alappillére is. A *Kondzsaku Monogatari* (Jelen és múlt történetek) című híres gyűjteményben ezt olvashatjuk:

„Kész vagyok éretted életemet áldozni, mint a pihe súlya. Fenyegessen bár az ellenség kezétől biztos halál, sohasem fogok arra vetemedni, hogy életemet mentendő megfutamodjam előle.”

Kezdetben az átlagos harcos családok csak néhány tucat samurájt számláltak, később azonban a jelentősebb vezéregyéniségek már tekintélyes létszámú csapatokat gyűjtöttek maguk köré. A két legjelentősebb harcos család a *Tairak* és a *Minamotok* voltak. Ők a XI–XII. században olyan hatalommal bírtak, hogy egész országrészeket képesek voltak ellenőrzésük alá vonni.

1159-ben *Taira no Kijomori* megfosztotta hatalmától a kormányzatot. A császár szentként tisztelt személye érintetlen maradt, de minisztereinek menniük kellett. A tény, hogy az ország irányítását egy samuráj vette át, óriási felháborodással töltötte el a dekadens és elnöiesedett udvari nemességet. Kijomori szabályozta a császári család öröklési rendjét, a hivatali állások betöltésének módját, a pénzek szétosztását. Elsődleges célja az volt, hogy családjának megfelelő rangot szerezzen. Törekvéseinek első sikeres lépése volt leányának házasságkötése a császárral, így unokája, *Antoku*, 81. tennoként, alig három évesen a császári trónra léphetett.

1180–1185 között állandó harcok folytak a Minomotok és a Tairak között, ezt nevezik a történések a Gempei-háborúnak. A győztes vezér, Minamoto no Joritomo a harcosok rendjének uralmából nem engedett. 1192-ben felvette a shogun (generális) címet, ő volt a legtekintélyesebb samuráj és a legfőbb miniszter. A hadseregének főhadiszállását, Kamakura halászfalut birodalmi székhellyé alakította át. A tényleges hatalom az ő kezében volt, új birodalmi közigazgatási rendszert hozott létre, ezt nevezték *bakufu*-nak, vagyis sátoros kormányznak. Mivel Kamakura az egyetlen hatalmi központ, az emberek elkezdtek törvénykezési ügyekben is hozzá fordulni, peres ügyeket is rendezett, és a közigazgatás terhe is rá hárult. A katonai kaszt a saját szokásjoga szerint élt (*buke-ho*), és ezen szabályokat a kaszt minden tagja személyes törvényének tekinti, felettük a lovagi rend kódexe, a *Dzsoei* uralkodott.

A Kamakura-bakufu igen egyszerű kormányzási rendszer volt: a katonai kormányzat élén a *shogun* állt; miniszterei is samurájok voltak. Vazallusai *dzsitoként* (a katonai közigazgatás felelősei, akiknek az adókat és járadékokat kellett ellenőrizniük) voltak szétszórva az országban, és a tartományi *sugo* (protektor, katonai védnök, aki a rábízott terület valamennyi katonai és politikai eseményéért volt felelős) felügyelete alá tartoztak. A *dzsitok* és a *sugok* között

néhány adminisztratív és jogi testület helyezkedett el, ezek Kamakurából figyelték a rendszer működését.

A császár már csak a vallás által rá háruló feladatokot látja el, tényleges hatalma nincs, ezáltal az udvari nemesség, *kuge*, hanyatlásnak indul. Ez az oka annak, hogy a Fudzsvara társadalom kényessége és dekadenciája a mai napig távol áll a japán lelkiülettől, inkább a korai feudális társadalomban ismerhetjük fel a mai japán előképet.

A harcosok osztályának erkölcsi felfogását a következők tükrözik:

- életelemük a háborúskodás,
- dicsőséget a spártai erényekkel érhetünk el magunknak,
- aszketizmus, önfegyelem, testi-lelki keménység,
- hűség, becsület,
- bátorság, vitézség, igénytelenség,
- kialakították a „saját kard” kultuszát,
- szívós kitartás a cél elérése érdekében,
- állhatatosság a bajban,
- ekkor alakult ki a szokás, hogy a reménytelen helyzetbe került harcos *szeppuku*-t követ el, ami az ellenség iránti megvetés és a hadúr iránti hűség kifejezése volt.

A japán dualisztikus hűbéruralom alapelvei voltak:

- A hűbéres teljes hűséggel köteles szolgálni urát.
- Kizárták a jogi természetű kötelezettségek gondolatát.
- A hűbéresnek semmi biztosítéka nem volt a hűbérura önkénye ellen.
- Elképzelhetetlen volt, hogy a hűbéres jogokat támasszon hűbérurával szemben.
- A hűbérúr és a hűbéres kapcsolata az apa-fiú viszonyhoz hasonlított.
- A hűbérúr és vazallusa között nincs semmilyen szerződés.

„Olyan érzések mint szeretet, hűség, lemondás, egy személy iránti teljes odaadás, egy eszméért való feláldozás gondolata veszítenek erejükből, mihelyt megkísérlik azokat merev, ésszerű keretek közé szorítani.” – írja Longrais.

A Minamoto no Joritomo által 1192-ben megalapított katonai kormányzat, a kamakurai bakufu körülbelül másfél évszázadig maradt fenn. 1333-ban egy lázadó samuráj sereg tört rá Kamakurára, és a sarokba szorított helytartó kíséretével együtt ünnepléses öngyilkosságot követett el. A hatalom új birtokosa az Ashikaga család lett.

3. A hadakozó fejedelmek korszaka

Amíg *Ashikaga shogun* korszakában (1333–1573) a polgárháborúk győzelemre juttatták az egységes feudalizmust, a *ritsu-ryo* párhuzamosan élt a buke etikával. A harcosok felsőbbbsége a parasztok felett meg-

szilárdult, a katonák osztálya megszerezte az uradalom egész jövedelmét, így néhány nagyúr, *daimyo*, felosztotta egymás között Japánt. Ennek oka az a végzetes ballépés volt, hogy Ashikaga a bakufuval együtt visszatelepült Kiotóba. Itt a szigorú ellenőrzéshez szokott samurájok képtelenek voltak ellenállni a szépséges főváros csábításainak, az udvari cselszövések és intrikák áldozatai lettek, és hozzákezdtek saját politikai céljaik megvalósításához. A *ritsu-ryo* szabályai elveszítik hatályukat, a buke személyi jog lépett a területi szokásjog helyére.

1478–1577 között az állam egysége veszélybe sodródott, a helyi nagyurak szomszédaikra és egyéb vélt ellenségeikre támadtak, amelyek polgárháborúkká fajultak, ahol a vérszomjas samurájok harci vágyait korlátlanul kiélhették. Korábban elképzelhetetlen dolgok történtek: mind gyakrabban megesett, hogy zsoldosok alighogy hűséget esküdtek daimyójuknak, máris vesztére törtek, elűzték és maguk ültek a helyére. Ezt nevezzük *gekokudzso*-nak, vagyis alulról döntik meg a felülvöket.

De a polgárháborúk által szétdúlt császárság nem hullott darabokra: *Oda Nobunaga*, rendkívüli hadvezér energikusan és furfangosan elűzte az utolsó Ashikaga shogunt. Halála után munkáját *Iotoni Hidejoshi* folytatta, majd a művet (Japán egységesítését) az ő utódja, *Tokugawa Iejaszu* fejezte be, aki létrehozta az új samurájállamot, amely azután 250 évig fennmaradt.

4. A Tokugawa shogunátus

Tokugawa shogun korszakát (1603–1868) a teljes elszigetelődés politikája jellemezte. Az élet teljes változatlanában telt, a társadalmi viszonyok kiegyensúlyozottak, külső behatástól mentesek voltak.

Henderson *Conciliation and Japanese law* című könyvében egész Japánt egy nagy rizsültvényhez hasonlítja, ahol csak az adminisztráció létezik, minden változás lassú, szinte észrevehetetlen. Az egész országot behálózta a *goningumi*-rendszer, melyet ellenőrzésre és besúgásra építő politika jellemezett. Erre azért volt szükség, hogy többé senkinek se legyen lehetősége arra, hogy összeesküvést szőjön, büntetlenül erőszakoskodjon, vagy akár polgárháborút robbantson ki.

A fennálló rendet megváltoztathatatlannak tekintették. Az emberek életmódját az határozta meg, melyik társadalmi osztályba tartoznak: a harcosokéba, a parasztokéba vagy a kereskedőkébe. Ezen besorolás alapján különböztették meg öltözetüket, ez határozta meg étkezési szokásaikat és azt, hogy milyen házban laknak.

Az új államrend a következő volt: az államszervezet élén a legmagasabb rangú samuráj, a shogun

állt. Székhelye Edóban, a mai Tokióban volt. Onnan igazgatta teljhatalmú uralkodóként az országot, ő állt a bakufu, a katonai kormányzat élén. A vezető samuráj családok közül kerültek ki a bakufu miniszterei és a Tokugawa-állam magasrangú tisztségviselői. A bakufu faladata volt a shogun parancsainak a végrehajtása.

Őket követték rangban a *daimyo*-k, akik az ország tartományait (260) igazgatták a bakufu utasításai szerint. Ellenőrzésük meglepő módszere a következő volt: a 260 daimyo életének minden második évét a shogun szeme előtt fényűzésben, de túszként a fővárosban tölteni, így az ország megtelt fejedelmeket költöztető menetekkel.

A samurájok egy kisebb csoportja a shogun, nagyobb része a vidéki daimyok parancsnoksága alatt élt. A feladatuk uruk parancsainak teljesítése volt: rendfenntartás, testőri feladatok, várbeli őrszolgálat; de többségüknek polgári megbízatása volt: jószág- és raktárigazgatás, adóbehajtás, építkezések irányítása. Ezen tevékenységeikért rendszeresen fizetést kaptak. A társadalmi helyzetük kivételes volt, előjogaik lehetőséget adtak nekik arra, hogy bárkit, aki megtagadta a velük szemben kötelező tiszteletadást, lefejezhettek, és a többieknek tiltakozás nélkül tudomásul kellett venniük ezt.

A császárnak és az örökké intrikáló nemességnek Tokugawa megtiltotta a politizálást. A tenno jogait 1615-ben erőteljesen korlátozta: megtarthatta főpapi méltóságát és irányíthatta az ünnepségek ceremóniáit, de ezenkívül csak a filozófiának és a költészetnek élhetett.

A vitás ügyek eldöntése a shogun feladata volt, bíraskodása a XVIII. századra fejlődött ki. A központi hatalom a helyi igazságszolgáltatás hatáskörét tiszteletben tartotta és nem ragadta magához. Az alattvalóknak sohasem ismerték el azt a jogát, hogy bírósághoz forduljanak. Ezidőtájt nem voltak Japánban sem ügyvédek, sem ügyészek, sem bírák, sem közjegyzők; a bírói funkciót nem határolták el a többi közfunkciótól.

Rene David a jog gondolatának hiányáról beszél, a *giri*-ket emeli ki, melyek a jogot, az erkölcsöt helyettesítették, meg nem tartásuk a társadalom rosszszallását vonta maga után. Nevezhetjük ezeket tehát becsületkódexeknek, hiszen egy japán számára szégyenletes lenne és tekintélyének elvesztését jelentené, ha nem tartaná be a számára előírt girit.

Mielőtt áttérnék a következő korszak, a Meidzsi-restauráció (1868–1912) elemzésére, szükségesnek tartom, hogy pár sort szenteljek a tokugawa shogunátus két és fél évszázadát meghatározó kulturális tényezőkre, vagyis a japán gondolkodásra nagy hatással bíró sintoizmusra, a buddhizmusra és a konfucianizmusra.

A *sintoizmus* ősi panteisztikus vallás, mely azt hirdeti, hogy az istenségeket, akiket a nagy természeti körforgással azonosítanak, ráérzéssel lehet elérni. Ez az intuitív természetközelség élt tovább a japán jellemében.

Ezzel ellentétben a *buddhizmus* hívei azt vallják, hogy minden változik, az ember a tökéletes nyugalmat úgy érheti el, ha énjét kiteljesíti, lemond minden vágyról, ami a változó világhoz köti. Az ehhez vezető út első állomása a mértéktartó lemondás középútjának megtalálása, melyhez a négy nemes igazság ismerete vezet:

- az élet szenvedés,
- e szenvedés a vágyakozásra vezethető vissza,
- a vágyakat ki kell oltanunk, ha a szenvedéseket meg akarjuk szüntetni,
- mindez a nyolcrétű ösvény útján érhető el (vagyis a helyes belátással, helyes elmélkedéssel, helyes elhatározással, helyes beszéddel, helyes cselekedettel, helyes életmóddal, megfelelő elmélyedéssel, és a megvilágosodással).

A megvilágosodással és a szenvedélymentesség állapotának elérésével juthatunk el a Nirvánába, vagyis a vágytalanság állapotába. Ez nem más, mint az individuális ego feloldódása a világmindenségben úgy, ahogy a vízcsepp is elveszíti identitását a tengerben.

A megvilágosodással és a szenvedélymentesség állapotának elérésével juthatunk el a Nirvánába, vagyis a vágytalanság állapotába. Ez nem más, mint az individuális ego feloldódása a világmindenségben úgy, ahogy a vízcsepp is elveszíti identitását a tengerben.

Egy buddhista naponta öt erkölcsi gyakorlatot végez, nem okoz másoknak sérelmet, nem hazudik, nem használ durva szavakat, tiszta életet él, nem lop, nem öl, nem részegíti le magát, mások boldogsága felett örömet érez. Átvették azt az indiai hiedelmet, hogy az egyén folyton újjászületik erre a világra, és minden újabb életében attól függ a rangja, hogy miként viselkedett előző életében.

A buddhizmus eredetét tekintve indiai vallás, de lassanként áterjedt Kínára is. Energikus térítő vallásként jellemezném, és a misszionáriusainak köszönhetően hamar áterjedt Koreába, majd onnan pedig Japánba. A 6–8. században konvertita papok utaztak Kínába, hogy alaposabban tanulmányozzák az új vallást; a kontinensről visszatérve ezek a tanult papok még a misszionáriusoknál is lendületesebben terjesztették Japánban az új vallást és vele együtt a kínai civilizáció más elemeit is. Szín pompás szertartásai elnyerték a felsőbb osztályok tetszését is. A korai indiai tanok pesszimiztikusnak tűntek a legtöbb kínai és japán számára, ezért eltérő irányzatai alakultak ki. A két legjelentősebb szekta tanai Kínából érkeztek a 804-es delegáció szerzetesei által.

Az egyik ilyen szerzetes Kóbó Daisi volt, a *singon*, igaz szó szekta meghonosítója. A *singon*nak ezoterikus, titkos tanai, varázsszövegei, ráolvasásai, halotti szertartásai voltak, fejlett ikonográfiával jelenítette meg a buddhista filozófiát. A *singon* irányítá-

sával a sinto istenek lettek a buddhista istenek helyi megjelenítési formái. Teológiai és intézményi síkon úgy összeolvadt a két vallás, hogy csak a XIX. században tudták szétválasztani kormányrendelettel.

A másik szerzetes Dengjo Daisi volt, aki a tendai szektát honosította meg. A tendai tanok mindent magukba foglaltak: az ezoterikus *singon* és a buddhizmus egyéb formáit.

Míg a vallási szekták minden társadalmi osztály körében népszerűek voltak, főként az alacsonyabb társadalmi rétegek számára szolgáltak az önkifejezés eszközeül, a Kamakura-korban egy új buddhista szekta is felbukkant: a *zen*, amelynek lényege a meditáció. Azért volt ez szimpatikus a bakufu és utódainak, mert intézményileg újszerű volt, és nem kötődött a gazdag korábbi szektákhoz. Jellemző formáló fegyelmezési megoldásai is vonzóak a harcosok osztálya számára, és a japán személyiség marandó összetevőjévé vált.

A harmadik szellemi hatás a kínai *konfucianizmus*, mely a gyakorlatra helyezi a hangsúlyt, nem a transzcendenciára. Ennek értelmében az emberek feladata a természeti világot szabályozó állandó törvények követése, viselkedésüket a rítusok, *li*-k, irányítják. A konfuciuszi etika legalapvetőbb erénye az együttérzés, a *jen*, a mélyen gyökerező önzetlenség, melyre a társadalmi kapcsolataink révén tehetünk szert. Alapvető követelmény a gyermeki engedelmisség, a szülők iránti kötelességtudat és tisztelet és az ember rangjának megfelelő viselkedés. Öt alapvető emberi kapcsolatot különít el Kung-Fu-Ce: az apa és a fiú, a férj és a feleség, az idősebb és a fiatalabb testvér, a barát és barát és a miniszter és a császár. Tehát megkövetelt a magasabb pozíciót tiszteletben tartó viselkedés; egyenjogúságon csak az azonos korú barátok kapcsolata nyugodhat.

A viták orvoslása csak kompromisszummal képzelhető el.

5. A Meidzsi-korszak

A tokugawa shogunátust felváltó restauráció (1868–1912) a hatalmat ismét –a porosz modell alapján –szimbolikusan a császárra ruházta és elkezdődött a 70 évig tartó gyors modernizáció.

Ezt a korszakot nevezi R. David a japán jog nyugatiasodásának, hisz a hajdani feudális állam helyét a nyugati demokrácia váltja fel. Morigiwa viszont keserű felhanggal beszél e korszakról:

„Az utóbbi időkben Meidzsi-korszaknak nevezett időszakban Japánnak modernizálnia kellett jogát, hogy modern nemzetállam váljék belőle. De a kormány vezetői az átalakulás során nem tartották szem előtt sem a lakosság általános jólétét, sem azok

véleményét... Ezzel párhuzamosan Japán-szerte demokratikus eszméket hirdető, emberi jogokért kiálló csoportok követelték, hogy Japán köztársasággá váljék. Ekkor született meg nyugati erők hatására, orosz modell alapján az alkotmány, mely természetesen nem tetszett a demokratáknak... Japánra, a teljesen kifejlődött nemzetállamra a nyugati hatalmak idegen, imperialista politikát kényszerítettek rá, amit saját túlélése érdekében át kellett vennie.”

Mint ismeretes, a japán jog a nyugati társadalmaktól származik: elsősorban a francia jogi gondolkodás uralja a gondolkodásmódot, a Meidzsi-alkotmány életbe lépése óta pedig a német jogi oktatás és intézmények hatottak Japánra. A második világháborút követően, a megszállást követően az angol-szász jog elvei nyertek teret a jogi gondolkodásban. A többféle befolyás ellenére megállapíthatjuk, hogy a mai japán gondolkodás leginkább német hatást mutat. A jogfilozófiai művekben a Nyugat elméleteit magyarázták anélkül, hogy a régi, sajátosan japán eszmékre hivatkoznának, és úgy tűnt, hogy a régi japán jog és a mai modern japán jog között megszakadt a folytonosság. (De azt azért nem mondhatjuk, hogy napjainkban is a japán jogászok gondolkodása teljes mértékben nyugati eredetű lenne, mert feltárhatóak olyan mozzanatok, amelyek a „hagyományos” gondolkodásra utalnak, ez hatja át a jogi tanokat, a bírák ítélethozatalát és általában a joggyakorlatot.

Ekkor született meg: 1882-ben francia mintára a büntető törvénykönyv és büntető perrendtartás, 1890-ben a bírósági szervezeti törvény, 1891-ben a polgári törvénykönyv (mely végül is a német PTK mintájára készült), 1899-ben a kereskedelmi törvénykönyv. E kódexek készítésével párhuzamosan folyik a közjogi struktúra átalakítása: 1899-ben a császár alkotmányt ad ki.

Az 1920-as években Japánnak is volt liberáldemokrata korszaka, ezt nevezzük a *Taisho-demokrácia érájának*, amikor egyenrangú félként tárgyalhatott a nyugati országokkal. Az első világháború idején is a győztes országok, az Antant oldalán lépett harcba, melyet követően a jólét, az önbizalom időszaka kezdődött meg. Fejlődtek a tudományok, a művészetek, az irodalom, a mozi, hatalmasra nőtt politika iránti lelkesedés, hisz ezen történelmi periódusban Japán megtudta, mik is az előnyei a liberális demokráciának, ami elsősorban a kompetitív gazdaság volt. De a Japán népnek meg kellett ismernie a sötétebb oldalt is, amikor szembe találta magát elszegényedéssel, az éhezéssel, a szenvedéssel, míg a szabad vállalkozások a gazdagokat még módosabbá tették. A megoldást a Megváltójuktól, a Császártól várták.

6. A II. világháborút követő időszak

A háború utáni időszakban Japánban az ún. „Amerikából importált” demokratikus intézmények megszilárdultak. A politikai palettán gyakorlatilag a II. világháborút követő időszakban a Liberális Demokrata Párt állandó túlsúlya figyelhető meg, mely pragmatizmusának, a változásokhoz alkalmazkodó rugalmasságának köszönhetően eddig nem tapasztalt gazdasági helyzetbe kormányozta a nemzetet. A másik oldalon elhelyezkedő „állandó” ellenzék ideológiailag megosztott és nagyrészt hatástalan maradt.

1945. szeptember 2-től kezdetét veszi Douglas MacArthur irányításával Japán amerikai intermezója. Az amerikai kormány a megszállás két célját a demilitarizálásban és a demokratizálásban határozza meg. Az első cél viszonylag korán megvalósult azáltal, hogy megfosztották Japánt tengerentúli területeitől, felosztották haderőit, fegyveriparát lerombolták, átalakították, az alkotmányba pedig bevezették a békezáradékot:

„A japán nép mindörökre lemond a háborúról, mint szuverén nemzeti jogról és soha nem tart fenn szárazföldi, tengerészeti, légi és semmilyen más potenciális haderőt.”

A megszállás második fő céljának megvalósítása Japán politikai intézményeinek megváltoztatását jelentette annak érdekében, hogy megszüntessék a Meidzsi-alkotmány autoritárius jellegét és megtegyék a demokrácia szilárd vázát. Ezzel a programmal tehát Japán gazdasági-társadalmi szerkezetének és politikai kultúrájának átalakítását célozták meg. Ehhez szolgált eszközül: az új alkotmány megalkotása, a császári státus megváltoztatása a reform a végrehajtás és a törvényhozás terén, a bírósági rendszerben és az oktatásügyben.

III. Az új alkotmány

A Meidzsi-alkotmány a császári szuverenitás elvét mondta ki, transzcendentális autoritáson alapuló politikai rendszert épített ki, amely antidemokratikus volt, hisz a nép felett állt.

Az 1946-os új alkotmányt Courtney Whitney tábornok és osztálya dolgozta ki a japán kabinet, a megszálló hatóságok nyomására, elfogadta és a császár november 3-án kihirdette (1947. május 3-án lépett hatályba).

1. A császár

Az új alkotmánnyal járó változások közül a legjelentősebb a császári státus megváltozása volt. Hangsúlyozottan csak megváltoztatásról beszélek, hisz hasznosnak bizonyult a császár személye a reformok véghezvitelében. Közbenjárásával mind a la-

kosság, mind a katonaság hajlandó volt megadni magát és teljesítették a leszerelési parancsot. A megszálló hatóságok megpróbálták megfosztani a trónt isteni jellegétől, ennek érdekében betöltötték a császárimádáson alapuló állami sintoizmust, és belefoglalták az alkotmányba az állam és az egyház szétválasztását. Másrészt megfosztották a császárt birodalmi hatalmától és szuverenitásától.

(A mitológia szerint a japán császárok *Dzsimu* császár utódai, aki *Amateraszu* napisten leszármazottja. A császári dinasztiát *Dzsimu* császár alapította i.e. 660-ban, vagyis a jelenleg létező monarchiák közül messzemenőleg a legidősebb; eszerint a jelenlegi császár, *Akihito*, a 125. uralkodó a sorban. Női uralkodói is voltak Japánban a VI–VII. században, mígnem az utolsó uralkodónő egy buddhista szerzetes oly erős befolyása alá került, hogy trónbitorlástól kellett tartani, akkor egyszer és mindenkorra leszámoltak a női uralkodással. Ezt követően a japán nők, akik korábban politikai és társadalmi síkon még uralkodhattak a férfiak felett, alárendelt helyzetbe süllyedtek, a férfiak egyszerű szolgálivá váltak.)

2. Az országgyűlés és a végrehajtó hatalom

A megszálló hatóságok a japán parlamentáris rendszert a brit modell és a hatalmi ágak fúziójának koncepciója alapján alakították ki. A parlament két házból áll: a Képviselőházból, mely a Meidzsi-korszakban már létezett, és a Tanácsnokok házából, mely a háború előtti főnemesekből álló felsőházat váltotta fel. Az alkotmány megállapítja, hogy az országgyűlés az „állam kizárólagos törvényhozó szerve”, és az „államhatalom legfelsőbb szerve”, deklarálja a népszuverenitás elvét, és a törvényhozást kizárólag a nép választott képviselői alkotják.

A háború előtt a kormány nem volt felelős a törvényhozásnak és nem a törvényhozás hatáskörébe tartozott a miniszterelnök kiválasztása és a kabinet feloszlata (porosz modell).

A háború utáni alkotmány a végrehajtó hatalmat kizárólagosan a miniszterelnökre és kabinetjére ruházta, a kormány felelős a nép által választott képviselőknek. Az országgyűlés választja a miniszterelnököt saját tagjai közül, és a miniszterek többségének is országgyűlési tagnak kell lennie. Amennyiben az országgyűlés nem szavaz bizalmat vagy bizalmatlanságot szavaz, akkor a kormánynak 10 napon belül le kell mondania.

1993-ban szakadt meg az LDP 38 éves egyeduralma és helyére egy nyolcpárti ellenzéki, majd több, az LPD-t is magába foglaló koalíció lépett. A miniszterek hatékonyságát megnehezíti a gyors rotáció (nem ritka az évenkénti kicserélődés), így politikai programjukat nem tudják végigvinni.

3. A bírósági rendszer

A Meidzsi-alkotmány szerint a bíróságok nem voltak függetlenek a végrehajtó hatalomtól, ezért volt szükség arra, hogy a háború utáni alaptörvény független, a többivel egyenrangú államhatalmi ággá emelje az igazságszolgáltatást. A bírósági szervezet csúcán a Legfelsőbb Bíróság áll, nincs a helyi és a közigazgatási bíróságoknak külön rendszere (úgy mint az USA-ban). Az országos szint alatt még két kormányzati szint különíthető el: a prefekturális és a helyi. A megszálló hatóságok próbáltak több autonómiát juttatni ezeknek a szinteknek, és reformjaikkal megpróbálták a politikai hatalmat decentralizálni, mégis általános megítélés szerint a helyi szintek autonómiája korlátozott maradt. Ezt Japán unitárius jellegére, illetve a centralizált igazgatás hosszú időre visszanyúló tradícióira vezetik vissza.

4. Az oktatási rendszer

Az amerikai megszállás alatt a társadalom átalakítását célzó kampányokat dolgoztak ki, melyek között elsősorban a japán tananyag megváltoztatása szerepelt, az oktatást liberalizáló hatások érvényesültek: a tankötelezettséget 6-ról 9 évre emelték, és a felsőoktatási lehetőségeket kibővítették.

5. A társadalom reakciója a változó környezetre

A megszállás radikális reformjai a társadalom ellenállását vonták maga után: sokan még tisztelettel adóztak a császárnak; többen bírálták az ellentmondásos 9. cikkelyt, a békezáradékot; a családi és oktatási reformokban pedig a kulturális alapértékek elleni támadást vélték felfedezni. Sokan idegenkedtek az egyre gyakoribb baloldali utcai demonstrációktól, hisz ezek összeegyeztethetetlenek a konszenzus és harmónia japán tradícióival.

1951-ben megszületett az amerikai–japán biztonsági szerződés, amely a megszállás végét jelentette. Junnosuke Masumi így ír az amerikai közjátékról:

„A megszállás két emlékműve – az alkotmány és a biztonsági szerződés – polarizálta Japán politikai erőit és meghatározta a háborút követő politikai versengés alaphangját.”

IV. A japán közjog és magánjog nyugatizálódása

Mindezek vizsgálata után felmerül a kérdés, hogy a nyugati külszín mögött Japán milyen változáson ment át ténylegesen, és a nyugati értelemben vett igazságeszmét átvették-e.

R. David mind a közjog, mind a magánjog területén megvizsgálja e kérdést. A nyugati mintára alko-

tott társadalmi rend elérése érdekében tett fejlődési kísérlet csak a városokban és a fiatalság körében gyors ütemű. De széles körben a konfucianuszi eszme él tovább, mely a dolgok természetéből adódó hierarchikus rendet hirdeti. A Nyugat kódexei racionálisan gondolkodó emberek számára készültek, a modern jog alkalmazása a japánok misztikus szentimentalizmusába ütközik, amely inkább a költészetért rajong, mint a logikáért.

Oka professzor a közjog terén csak látszólagos alkotmányosságról beszél, ahol a rendőrség önkénye kevés tiltakozást vált ki, az ügyész mindent megtesz annak érdekében, hogy a rendőrség ne veszítsen tekintélyéből, a bírák döntéseiket sommázza indokolják, a Legfelsőbb Bíróság tartózkodva gyakorolja az alkotmányosság feletti felügyeletet.

A magánjog: A japánok szégyennek tartják a bíróság elé idézést, a jogban továbbra is kényszerítő eszközt látnak. Ma is azok a magatartási szabályok jelentik a lényegét, amelyeket a hagyomány alakított ki. A nagyvállalatok kivételével az emberek jogaik érvényesítése céljából nem fordulnak bírósághoz. A hitelező felkéri adósát, hogy önként fizessen, a baleset áldozata hálásan fogadja a baleset előidézőjének bocsánatkérését, és nem él törvény adta lehetőségeivel.

Az alanyi jogok fogalma személytelenné teszi az emberi kapcsolatokat, és a minden ember egy szintre helyezése ellentmond a konfucianusi elmélet szerinti hierarchikus rendnek.

V. A japán lelkiület

Egy nép jellemének vizsgálata során több szempontot kell figyelembe venni. Egyes gondolkodók azt vallják, hogy a történeti, kulturális és fizikai tényezőknek van kitéve egy nép nemzeti karaktere, míg mások örökletes természetűnek mondják, mely ellenáll a külvilág változásainak.

Véleményem szerint nem szabad egy nemzet jelleméről általánosságban beszélni, de a japán gondolkodásmód olyan jellegzetes vonásokkal bír, mely indokolja, hogy önálló fejezetben mutassam be azokat.

Kawashima a naiv realizmus és a logikai realizmus ismeretelmélete közti különbségre hívja fel a figyelmet.

A *naiv realizmus* a japán kultúra jellegzetessége, ahol az ember és társadalom képeit érzékeken keresztül szemlélik, elvonatkoztatás nélkül; úgy fogadják el őket, ahogy az a tapasztalás érzékeikben közvetlenül megjelent. A *logikai realista* képeit az elvonatkoztatások és fogalmak révén alakítja ki.

A japánok úgy használják a szavakat, hogy az olvasónak lehetősége legyen behelyettesíteni saját el-

gondolásait a kevésbé világosan kifejezett helyeken, amelyekre csupán utalás történik. A japán irodalomban és mindennapi beszédben a lehető legkevesebb szóval próbálja kifejezni a beszélő a gondolatait; erre példa a japán irodalomban kedvelt *haiku* verstípus.

A jogi érvelés terén is hasonlóan hajlékony kifejezéseket használnak, a verbális megnyilvánulások nem egyértelműek, így könnyen előfordulhat, hogy a bírák, ügyészek vagy a rendőrség eljárása során megváltoztatja egy-egy szabály értelmét. Ebből következik a törvények felülvizsgálatának szükségtelensége, hisz az értelmezés útján mindig lehetséges és elfogadott a változtatás. Kawashima Hamupipőke történetéhez hasonlítja a japán jog írott rendelkezéseit, ahol az értelmezés a varázspálca, ami által minden, amire szükség van, elérhetővé válik, amennyiben némi szemantikai csűrés-csavaráshoz fordulunk, folyamodunk.

Másodsorban a logika hiányát emelem ki. Ennek oka az, hogy a logikus megoldások túlságosan merev megoldásokat adnak az élet változatos és kifinomult dolgaira; az analízis eltávolítja a dolgokat természetes állapotuktól, Noda szerint ez a dolgok leszűkítésével, korlátozásával, elevenségétől történő megfosztással jár:

„Él a japánok között egy naiv hit, miszerint mindenki ugyanúgy gondolkodik. Ahhoz, hogy a másikat megértsük, nem szükséges lefektetnünk azokat az elveket, logikai szabályokat, amelyek szerint aztán a párbeszédet folytatjuk. Elegendő erre az, ha a szellemi közösségre hagyatkozunk.”

Logikai érvelések helyett a *giri*-k (magatartási szabályok, melyek a társadalom rendjét biztosítják) és a *ninjo*-érzés játszik fontos szerepet.

A család és a társadalom rendjét a *giri*-k és az *on* (kötelezettségek halmaza) biztosítja; mindezek kiegészítve a *wa*-val (harmónia) segítik elő az egyetértést. A *wa* összetett fogalom, gazdag érzelmi töltéssel bír, alkotói a szeretet és a jószándék. Mindezek kiegészülnek a „szeretettel a kötelességnek eleget tenni” elvvel: ezt nevezik *ninjo*-nak (barátsággal, jószándékkal teli lélekkel), mely a Nyugat embere számára nehezen érthető, a japánok pedig nemzeti jellegzetességüknek tartják. A társadalmi viszonyok sajátos bensőségességet kapnak, hisz ezeket is a család mintájára kezelik.

Mi a *giri*? A szó pontos fordítása „ésszerű viselkedés”, amely azt a viselkedésmódot jelenti, amelylyel egy ember az embertársainak tartozik társadalmi helyzetéből adódóan. A *giri* több mint erkölcs, de még nem jog. Míg Nyugaton a társadalmi kötelességek és az érzelmi kötelékek különválnak, Japánban a *giri* és a *ninjo* egymást átható fogalmak, melyek egymást kölcsönösen tartalommal telítik. Hiába teljesíti valaki a kötelezettségét, ha nem barátságosan te-

szi, ezt a japánok nem sokra értékelik. Értékmérőjük a kötelezettségek teljesítésekor tanúsított jó szándék és kedvesség.

Nakamura a következőkben látja a japán gondolkodás legfontosabb jellemzőit:

- hangsúly az emberi kapcsolatokon van,
 - az emberek közti kapcsolat fontosabb, mint maga az egyén,
 - a családközpontú erkölcs tisztelete,
 - a státusból eredő alá- és fölérendeltség hangsúlyozása,
 - az állam felsőbbrendűsége,
 - egyes kitüntetett embereknek történő teljes alárendeltség,
 - a császár imádása,
 - zárt csoportok, szekták,
 - az adott társadalmi kötelek védelme, akár erőszak árán is,
 - öntudatosság nélküli vallásos tisztelet.
- Nem racionális irányba mutató jelenségek:
- a nem logikus megoldásokra irányuló hajlam,
 - a logikai következményekben történő gondolkodás fejletlensége,
 - a beleérzésen és érzelmen alapuló megoldásokra irányuló hajlam,
 - összetett képzetek létrehozására való képesség hiánya,
 - egyszerű szimbolikus képek előnyben részesítése.

VI. A jogi eljárás, a békéltetés elsődlegessége

D. F. Henderson és R. David könyveit olvasva megállapíthatjuk, hogy a japánok nem szívesen bocsátkoznak pereskedésbe, hisz ez a japán szellemmel nehezen egyeztethető össze. Ezek mellett történeti okokat is felsorakoztathatunk ennek igazolására:

- *on-giri-wa* uralma ritkán adott alkalmat a jogi beavatkozásra;
- a törvénykönyveket nem tették hozzáférhetővé a közönséges emberek számára, így az igazságszolgáltatás misztikus színben tűnt fel;
- a japán jog kínai törvénykönyvek hatására alakult ki, ezek pedig büntető törvénykönyvek, így a kínai legalizmus összekapcsolódik a japán hagyományokkal: szigorú, de ésszerű büntetéseket alkalmaznak a ninjo szellemében.

Az első alkotmányukat Shotoku herceg adta ki a VII. században, mely erkölcsi parancsokból áll: „A megegyezést (wa) tartsd minden másnál nagyobb becsben! Gondosan őrizd, hogy elkerüld a vizsályt.”

A hagyományos japán gondolkodás nem tesz különbséget jog, igazságosság és erkölcs között. Ma is az a nézet él, hogy a jog *denka no hoto*, vagyis olyan kard, amit eleink hagytak ránk, és amely a család

kincstárát ékesíti. Tehát valójában nem is a jogot, hanem alkalmazását nem szeretik a japánok.

Már a bíróság előtti szakaszt megelőzően az első békéltetési formát, *jidan*, alkalmazzák, amelyben a rendőrségnek van nagy szerepe. Mivel a bírósághoz fordulás szégyenletes magatartás, a keletkezett vitákat elsődlegesen közvetítők útján békés úton rendezik. Amennyiben a keletkezett vitát a közvetítők nem tudják békés útra terelni, a felek a bírósághoz fordulnak. A bírónak a per során végig arra kell törekednie, hogy a felek megegyezésre jussanak és elálljanak a pertől. (A polgári eljárási törvény 136. §-a is kimondja). Ezen *wakai*-nak nevezett eljárás mellett lehetőség van egy békéltető bizottság, *chotei* igénybevételére, amely a békés megegyezés módjára tesz javaslatot. (Általában családi ügyeknél és munkaügyi vitáknál még a törvény is ennek az eljárásnak az igénybevételét írja elő.) A látszat kedvéért e bizottság bíró tagja nem vesz részt a tárgyalásokon, így úgy tűnhet, hogy a vitás ügy a felek megegyezésével a két békéltető sikeres közreműködésével zárult le. Ezért is érthető, hogy többször veszik igénybe Japánban a bíróságot a *chotei* útján, minthogy ügyüket a jog alapján rendezzék. Ha holtpontra jutott az eljárás, a bíró vagy a szigorú jog alapján dönti el a vitát, vagy jóváhagyja a békéltetők által javasolt *ex aequo et bono* kiegyezéssel megoldást. Ezzel kapcsolatban felmerül azonban egy alkotmányossági kérdés: a törvénynek ezen rendelkezése nem áll-e ellentétben az alkotmánnyal? Hosszas gondolkodás után 1956-ban a bíróság kimondta, hogy nem sérti az alkotmányt. De 1960-ban a Legfelsőbb Bíróság megváltoztatta a bírói gyakorlatot, mert a törvény ellentétben áll az alkotmány 32. cikkével, mely mindenki számára biztosítja, hogy szabadon fordulhat a bírósághoz; a 82. cikkel, amely kimondja, hogy nyilvánosnak kell lennie az eljárásnak. A *chotei* csak akkor engedhető meg, ha a megoldást önként elfogadják a felek.

Rene David szerint ez a módosítás bizonyítja, hogy milyen haladást valósít meg Japánban a jogi szellem és a törvényesség elve. Másrészt 1958 óta hanyatlás figyelhető meg a *chotei* eljárásban: ma már többen fordulnak a bírósághoz a jog alapján meghozandó ítéletért, mint korábban. De a statisztikák ma is azt tanúsítják, hogy kevés bennük a perlekedési hajlam.

Ez a jogellenes beállítottság a választott bírósági eljárás intézményét is távol tartja. A külkereskedelmi szerződésekben gyakori a választott bírósági záradék, de belföldi szerződés esetén a viták békéltetés útján történő megoldást írják elő.

Japánban az alacsonyabb fokú bíróságok előtt folyó ügyek ügyvéd részvétele nélkül zajlanak, amelyből következik, hogy az eljárások folyamán nagyobb az esély a békítésre, illetve méltányosság

alapján hozzanak ítéletet.

VII. A hagyományos japán elképzelések és az élő jog

Az élő jog fejlődése Japánban az idegen jogrendszernek köszönhető, és nem a belső jogfejlődésnek. A XIX. század végéig európai népek jogainak darabjaiból építették fel jogrendszerüket; egybefüggő részeket vettek át, így próbálták összehangolni az arisztotelészi logikára épülő nyugati jogot és a japán beleérző életfilozófiát. Annak ellenére, hogy a nyugati kultúra kölcsönelemeiből építette fel jogrendszerét, mégis megőrizte hagyományos értékeinek többségét. Sikerük történelmi okokra vezethető vissza, hisz Japán mindig is idegenektől kölcsönözte törvényeit (a legelső kodifikációi kínai szó szerinti átvételek voltak).

Napjainkban mind a japán gondolkodás, mind a jog folyamatosan közeledik a Nyugathoz. Noda megjegyezte: „Vidéken, falusi környezetben a közösségi tudat még eleven, s ennek következtében erős az ellenállás a modern joggal szemben.”

Érdekes, hogy nem látnak semmi ellentmondást abban, hogy nyugati jogrendszert alakítanak ki, mindez mellett kitartanak olyan életvitel mellett, amelyben nem vesznek tudomást a jogi szabályozásról. Az importált jog nem kapcsolódik a helyi erkölcsökhöz.

Másodsorban ellentmondásosnak tűnik, hogy a gazdasági élet fejlesztésével párhuzamosan fennmaradnak a régi erkölcsök megőrzésére irányuló törekvések. Mindezek mellett a Nyugat az emberek közti egyenlőséget, Japán viszont a konfucianizmuson alapuló hierarchikus társadalomberendezkedés el-

vét vallja magáénak; ezen elvvel (a dolgok természetes rendjéből folyó hierarchia elve) Japán elszigetelten áll az iparosodott országok között, írja David. „A demokratikus eszmék fejlődésének és a külfölddel való kapcsolatok elmélyülésének távlatilag az lehet az eredménye, hogy Japánban gyökeret ver az a tudat, hogy az igazság uralmának szükségszerű előfeltétele a jog uralma.” De hozzátézi: „ez még csak feltételezés”.

Felhasznált irodalom

- Ádám Antal: A világvallások hasonló és eltérő elemeiről. Jura 2001. 1. sz.
 Cathrina Blomberg: Szamurájok. Senzar Kiadó, Budapest 2001
 Rene David: A jelenkor nagy jogrendszerei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1977
 Scott Flanagan-Bradley Richardson: Politika Japánban. In: Összehasonlító politológia. Osiris Kiadó, Budapest 1999
 Kulcsár Kálmán: A modernizáció és a jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1989
 Kulcsár Kálmán: Jogszociológia. Kulturtrade Kiadó, Budapest 1997
 Yasutomo Morigiwa: The law of the nation. In: Winds of change. Williamsburg (Vi) 1993
 Varga Csaba: Összehasonlító jogi kultúrák. Osiris Kiadó, Budapest 2000
 Visegrády Antal: A jog- és állambölcsélet alapjai. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2001

Sárovari Katinka

IV. évfolyamos joghallgató

A kábítószer-fogyasztás büntetendőségéről

az Európai Unió tagállamainak szabályozásában

Álljon itt John Stuart Mill híres idézete kiindulópont gyanánt: „...egy civilizált közösség bármely tagján akarata ellenére gyakorolt kényszer csak akkor lehet jogos, ha ezzel mások sérelmét akadályozzuk meg.” A megfontoltság, és a választás az egyéni lét lényege, ilyen értelemben a kormányzatnak nem kellene megakadályoznia az emberek önkéntes cselekedeteit, még akkor sem, ha ezzel ártanak maguknak. A kábítószerrel azonban ennél jóval összetettebb kérdéskörrel szembesít, ugyanis a drogfogyasztó nem csupán saját magának árt, „utazása” következményeit megéri a környezete is, sőt az egész társadalom, és ekkor már csoportártalomról beszélhetünk.

A cikk célja az Unió országok kábítószer-politikájának vizsgálata, bemutatva a hasonlóságokat és különbözőségeket is. A magyarországi szabályozás változóban van, kérdéses, hogy további szigorítás, vagy enyhítés vezetne itthon eredményekre a kábítószer-probléma területén. Ezért érdemes kitekinteni az országhatáron túlra, hogy más országok törvényeiből és tapasztalataiból merítve megalkothassunk egy biztos alapokon nyugvó, átgondolt, konzervens szabályozást.

I. A kábítószerrel visszaélés – általában

A kábítószerrel való legális és illegális magatartásformák kötődnek: míg általában engedélyezett az orvosi, tudományos célra való felhasználás, addig az ilyen céllal nem rendelkező magatartások illegálisnak minősülnek. A nemzeti büntetőjogok körülbelül azonos tartalommal töltik meg a kábítószerrel visszaélés, mint büntetendő magatartás tényállását: a kábítószer előállítása, termesztése, megszerzése, birtoklása, átadása, kínálása, kereskedelme, forgalmazása, országból kivitele, oda behozatala, a legtöbb európai országban büntetendő cselekménynek minősül. A fogyasztás büntetendőségét sok büntető törvénykönyv nem tartalmazza, mégis a kábítószer fogyasztása büntetendővé válik azzal, hogy a kábítószerrel való bármilyen érintkezést büntetendővé nyilvánítanak. Hiszen a fogyasztást szükségszerűen megelőzi pl. a kábítószer megszerzése, birtokban tartása (előcselekmények). A kábítószerrel visszaélés gyűjtőfogalmát célszerű két domináns csoportra osztani, a kábítószer kínálatával összefüggő cselekményekre, és a kábítószer keresletéhez kapcsolódó magatartásokra.

A drog kínálatához tartozik a kábítószer kereskedelme, forgalmazása, exportja, importja, azaz mindazok a tevékenységek, amelyek végső soron

a fogyasztók „anyaggal” való ellátását biztosítják. A kábítószer kereslete alatt ezzel szemben a fogyasztást, a megszerzést, a birtoklást, az átadást értjük. A termesztés, előállítás elkövetési magatartása-it a mennyiség, valamint az elkövető szándékának vizsgálatával tudjuk a fenti kategóriákba besorolni. A kábítószer kínálatával összefüggő cselekmények büntetendősége ma már nem képezi vita tárgyát, mivel napjainkra a droggereskedelem a szervezett bűnözés egyik „húzóágazatává” vált. A kábítószer-fogyasztásának jogi-büntetőjogi megítélése viszont sokkal problematikusabb és összetettebb. Ennek egyik oka, hogy a bódulatot keltő szerek használata végigvonul az emberiség történelmében, másrészt a drogok olyan elismert szükségleteket is kielégítenek, mint fájdalomcsillapítás, nyugtatás, altatás, teljesítménynövelés, hangulatváltoztatás. Nem kétséges az sem, hogy az emberek jelentős hányadának szüksége van olyan élvezeti cikkekre, amelyek fogyasztása valamilyen fokú narkotizálással, bódítással jár. Jelenleg nagyon sokféle kábítószer ismert és használ az emberiség, de ezeknek csak egy része illegális, sok olyan drog van, amelynek a fogyasztása engedélyezett.

(Például a nikotin, koffein, bizonyos gyógyszerek). Mindezt *Walter* úgy fogalmazta meg, hogy napjainkban mindig a legújabb kábítószereket tartják a legrosszabbnak.

Hosszú fejlődés eredménye, hogy mi minősül engedélyezett kábítószernek és mi nem, a XX. század első felében kezd kialakulni egy egységes nemzetközi kábítószer-ellenőrző rendszer. Ma az ENSZ égisze alatt 1961-ben, 1971-ben és 1988-ban elfogadott egyezményeket kell irányadónak tekinteni azaz, hogy az egyezményekben részes államok a ratifikációtól kezdve a bennük szereplő anyagokat illegálisnak tekintik. A nemzetközi egyezményeken túlmenően pedig az egyes országok további anyagokat minősíthetnek olyan kábítószernek, amelyet tilos fogyasztani, de ez már nemzeti jogalkotói hatáskörbe tartozik.

Az illegális kábítószerrel két nagy csoportját szokás megkülönböztetni: „lágy” és „kemény” drogok. A megkülönböztetés az egészségügyi hatásokon és az ehhez fűzött veszélyességi fokon alapul. Vannak olyan országok ahol elismerik a jog szintjén is ezt a különbségtételt, pontosan meghatározva, hogy mi a „lágy” és mi a „kemény” kábítószer: így például Hollandiában elfogadható és elfogadhatatlan kockázattal járó drogok között megkülönböztetnek, Finnországban létezik a „különösen veszélyes kábítószer” kategóriája, Nagy-Britanniában három veszélyességi osztályba sorolják a drogokat, míg Spanyolországban szó szerint a lágy (*droga blanda*) és a kemény kábítószer (*droga dura*) között differenciálnak.

A kábítószerrel visszaélés, mint bűncselekmény, jogi tárgyú a jogalkotók általában a közegészség védelmét jelölik meg. A közegészség az emberi egészséghez fűződő közösségi érdeket jelenti, azt, hogy mind az egyén, mind az egész lakosság egészséges, azaz a kábítószeres káros hatásaitól mentes legyen. A közegészség formulájának az alkalmazása nélkül a kábítószer fogyasztása csupán egy lenne a büntetőjog számára irreleváns önsértő cselekmények közül, a kábítószer kereskedelme pedig csupán egy részességi alakzat, amelyet ennek segítségével fejtenek ki. Fontos eldönteni, hogy a kábítószer fogyasztási célú megszerzése, tartása esetén mások társadalmilag elismert joga, érdeke sérül-e, vagy veszélybe kerül-e, hiszen a büntetőjogi tilalom alapját csak ez képezheti. A jogalkotó azt a rizikót, hogy olyan személyek jutnak kábítószerhez, akik nem ismerik annak hatását, a büntetőjogi üldözéssel kívánja enyhíteni. Ennek alapjául nyilván azok a drogok szolgálnak (tipikusan az ópiátok), amelyek néhány ismételt fogyasztás után már függőséget alakítanak ki, ami aztán végképp nem kontrollálható. A jogalkotó már a birtoklás, tartás tényét is veszélyhelyzetként értékeli, hiszen ez egyrészt a kábítószer átadásának absztrakt veszélyét hordozza magában, másrészt azt is, hogy a kábítószerhez átadás nélkül is, a birtokló tudtán kívül jut a védendő személy (például a kiskorú). Mindez az ún., absztrakt veszélyeztető cselekmények problematikájához vezet el. Hiszen itt a közegészség minél hatékonyabb védelme érdekében nem feltétel, hogy konkrét személyek egészsége sérüljön, vagy akár kerüljön veszélybe. Azonban az összekötő kapocs a büntetendő magatartás és a közegészség, mint jogi tárgy között meglehetősen vékony. A közegészség védelmét szolgáló más tényállásokkal szemben itt az áldozatok nem teljesen kiszolgáltatottak, hiszen az egészség konkrét veszélyeztetése általában a fogyasztó közreműködésével áll be.

Ha kábítószer hatása alatt követnek el bűncselekményeket, ugyancsak indokolt lehet a büntetőjogi válasz adása, itt viszont a beszámítási képesség, illetve ennek vizsgálata vet fel fontos kérdéseket. Egyrészt vannak az ún. kísérő vagy beszerzési bűncselekmények, így a recepthamisítás, gyógyszerértékesítés, bolti lopás, lakásbetörés. Másrészt a kábítószer-függőség fennállásakor a test biológiai kényszere igényli a mindennapos fogyasztást, tehát a „szennedélybetegség” kényszerít ilyenkor bűnelkövetésre. Tulajdonképpen nem is beszélhetünk ebben az esetben az egyéni szabadságról.

A magyar jogalkalmazási gyakorlat szerint például a kábítószeres vagy kábító hatású anyagok ismétlődő fogyasztásának hatására esetlegesen kialakuló függőség általában nem tekinthető az elmeműködés olyan kóros állapotának, amely kor-

látozza az elkövetőt a cselekmény következményeinek felismerésében vagy abban, hogy e felismerésnek megfelelően cselekedjék. Ha tehát a kábítószer-függőségben szenvedő személy ezzel összefüggésben bűncselekményt követ el, a Btk. 24.§ szakaszának a büntetőjogi felelőséget kizáró vagy korlátozó rendelkezései nem alkalmazhatók a javára. Más a helyzet, ha a kábítószer-függőség már betegség szintű személyiségzavart okoz. Az ilyen személyiségzavar korlátozhatja vagy kizárhatja az elkövető beszámítási képességét, és erre tekintettel a Btk. 24.§-ánál (1), illetve (2) bekezdése alkalmazható (a külföldi országok megoldásairól lásd később).

A védendő társadalmi érdekek között meg kell említeni a megfelelő társadalmi együttélés kialakításához fűződő érdeket is, amely esetünkben azt jelenti, hogy a kábítószer fogyasztásának terjedését kívánja az állam a büntetőjogi tilalommal megelőzni, illetve szankcionálni.

A represszív szabályozási modellek (amelynek pregnáns példája az USA „nulla-tolerancia” politikája – lásd később) sok szempontból nem igazolták alkalmazásuk szükségességét, különösen nem a kábítószer fogyasztói körében. Az USA-ban például a mérleg a negatív következmények irányába tolódott el, így pl. ennek számlájára írható az elkövetők statisztikai számának ugrásszerű növekedése, a bűnözés struktúrájának az átalakulása (hiszen a kábítószer és a bűnözés szükségszerűen egymásra talált a kábítószer ellen vezetett hadjáratban), és a büntetőjogi garanciarendszer megtörése. Általánosságban elmondható, hogy két irányban figyelhető meg az „újabb” tendenciák térnyerése: a kábítószer kínálata tekintetében erősödik a büntetőjogi represszió, míg a keresletet illetően inkább a liberalizáció¹ fokozódó elismerése a jellemző.

II. A kábítószer-fogyasztás és az arányosság problémája

A kábítószer fogyasztója tulajdonképpen saját egészségét veszélyezteti a drog elfogyasztásával, erről korábban már volt szó. Kérdés, hogy az állam beavatkozhat-e ennek megakadályozása, vagy megelőzése érdekében, illetőleg milyen eszközöket alkalmazhat az állam polgáraival szemben, ha ilyen magatartást tanúsítanak.

A kábítószer választása az egyén szabad döntésén alapul, az individuuum szellemi-érzelmi, akarat-cselekvési szabadságának részeként. Az állam nem tilthatja meg az önromboló magatartásokat (mint ahogy napjainkban már megszűnt a házasságtörés, homoszexualitás, öngyilkosság büntetőjogi tiltása is), mivel a jogállamban nincsen egészségességi

vagy életbenmaradási kötelezettség. Ha azonban az önromboló, önsértő magatartás mások jogait is sérti, az államnak valódi kötelessége annak kiküszöbölése. Az, hogy az ember milyen veszélyesen él az alkotmányok által védett általános cselekvési szabadsággal szoros kapcsolatban áll. Az egyén cselekvési szabadságának korlátozásával járó büntetőjogi intézkedések alkotmányossági mércéje az *arányosságon* alapul, azaz hogy adott cselekmény büntetendővé nyilvánítása arányban áll-e a jogállami demokrácia értékeivel.

Az európai büntető kódexek közül kevés mondja ki expressis verbis a fogyasztás büntetendőségét, de a fogyasztáshoz szükségképpen közel álló magatartásformák büntetendőségével, a fogyasztást közvetett módon kriminalizálják.

A bűncselekménnyé nyilvánításnak alkotmányos indokokon kell alapulni: szükségesnek, arányosnak és végső soron igénybe vettnek kell lennie. A drogfogyasztás büntetendősége körül kialakult társadalmi vita erősen utal a büntetőjog alkalmatlanságára az adott kérdés szabályozása során. A vita más intenzitással jelentkezett a fejlett nyugat-európai államokban, mint keleten, mert míg az előbbieket esetén a liberalizációs tendenciák erősödtek (tipikusan a lágy drogok esetében), az utóbbiakban így hazánkban is a fogyasztás valamilyen szintű dekriminalizációját szorgalmazó nézetek alig kaptak nyilvánosságot.

Az a tény, hogy valamely magatartás a különböző jogrendszerekben egyetemlegesen tiltott, nyomatékosan utal a tilalmazás valós szükségletére. Ha viszont a hasonló tilalmazás hiányzik az összehasonlításra alkalmas, felvilágosult jogrendszerekből (azaz az Európai Unió tagállamainak büntetőjogából), akkor az egyben azt mutatja, hogy nem szükséges a kérdéses magatartás büntetendővé nyilvánítása. Spanyolország és Olaszország (de jure) dekriminalizálta a kábítószer fogyasztását, míg a többi tagállam a depönalizáció valamely enyhébb formáját alkalmazza a kábítószer fogyasztóival szemben. A kelet-európai államok közül Lengyelországban vonták ki a büntetőjog hatóköréből a kábítószer-fogyasztást². A büntető törvénykönyvek szintjén kevés ország vállalta fel a dekriminalizációt, és a nemzetközileg is érvényesülő enyhülési folyamatok a kábítószer fogyasztóival szemben inkább más jogintézmények bevezetésével integrálódnak az egyes nemzeti büntetőjogokba.

Meg kell vizsgálni, hogy van-e más szabályozási lehetőség, olyan, amellyel a büntetőjogi üldözés elkerülhető lenne. A magyar alkotmánybíróság megfogalmazásában „a büntetőjog a jogi felelősségi rendszerben az ultima ratio. Társadalmi rendeltetése, hogy a jogrendszer egészének szankciós záróköve legyen. Az alkotmányos büntetőjogból fakadó tartalmi követelmény, hogy a törvényhozó a

büntetendő magatartások körének meghatározásakor nem járhat el önkényesen. Valamely magatartás büntetendővé nyilvánításának szükségességét szigorú mércével kell megítélni: a különböző életviszonyok, erkölcsi és jogi normák védelmében az emberi jogokat és szabadságokat szükségképpen korlátozó büntetőjogi eszközrendszer csak a feltétlenül szükséges esetben és arányos mértékben indokolt igénybe venni, akkor, ha az alkotmányos vagy az alkotmányra visszavezethető állami, társadalmi, gazdasági célok, értékek megóvása más módon nem lehetséges.”³

III. A kábítószer-fogyasztás kriminálpolitikai megközelítései

Peter Rauter 1992-ben megjelent tanulmányában – amelyet Lévy Miklós 2001-ben megjelent tanulmányából is megismerhetünk – háromféle drogpolitikai megközelítés-típust különböztet meg. Ezek a következők: a/ „héják”, b/ „baglyok”, c/ „galambok”. Az egyes típusok alapján leírhatók a korunkban létező drogpolitikai megközelítések. Mindhárom megközelítés közös alapja a tárgykor ENSZ-egyezményeiből (1961, 1971, 1988) fakadó prohibíciós kötelezettség, azaz, hogy az egyezményekhez csatlakozott államoknak tiltaniuk kell a kábítószer orvosi indokolatlan fogyasztását. A „héják” megközelítésében a büntetőjognak kiemelkedő szerepe van, úgy a kábítószer kínálat, mint a kereslet csökkentésében. Ez az úgynevezett „nincs tolerancia” kriminálpolitika (lásd USA). A „baglyok” nem tartják ugyan teljes mértékben mellőzhetőnek a büntetőjogi eszközöket a keresletcsökkentésben, de a fogyasztókkal szembeni fellépésben csak kiegészítő szerepet tulajdonítanak a büntetőjognak. Ez az úgynevezett kompromisszumos kriminálpolitikai modell, mely a fogyasztási bűncselekményeknél a szankcionálás alternatívájaként kezelés alkalmazását jelenti, a kereskedőkkel szemben azonban szigorúan lép fel (lásd EU tagállamok nagy része). A „galambok” megközelítésében a kábítószer probléma legfőbb oka a prohibíció. A büntetőjognak semmilyen szerepet nem tulajdonítanak a keresletcsökkentésben, az illegálisnak minősülő drogok legalizálását szeretnék elérni. Gyakorlati alkalmazására nincs példa, a holland drogpolitikának vannak „galambok” álláspontját tükröző megoldásai.

IV. Differenciálás a kábítószer- probléma büntetőjogi szabályozása területén az EU tagállamaiban

1. A kábítószer osztályozása

Az egyes államokban a drogok csoportosítása igazodik az ENSZ 1961. évi Egységes Kábítószer Egyezménye és az 1971. évi pszichotróp anyagokról szóló Egyezmény mellékleteiben található kategorizáláshoz. Vannak olyan országok, amelyekben jogszabályi rendelkezések alapján a visszaélés tárgyúul szolgáló drog kategóriája befolyásolja a kiszabható szankció mértékét. A legkövetkezetesebb a holland megoldás⁴.

A finn 1981. évi Kábítószer törvény 9 jegyzékbe foglalva sorolja fel a jogszabály hatálya alá tartozó anyagokat. Az egyes visszaélések büntetőjogi következménye az adott drog veszélyességi fokától függ.

Nagy-Britanniában az 1971. évi Kábítószer-visszaélések elleni törvény⁵ veszélyességük alapján három osztályba és osztályonként további öt csoportba sorolja a drogokat. A visszaélések büntetendőségének mértékét, a büntetések felső határát befolyásolja, hogy az adott drog melyik osztályba tartozik. Olaszországban, Portugáliában és Spanyolországban hasonló kapcsolat van a drogok osztályozása és a szankciók között. Dániában öt jegyzéken szerepelnek a kábítószeres és pszichotróp anyagok, a büntetőjogi szabályozás alapján azonban – a kannabisz kivételével – nem tesznek különbséget aszerint, hogy az adott szer melyik jegyzéken található. Írországban szintén öt jegyzéken található a drogok, és az osztályozásnak itt sincs büntetőjogi relevanciája. Az ópiumnak viszont megkülönböztetett „büntetőjogi státusa” van hasonlóan Nagy-Britanniához, azaz kizárólag ennek a drognak a fogyasztása minősül önmagában bűncselekménynek.

Mindezekből megállapítható, hogy az Európai Unió egyes tagállamaiban, annak ellenére közvetlen kapcsolat van a drogok osztályozása és az adott visszaélés büntetendősége között, hogy a tárgykör ENSZ-dokumentumai büntetőjogi szempontból nem differenciálnak a drogok között. Az Európai Uniónak még azokban az államokban is, ahol a törvények szintjén nem tesznek különbséget a drogok osztályozása alapján a visszaélés miatt alkalmazható szankciók között, a büntetéskiszabás során viszont érvényesül a differenciálás: jellemzően enyhébb szankcióval sújtják a kannabisszal visszaélőket.

2. A kábítószer-szintér szereplőinek eltérő büntetőjogi megítéléséről

A kábítószer-szintér három főszereplője: a drogfogyasztó, az előállító és a kereskedő. Általános jellegzetesség, hogy lényegesen más a büntetőjogi beavatkozás célja, tartalma és eszköze a fogyasztók, mint a drogok előállítói, illetve kereskedői tekintetében. Míg az előbbieket esetében a cél elsősorban a gyógyítás,

addig az illegális droghasználókkal, kereskedőkkel szembeni büntetési célok a megtorlás, az elrettentés eszköze pedig a hosszú tartamú szabadságvesztés és a bűncselekményből származó haszon elvonása.

A tagállamok egy részében önmagában a kábítószer használat bűncselekmény (Belgium, Finnország, Franciaország, Görögország, Írország, Luxemburg, Nagy-Britannia, Portugália, Svédország), Spanyolországban viszont csak a nyilvános helyen történő droghasználat a tiltott. További öt tagállamban (Ausztria, Dánia, Hollandia, Németország és Olaszország) a kábítószer tartása, birtoklása büntetendősége révén büntethető a fogyasztó.

Privilegizált eset az Unió államok többségében az, ha az elkövető saját használatára tartja a kábítószeret. Hét tagállamban (Ausztria, Belgium, Franciaország, Görögország, Olaszország, Németország, Portugália és Spanyolország) még az illegális kereskedelem, terjesztés is enyhébben büntetendő, ha az elkövetőjük egyúttal kábítószer fogyasztó. Ausztriában a csekély mennyiségű kábítószer tartása hat hónapig terjedő szabadságvesztéssel vagy maximum 360 napi tétel pénzbüntetéssel büntethető. Olaszországban egynapi kábítószer-adag és a törvényben meghatározott átlagos egynapi adag legfeljebb háromszorosának a tartása csak szabálysértés. Spanyolországban a csekély mennyiségű kábítószer saját fogyasztást szolgáló tartása szintén csak szabálysértés.

A megelőző, gyógyító kezelés, mint a büntetés alternatívája teremt lehetőséget a fogyasztó és az előállító kereskedő közötti alapvetően különböző büntetőjogi bánásmódra. Valamennyi Unió tagállamban megtalálható a jogintézmény, hiszen mindannyian részesei az ENSZ 1961. évi Egységes Kábítószer Egyezményének, amely ajánlja, hogy a fogyasztók számára tegyenek lehetővé valamilyen terápiás beavatkozást, szankció helyett. A kábítószer-fogyasztókkal kapcsolatos medikális modell lényege: a fogyasztó elsősorban gyógykezelésre, nevelésre szoruló, nem pedig bűnöző személy. Az intézmény alkalmazására jellemzően azoknak a terhelteknek az esetében van lehetőség, akiknek a bűncselekménye illegitim kábítószer használat, vagy saját fogyasztást szolgáló illegális birtoklás. A gyógykezelés alkalmazásának feltétele, hogy a terhelt egészségi állapota indokolja a terápiát. A büntetés alternatívájaként felajánlott gyógykezelésen való részvétel minden EU-országban önkéntes. Franciaországban viszont elrendelhető az eljárás bármely szakaszában a terhelt kényszergyógyítása, Görögországban úgyszintén. A kezelés, mint a büntetés alternatívája tehát kizárólag a kábítószer fogyasztóját megillető kedvezmény, amelynek felajánlására akkor van lehetőség, ha a terhelt által elkövetett visszaélés összefügg a kábítószeresével.

A kábítószer-fogyasztók kategóriáján belül további differenciálásra is találunk példát az EU tagállamaiban. Belgiumban a Főügyészek Tanácsa által kiadott 1993. május 26-i Körlevél alkalmi, rendszeres fogyasztók, és az illegális kábítószer-kereskedelemben anyagi haszon végett részt vevő elkövetők között különböztet. Franciaországban egy 1987. évi körlevél szintén alkalmi és rendszeres fogyasztókról beszél. Görögországban a Kábítószer törvény „kábitószer-függő” és „nem függő” kategóriákat állítja fel.

Az Európai Unió tagállamaiban, ha különböző mértékben is, de eltérő tartalmú szabályok vonatkoznak a fogyasztókra, mint az előállítókra és kereskedőkre.

V. Droghasználat és tartás szabályozása az Unió néhány tagállamában

1. Ausztria

Míg az ellenőrzött drogok fogyasztása az osztrák jog szerint nem bűncselekmény, addig a drog birtoklása annak számít. Az osztrák büntetőjog különbséget tesz a saját használat, illetve a kereskedés céljából történő birtoklás között. A két illegális cselekmény között a különbséget a mennyiség (csekély, jelentős), a használat gyakorisága (alkalmanként, rendszeresen) és az anyag fajtája határozza meg.

A kábítószerekre elkövethető büntetendő cselekményeket lényegében négy alaptényállás és ezek megfelelő minősített esetei, valamint két privilégizált tényállás tartalmazza.

Alapesetnek minősül a kábítószernek a hatósági előírások ellenére történő megszerzése, tartása még akkor is, ha nagy mennyiségre követik el (27.§ (1) bek.).

Ez a cselekmény hat hónapig terjedő szabadságvesztéssel vagy 360 napi tételt meg nem haladó pénzbüntetéssel büntetendő. Ha azonban az elkövető forgalomba hozatali célzattal, nagy mennyiségre követi el a bűncselekményt, a súlyosabban büntetendő „előkészületi” tényállás alapján, három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő (28.§ (1) bek.). Ugyancsak az első alapeset körében (27.§ (1) bek.) értékelendő a kábítószer behozatala, kivitele, előállítása, másnak való átadása vagy megszerzése egészen addig, amíg az elkövetési mennyiség el nem éri a nagy mennyiség alsó határát. A jogalkotó a nagy mennyiséget bizonyos elkövetési magatartások esetében minősített esetként határozza meg, az ezt el nem érő mennyiségű kábítószer az első alapeset-hez tartozik. A csekély mennyiség büntethetőséget

megszüntető ok alkalmazására teremt alapot. A nagy mennyiségben történő előállítás, behozatal, kivitel vagy forgalomba hozatal a SMG 28.§ (2) bekezdése szerinti – súlyosabb büntetéssel fenyegetett – alaptényállást valósítja meg, amely öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

A minősített esetek lényegében a kábítószer terjesztőivel, esetleg éppen erre „szakosodott” bűnözői körökkel szembeni szigorú fellépést alapozzák meg. Minősítő körülmény az üzletszerűség, a kis-korú kábítószerhez juttatása, vagy a „bűnbandában” történő elkövetés. A „kábitószerrel visszaélés” elkövetésére létrejött, nagyobb számú személyt tömörítő „bűnszervezet” tagjaként való elkövetés, illetőleg az ilyen szervezetben vezető funkció betöltése szintén súlyosabban minősül (egyötől tizenöt évig terjedő, illetőleg tíztől húsz évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő, illetve a Narcotic Substances Act 2001. május 8-i módosítása óta életfogytiglan). Ugyancsak minősített eset (egyötől tizenöt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendően) az ún. „túlzottan nagy” mennyiségre történő elkövetés is, amely a törvényi fogalom alapján a nagy mennyiség alsó határának huszonötszörösét meghaladó mennyiséget jelenti. Tehát az új törvény alapján is meg lehet különböztetni a csekély mennyiséget, amelyhez büntethetőséget megszüntető okot kapcsoltak, a nagy mennyiséget, amelyre való elkövetés súlyosabb büntetéssel fenyegetett, az ún. „túlzottan nagy” mennyiséget, amely megvalósulása esetén az elkövető a legsúlyosabb büntetésekkel számolhat, illetve a „nem nagy” mennyiséget, amelynek létezése nem konkrét említés, hanem a törvény létezése alapján adott. Az 1997-ben elfogadott jelentős mennyiség a következőképpen alakul: 20 g THC-ből⁶, 5 g heroinból, 15 g kokainból, 10 g amfetaminból, 30 g MDMA, MBB, MDE-ből. Egy módosítás a heroinnál a határt 3 g-ra változtatta.

Az osztrák kábítószer-törvény 29.§-a önálló tényállásban a kábítószer fogyasztására való felhívást, illetve annak reklámozását rendeli büntetni („aki nyomtatott formában illetőleg mozgóképen vagy más módszerrel kábítószerrel visszaélésre nyilvánosan felhív vagy a kábítószerrel visszaélést annak népszerűsítésére alkalmas módon helyesli”). Ez a cselekmény is az első alapeset-hoz hasonlóan hat hónapig terjedő szabadságvesztéssel vagy 360 napi tételt meg nem haladó pénzbüntetéssel büntetendő.

2. Belgium

Belgiumban a drogfogyasztás csak akkor minősül bűncselekménynek, ha csoportosan történik. Az alapbüntetés három hónap és öt év közötti szabadságvesztés és/vagy 500-500000 euro pénzbüntetés.

tés. Tehát a belga törvények szerint a magán kábítószer-fogyasztás nem bűncselekmény. Csakhogy a drog birtoklása önmagában bűncselekmény, így ez jó alapot teremt arra, hogy a kábítószer fogyasztók ellen vádat emeljenek. A kábítószer birtoklását három hónaptól öt évig terjedő szabadságvesztéssel, illetve pénzbüntetéssel büntetik. Súlyosbító körülmények esetén a büntetés akár 15 ill. 20 év szabadságvesztésre is emelkedhet.⁷ A kábítószer tartását saját használatra felfüggesztett szabadságvesztéssel büntetik, próbaidővel vagy anélkül.

A kábítószer-bűnözéssel kapcsolatos joggyakorlat harmonizálása céljából a szövetségi igazságügyi minisztérium kibocsátott két, kábítószer-politikát szabályozó iránymutatást:

1993. május 26-án direktíva az ügyészekhez, melyben meghatározták a kábítószerrel elkövetett visszaélésekkel kapcsolatos eljárásban alkalmazandó fő elveket. Ebben a direktívában különbséget tesznek az alkalmi, a rendszeres használók és a dealerek között. A rendszeres használóknak minden lehetőséget meg kell adni arra, hogy minden rendelkezésre álló terápiát megkaphassanak. A függőket beteg emberként kezelik, akiket saját maguktól is meg kell védeni, és akik ellen természetesen a társadalmat is meg kell védeni. Az elkövetett bűncselekmény súlyosságát, a cselekmény sorozatos ismétlődésének a veszélyét és az elkövető szándékát veszik figyelembe akkor, amikor eldöntik, hogy mi legyen az elkövető büntetése, azaz, hogy szabadságvesztésre ítélik, vagy megadják neki a kezelés lehetőségét. A direktíva eltérő alkalmazásának következtében a kábítószeres bűncselekmények elleni joggyakorlat sajnos nem egységes.

A második direktívát 1998. május 8-án adták ki. A parlamenti bizottság jelentésének eredményeképpen ez az új iránymutatás korrigálta az 1993. évi, a büntetőeljárásnak a birtoklással és a saját használatot fedező kiskereskedelemmel kapcsolatos részére fókuszálva. Megkülönböztetik a kannabisz birtoklását egyéb drogok birtoklásától, és az ügyészeknek a legkisebb büntetés kiszabását kell előmozdítaniuk kannabisz birtoklása esetén.

2001. január 1-jén egy politikai programcsomagot fogadott el a szövetségi kormányzat, melynek célja, hogy megváltoztassa a problémamentes kannabisz-fogyasztás következményeit. Az előállítás és az eladás továbbra is üldözendő marad, valamint a problematikus fogyasztás is, azaz amennyiben az antiszociális magatartást eredményez.

3. Finnország

Finnország volt az első északi ország, amely a kábítószer-fogyasztást – hosszas vita után, 1966-ban – büntetendővé nyilvánította. Az országgyűlés sze-

rint a törvénykezés célja nem a kábítószer-fogyasztók megbüntetése, hanem a népesség körében a drogokhoz kapcsolódó negatív viszonyulás kialakítása. 1986-ban egy tanulmányban kimutatták, hogy a kábítószeres bűncselekmények kétharmadában csekély mennyiségű kábítószer saját használatra tartását, vagy fogyasztását követték el. 1994-ben megváltozott a kábítószer-politika Finnországban, a kábítószer fogyasztást továbbra is bűncselekményként kezelik. A büntető törvénykönyv 50. fejezetében (1304/1993) találhatóak a kábítószerrel kapcsolatos fő elvek. A fejezet első szakasza alapján kábítószeres bűncselekmények: előállítás, termesztés, csempészés, eladás, kereskedelem, tartás, fogyasztás. Egy kábítószeres alapbűncselekmény büntetése két évig terjedő szabadságvesztés lehet. Új szakaszt iktattak be a törvénybe, amelynek célja a csekély mennyiségű kábítószer tartásával, fogyasztásával kapcsolatos büntetőeljárás megszüntetése. A büntetőeljárást és a büntetést el lehet hagyni, amennyiben a cselekmény nem veszélyezteti a jog érvényre juttatását, illetve ha az elkövető aláveti magát egy kábítószer-függőséget kezelő terápiának. A törvény preambulumban olvasható, hogy ilyen esetekben nincs szükség büntetőeljárásra. A joggyakorlat ennél kissé szigorúbb, a szokásos büntetés a pénzbüntetés.

4. Dánia

A kábítószer-fogyasztás a törvény szerint nem bűncselekmény, ugyanakkor az országba behozatal, onnan kivitel, eladás, kínálás, átvétel, átadás, feldolgozás, előállítás és birtoklás bűncselekménynek számít. Tehát míg a fogyasztás nem minősül bűncselekménynek, addig bármilyen kis mennyiségű drog tartása bűncselekmény. Ha a saját használatra való, csekély mennyiségű drog tartása az elkövető első bűncselekménye, akkor csupán figyelmeztetni fogják. Újabb bűncselekmény esetén 300-3000 dán koronáig terjedő pénzbüntetés (40-400 euro) a szankció a kábítószer fajtájától és mennyiségétől függően. Egyes esetekben a saját használatra való tartásért, amennyiben veszélyes drogról van szó, szabadságvesztés is kiszabható.

5. Franciaország

Az 1970. évi törvény a fogyasztást büntetendővé nyilvánítja és maximum 1 év szabadságvesztéssel vagy 25000 frank (3000 euro) pénzbüntetéssel rendeli büntetni. A lágy drogok (mere drugs) fogyasztásának tiltsa és büntetése évtizedeken át tartó vitát provokált Franciaországban. Az igazságügy miniszter rendelte arra utasítja az ügyészeket, hogy a kábítószer-fo-

gyasztók által elkövetett kisebb bűncselekmények esetén részesítsék előnyben a kezelést, és azon kábítószerfogyasztók esetén, akik a fogyasztáson túlmenően nem követtek el más bűncselekményt, a szabadságvesztés csak a legutolsó megoldás lehet. A gyakorlatban a lágy drogokat fogyasztók különböző terápiás lehetőségek közül választhatnak.

Legtöbbször figyelmeztetést kapnak és valamilyen szociális vagy egészségügyi szolgálattal való kapcsolattartásra kötelezik őket, anélkül hogy valamilyen kezelésnek kellene alávetniük magukat. Az 1999. január 23-i új törvény jogi alapot teremt az ügyészeknek különböző alternatívák közötti választásra. Egy új intézmény a „büntetésről való megállapodás”⁸ növeli a vádelhalasztás lehetőségét, a kisebb bűncselekmények esetén, különösen a lágy drogok fogyasztásakor. Úgy tűnik, hogy kábítószer fogyasztása esetében az eljárások száma csökkenően van. Franciaországban elvégzett felmérés alapján kimutatható, hogy, a kábítószer-fogyasztás miatt letartóztatott emberek csupán 10%-a ellen folyik eljárás, és bár a szabadságvesztés-büntetés fogyasztásért létezik, de egyre kevesebbszer alkalmazzák.

Az illegális kábítószerek birtoklása bűncselekmény. A törvény nem tesz különbséget a személyes használatra való tartás és a kereskedés céljából való tartás között. A gyakorlatban a talált kábítószer mennyiségét figyelembe véve, az ügyész választhat, hogy fogyasztásért, vagy kereskedésért vádol. A gyakorlat azt mutatja, hogy az enyhébb büntetést csak akkor alkalmazzák, ha a dealer maga is fogyasztó.

6. Hollandia

A holland kábítószer-politika a kannabisz (lágy drogok) és egyéb drogok (kemény drogok) piacának megosztásának elvén alapul.

A kábítószer-fogyasztás nem bűncselekmény Hollandiában. Mégis vannak olyan szituációk, amikor a fogyasztás büntetett, mint például iskolák környékén, vagy közterületen. Az a tény, hogy a kábítószer-fogyasztás nem büntetendő, összhangban van az egyéb országokétól eltérő holland joggyakorlattal. Hollandiában a fő elv az, hogy mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a kábítószer-fogyasztó bűnözői világba jutását megakadályozzuk, ahol el van zárva a kezelési lehetőségektől. Ugyanakkor a kábítószer-előállítás és -kereskedés esetén minden jogi eszköz és erőforrás megadatik a nyomozás és a büntetőeljárás számára.

A csekély mennyiségű kábítószer saját használatra való tartásának büntetőjogilag nem tulajdonítanak jelentőséget, akinél 0,5 grammnál kisebb mennyiségű kemény drogot találnak, az ellen általában nem indul

eljárás, de a rendőrség a drogot elkobozza, és valamilyen gyógyító intézménnyel egyeztet. Kannabisz esetében, ha a talált mennyiség nem haladja meg az 5 grammot, akkor nem indul eljárás. Amikor 1976-ban kodifikálták a veszélyes kábítószerek és a kannabisz piacának megosztásának alapelveit, megjelentek az ún. „coffee shopok”, mint hivatalos, félhivatalos kannabisz árusító helyek – szigorú feltételek mellett. A coffee shop-ok tolerált helyek, mégpedig a fiatal, kannabisszal megismerkedő embereknek a keményebb, veszélyesebb drogoktól való távoltartása érdekében. A coffee shopokban csekély mennyiségű kannabisz árusítása tulajdonképpen bűncselekmény, ám büntetőeljárás csak abban az esetben indul, ha a bolt tulajdonosa nem teljesíti a legfőbb ügyész által megadott feltételeket:

- egyszerre maximum 5 grammnyi mennyiség adható el egy személynek
- kemény drogokat nem lehet árusítani
- nem lehet reklámozni a kábítószereket
- a coffee shopok nem okozhatnak semmilyen kellemetlenséget a környéken
- alkoholos italokat nem árusíthatnak
- kiskorúakat nem szolgálhatnak ki kábítószerrel, és kiskorúakat nem engedhetnek be ilyen helyiségekbe.

Amennyiben valamelyik kritériumot nem teljesítik, a polgármester bezárathatja coffee shopot, (Ópium törvény 13.a.§). Kannabisz illetve egyéb drognak a kereskedelmi célú tartása súlyosabb bűncselekmény, mint a tartás, előállítás, eladás saját fogyasztás céljából, és eljárás is indul ilyenkor. A 30 grammot meg nem haladó kannabisz tartása egy hónapig terjedő szabadságvesztéssel és/vagy 2300 euro pénzbüntetéssel büntethető, amennyiben nem kannabisz az anyag, egy évig terjedő szabadságvesztés és/vagy 45000 euro pénzbüntetés szabható ki. Előállítás esetén egyharmaddal növelhető a maximális büntetés, ha ugyanazt a bűncselekményt egyszer már elkövették.

7. Nagy-Britannia

Az MDA⁹ szerint a drogfogyasztás önmagában nem bűncselekmény, a tartás, mint előcselekményen keresztül rendeli büntetni a törvény a fogyasztást. Az MDA 9. Fejezete az ópium szívását – mint egyetlen kivételt – szankcionálja, de az eljárások száma elenyésző.

Az MDA 5. fejezete különbséget tesz a kábítószerek saját használatra való, illetve átadási céllal való tartása között. A maximális büntetés nem csak attól függ, hogy a drog melyik listán szerepel, hanem attól is, hogy a Magistrate Court (alsóbb bíróság) előtti gyorsított eljárásban (ún. sommás eljárás)

rásban), vagy a Crown Court (felsőbb bíróság) előtt tárgyalják az ügyet. Kokain vagy heroin tartásáért (a listás drog) egyszerűsített eljárásban hat hónapig terjedő szabadságvesztés és/vagy 5000 font (7500 €) pénzbüntetés szabható ki, Crown Court előtti eljárásban 7 évig terjedő szabadságvesztés és/vagy korlátlan pénzbüntetés. Ugyanezen megkülönböztetés a B és C listás drogokkal kapcsolatban is megvan.¹⁰ Valamely ellenőrzött drog birtoklásáért egyéb alternatív szankció is kiszabható, így például figyelmeztetés (informális vagy formális), intés¹¹, amelyet felülvizsgálják a rendőrségi nyilvántartásban.

VI. A magyarországi kábítószer-politika változásáról

A törvényhozó 1998-ban az LXXXVII. törvénnyel megváltoztatta a Btk. kábítószerre vonatkozó szabályait, szigorított azokon. A kábítószerrel visszaélés bűncselekménye korábbi szabályozása alapján a fogyasztás addig is tiltott volt. Ezt fejezte ki az elkövetési magatartások közül a „megszerez” kitétel meghatározása. Az 1998. évi módosítás az egyes elkövetési magatartások közötti különbségtétellel egyértelművé tette, hogy a társadalomra veszélyesség szempontjából a „forgalmazó” típusú magatartások kiemelkedően súlyosak. A törvény új minősített eseteket is meghatározott. A kábítószeres és a pszichotróp anyagok tiltott forgalmazása elleni 1988. évi bécsi egyezmény alapján új minősített esetként rendelte büntetni a hivatalos vagy közfeladatot ellátó személyként, a közművelődési intézmény, közhasznú tevékenységet végző szervezet területén, annak környezetében, egyébként közművelődési vagy közhasznú tevékenység helyszínén, továbbá a fegyveres erők és a büntetés-végrehajtás objektumaiban történő elkövetést. A törvény csupán a kábítószer-függőség állapotába eljutott fogyasztó számára tette lehetővé az ún. elterelést (azaz, aki féléves kábítószer-függőséget megelőző és kezelő terápián való részvételét igazolja, az mentesül a büntetés alól). A függőség fennállásának megállapítása orvosszakértői feladat.

Összességében elmondhatjuk, hogy a Btk. 1998. évi módosítása jelentős mértékben megnövelte a büntetőjog szerepét a kábítószer-probléma elleni fellépés területén: bővült a büntetendő cselekmények köre és a visszaélőkkel szemben a korábbiakhoz képest szigorúbb bánásmód vált lehetővé. Ez az egyes visszaélésekre vonatkozó büntetési tételek emeléséből, valamint az egyes kábítószeres „csekély” mennyiségének felső és „jelentős” mennyiségének alsó határa számottevő leszállításából is következett.

A Btk. újabb módosítása a 2003. évi II. törvénnyel

következett be. A módosítás strukturálisan alakítja át a kábítószerrel visszaélés tényállását, amely így részletesebbé vált. A *fogyasztást kihagyja a tényállásból* és szükségszerűen az „előcselekmények”-et, így a termelést, tartást, előállítását, megszerzést rendeli büntetni. Külön szakaszban szabályozza a 18. életévét betöltött személy 18. életévét be nem töltött személy felhasználásával elkövetett kábítószerrel visszaélését, és e szakaszon belül külön is szerepel a csekély mennyiség miatti privilegizálás (282/B.§). A módosítás kiterjeszti a büntetendőséget megszüntető ok alkalmazását, és ezt külön szakaszban szabályozza (283.§). A „Kábítószer készítésének elősegítése” c. rendelkezés helyébe a „Visszaélés kábítószer előállításához használt anyaggal” c. előírás lépett. Végül pedig a módosítás a Btk. 286.§-át, azaz az értelmező rendelkezéseket kibővítette a kábítószer fogalmával, amely szerint: „A 282-283.§ alkalmazásában kábítószeren

a/ az 1965. évi 4. törvényerejű rendelettel kihirdetett, a New Yorkban, 1961. március 30-án kelt Egységes Kábítószer Egyezmény, valamint az 1988. évi 17. törvényerejű rendelettel kihirdetett, az Egységes Kábítószer Egyezmény módosításáról és kiegészítéséről szóló, Genfben, 1972. március 25-én kelt Jegyzőkönyv végrehajtására kiadott jogszabályban meghatározott anyagokat, valamint

b/ az 1979. évi 25. törvényerejű rendelettel kihirdetett, a pszichotróp anyagokról szóló, Bécsben az 1971. február hó 21. napján aláírt egyezmény végrehajtására kiadott jogszabályban meghatározott anyagokat kell érteni.

Az, hogy a legújabb módosítás meg hozza-e a kívánt eredményt, a kábítószerrel elkövetett bűncselekmények csökkenését, még a jövő titka. Mellőzhetetlen azonban, hogy a hazai kábítószer-probléma elleni küzdelemben a büntetőjogon kívüli eszközökre is megfelelő figyelmet fordítsunk, hiszen csak sokrétű fellépéssel lehet ezt az összetett egészségügyi, büntetőjogi, osztársadalmi problémát enyhíteni. A vázoltakból kitűnik, hogy a kábítószer-probléma büntetőjogi szabályozásában nincs uniós standard, a tagállamok között jelentős különbségek találhatók a differenciálás mértékében és megoldási módozataiban. Ezek alkalmazásainak tapasztalatai a vizsgált tárgykört érintő hazai kriminálpolitikában, szabályozásban és gyakorlatban is hasznosítandók.

Irodalom

- <http://vega.medinfo.hu/weblap/eu/kab.html> (az EMCDDA honlapja)
- Lévay Miklós: A kábítószer-probléma büntetőjogi szabályozásának egyes kérdései az Európai Unió országaiban. In: Szabó András emlékkönyv, 1998. 160-171. o.
- Lévay Miklós: Héják, baglyok, galambok. Fundamentum 2001. 1. sz.
- Lévay Miklós: A kábítószer-problémával kapcsolatos kriminálpolitika és büntetőjogi szabályozás alakulása Magyar-

országon az 1970-es évektől napjainkig. *Facultas Nascitur*. 20 éves a jogászképzés Miskolcon, Bíbor Kiadó 2001

- Krajewski, Krzysztof: A proibíció és a legalizálás között: a holland kísérlet a kábítószerellenes politikában. *Magyar Jog* 1996. 10. sz.

- Jungi Eszter: Érdekeségek a kábítószer büntetőjogából. *Bírák Lapja* 1998. 1. sz.

- Györfi Lóránd: A kábítószer-politika aktuális kérdései. *Köz-Politika* 2000. 5. sz.

- National Drug Policy Should Focus on Prevention and Treatment: *Public Health Reports* 1997. 112. sz.

- Karsai Krisztina: Drogjog Ausztriában. *Acta Universitatis Szegediensis, Szeged* 2001

- Karsai Krisztina: A kábítószer-fogyasztás büntetendősége. *Acta Universitas Szegediensis, Szeged* 1998

Jegyzetek

¹ Liberalizáció az összefoglaló elnevezése mindazoknak a szakmai véleményeknek, álláspontoknak, amelyek a kábítószer fogyasztásának enyhébb büntetőjogi megítélését szorgalmazzák, akár a teljes dekriminalizáció útján, akár más jogi és gyakorlati megoldásokkal.

² Lásd: Karsai Krisztina: A kábítószerrel visszaélés megítélése a lengyel büntetőjogban – egy másik megoldás. *Jogtudományi Közlöny* 2000. 4. sz.

³ 30/1992. (V.26.) AB határozata, IV. 4.

⁴ Ópium-törvény 1. jegyzéke: „elfogadhatatlan kockázattal járó drogok”. 2. jegyzéke: „elfogadható kockázattal járó drogok” Az első jegyzék drogaival elkövetett bűncselekmények súlyosabban büntetendők.

⁵ Misuse of Drugs Act

⁶ A kannabisz hatóanyaga

resztmetszetét, más szóval korlátait.

2. Az adóigazgatás nemzeti jellegzetességei

Az eddig megfogalmazottakat kiegészíthetjük az-
zal, hogy az adórendszer és igazgatás hatékonysá-
ga nem csupán az adóstruktúra vagy adónorma mi-
lyenségének a következménye, hanem a társadalmi
és politikai erők hatásaként alakult ki. „Az adóigaz-
gatás minden országban tükrözi az adott társadalom
sajátosságait, és benne közvetlenül tükröződnek a
politikai realitások. Minden társadalom olyan adó-
igazgatást kap, amelyet megérdemel – állapítja meg
Bird.⁶ Hasonló megállapításra jutott Mansfield is,
amikor megfogalmazza: „Az adóigazgatás megvál-
toztatása azért nehéz feladat, mivel ebben a rendszer-
ben visszatükröződik a társadalom racionális, gaz-
dasági helyzete csakúgy, mint a műveltségi szint, a
jövedelem eloszlása, valamint a kormányhoz való
viszonyulás.”⁷ Az adóreformokkal és az adóterhe-
lés növekedésével párhuzamosan az 1980-as évek-
ben megfigyelhető volt az adóhatóságok szerepé-
nek növekedése. Ezt az időszakot Carlos Silvani sze-

⁷ Például ha 12 éven aluli kiskorút juttat kábítószerhez, vagy a bűncselekményt bünszervezetben követték el.

⁸ penal agreement

⁹ Misuse of Drugs Act, 1971

¹⁰ B listás drog, magisztrátuson hozott ítélet: 3 hónapig terjedő szabadságvesztés és/vagy 2500 font pénzbüntetés; Crown Court ítélet: 5 évi terjedő szabadságvesztés és/vagy korlátlan pénzbüntetés. C listás drog esetén, magisztrátuson hozott ítélet: 3 hónapig terjedő szabadságvesztés és/vagy 1000 font pénzbüntetés; Crown Court ítélet: „2 évi terjedő szabadságvesztés és/vagy korlátlan pénzbüntetés.

¹¹ caution

Szilovics Csaba
egyetemi docens

Új hangsúlyok az adóigazgatás munkájában

1. Az adóigazgatás szerepéről

Az adózási folyamat irányítására az államok nagy része önálló, a közigazgatás rendszerében elkülönítetten működő szervezetet hozott létre. E szervezet munkája, tevékenységének színvonala – egyrészt az államháztartási bevételi kényszerek, másrészt az adózói jogok érvényesülése miatt – a szakma és a közösség érdeklődésének középpontjába került. Az adóztatás folyamata nem szűkíthető le az adók kivetésére, beszédésére vagy ellenőrzésére, de az adók viselőinek és megfizetőinek, valamint az adóhatóság magatartását szabályozó normarendszernek is tekinthető, amelyet az állam abból a célból alkotott, hogy működéséhez közbevételeket biztosítson. Hangsúlyozni kell, hogy minden adórendszernek, még a kivetésesnek is, sine qua non-ja az adózók meggyőzősen alapuló önkéntes teljesítése. Az adóigazgatás működése – főképpen a leggyakoribb önbevallásos rendszerben – azon az előfeltételen alapszik, hogy az adózói magatartás befolyásolható. Fontos azonban, hogy az adózók az adóügyi jogviszonyban közvetlenül és erőteljesen szembesüljenek az állam működésével, annak legfontosabb jellegzetességeivel. A jól vagy éppen rosszul működő adóigazgatás az állam működésének legfontosabb alapja, és így azt alapvetően meghatározza – egyfelől forrásoldalról – másfelől az adózók kezelésével. E kettősségben rejlik az adóhatóság paradox helyzete, hiszen működése során egymással nehezen azonosuló célokat kell megvalósítania. Egyszerre kell objektívnek és hatékonynak lennie az adók begyűjtésében, ugyanakkor az adózókkal együttműködve méltányosan kell eljárnia. Az egész közösség érdekének kell megfelelnie úgy, hogy hatékonyan, tisztességesen és világos feltételek között szedje be az adókat.

Az adóigazgatás az adózással kapcsolatos törvényeknek ugyan „csak” végrehajtója, de jelentős részben az adóhatósági ügyintézőkön múlik az adójogalkotás sikere. Ők kapcsolják össze a törvényileg megalkotott és a gyakorlatban létező adórendszereket – írja Gitte Heij.¹ Bird² ezzel kapcsolatban megjegyezte: „Az adópolitikára (adófajták, szankciók) való összpontosítás elvezethet oda, hogy nem fordítanak elég figyelmet magára az adóigazgatásra. Túlságosan belemélyednek abba, hogy mit kell csinálni és kevés figyelmet szentelnek arra, hogy hogyan.” A jól működő jól informált adóapparátus helyrehozhatja a törvényalkotás és az adópolitika hibáit, igaz azok előnyeit is kiiktathatja. Az információk beszerzése, az adatgyűjtés, az adatszolgáltatókkal való kapcsolattartás (bankok, biztosítók, munkáltatók) jelentősen növelhetik a hatékony működést – mutat rá Tanzi, Heij és Triana. A latin-amerikai és közép-kelet európai államok példája arra hívja fel a figyelmet, hogy átmeneti gazdasági politikai helyzetekben az adóhivatalok működésének legfontosabb előfeltétele az egyszerű adóztatási megoldások alkalmazása kevés számú kulccsal és kedvezmény-nyel, komputerekkel felszerelten összehangolt adatbázissal. Megfogalmazható, hogy az adóhatóság legfontosabb feladata, amivel a bevételek teljesítését is megalapozza, hogy befolyásolja az adófizetők gondolkodását, adózói magatartását, mint önkéntes jogkövetést. Sepulveda, a chilei adóhivatal elnöke szerint az adóigazgatás minősége döntően befolyásolja az adózói jogkövetést. Az adóigazgatás azonban egyre inkább elkülönül a hagyományos közigazgatási struktúrában belül, és üzleti szervezethez válik hasonlónak, amely hatalmas pénzeszközöket kezel. Ennek a nagyságrendjét mutatja, hogy az Európai Közösségben 1995-ben az összes közpénzek 40,8%-át szedték be az adóhivatalok. Ez a pénztömeg igényli az adóhatóság rendszeres és hatékony működését. „Az adóigazgatásnak szüksége van egy erős szolgáltatási kultúrára és egy magas fokú piaci elfogadásra az ügyfelektől.”³ Azonban az adóhivatalnak nem lehet kizárólagos profit motivációja. Amellett, hogy az adóbegyűjtés az elsődleges feladata, működési tapasztalatain keresztül, célja lehet az adózói vélemények és tapasztalatok visszacsatolása, közvetítése. A változó környezet jelzései nyomán a modern adóhatóságnak kiépített információrendszerre és rugalmas szolgáltatási környezetre van szüksége, a politikától pedig világos és egyértelmű feladatrendszerre. Ez azt is jelentheti, hogy az adóigazgatásnak „az adóreformokkal kapcsolatos erőfeszítéseknek a centrumában és nem a perifériáján kell elhelyezkednie.”⁴ Ezért fogalmazta meg Carragata: „Az adópolitika maga az adóigazgatás.”⁵ Tehát az adminisztráció hiányosságai jelenthetik bármilyen adóreform legszűkebb ke-

rint egyes régiókban nevezhetjük az adóigazgatás győzelmi korszakának.⁸ Az adórendszerek igen összetetté váltak, megnőtt a közvetett adók és a nemzetközi adózási ügyletek szerepe. Ez a változás az adóhivatalnokok képzettségének növelését és az apparátus technikai bővítését igényelte. Az adózás általánossá válása és az önadózás szerepének növekedése megkövetelte az egységes jogalkalmazás és jogértelmezés érvényesülését. Ezekre az elvárásokra néhány állam érdekesen reagált, és külső szakembereket vontak be az adóigazgatásba szerződéses alapon.

Néhány latin-amerikai országban és több ázsiai államban privatizálták az adóellenőrzés behajtását – pl. Kolumbiában, Bolíviában, Paraguayban, Indonéziában. Az ázsiai országban 1992-ben a 4 millió adózóra 800 adóellenőr jutott. A kormány ezért úgy döntött, hogy engedélyezi magánkönyvelők szerződéses alapon való alkalmazását az ÁFA és a jövedelemadó kötelezettségek teljesítésének elősegítésére. A mexikói Francisco Gil Diaz szerint ezeknek a tevékenységeknek a privatizációja növeli az ellenőrizhetőséget és a behajtásnál ezek a szervezetek olyan ösztönző eszközöket alkalmazhatnak, amelyeket az állami szervek nélkülöznek. A magáncégek bevonása indokolt lehet az adónyomtatványok elkészítésében, teljesítésében és az adófizetők informálásában is. Latin-Amerikában a leggyakrabban magánosított funkció az adóbegyűjtés. Argentína, Brazília, Kolumbia, Mexikó, Chile, Peru magánbankokat bízott meg az adók nyilvántartására, kezelésére, ügyintézésére. Mexikóban még az adófizetők ellenőrzésének a privatizálásával is kísérleteztek.⁹ Itt magánellenőr vizsgálta felül, ellenőrizte és jegyezte ellen a vállalkozás vagy vállalkozó pénzügyi mérlegét és bevallásait. A harmadik fél inntől kezdve felelős volt minden hibáért és jogellenes cselekedetért, amit az adóalany elkövetett. Hasonló gyakorlatot Európában Olaszország alkalmazott az 1970-es évek közepén. Az 1971. évi adóreform törvény hatályba lépése után megnőtt az adózók száma, és az igazgatási költségek csökkentése érdekében privatizálták az adóbegyűjtési funkciót. Az együttműködést kiválasztott megbízható tőzsdei cégekkel kezdték meg és 10 évre szóló szerződéseket kötöttek. Az együttműködő cégek kötelesek voltak a kezesség, a jótállás és a biztosítéki rendszer kiépítésére. A megbízott köteles volt az adó teljes összegét befizetni akkor is, ha annak teljes összegét még nem is szedte be. A behajtás alól e cégek az adózóknak szinte sohasem adtak felmentést és ők maguk a sikeres munka jutalékát is később kapták vissza. A begyűjtés tapasztalatai azonban nem voltak egyértelműen pozitívak. Kimutatható volt a szervezett bűnözés beszívargása, valamint a kiválasztott cégeknek kellemetlenné vált ez a hatósági funkció, amely rontotta az arculatukat, megítélésüket. A

rendszer ugyanakkor nem teljesítette a költségmegtakarítási célokat sem, és nem javított a jogkövetési szinten. Sok adózót zavart, hogy magáncégek végeztek ezt a tevékenységet, és hogy munkájukat profit érdekében végezték és ezt a közpénzek elherdálásaként fogták fel. E tapasztalatok miatt 1990-ben a privatizálás formáit megszüntették. Azonban napjainkban is több állam alkalmazza (Bolívia, Indonézia) a magánosítás valamilyen formáját annak ellenére, hogy ez a rövid távú haszon szemlélet miatt az adóbázist túlerőltetheti.

3. Az adóigazgatás szerepére vonatkozó kutatások néhány tanulsága

Kiemelkedő fontosságú változást hozott az adóigazgatásról alkotott véleményekben, hogy számos kutatás irányult az adóigazgatási ellenőrzés, felderítés és elrettentés szerepének meghatározására¹⁰ a múlt század 80-as éveitől. Long és Schwartz 1987 után közzétett munkájában 1969 és 1971 közötti időszakra vonatkozva elemezte 2171 adóalanyról az adókönyvizsgálat hatásait¹¹ és megállapították, hogy még a rendszertelen adóvizsgálatnak is lehet visszatartó hatása és csökkenti az adójog megszigorítását. Az Egyesült Államokban 1986-ban tapasztalt óriási adóhiány miatt, Dorgan javaslata alapján az adóvizsgálati rátát az 1986-os 1,14%-ról 1992-re 2,5%-ra emelték. Spicer és Lundstedt 130 ohio-i háztartást vizsgálva pozitív kapcsolatot találtak az adóelkerülés és a korábbi könyvvizsgálati tapasztalatok között¹², tehát az adózó tapasztalatai az adóhatóság ellenőrzéséről kihatott a későbbi jogkövetési hajlandóságukra. Ezt Spicer egy másik empirikus kutatása is megerősítette.¹³ Erard 1985-91 közötti kutatásai ugyancsak alátámasztják ezt a vélekedést: „A kutatások eredményei azt jelzik, hogy az adófizetők jelentős hányada mutat javuló jogkövetési gyakorlatot, miután átfogó adóellenőrzésen esett át. Ez azt jelzi, hogy az ellenőrzés hatása az adófizetésre pozitív”.¹⁴ Dubin és Wilde (1988) az 1969-től használt IRS feljegyzések alapján szintén bebizonyította, hogy magának az adóvizsgálatnak is elrettentő hatása van.¹⁵ Elffers, Robben és Hessing, Webley (1987) kutatásai árnyalták az adóellenőrzés hatékonyságáról alkotott képet.¹⁶ Azt találták a holland adózási rendszert vizsgálva – ahol minden adóíratot ellenőriznek – nincs szükség jelentős szankciókra, hiszen az ellenőrzés folyamatos. Ha szükséges, az adóhivatalnok kijavítja az adófizető által rosszul kitöltött nyomtatványokat.

Az adók szándékos kijátszásának kérdése általános esetben első fokon fel sem merülhet. Büntetés ak-

kor következhet, ha az adóhivatal olyan információt szerez, hogy adókijátszás vagy eltitkolás történt. A permanens kontroll miatt a ritkán alkalmazott szankciók ellenére is a holland adózók úgy vélik, az adócsalás igen kockázatos. Az adóhatóság ilyen felépítése és működése azonban felkészült és nagy létszámú apparátust feltételez, ami viszont igen költséges. Az országok között jelentős különbségek találhatók, a begyűjtési költségekről és az adóhatóság feladatáról vallott attitűdöt illetően. Az országok szűk csoportjában (Mongólia, Kolumbia, Laosz) minimalizálni akarták az adóigazgatás és begyűjtés költségeit. Itt az adóhatóság csak összegyűjti az adókat, olykor csak a nagy adófizetőktől. Ebből következően a teljesítés szintje alacsony és az adófizetés alapvetően önkéntes. Az adóbevételek szintje és volumene ennek következtében alacsony. Az említett holland példa a folyamatos személyes kapcsolattartással a másik véglet. A szoros kapcsolat ösztönző hatását több kutatás is alátámasztja. Kinsey több vizsgálattal bizonyította, hogy a szoros kapcsolat adózó és az adóhatóság között segíti a jogkövetést.¹⁷ Azok az adóalanyok, akikkel a hatóság kapcsolatot épített ki, az ellenőrzés során 85%-ban nyilatkoztak úgy, hogy az adóigazgatás igazságos és méltányos, a 84%-uk gondolta úgy, hogy az ellenőrzés következtetései megalapozottak voltak. Kinsey szerint az adóhatóság munkájáról alkotott vélemények elterjednek és hatásosabban érvényesülnek, mint a felderítés esélyeiről terjedő bizonytalan információk. Különösen fontosá teszi az adóhatóság munkáját Kinsey egy jelentős felismerése: „A sikeres adókijátszók elkönyvelik a lebukás alacsony kockázatát és folytatják az adócsalásokat.”¹⁸ Hasonló következtetést fogalmaztak meg Elffers, Webley és Hessing: „Azok az alanyok, akik rendszeresen hiányosan teljesítették adókötelességeiket és az megtorlatlan maradt – úgy vélték, hogy az ellenőrzésnek nincs jelentős visszatartó hatása.”¹⁹

4. Következtetések

A legfontosabb következtetés talán az lehet, hogy az adóhatóság munkájának átláthatónak és érzékelhetőnek kell lennie úgy, hogy azt az adóalanyok ne vegyék zaklatásnak, de érezzék a felderítés reális esélyeit, tehát a munka hatékonyságát. E feladat megvalósításához az adóhatóságnak hatékony, ügyfélbarát szolgáltató jelleget kell megvalósítania, amelyben nem egyszerűen végrehajtja a jogszabályokat, hanem munkájával, oktató-ellenőrző tevékenységével hosszú távon is segíti az önkéntes jogkövetést. A magyar adóigazgatás átalakításának szükséges feltétele a külföldi tapasztalatok és a szakirodalom megállapításainak beépítése a reformokba. Ez előfeltétele lehet annak, hogy a már máshol elköve-

tett hibákat kikerüljük és létrejöjjön a modern adóigazgatás szervezete, jogi környezete és szolgáltatási kultúrája.

Jegyzetek

- ¹ Heij, G. I.: 1995 Costs of Compliance the Taxpayers Hidden Tas Burden Asia-Pacific Tax Bulletin p. 13
- ² Bird, R.: Administrative Constraints on tax Policy Further Key... pp. 184–186
- ³ Moriarty, S: Tax Compliance Further Key... p. 134
- ⁴ Bird, R. M.: Administrative Constraints on tax Policy Further Key... p. 190
- ⁵ Carragata, J.: 1998. The Economic and Compliance Consequences of Taxation. Melburn. p. 28
- ⁶ Bird, R. M. i.m. p. 193
- ⁷ Mansfield, C.: 1990 Tax Reform in Developing Countries IBFD Bulletin March pp. 137–143
- ⁸ Silvani: Idézi Gupta – Mookherje 1998 p. 246
- ⁹ Gupta and Mookherje: 1998 Incentives and Institutional Reform in Tax Enforcment Delhi p. 260
- ¹⁰ Long and Schwartz: 1987 1987 The Impact of IES Auidits on Taxpayer Compliance Law and Society 2
- ¹¹ Long and Schwartz: 1987 The Impact of IES Auidits on Taxpayer Compliance Law and Society 2
- ¹² Spicer and Lundstedt: 1976 Understanding Tax Evasion Public Finance 31. p. 295
- ¹³ Spicer and Hero: 1985 Tax Evasion and Heuristics Journal of Public Economics 26. pp. 263–267
- ¹⁴ Erard, B.: The Influence of Tax Audits on Reporting Behavior Why People... p. 95
- ¹⁵ Dubin and Wilde: 1988 An Empirical Analysis of Federal Income Tax Auditing and Compliance National Tax Journal 41. pp. 61–74
- ¹⁶ Hessing and Elffers and Robben and Webley; Does Deterrence Deter? Why People Tay Taxes pp. 281–291
- ¹⁷ Kinsey, K. A.: 1986 Theories and Modells of Tax Cheating Criminal Justice 18. pp. 403–485
- ¹⁸ Kinsey, K. A.: Teterrence and Alienation Effects of IRS Enforcment Why People... p. 275
- ¹⁹ Hessing and Elffers and Robben and Webley i.m. pp. 299

FORUM

Kamarás, Éva Kornélia

*4th year student of Pécs University
Faculty of Law*

Families based on homosexual partnerships and a different approach to the same-sex marriage

debate

„The European Parliament, in Article 6 of its declaration of Fundamental Rights and Freedoms, which codifies the Community's legal commitment to this field, has affirmed that everyone has the right to respect and protection of their identity. Sexual orientation is a fundamental dimension of human identity.”

Final Paper for the Legal Theory and Legal Philosophy Course, May 2002

To Prof. dr. Wibren van der Burg

Introduction

In this paper I shall present a possible solution for the same-sex marriage debate. For the analysis, I shall deal with the most important aspects of the life of same-sex families important for this legal context, such as: the question of the age of consent, the possibility to get married or to be registered as a domestic relationship. I consider it important to establish why marriage is not a purely private matter. Sketching the recent situation I shall discuss how is it possible for the tools of law to transform/translate the shift in the social acceptance towards same-sex relationships into legal language and concrete provisions. I will examine the three possible ways of legal reaction to same-sex marriages, namely the traditional, the functional, and the legislative approach. Finally, I shall come to my final point: why in my opinion a distinction only between the names of the different categories to be introduced for homosexual and heterosexual relationships recognized and protected by the State can be justified.

Sketching the issue

Every social entity receives some kind of legal regulation whatsoever. The features of the regulation are determined by the moral opinion represented by the majority of the society. Although the European morals are still in bigger part ruled by the general christian approach, European countries more and more have to face a shift of the abovementioned social majority opinion towards one based on multicultural grounds. The ethnic and religious diversity brings moral diversity with itself.¹ But immigrants are not the only factor bringing „the wind of change”. As education becomes widespread and general for all classes of society, every group and organization of citizens have the chance to form their own priorities regarding the policies of the government and join their forces to lobby for these aims to reach.

People with a different – homosexual – sexual

orientation form such a group as well.

The way of an individual to her or his „coming out”² is usually very hard. Such as it is for the homosexual – lesbian and gay – community as a whole to make their voice heard in such a huge formation as the European Community.

Despite the EC's good traditions of the respect for human rights and the provisions of the constitutions of the Member States, there are still some tasks remaining regarding the equalization of gays and lesbians, though in accordance with the legal principles of the Community, the rights of the people with a homosexual orientation should be asserted and respected in their entirety.³ The totality of social rights would mean:

- the right to conduct homosexual activity at the same age as it is established for heterosexual activity (therefore, the age of consent should not be determined upon a discriminative basis);
- the right to marry or to be respected as a couple by law;
- the right to have and raise a child; and
- the enjoyment of all social benefits linked to marriage.

The question is: how these aims of lesbian and gay groups can be achieved in the EU? In other words, how can a compromise be made between those reluctant to leave the old structures of family law behind and the homosexual platform?

Penal law: prohibition and the age of consent

Before it would be possible to deal with the question of families in a homosexual context, it is essential to discuss the penal law aspect. Homosexual partners must have the right to conduct their sex life in accordance with their desires without being judged to be subject to prosecution.⁴ Throughout history, there has been certain times and certain territories when and where homosexual behaviour and possibly also same-sex marriage was accepted by the society.⁵

In many countries, there is still an arbitrary distinction between the age of consent for the sexual activities of hetero- and homosexuals, establishing a higher age for conducting homosexual activity. This can easily be seen as hypocrisy: the State doesn't prohibit these activities in general, but only under a certain age, which is on the other hand set up on a discriminative basis, namely on the unjustified presumption, that homosexual behaviour and sexual orientation is „more harmful” for juveniles than the „normal” sexual orientation is. Thanks to the efforts of lesbian and gay associations, and the discretion

* Andrew Clapham and J. H. H. Weiler: A Call for a Nine Point Community Action Plan to Combat Discrimination Against Lesbians and Gay Men, in: Homosexuality: A European Community Issue, p. 397.

of governments, the difference between the age of consent was abolished in some countries, for instance in Great Britain.⁶

Early Community measures regarding the rights of homosexuals

With legal measures regarding the equal rights of homosexuals, the European Parliament took the lead in 1984 with the passing of the *Resolution on Sexual Discrimination at the Workplace*.⁷ In this instrument, the Parliament includes some measures pursuant to homosexuals too. The next step was the *Commission Recommendation on the Protection of the Dignity of Women and Men at Work* and annexed to it, a *Code of Practice on Measures to Combat Sexual Harassment*.⁸ This code explicitly mentions homosexuals amongst those employees particularly vulnerable to sexual harassment.

Despite of the fact that these measures were taken a long time ago, there is *still no uniform family policy* for the countries of the EU. As Article 9 of the Charter of Fundamental Rights of the European Union reads: „The right to marry and the right to found a family shall be guaranteed in accordance with the national laws governing the exercise of these rights.” In my opinion, it would be reasonable to form an overall family policy in the EU, for then there would be no need for taking into account the differences of the member states policies when passing EU legislation. This solution could also strengthen the unity within the EU.

We can say, that the initiatives for the recognition of the social rights of homosexuals began in a traditional and typical EC way: *inspired by the economic aspects*.

Hence, besides the respect for the EC's human rights traditions and the protection provided by the constitutions of the Member States, the main driving force in this respect remained to be the economic interest of some individuals. Examples for this allegation can be the measures taken towards an achievement of equality at the workplace and the protection against sexual harassment; or if we take a look at another objective, the free movement of individuals, we must declare that they have to be treated not just like plain subjects of the four freedoms of the Community, but in a way that it does correspond with their human dignity. And as we mentioned earlier, sexual orientation is an essential aspect of human identity.⁹ Therefore, not only citizens of Member States, but also migrant workers, and their family members have to be given social protection. The most obvious problem here in this respect is the

issue of residence permit to the relatives, descendents of the worker.¹⁰ Who qualifies as a member of the worker's family? What's more, what constitutes a family for the definitions of law?

The marriage debate

Marriage is a social and religious institution – and a legal one as well. But the legal definition is not *l'art pour l'art*: from this notion many benefits flow. That is why the argument „governments are not elected to arrange nuptial liaisons, much less to untangle them”¹¹ is not quite valid, since „on this libertarian view, the terms of marriage contract should be the partners business, not the state's”¹². Which is correct, getting married belongs to the privacy of the two individuals concerned, but the benefits attached to their marriage is a state matter and the fight for the recognition of same-sex marriages should be fought in cooperation and not in opposition with the State. Therefore it is essential to place the discussion in a legal context.

So what constitutes a family?¹³

The position of the catholic church – which is often referred as the main oppositional argument pursuant to same-sex marriage – is that „marriage exist for the mutual love and support of the spouses and for the procreation and education of children. *These two purposes, the unitive and the procreative, are equal and inseparable.*”¹⁴ We can say that there is a flaw in this reasoning, for taking it seriously, in the cases of infertile heterosexual couples, the possibility of marriage should be denied. On the other hand, it seems that we have to deal with the changes in society concerning the institution of marriage anyway.

„When we talk about the same-sex marriage debate, then, we are also talking about the marriage debate.”¹⁵ „We realize that marriage itself has changed.”¹⁶ From being an institution governed by men, it has been placed on a radically more egalitarian footing. From being a contract for life, it has developed into a bond that is celebrated twice in many (...) [people's] life. From being a means to bringing up children, it has become primarily a way in which two adults affirm their emotional commitment to one another. From being an institution that buttresses certain previous bonds – family, race, religion, class – it has become, for many, a deep expression of the modern individual's ability to transcend all of those ties in an exercise of radical autonomy.”¹⁷

Thus, the redefinition of marriage seems to be essential.¹⁸

Three different approaches can be identified in connection to the notion of family. The *'formal' approach* "refers to traditional statutory language when definitions for 'family' or 'spouse' are needed for example in the context of immigration rights, various social benefits, child care and custody, etc. Alternative relationships without ties of blood, adoption or marriage do not qualify under this concept for the rights and advantages reserved to families and spouses."¹⁹

The *'functional' approach* [...] is the answer of progressive courts to changes in society in the face of unchanged legislation. It identifies the formal family tradition as the norm but then recognizes functional similarities in non-traditional relationships when deciding whether or not they should be treated on an equal basis in a certain context. This approach can give rise to some concerns though, since in the absence of statutory regulation there will always be more conservative and more progressive courts, and this uncertainty makes the decision unforeseeable and arbitrary for the parties concerned, and can lead to discrimination of same-sex couples. It also puts an extra burden on these alternative families, for *they have to prove* their eligibility for the benefits in question.

As a variation of this approach, the one of the Hungarian Constitutional Court has to be mentioned. First of all, this body is not a court, in the narrow sense of the word, since it is not a part of the judiciary. Secondly, its decision²⁰ generated the modification²¹ of the Hungarian Civil Code's aspect on constant homosexual partnerships by the legislature, recognizing them to be equal to the one of heterosexuals couples.

Hence, this short cut leads to the *'legislative approach'*,²² being the most preferable solution concerning the notion of family. These legislative measures not always cover the institute of marriage itself. Most of the EU member states do not allow same-sex marriages, but many countries have adopted policies accepting same-sex relationships.²³ Such policies are accomplished by creating the category of a so-called *"domestic or registered relationships"*, to grant mostly the same rights²⁴ as for heterosexuals.

The same sex marriage debate

The question arises, is there a reason for making a distinction between these recognized couples and heterosexual married couples? In Germany, there has been a public debate on whether to take this step of recognizing same-sex marriages or not, and finally, concerns about the Constitution granting specific

protection to the institution of family hindered the introduction of same-sex marriage. Germany also decided for using the notion of *"registered partnership"*.

"Let us have the same rights as anyone else. (...)

No one is asking you to do anything else, and if it bothers people, turn your head, but don't inflict legal disabilities that carry out that feeling."²⁵

"People don't think that the traditional marriage ought to be demeaned or trivialized by same-sex unions. If to men want to love each other, go right ahead.

If you want to solemnize your love affair by some ceremony, create one.

But don't take marriage, which for centuries has been a union

between man and woman (...)."266 Congressman Hyde, House Debate on the Defence of Marriage Act, May 30, 1996,

With this verbal distinction, we can provide equal acceptance and protection to same-sex couples with the recognition of their relationship by the would-be²⁷ legal category of domestic/registered partnership, and at the same time eliminate concerns about the *"trivialization"* of marriage.

In my opinion, if these kind of concerns only show a distinction of the two names of two categories, with the members of both having the same rights, and does not prevent same-sex couples enjoy the same legal recognition, I believe that this distinction can be justified, for yes, we are dealing with different people, having a different kind of relationship. I also think that if the traditional view on the institution of marriage in the society concerned is very strong, serious concerns can emerge pursuant to the assumption, that a radical change in the society – the activist introduction of recognized same-sex relationships under the name *"marriage"* – can turn the progress of tolerance in society the other way round, to revulsion.

"So I think we go beyond the Constitution here. I think we go beyond all these brilliant interpretations here, and I think we have hit feelings, and we've hit what people can handle and what they can't handle, and it's that simple. And no matter how you justify what you say legally or whether it represents the Constitution, I think it breaks down to whether you're able to handle something or whether you're not able to handle something."²⁸

That is why, I think that it is always necessary to consider whether the society is *ready for such a step* – namely to recognize same-sex *marriage* – or it is wise to first just *take one step closer* to this institution by introducing a category where the same rights are given to homosexual couples – but the name is different.

I believe that the main driving force concerning the assertion of the entirety of social rights for same-sex relationships – besides the conscience of heterosexuals – is the endurance of the homosexual community. Although they might want to obtain the

notion of marriage right away, but it is important to see that every *real* social change is a progress, and that every platform asserting their rights has to get them across to the majority. After all, this is the basic principle that plural democracies are based on: the majority principle. And I have no doubt about it, that the careful protection of the rights of minorities form a true priority for the majority – for we are all different, each and every one of us is a part of a minority within the society, being a woman, being a homosexual, a member of a religious group, etc. As the Charter of Fundamental Rights of the European Union reads: “The Union shall respect cultural, religious and linguistic diversity.”²⁹

So it might be, that in the future, more and more European countries would introduce *same-sex marriages* – when they are „ready” to do so. But it is also a possibility, that the two notions mentioned would exist next to each other, it is a question of intern policy of the given country. But there’s something that cannot be a matter of internal policy: same-sex couples have to be given the enjoyment of the same rights concerning the discussed family matters. In this respect, a common EU policy is essential.

To sum up: what needs to be emphasized here is that we have to give the same social, economical rights to same-sex couples, but at the same time, *we don’t have to pretend that these relationships are the same as homosexuals’*. They are *per definitionem* different.³⁰ In my view, giving the same protection under a different name of legal category should satisfy both the pro and con advocates of the same-sex marriage debate. The aim of this policy is to represent the notion of „*all different – all equal*”.

The last step in the context of full legal recognition of families based on same-sex partnerhips: adoption

In most of the countries this is the last right to obtain for homosexual couples. The possibility that the two partners can *jointly* adopt a baby is of high importance, since if only one of them succeeds with an adoption alone, his partner would not be legally responsible for the child. This means that in case of the death of the partner responsible for the baby, she or he can be taken away by the authorities from the other parent, and may end up in an institution.

Of course living (and staying) in a loving family surrounding of two parents of the same sex is

absolutely a better situation for a child than to live in an institution.

Those who oppose the chance of adoption for same-sex couples assume that homosexuals would be of “bad influence” to the child. In some cases they also tend to identify this wish of adopting a child with pedofilism. It essential to point out that adequate information on the lifestyles of homosexuals reach the public. Films, art festivals, teachers and human rights activists can play an important role in this.

It must be stressed that

“There are forms of homosexual behaviour which are undesirable in any society but this is equally true for certain forms of heterosexual behaviour (for example rape, seduction of children, incest, etc.).”³¹

We shouldn’t discriminate those people with a different sexual orientation on the ground that they would „raise the child to be homosexual”. This assumption is invalid because if once we established that a specific person – who otherwise happens to be a homosexual – is eligible to raise a child, then at the same time we declared that this person is a responsible personality. In my view it s clear that since a responsible parent wants always the best for her or his child, being a homosexual, she or he wouldn’t even try to promote the child’s homosexual orientation, for he or she very well knows the struggle it often includes.³²

What is more, discussing the question whether homosexuality is a learned conduct or inherited is also of no use, for we can say that

“It is submitted that homosexuality should be considered as part of someone’s personality like blue eyes or left handedness.

It is not helpful to look for the reasons of homosexuality when considering how lesbians and gay men should be treated.”³³

Conclusion

The basic feature of the state of lesbian and gay rights is the possibility of marriage for homosexual couples. This is also the notion, which other rights and issues derive from, such as social benefits for the couple and for the spouses one by one, inheritance rights and the right to joint adoption.

The recent situation in most of the countries – except for the Netherlands where homosexual *married* couples enjoy exactly the same rights – is that although same sex couples have their relationship registered by the state and also enjoy many benefits pursuant to this registration, but still, the catalogue of rights is not complete³⁴ and the notion used is

not *marriage*, in many cases for formal concerns about using the same definition as for heterosexual marriage, claiming that this would lead to the „trivialization of marriage”.

In my view, a possible solution for easing the tension of the same sex marriage debate would be to introduce a new category of *registered or domestic relationship*, one that includes all the social and family rights as of those provided for heterosexual couples. Through this way, there would no longer be a discriminative treatment towards homosexuals in this respect, and worries about the institution of marriage would be eliminated as well.

Maybe it is only about time that also the notion of marriage will be provided for same sex couples, if the society's concerns become less harsh. In my opinion, three conditions have to be fulfilled, to facilitate this change: constant endurance of the homosexual community, progressive evolution of the tolerance and solidarity in the societies of the countries concerned, and better and ongoing flow of adequate information about the lives of homosexual persons and couples.

Notes

¹ Article 22 of the Charter of Fundamental Rights of the European Union (CFREU) reads: „The Union shall respect cultural, religious and linguistic diversity.” Ádám, Antal: Az alkotmányi értékek fejlődési irányairól. (On the Directions of Development of Constitutional Values) Jura n° 1. 2002

² Contrary to countries with a well-established and constant civil society

- like most western European countries are

- in those in which pluralism in society and in politics has just been introduced, like in Hungary, for instance, it is extremely rare that somebody confessedly identifies herself or himself with having a homosexual orientation.

³ Article 12 of the EC Treaty outlaws any discrimination on the grounds of nationality. Under the Treaty of Amsterdam a new Article 13 has been written into the EC Treaty naming sexual orientation as a ground for discrimination.

The provisions of the new Treaty include not only discrimination based on nationality but also discrimination based on sex, racial or ethnic origin, religion or belief, disability, age or sexual orientation. For the new developments in Hungary, c.f. the decision of the Constitutional Court 37/2002. (IX. 4.). A comprehensive look is taken at the subject of homosexuals' rights in *Fundamentum*, 2-3./2002.

⁴ In the wording of the

Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000/C 364/01): Article 7 „Everyone has the right to respect for his or her private and family life, home and communications.” [Emphasis added.]

⁵ For instance, „[I]n case of a wife's death, berdaches [homosexual men] will be praised for stepping in to rescue the family. Among the Zapotecs a famous case occurred when a man's wife died while their several children were still young. The man married a muxe who became a substitute mother. The berdache cooked, laundered clothes, and did the shopping for the family. Other Zapotecs admired the muxe greatly for the sacrifices he made, saying 'every one of those children got an education and was sent to school clean and well-fed'. He and the widower lived together as a respected couple until

the muxe's death many years later. Zapotecs judged him by his sacrifices for the children, rather than by his sexual behaviour (...).”

⁶ Where the age of consent is equally 16 years.

⁷ OJ 1984 C 104/45

⁸ OJ 1992 L 49/1.

⁹ See footnote marked with *.

¹⁰ As things stand now, which members of a Union citizen's family are entitled to freedom of movement irrespective of nationality varies according to the category to which the Union citizen they are dependent on belongs. For instance, in the case of workers, Article 10(1) of Regulation 1612/6812 gives the right of residence to the spouse, descendants who are minors or dependants and to dependent relatives in the ascending line.

¹¹ Joe Rogaly in the *Financial Times*, cited in *Let Them Wed*, *Economist*, January 6, 1996, in: Andrew Sullivan: *Same-Sex Marriage: Pro and Con*

- a reader, Vintage Books, New York, 1997., p. 181.

¹² *Let Them Wed*, *Economist*, id.

¹³ According to the Webster's New Collegiate Dictionary, a family is „the basic unit in society having as its nucleus two or more adults living together and cooperating in the care and rearing of their own or adopted children.

¹⁴ Statement on Same-sex Marriage, by Rev. Joseph L. Charron and Rev. William S. Skylstad, in: Andrew Sullivan, p. 52.

¹⁵ Introduction to the book *Same-sex Marriage: Pro and Con*, by Andrew Sullivan, p. XIX.

¹⁶ „The [notion of] 'family group' has been recently undergoing rapid change and more and more people, often with children, are forming „de facto” couples.” Commission of the European Communities: Proposal for a European Parliament and Council Directive on the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States, 23.5.2001

¹⁷ Id.

¹⁸ Similarly to the acceptance of same-sex marriages, the same problems emerge in relation to the controversies about homosexual teachers. In this discussion, “the state would probably argue that an increase in the incidence and the acceptability of homosexuality would pose a threat to the institution of marriage and family – institutions protected in many other contexts. The flaw in this argument is not that the goal is invalid, but that the means are unaccountably underinclusive. Spinsters, bachelors, and divorced people are permitted to teach without challenge, and even unwed mothers and single pregnant women have won constitutional protection for their right to teach, despite their possible encouragement of untraditional lifestyles. [...]”

The difference between divorced and gay teachers is not that the latter pose a greater threat to the institutions of marriage, but that homosexuality is today considered immoral, just as divorce once was.” (*The Constitutional Status of Sexual Orientation: Homosexuality as a Suspect Classification*, 98 *Harvard Law Review* (1985) 1285, at 1306-1308, footnote omitted. Cited by Frank Emmert, in his abovementioned article, p. 383. [Emphasis added])

¹⁹ Frank Emmert, p. 387.

²⁰ Decision of the Constitutional Court No. 14 of 1995., recognizing the „emotional, sexual and economic community” of homosexuals to be worthy of the protection of the state, just like constant heterosexual partnerships out of wedlock, and therefore making it possible to claim certain social benefits otherwise reserved to married couples.

²¹ The decisions of the Constitutional Court have the legal force of erga omnes. and „(d) 'Family members' means, in so far as the family already existed in the country of origin, the following members of the applicant's family: (i) the spouse or unmarried partner in a stable relationship, if the legislation

of the Member State where the application has been lodged or is being examined treats unmarried couples in the same way as married couples;” [Commission of the European Communities: Proposal for a Council Directive laying down minimum standards on the reception of applicants for asylum in Member States, 3.4.2001]

²³ For instance Sweden, Denmark, Germany, etc.

²⁴ In most of the countries concerned, adoption by the same-sex couple is not permitted.

²⁵ Barney Frank, in a debate in the House Judiciary Committee, June 12, 1996., cited Same-Sex Marriage..., p. 221. in: Sullivan: id., p. 225.

²⁷ Attention should be made to the difference of this notion of registered partnership and the one with the same name used now in many countries. Of course we’re still dealing with providing the same rights that are given to married heterosexual couples (that is to say to include the right to adoption for the couple).

²⁸ Sonny Bono, in a debate in the House Judiciary Committee, June 12, 1996., cited Same-Sex Marriage..., p. 222.

²⁹ Article 22

³⁰ What is more, even members of the homosexual community have different views on the possibility of same-sex marriages: „[This] community [of homosexuals] consists of an enormous number of people of every conceivable age, race, religion, lifestyle, income and opinion. It is of course impossible to convince such a large and diverse group of people to throw their political weight behind any one issue. For example, some argue that regardless of any individual’s desire to get married, the community as a whole should support official recognition of their right to do so. On the other hand, there are those who decry marriage as a sexist and patriarchal institution that should be avoided at all costs. Still others are enjoying a higher level of economic prosperity (...) and don’t feel constrained in any way by a lack of marriage rights. Another group doesn’t want to risk repercussions while perhaps another group just doesn’t

care one way or the other.” Same-Sex Marriage: A History of the Law, found at: <http://www.nolo.com/lawcenter/ency/article.cfm/objectID/6DF0766E-C4A3-4952-A542F5997196E8B5/catID/64C2C325-5DAF-4BC8-B4761409BA0187C3> Also, surveys show that homosexual couples are less likely to „get married” than heterosexuals: in Denmark, a form of homosexual marriage has been legal since 1989. Through 1995, less than 5% of Danish homosexuals had gotten married, and 28% of these marriages had already ended in divorce or death. Source: Wockner, R. Advocate, Issue 726, February 4, 1997, 26. in: Same-Sex Marriage: Till Death Do Us Part? By Dr. Paul Cameron. Found at: http://www.familyresearchinst.org/FRI_EduPamphlet7.html

³¹ Frank Emmert, id., p. 382.

³² See footnote 2.

³³ Frank Emmert, id., p. 382.

³⁴ The right to joint adoption of a child is not provided.

Herbert Küpper

tudományos munkatárs

Kölni Egyetem, Kelet-Európai Jogi Intézet

A magyar önkormányzatok német szemmel*

Bevezetés

Az önkormányzatiság az autonómia eszméjén alapul. Konkrét önkormányzati rendszer elemzése előtt ezért célszerű az autonómia jelentését a 21. század küszöbén tisztázni.

Az autonómia lényege abban áll, hogy az érintettek maguk intézik alapvető ügyeiket. Az érintett egyének szervezett egységbe tömörülhetnek és az így létrejött egység ügyeinek szabályozását, intézését vállalhatják. Az ilyen testület az osztársadalommal és annak szervezetével, az állammal szemben önállóságot élvez, az osztársadalomhoz viszonyítva részérdekeket véd és érvényesít. Részérdekeknek a társadalom korlátozott számú egyéneinek, meghatározott csoportjainak az érdekei minősülnek.

A részérdekek adott esetben sérthetik az osztársadalmi érdekeket. Ezt az állam jogosult megakadályozni, mert az állam ebben az értelemben az állampolgárok összességének szervezett egysége, a mindenkét érintő ügyek szabályozója és intézője. Az állam e feladatok ellátása során a részérdekek számára autonómiát nyújthat és egyben törvényi keretet szabhat a közösségnek avégett, hogy a részérdekek ne sértsék az osztársadalmi érdekeket vagy bizonyos részérdekeket. A különböző részérdekek között, illetve egyes részérdekek és az osztársadalmi érdek között felmerülő konfliktusok megoldását csak a legfelsőbb fokozatú szervezett egység, az állam végezheti. Az autonómia ezért a részérdekeknek az érintettek által önálló, saját felelősségben történő szabályozása, intézése, de csak az államnak az osztársadalommal szemben viselt felelőssége alapján meghatározott keretek között. A kereteket nem az autonóm testület határozza meg, az csak a kereteken belül cselekedhet. Ha ezek a keretek teret adnak önálló és felelősségteljes ügyintézésére, autonómiáról beszélhetünk.

Az így felfogott autonómia képébe beleilleszkedik az önkormányzatiság eszméje is. Az önkormányzat a helyi közösség szervezett egysége, amely a közösséget érintő ügyeket, vagyis a helyi közügyeket szabályozza és intézi, igazgatja. A helyi közügyeket az átláthatóság, az áttekinthetőség jellemzi. Ezek minden, a helyi közösséghez tartozó állampolgárt közvetlenül érintenek. A helyi közügyek közel állnak az állampolgárhoz, aki intézésük módját közvetlenül megértheti. Mivel helyi szinten előnyös körülmények között lehet a demokrácia játékszabályait megtanulni, a helyi önkormányzatokat „a helyi demokrácia laboratóriumának” is hívják.

A közelségnek negatív oldalai is vannak: néha az emberi szempont erős szerepet játszik, a szakmai elemnél is nagyobb. Ez az önkénynek, a nepotizmusnak és a korrupciónak lehetőséget nyújthat. A pozitív oldalon pedig marad az az alapvető

tény, hogy a helyi önkormányzatiság az autonómiának egyik különös, a helyben lakók érdekeit figyelembe vevő és kifejezésre juttató formája.

Az önkormányzatiság mai európai változata a középkorban alakult ki. Az akkori társadalom a rendiség elve szerint szerveződött meg. A rendi rendszerben a helyi közösségnek meg kellett találnia a helyét. Ez főleg a városoknak volt nehéz. A városokban a polgárok összessége testületté alakult, és ez a testület követelte a helyi közügyek önálló és szabad szabályozásának, intézésének a jogát, amelyet gyakran meg is kapott. A helyi testületi autonómiához később a demokrácia eszméje párosult, és a 19. században Nyugat-Európában és Magyarországon is megszületett a modern helyi önkormányzatiság.

A közös alapelv és történelmi gyökér ellenére az önkormányzatok nem egyformák a különböző európai országokban. Nagy-Britanniában, Hollandiában és Németországban a helyi önkormányzatok széles hatásköröknek örvendenek. Nagy-Britanniában és Hollandiában ezt a helyi autonómiát főleg politikai jelenségnek fogják fel, ezért a garanciái is lényegében politikai jellegűek. Németországban a helyi autonómia elsősorban jogi intézmény, amelynek biztosítékait jogszabályokban rögzítették. Franciaországban pedig a helyi közigazgatási szinten elhelyezkedő testületek olyan szorosan kapcsolódnak az államigazgatáshoz, hogy inkább a központi hatalom részének látszanak. Az utolsó években a decentralizáció ott is a helyi szint önállóságát növelte, a helyi közügyeket az állami felelősségből kezdte kivenni és a szervezett helyi közösség kezébe adta át.

A magyar önkormányzatok német szemmel

A magyar önkormányzatokat nehéz „német” szemmel elemezni – egységes „német” szemhíján. Németországban az önkormányzatokról szóló jogalkotás a tartományok hatáskörébe tartozik, és a 16 tartományban még ennél is több önkormányzati rendszer létezik, mert néhány tartomány önkormányzati törvénye több, a települések lakosságának számához igazodó rendszert ír elő. A különböző tartományi rendszerek közös vonásai pedig megállapíthatók, és azok alapján kialakulhat a „német” önkormányzati szem, amellyel most nézzük a magyar önkormányzati jogot.

Az elemzést pozitív jellemzőkkel illik kezdeni. A magyarországi önkormányzati rendszer legpozitívabb vonása az, hogy van. A rendszerváltás után elképesztően rövid idő alatt a teljesen más alapokon nyugvó tanácsrendszert valódi önkormányzatisággá sikerült átalakítani, amely az átmenet alatt és után

* 2002. szeptember 14-én Pécsen a PhD hallgatóknak tartott előadás szerkesztett szövege.

is fenntartotta működőképességét. Ez nem kis teljesítmény, amelyet nem szabad csak azért alábecsülni, mert a modern demokráciában a működő(képes) helyi önkormányzatok léte magától értetődőnek tűnik.

A zökkenésmentes átalakításban valószínűleg segített az, hogy a külső formák ezeréves hagyományaira támaszkodhatnak: helyi szinten a község, illetve a város, területi szinten a megye formailag változatlanul átélte mind a tanácsrendszert, mind a rendszerváltást. Ezeket a hagyományos kereteket a rendszerváltás után sikerült új tartalommal tölteni, és a megszokott forma és modern tartalom kombinációja az új önkormányzati rendszert a lakosság számára érthetővé és elfogadhatóvá tehető.

Ez az új önkormányzati rendszer fölöttébb rugalmas és teherbíró az új feladatok iránt. 1993-ban kisebbségi önkormányzati rendszert hozott létre a törvényhozó, amelyet számos szállal a helyi önkormányzatokhoz köt. A kisebbségi önkormányzati rendszer teljes újdonság, a létrehozásához sem előzetes formák, sem nemzetközi tapasztalatok nem adhattak iránymutatást. Mindennek ellenére a kisebbségi önkormányzatok megteremtése általában simán ment, működőképes rendszer született. Ez főleg az önkormányzatoknak és rugalmasságuknak köszönhető, hiszen ők játszották ezekben a folyamatokban a főszerepet. Ez a példa mutatja, hogy a magyar önkormányzatok viszonylag rövid idő alatt szokatlan és nagy adminisztratív ráfordítást igénylő feladatokat sikeresen teljesíthettek.

Problémakörök

A magyar önkormányzatok rendszere nemcsak pozitív elemekből áll. A dicséretes összetevőknél még érdekesebbek a rendszer problémái. Azokból kilencet érintek.

1. Az első problémakör az önkormányzatok belső szervezete. Ezt a problémát elsősorban a törvényhozó okozza, de bizonyos mértékben az önkormányzatok is. Törvényi szinten homályos, különféle koncepciókat követő és azért néha ellentmondásos rendelkezések alakítják az önkormányzatok belső szerkezetét. A törvény nem ad egyértelmű választ arra a kérdésre, hogy melyek az egyes önkormányzati szervek jogai és kötelezései, hogyan viszonyulnak egymáshoz. A törvénynek egységes, világos koncepciót kellene előírnia, amelyet helyi szinten jogi kételyek nélkül lehet alkalmazni. Szükséges, hogy a törvényi szabályozás ne legyen túl részletes, hanem a fontos, alapvető előírásokra szorítkozzék, tehát az önkormányzatoknak a helyi szükségletek figyelembevételére adjon mozgásteret. Eddig – és ezt az önkormányzatoknak lehet felróni – a helyi szereplők a törvényi hézagokat, ellentmondásokat ritkán fordították nagyobb ru-

galmasságra, inkább korrupcióra vagy a semmittevés ürügyeként hasznosították. Ezt nemcsak a helyi önkormányzatok éretlenségével lehet magyarázni, hanem a politikai kultúra hiányosságát is mutatja. Helyi politikai kultúrát azonban csak helyi szinten, a helyi szereplők révén lehet és kell fejleszteni – a jogi szabályozás minőségétől függetlenül.

A jelenlegi helyzetben a jegyző a leggyengébb elem. Kötelezéseihez a többi önkormányzati szerv aktusainak jogi ellenőrzése is tartozik, és e köteletségének teljesítése során kénytelen kritikát gyakorolni. A másik oldalon a jegyző további szakmai előrehaladása éppen ezektől a szervektől és minősítésüktől függ. Ez a modell csak akkor működőképes, ha törvény a gyengébb fél, azaz a jegyző védelmében a viszonyokat pontosan szabályozza és így függőségét jogi (és ellenőrizhető) formákba önti.

2. A második problémakör a középszint címszóval írható körül. Ezzel kapcsolatban gyakorlatilag minden szempont problémás. Elsőként a területi szempontok említhetők. Közismert, hogy a mostani megye a középszint bő feladatkörének ellátására túl kicsi egység. Ráadásul a megyék között jelentős különbségek léteznek nagyságukra, lakosságuk számára és gazdasági erejükre nézve. A megyének a közfeladatok ellátása során tapasztalt alkalmatlansága miatt lassan kialakulnak a megyénél jóval nagyobb régiók is. Két területi szint (megye és régió) pedig a viszonylag kis földrajzi kiterjedésű Magyarországon sok. Azért egyetlenegy területi szintet megfelelő nagyságú és teljesítőképességű egységekből kellene kialakítani.

Ha ezek az egységek a mai megyénél jelentősen nagyobbak lesznek, akkor felmerül a kistérségek és városi vonzaskörzetek szerepének kérdése. A viszonylag kis megye még elég közel áll a lakossághoz, hogy annak bizonyos problémáit megoldja. A nagyobb régió pedig már nem lesz olyan közel, és így más megoldási fórumot kell találni. A járások bevezetése ellen az a már említett érv szól, amely szerint Magyarországon a község és az állam között egy adminisztratív szint elég. Egy további szint csak a közigazgatás túlburjánzásához járulna hozzá. A kistérségek és városi vonzaskörzetek szerepének fokozása főleg a helyi önkormányzatok együttműködési formáinak fejlesztésében és alkalmazásában indokolt; itt sikeres korábbi magyar és újabb nyugat-európai példák tapasztalataira is lehet támaszkodni.

A következő kérdés a középszint jellegét érinti: legyen ez önkormányzat vagy állami intézmény vagy mind a kettő? Az utóbbi esetben el kell dönteni, hogy a középszinten egységes szervezet működjék-e, amely egyaránt önkormányzati és államigazgatási hatóság, vagy létezzene-e két különböző szervezet,

az egyik önkormányzati jelleggel, a másik pedig állami hatóságként. A középszint önkormányzatiságával kapcsolatban arra a kérdésre kell válaszolni, hogy közvetlenül vagy közvetett választás alapján jöjjön-e létre az önkormányzati jogokat megtestesítő képviselői szerv. Magyarországon már mindkét formával kísérleteztek, és a magyar tapasztalatok inkább a közvetlenül választott önkormányzati gyűlés mellett szólnak.

A középszint jellegével a feladatkör meghatározása függ össze. A középszint, mint önkormányzat a helyi szinten megfelelően el nem látható önkormányzati feladatokat kaphatja. A helyi és a középszintű önkormányzati feladatok meghatározása törvényben, vagy az érintett önkormányzatok között létrejött szerződésben történhet. Emellett a középszint, mint állami közép- adminisztratív fokozat az állami feladatok általános másodfokú, adott esetben elsőfokú ellátására alkalmas; ebben a szerepben sok állami területi szakhatóság hatáskörét összefoglalhatja és ily módon az eddigi sok önálló állami dekoncentrált, területi szakhatóság helyett egységes állami középszintet alakíthat.

Nehéz kérdés a középszint finanszírozása. A megvalósított megoldás szerint a középszint vagy a helyi szinttől, vagy az államtól függ. Bizonyos függetlenséget csak saját pénzforrások biztosíthatnak, pl. a középszintet illető külön adó formájában, amelynek mértékéről vagy a középszintű egység, vagy pedig az állam dönthet. Másik lehetőség bizonyos állami adók törvényben meghatározott hányadának a középszint számára való átadása; a törvényi meghatározás garanciális jellege a középszintet az állami odaítélési mérlegelés (rossz esetben: önkény) alól felszabadítaná.

3. A harmadik problémakör a helyi szint túlaprózódása. Lakosságuk alacsony létszáma miatt és szerény gazdasági erejüknel fogva a működésképtelen törpeközségek nem több, hanem kevesebb helyi demokráciára, önkormányzatiságra szorulnak. A jelenlegi magyarországi politikai kultúrában az állam csak az önkéntes együttműködést, társulást ösztönözheti, kényszerintézkedésekhez nem folyamodhat. Azért a kulcs az önkormányzatok kezében van, és a szorosabb együttműködésről, a nagyobb egységekbe tömörülésről helyi szinten kell döntést hozni. A törvényhozó ehhez megfelelő jogi formák kialakításával és a kerületi rendszer kiépítésével járulhat hozzá. Ha a nagyobb helyi egységekben – nemcsak városokban, hanem községekben is – a kerület a helyi kisközösség sajátosságait, érdekeit megőrizheti a nagyobb egységgel szemben is, az emberek hajlandók lesznek településük önkormányzati önállóságának feladására, működőképes nagyságú egységek megteremtésére.

4. A negyedik problémakör az állam és az önkormányzatok közötti viszony általános kérdései címmel jelölhető meg. Ebben a viszonyban két különböző tendencia figyelhető meg. Először a jogi szabályozás terén az állami szervek túlságosan aktívak. A magyar állam sok mindent szabályoz, a helyi közügyek körébe tartozó kérdéseket is. Példaként a közvilágítás említhető, amelyet miniszteri rendelet az egész országra nézve egységesen szabályoz. Ez a miniszteri rendelet nem tesz különbséget Budapest belvárosa és egy 200 lélekszámú község között. Helyi szinten történő szabályozás pedig a helyi körülmények figyelembevételével a helyi szükségletekhez sokkal pontosabban igazodhatna, mint az országosan egységes jogszabály. Az állam a sok és túlságosan részletes jogszabályaival a helyi önkormányzatokat a helyi közügyek szabályozásának lehetőségétől (jogától) fosztja meg. A helyi közügyek szabályozásának alkotmányjogi garanciáját (az Alkotmány 44/A.§ (1) bek. a) pontja a helyi közügyekkel kapcsolatban nemcsak az önálló igazgatást, hanem az önálló szabályozást is említi) – pl. német példa szerint – úgy kellene értelmezni, hogy az az önkormányzatoknak a szabályozási lehetőséget biztosítja anélkül, hogy az állam e téren jogszabályokat hozhat. Állami jogszabály, amely a helyi közügyekbe beavatkozik, e felfogás szerint alkotmányellenes.

A második tendencia a végrehajtás terén tapasztalható: az állami és az önkormányzati feladatok ellátása szervezetenként egyre jobban összefonódik, bár az alkotmány 44/B.§ (2) és (3) bekezdése elvileg az államigazgatási és az önkormányzati feladatok szétválasztását írja elő. Ennek ellenére az állam egyre több feladata első fokú teljesítését törvényben vagy kormány- illetve miniszteri rendeletben az önkormányzatokra bízta.

Ez a tendencia nem magyar különösség, hanem általános jelenség: majdnem minden nyugat-európai országban a helyi önkormányzatok az állami igazgatás legalsóbb szintjét is képzik. A nyugat-európai tapasztalatok mutatják, hogy megfelelő alkotmányi és törvényi garanciák mellett az állami feladatok széles körű ellátása nem veszélyezteti a helyi önkormányzatok önállóságát. Ráadásul a modern közigazgatásban van igény erre a megoldásra, amiért ez Magyarországon is egyre inkább megvalósul. Mivel ez a közigazgatási igény magában véve indokolt és az önkormányzatiságnak nem veszélyes, olyan garanciákat lehetne beiktatni az alaptörvénybe, amelyek megakadályozzák, hogy az állam állami feladatok átruházása révén „államosíthassa” az önkormányzatokat.

E mellett a két tendencia mellett az állami felügyelet e problémakör legfontosabb témája. A magyar állam által az önkormányzatok felett gyakorolt felügyelet túl gyenge. Ez az első pillantásra önkor-

mányzatbarát állapot a gyakorlatban inkább az önkormányzatok kárára megy, mert így a kormány a helyi közügyek ellenőrzése címén közvetlen beavatkozási jogot igényelhet. Hatékony felügyelet mellett ilyen igény sokkal nehezebben indokolható. A kormány beavatkozása azért veszélyes az önkormányzatiságra, mert a kormány politikai szempontok szerint cselekszik, míg a felügyelet döntései (és beavatkozásai) szigorúan jogi és szakmai érvekkel támaszthatók alá. Kormánypolitikai célszerűség (önkény) az önkormányzati önállóságot sokkal erősebben sértheti, mint a jogi vagy szakmai-adminisztratív tényezőkre korlátozó ellenőrzés.

A magyar felügyelet főleg azért gyenge, mert jogellenes önkormányzati aktusok ellen semmit sem tehet. Mindenütt Nyugat-Európában az állami felügyeletet megsemmisítési jogkör illeti meg. Magyarországon is a felügyeletet a jogellenesnek vélt önkormányzati aktusok megsemmisítésének jogával kellene felruházni. A megsemmisítés jogszerűségét vita esetében a bíróság ellenőrizhetné, így a megsemmisítés joga miatt nem kell félni az önkormányzati jogokat. A bírói ellenőrzést német módon a közigazgatási bírászkodás végezhetné; nem kellene ezt az amúgy is túlterhelt Alkotmánybíróság hatáskörében hagyni.

5. Az ötödik problémakör az önkormányzatok finanszírozása. Az önkormányzatok fő gondja a rendelkezésükre álló pénz szűkössége. A közpénzek általában korlátozottak, de az önkormányzatok esetében még súlyosabban jelentkezik a pénzhiány, mint az államnál. A mostani helyzetben az önkormányzatok erősen függenek az állam pénzforrásaitól, mert viszonylag alacsonyak saját bevételeik. Az államtól való pénzügyi függést állami adók (vagy azok egy része) törvényben történő átadása mérsékelhetné, mert a törvényi rendelkezésnél fogva a pénzek odaítélése már nem tartozna a kormány mérlegelési jogkörébe. Ha nem az évente újból hozandó költségvetési törvény, hanem állandó jellegű törvény rendelkezik az önkormányzatokat az állami pénzekből megillető hányadról, még a törvényhozói önkény sem befolyásolhatja az önkormányzatok állami finanszírozását. A jelenlegi rendszerben a törvényi követelményeknek megfelelő normatív hozzájárulások az önkormányzatoknak nagyobb biztonságot és politikai függetlenséget nyújtanak, mint a címzett támogatások. Az utóbbiaknál erősebb állami mérlegelés, még önkény is megvalósulhat, ami az önkormányzatok függőségét növeli.

Jelenleg az önkormányzatok finanszírozása kizárólag függőleges viszonyokban történik, az önkormányzat kizárólag az állammal áll szemben – és ebben a kétpólusú viszonyban az állam az erősebb fél. Hosszú távon a függőleges pénzügyi viszonyokat vízszintes elemekkel lehet kiegyensúlyozni. A víz-

szintes finanszírozás lényegében abból áll, hogy a gazdagabb önkormányzatok bevételeinek meghatározott részét a szegényebb önkormányzatok rendelkezésére bocsátják. Németországban ezt a rendszert több szinten (az egy járáshoz tartozó községek között, az egy kistérséghez tartozó járások között, végül is a tartományok között) az életviszonyok egységessége címén vezették be. Ilyen rendszert csak törvény írhat elő, és úgy működhet, hogy minden önkormányzat a bevételei (ill. költségvetése) bizonyos hányadát, pl. 1 vagy 2%-át, egy alapba befizeti, amelyből a szegényebb önkormányzatok törvényben vagy önkormányzati rendeletben illetve szerződésben előre meghatározott szükségleteik fedezésére támogatást kap(hat)nak. Ez a rendszer azzal a veszéllyel jár, hogy a szegényebb önkormányzatokat nem ösztönzi saját bevételeik növelésére, hiszen ezek tudják, hogy az elmaradt saját bevételeket majd a kiegyenlítő támogatás pótolja. Ezt a veszélyt a kiegyenlítő rendszer megfelelő kialakításával lehet csökkenteni.

Jelenleg Magyarországon valószínűleg még nem lehet bevezetni ezt a rendszert. Ennek csak akkor van értelme, ha az önkormányzatoknak van mit osztaniuk, azaz ha az önkormányzatok számottevő, nem az állami odaítéléstől függő bevételekkel rendelkeznek. Magyarországon jelenleg a gazdagabb önkormányzatok is nagy részben állami támogatásokból finanszírozzák költségvetésüket, és ilyen helyzetben a kiegyenlítő rendszer is csak az állami támogatások újraelosztását eredményezné. A jelentős saját bevételekkel rendelkező önkormányzati rendszer esetén pedig a vízszintes viszonyok kiépítése az önkormányzatoknak az államtól való függését csökkentheti és így az önkormányzatiságot erősítheti.

6. Sajátos problémakört alkot az állam és a főváros közötti viszony. Magyarországon a főváros két szempontból különös helyzetű a többi helyi önkormányzathoz képest. Először a lakosság számánál fogva nem fér be az általános rendszerbe. Az önkormányzati rendszer működőképessége attól is függ, milyen mértékben igazodik a belső szerkezet az egységek nagyságához. Azért több német tartományban – ahogyan már említettem – a különböző nagyságú községek számára több rendszer létezik. Másodszor a főváros a központi állam önábrázolásának a színtere. Egy olyan központosított országra, mint Magyarország, ez a megállapítás különösen igaz. Ezt az önábrázolási színterét az állam saját elképzelései és szükségletei szerint szeretné befolyásolni, ami az önkormányzati jogok sérelmével jár. Ebben a helyzetben célszerű törvényben, vagy – német mintára – szerződésben rögzíteni, milyen mértékben szólhat bele az állam a fővárosi önkormányzatok belügyeibe, és milyen mértékben kötelesek a

fővárosi önkormányzatok – főleg tervezési – munkájukban az állam szükségleteit figyelembe venni. Átfogó szabályozás Magyarországon még nem született meg, ami egyik oka azoknak a nehézségeknek, amelyek az állam és a főváros közötti viszonyban, együttműködésükben tapasztalhatók.

7. A hetedik problémakör a jogvédelem. Az önkormányzati jogok védelmét most az Alkotmánybíróság látja el és az önkormányzati rendeleteket kizárólag az Alkotmánybíróság semmisítheti meg. A legtöbb nyugat-európai országban törvény ezzel a körrel a közigazgatási bíraskodást ruházza fel. A magyar különút, amely az Alkotmánybíróság túlterhelésének egyik – bár nem a fő – oka, csak a rendszer-váltás helyzetéből magyarázható. A tanácsrendszer után az önkormányzat(iság)ra való jogot alapjognak fogták fel, és az alapjogok védelme az Alkotmánybíróságot illeti meg. Ráadásul akkor még nem volt kiépült közigazgatási bíraskodás, és nem is lehetett tudni, mikor lesz. Végül protokolláris okok is közrejátszhattak: a rendeleteket alkotó önkormányzatot ugyanaz a tisztelet illeti meg, mint a törvényeket hozó országgyűlést, amiért az önkormányzati rendeletet nem semmisítheti meg a törvényeket felülbíró Alkotmánybíróságnál alacsonyabb rangú bíróság. Manapság ezek az érvek már nem meggyőző erejűek. Most már létezik a közigazgatási bíraskodás, és kiderült az is, hogy a helyi önkormányzatok – bár bizonyos módon a helyi civil társadalom közjogi megtestesítőinek foghatók fel – az állami szféra egyik, önállósággal felruházott részét alkotják. Ezért jogaik csak nehezen tekinthetők az állampolgárok alapjogaival azonos jogosítványoknak. Az önkormányzatok jogaikat nem az állammal szemben, hanem az államon belül gyakorolják. Egyszerű közjogi alanyi jogokat pedig a közigazgatási bíraskodás védhet. Végül is az alapjogokat is a rendes bíraskodás védi, az Alkotmánybíróság az alapjogok védelmének csak az *ultima ratio*-ját képz. A protokolláris kérdést azzal lehetne megoldani, hogy az önkormányzati normakontrollt nem első fokon, hanem magasabb szinten, pl. az ítéletábláknak kellene gyakorolniuk. Az önkormányzati normakontroll közigazgatási bíraskodásnak való átadása mellett még egy érv szól: Az önkormányzati normakontroll során az önkormányzati rendeletet minden magasabb rangú jogszabállyal, azaz törvényekkel, kormány- és miniszteri rendeletekkel kell összemérni. Az önkormányzati normakontroll eljárásában hozott legtöbb döntésében az Alkotmánybíróság főleg törvényi (és nem alkotmányi) előírásokat használ az önkormányzati rendelet jogszerűségének mércéjéül. Így az Alkotmánybíróság kénytelen tág körben törvényeket értelmezni. A törvények értelmezése a hatalommegosztáson belül a rendes bíraskodás – német doktrína

szerint kizárólagos – feladatkörébe tartozik, az alkotmánybíráskodás pedig csak specifikusan alkotmányjogi kérdésekkel foglalkozzék.

A bíróságon kívüli jogvédelemmel kapcsolatban nemzeti szinten bevált az ombudsman intézménye. Az ombudsman a mediátor közvetítő szerepét sikeresen tölti be. Ezért esetleg önkormányzati szinten is szükség lenne erre a szerepre, pl. a területi és nagyobb helyi önkormányzatoknál. Az ombudsman sok vitát tisztázhat, mielőtt jogvitává válik, ami az önkormányzati szinten is fölösleges pereket háríthatna el.

8. A nyolcadik problémakör a közigazgatás modernizációja, az egész közigazgatási gépezetet érinti, nemcsak az önkormányzatokat. Az önkormányzatok a közigazgatási „hierarchia” alsó végén helyezkednek el, amiért felülről, a minisztériumoktól induló impulzusok csak nagy késedelemmel és gyengített formában jutnak el hozzájuk. Ez még inkább igaz a pénzügyi impulzusokra.

A magyar önkormányzatok pedig eddig csekély mértékben vették figyelembe, hogy ők maguk is fejleszthetnek, kipróbálhatnak, alkalmazhatnak modernizációs koncepciókat. A törvényi keretek széles mozgásteret biztosítanak a modern közigazgatási szabványok bevezetésére, pl. az önkormányzati feladatok privatizálására illetve magánszemélyek által történő teljesítésükre. Ezekkel a lehetőségekkel a legtöbb önkormányzat alig, vagy egyáltalán nem él. A valódi önkormányzatnak azonban nem kell várnia a felülről érkező impulzusra. A valódi önkormányzat saját jogon is aktívvá válhat.

9. Az utolsó problémakör az önkormányzatok felkészülése az Európai Unióhoz való csatlakozásra. Ez a folyamat a különböző igazgatási szintek számára eltérő kihívásokkal jár. Helyi szinten a csatlakozás után a magyar jog mellett a közvetlen alkalmazásra kerülő európai közösségi jogot is végre kell hajtani. Az európai jog a csatlakozás révén a Magyarországon alkalmazandó, végrehajtandó jogrendszer szerves részévé válik, és ez jelentős mértékben az első közigazgatási fokon eljáró helyi önkormányzatokat érinti. Jelenleg sok – főleg kis – önkormányzati apparátusban még a hatályos magyar jog felismerése is nagy feladatnak minősül. Ilyen körülmények között nem nehéz elképzelni, hogy az európai jog alkalmazása még inkább kudarcba fullad. Pedig fel lehet erre készülni, és elmélyült felkészülési munka folyik a magyar közigazgatáson belül, önkormányzati szinten is. Csak ez még nem elég, és számos önkormányzati igazgatásban még nincsenek tisztában a csatlakozással járó új feladatokkal, felelősséggel.

Területi szinten a csatlakozás az önkormányzati egységeknek, azaz jelen helyzetben a megyéknek és a régióknak az európai struktúrákhoz való alkal-

mazkodását, hozzáilleszkedését követeli. A közösségi szinten fennálló régiók bizottságába való bevétel bizonyos feltételekhez van kötve, és ugyanaz áll a régióknak szánt pénzekre is. Ezeket főleg a struktúra-alap és a kohéziós alap osztja el. Eme alapok meghatározása szerint régióknak szánt európai pénzeket a tagállam régióknak számító közigazgatási egysége akkor vehet igénybe, ha valódi önkormányzati jellegű, tehát választott képviselői szervvel rendelkezik, ha saját elvonhatatlan hatásköre van és területén kb. 1,5-2 millió lakos él. Főleg az utolsó feltételt nem alkalmazzák szigorúan, hiszen ha a tagállamban észszerű régiórendszer létezik, amelynek egységei a minimális lakossági létszámnak megfelelnek, a kisebb egységeket is elfogadják régióként. Mivel az európai alapok nem kis, hanem csak nagyobb tervezetekre adnak pénzt, a minimális nagyság követelménye annak biztosítékául szolgál, hogy a pénzt igénylő közigazgatási egység (régió) ilyen tervezetekre elégséges teljesítőképességgel rendelkezzen. E teljesítőképesség mellett fontos az, hogy a régió nem állami intézmény, hanem valódi, saját hatáskörökkel rendelkező önkormányzat. Ezt a régiót Magyarországon meg kell teremteni, mert a megye nem felel meg az európai régió-fogalomnak.

A magyar önkormányzati rendszer sok problémával küzd, és nagy kihívások előtt áll. A közelmúltban a rendszerváltással kapcsolatban, a tanácsrendszer önkormányzati rendszerre való átalakítása során a magyar községek és megyék már megmutatták, hogy nagy és nehéz problémákat eredményesen tudnak megoldani. Ezért feltehető, hogy a jövő kihívásaival is megbirkóznak.

Mészár Róza

a Baranya Megyei Bíróság

Büntető Kollégiumának vezetője

A bűnszövetség, a bűnszervezet, valamint a csoportos elkövetés értékelése és a bírói gyakorlat

1. A Btk. 137. §-a szerint

- *bűnszövetség* akkor létesül, ha két vagy több sze-

mély bűncselekményeket szervezeten követ el, vagy ebben megállapodik, és legalább egy bűncselekmény elkövetését megkísérli de nem jön létre bűnszervezet (7. pont);

- *bűnszervezet*: három vagy több személyből álló, hosszabb időre szervezett, összehangoltan működő csoport, amelynek célja öt évi vagy ezt meghaladó szabadságvesztéssel büntetendő szándékos bűncselekmény elkövetése (8. pont);

- *csoportosan* követik el a bűncselekményt, ha az elkövetésben legalább három személy vesz részt (13. pont).

A bűnszövetség és a bűnszervezet fenti – pontosított, illetve megváltozott – fogalmát a 2002. április hó 1. napján hatályba lépett 2001. évi CXXI. törvény határozta meg. A bűnszövetség törvényi fogalma a korábbi szabályozáshoz képest akként egészült ki, hogy a megállapításához a korábbihoz viszonyítva egy további feltétel fennállása is szükséges, eszerint az elkövetők legalább egy bűncselekmény elkövetését meg is kísérik, bűnszervezet azonban nem jön létre. A bűnszervezet fogalma a büntető jogban 1997 óta létezik, 1998-ban is változott, és az új, a nemzetközi elvárásoknak is megfelelő meghatározás annak immár merőben eltérő értékelését eredményezi.

A bűnszövetségben, bűnszervezetben vagy csoportban történő elkövetés a társas bűnelkövetés formái. Önmagában az a tény, hogy egy bűncselekményt bűnszervezetben, vagy többen egyidejűleg, illetve együttesen, esetleg szervezeten követnek el, általában fokozza annak társadalmi veszélyességét. Ez egyes bűncselekmények esetében a tárgyi súly olyan fokú növekedését eredményezi, amely miatt a törvényhozó indokoltnak látta az ilyen formában történő elkövetést súlyosabban szankcionálni.

A bűnszövetségben történő bűnelkövetés számos különös részi tényállás esetén súlyosabb minősítést eredményez. A hatályos Btk. szerint ilyen következményekkel jár az emberi test tiltott felhasználása büntetendőnek, néhány, a szabadság és emberi méltóság elleni bűncselekménynek, a hazai és nemzetközi közélet tisztasága elleni cselekmények egy részének, számos közbiztonság elleni bűncselekménynek, egy közbizalom elleni büntetendőnek, több gazdasági bűncselekménynek és számos vagyoni elleni bűncselekmény bűnszövetségben történő elkövetése. (Ezen túl a hatályos törvényi rendelkezések szerint nem bocsátható feltételes szabadságra az, aki a három évi vagy ennél súlyosabb szabadságvesztéssel fenyegetett bűncselekményt bűnszövetségben követte el (Btk. 47.§ /4/ bekezdés e/ pontja), illetve az ugyanilyen bűncselekmény miatt kiszabott szabadságvesztés nem függeszthető fel (Btk. 90.§ e/ pontja). Azonban ezeket a súlyosabb jogkövetkezménye-

ket 2003. március hó 1. napjával kezdődően a 2003. évi II. törvény hatályon kívül helyezte.)

A bűnszervezetben történő elkövetést 2002. április 1. óta a bíróságnak a Btk. Általános részében (98.§) meghatározottak szerint a büntetés kiszabása során kell figyelembe vennie. Eszerint azzal szemben, aki az öt évi vagy ezt meghaladó szabadságvesztéssel büntetendő szándékos bűncselekményt bűnszervezetben követte el, a büntetési tétel felső határa a kétszeresére emelkedik (azonban a húsz évet nem haladhatja meg). Ezen túl megállapítása további – súlyosabb következményekkel járó – szabályok alkalmazását is maga után vonja, így a két évi, vagy ezt meghaladó tartamú szabadságvesztés végrehajtási fokozata fegyház, kizárt a feltételes szabadság és a büntetés végrehajtása nem függeszthető fel (Btk. 42.§ /3/ bekezdése, 47.§ /4/ bekezdés d/ pontja, 90.§ c/ pontja).

A csoportos elkövetés lehet az alaptényállás eleme (mint pl. a magánlaksértés vétségének a Btk. 176.§ /2/ bekezdés d/ pontjában szabályozott formája), illetve számos – jelenleg tíz – különös részi tényállás esetén minősítő körülmény.

A bűnszövetségben történő elkövetéshez legalább két, a bűnszervezet létrehozásához legalább három, a csoportos elkövetéshez ugyancsak legalább három személy részvétele szükséges.

Előfordulhat, hogy a bűncselekmény törvényi tényállását megvalósító cselekmény elkövetésében a bűnszövetség vagy csoport tagjaként, illetve a bűnszervezetben olyan személy is részt vesz, aki nem büntethető.

Felmerül a kérdés: kizárja-e ezen rendelkezéseknek a büntetőjogilag felelősségre vonható személylyel szembeni alkalmazását az a körülmény, hogy olyan személy is részt vesz az elkövetésben, mint a bűnszövetség, bűnszervezet, vagy csoport egyik tagja, akinek a büntethetősége büntethetőségi akadály folytán kizárt, és a törvény által megkívánt létszám (azaz bűnszövetség esetén két fő, bűnszervezet, csoport esetén három fő) csak vele teljes.

2. Többnyire két álláspont ütközik, ezek a következők. A Legfelsőbb Bíróság Büntető Kollégiumának 480. számú állásfoglalása kimondta a következőket. Amennyiben a törvény valamely bűncselekmény több személy általi elkövetéséhez mint minősítő körülményhez súlyosabb jogkövetkezményeket fűz, ennek a büntetőjogilag felelősségre vonható személy vonatkozásában történő alkalmazását nem zárja ki, ha olyan személy is részt vesz az elkövetési tevékenységek megvalósításában, akinek büntethetősége büntethetőségi akadály folytán kizárt. Az állásfoglalás indokolása szerint a büntethetőséget kizáró okok ugyan jellegük szerint

különbözőek (az alannyá válást; a beszámíthatóságot, a bűnösséget, vagy a cselekmény társadalmi veszélyességét zárják ki), joghatásuk azonban azonos: az elkövető nem büntethető. Ez azonban nem bír relevanciával a büntetőjogilag felelősségre vonható elkövető szempontjából e szabályok alkalmazása kapcsán.

Ugyanis azok a személyek, akiknek ugyan büntethetősége kizárt, büntetőjogilag egyébként értékelendő magatartást tanúsítanak, és a jogtárgynak a többes bűnelkövetésből eredő fokozott veszélyeztetettsége fennáll.

Ezt a kollégiumi állásfoglalást a BK. 2. számú nem tartotta fent, azzal az indokkal, hogy a bírói gyakorlatban történt meghonosulása folytán feleslegessé vált.

Ezzel az állásponttal áll összhangban egyébként a Legfelsőbb Bíróság ma is iránymutatónak tekintendő BK. 71. számú állásfoglalása. (A Legfelsőbb Bíróság Büntető Kollégiuma a 2001. szeptember 10. napján tartott ülésén áttekintette valamennyi, korábban a bírói gyakorlatban irányadó testületi állásfoglalását, és azok közül a jelenleg is helytállókat – esetenként a szükséges korszerűsítést végrehajtva – fenntartotta. Ezeket a Bírósági Határozatok 2001. 12. sz., 2002. 1-3. sz. közölte.)

Eszerint a többek által elkövetett erőszakos közöslés büntette megállapításának nem akadálya az, hogy a bűncselekmény elkövetési magatartását megvalósító két személy egyikének büntethetőségét a kóros elmeállapot kizárja.

Az állásfoglalás indokolása kifejti, hogy olyan magatartást, amelyet valamely különös részi törvényi tényállás tartalmaz, olyan személy is megvalósíthat, aki nem büntethető, ez azonban nem jelenti azt, hogy a büntethető elkövetők büntetőjogilag releváns magatartását nem úgy kell elbírálni, mint ha valamennyi elkövető büntetőjogi felelőssége fennállna.

Ugyanezt a nézetet osztja az elmélet számos jeles képviselője is.

Így e bűncselekmény kapcsán így foglalt állást Földvári József a Magyar büntetőjog – Különös rész című műben (szerzők: Erdősy Emil, Földvári József, Tóth Mihály, 1998. évi kiadás, 182. o.).

Ezt az álláspontot általánosabbá téve képviseli a „Büntető Törvénykönyv magyarázata” című, 1986-ban kiadott műben a Btk. IX. fejezetéhez fűzött kommentár is. Szerzője, Moldoványi György kifejti: ha a törvény valamely bűncselekmény több személy által történő elkövetéséhez mint minősítő körülményhez súlyosabb jogkövetkezményeket fűz, ennek a büntetőjogilag felelősségre vonható személy vonatkozásában történő alkalmazását nem zárja ki, ha olyan személy is részt vesz az elkövetésben, akinek a büntethetősége büntethetőségi akadály folytán

kizárt. Így tehát álláspontja szerint akkor is csoportosan elkövetettnek minősül a három tagú csoportból annak a két elkövetőnek a cselekménye, akiknek a büntethetősége nem kizárt, ha a csoport harmadik tagjának büntethetőségét kóros elmeállapota kizárja.

A csoportos elkövetés megállapíthatósága kapcsán Nagy Ferenc és társszerzőként Tokaji Géza a 2001. évi kiadású „A magyar büntetőjog általános része” című műben ugyancsak ezt a nézetet osztják, amikor a tankönyv 292. oldalán az elkövetők száma szempontjából figyelembe veendőnek ítélik meg azt a személyt is, aki beszámítási képességét kizáró kóros elmeállapota, vagy más személyes büntethetőségi akadály miatt nem vonható felelősségre.

A „Büntető Törvénykönyv magyarázata” címet viselő, 1996-ban kiadott műben a bűnszövetséghez fűzött gondolatsor (szerzője: Belovics Ervin) ugyancsak erre hivatkozik, mint az irányadó bírói gyakorlatra, azonban utal arra, hogy ettől eltérő álláspont is létezik.

Az Állam- és Jogtudományban megjelent cikkében (2000. 1-2. sz. 155-183. o.) Hollán Miklós ezzel azonos álláspontot képviselve kifejti: ez a felfogás képes kielégíteni azt a megalapozott kriminálpolitikai igényt, hogy akkor is megállapítható legyen a büntetőjogilag felelősségre vonható elkövetők fokozott felelőssége a bűncselekmény társas elkövetése miatt, amikor az ehhez szükséges létszám csak olyan elkövető beszámítása mellett áll fenn, aki ugyan a cselekmény elkövetésében közreműködött, azonban azért nem vonható büntetőjogi felelősségre.

A Legfelsőbb Bíróság a kollégiumi állásfoglalással összhangban döntött több, a Bírósági Határozatokban közzétett esetben is. (BH.418/1980., BH.194/1987., BH.303/1988.)

A korábbi joggyakorlat a súlyosabb jogkövetkezményekről, mint valamely bűncselekmény minősítő körülményéhez fűződőekről beszélt, ez azonban nem bír jelentőséggel. A bűnszervezetben történő elkövetés ugyan nem minősítő, hanem a büntetés kiszabása során az ekként elítélendő terhelttel szemben figyelembe veendő körülmény, ez azonban nem változtat azon, hogy a kollégiumi állásfoglalásban kifejtettek a bűnszervezetben történő elkövetés esetén továbbra is irányadóak.

Így az a korábbi bírói gyakorlat, amely szerint a bűnszövetségben, bűnszervezetben, illetve csoportosan történő elkövetés megállapításához nem szükséges a törvényi feltételként előírt számú elkövető mindegyikének rendelkeznie a bűncselekmény alanyává váláshoz szükséges feltételekkel, a súlyosabb következmények alkalmazhatóak akkor is, ha az elkövetők valamelyikére nézve büntethetőségi akadály áll fenn; továbbra is irányadó.

3. Az ezzel ellentétes álláspont lényege a következő.

Mind a társtetteskénti, mind a bűnszövetségben vagy bűnszervezet tagjakénti, illetve a csoportos elkövetés a társas elkövetés formái. Semmi nem indokolja, hogy egymástól eltérően értékeljük azokat a bűncselekmény megvalósításában résztvevők büntetethetőségének megítélésétől függően.

Kérdéses tovább az is, hogy a bűnszervezetben történő elkövetés esetén továbbra is azt az álláspontot kell-e irányadónak tekinteni, amit a bűnszövetségben történő, illetve a csoportos elkövetés esetén, különös tekintettel arra, hogy nem csupán a büntetés mértékére van az ekkénti elkövetés megállapítása igen jelentős hatással, a bűnszervezetben történő elkövetéshez a törvény további súlyosabb jogkövetkezményeket is fűz.

E álláspont képviselői szerint a bűnszövetség, bűnszervezet, illetve a csoportos elkövetés alapvető feltétele, hogy az alanyi oldalon abban – akár tettesként, akár részesként – legalább kettő (a bűnszövetségnél), illetve három (a bűnszervezetnél, illetve a csoportnál) személy vegyen részt. Az ilyen módon történő elkövetés azonban nem állapítható meg, ha a bűnszövetség esetén a két, illetve a bűnszervezet és a csoportos elkövetés esetén a három elkövető közül az egyik tekintetében a büntetethetőségnek akadálya van.

Ezen nézetet képviseli a Magyar Büntetőjog – Kommentár a Gyakorlat számára című, 2001-ben kiadott mű, amelyben a Btk. IX. Fejezetéhez fűzött magyarázat (szerzője: Kiss Zsigmond) szerint a bűnszövetséget nem alapozza meg az, ha a bűnszövetség létrejöttének alanyi oldalán jelentkező legalább két személy egyike a bűncselekmény alanyává válásához szükséges feltételekkel nem rendelkezik. Álláspontjának alátámasztására – mint ahogy Belovics Ervin is az eltérő nézetekre utaláskor – a BH. 265/1991. számú jogesetet hívta fel. Ez a jogeset a Baranya Megyei Bíróság egyik, 1990-ben hozott döntése, és a közzétett összegzés /az eseti döntésnek a Bírósági Határozatokban megfogalmazott „rendelkező része”/ a következőket tartalmazza. „A lopásoknak társtettesként vagy bűnszövetségben elkövetése nem állapítható meg, ha a terhelt a cselekményeit – a kiskorú veszélyeztetését is megvalósítva – gyermekkorú személy közreműködésével viszi véghez.”

A jogerős döntés ténylegesen azonban a terhelt terhére megállapított vagyon elleni bűncselekmények kapcsán az első fokú ítéletből azok bűnszövetségben elkövetettkénti minősítését mellőzte, azonban a következő indokkal.

A kiskorú, 14. évét még be nem töltött – és ezért nem büntetendő – elkövető a megállapított bűncselekmények elkövetésében a felnőttkorú terhelt rábírására vett részt. Tudatát egyértelműen tár-

sa alakította, ő csupán ennek hatására egyezett bele az elkövetésbe. Ezért a másodfokon eljáró bíróság álláspontja szerint a gyermekkorú elkövető beleegyezése nem volt az adott körülmények között a bűncselekmények elkövetésére vonatkozó előzetes megállapodásnak tekinthető.

Ezen túl utalt az indokolásban a másodfokon eljáró bíróság arra is, hogy a felnőttkorú elkövető terhére a bűnszövetségben történő elkövetés az ügyben megállapított rábíró magatartás hiányában megállapítható lett volna az irányadó bírói gyakorlat szerint. Ennek kapcsán ismertette is azt az álláspontot, miszerint akkor, amikor a törvény a több személy általi elkövetéshez, mint minősítő körülményhez súlyosabb jogkövetkezményeket fűz, annak a büntetőjogilag felelősségre vonható személy vonatkozásában történő alkalmazását nem zárja ki, hogy olyan személy vett részt az elkövetési tevékenység megvalósításában, akinek a büntetethetősége – büntetethetőségi akadály folytán – kizárt.

Így nyilvánvaló, hogy az adott ügyben a másodfokú bíróság nem elvi élel kimondva, hanem a bizonyítékok mérlegelésével megállapított tényekből levont következtetés alapján mellőzte a bűnszövetségben elkövetettkénti minősítést.

Csak félreértésről lehet szó a konkrét jogeset kapcsán. (A szerző egyébként ugyanebben a kommentárban a csoportos elkövetés kapcsán kifejti, hogy nem zárja ki a csoportos elkövetés megállapítását az, ha a csoport valamelyik tagjára nézve büntetethetőséget kizáró vagy megszüntető ok áll fenn.) Ezen álláspont mellett azonban annak ellenére, hogy a jogirodalomban megalapozására tévesen értelmezett eseti döntésre hivatkoznak annak képviselői, számos érv hozható fel.

Az érvek a következők. Egyrészt a Btk. 137.§ 7., 8. és 13. pontja nem cselekmények, hanem bűncselekmények elkövetése kapcsán szabályozza a bűnszövetséget, bűnszervezetet, illetve a csoportos elkövetést. Annak a cselekménye pedig, akivel szemben büntetethetőségi akadály áll fenn, nem bűncselekmény.

A társtettesesség ugyancsak többes elkövetés, és bár a társtettesesség nem tényállási elem, nem is minősítő, illetve a büntetés kiszabása során kötelező jelleggel irányadó, súlyosabb jogkövetkezményekkel járó körülmény, azonban elkerülhetetlen, hogy az előbbiekkal összevessük. Kétségtelen, hogy a Btk. 20.§ /2/ bekezdésében elkövetői formaként szabályozott társtettesesség megállapításának feltétele az, hogy két vagy több személy mind alanyi, mind tárgyi szempontból közreműködjön a bűncselekmény elkövetésében. Ez elképzelhető úgy is, hogy az egyes tényállási elemeket megosztva, és úgy is, hogy azokat együttesen követik el. A bírói gyakorlat és a jogirodalom töretlen abban a kérdésben, hogy társtettesesség nem

jön létre, ha két elkövető közül az egyikkel szemben büntetethetőséget kizáró ok áll fenn.

A Bírósági Határozatokban közzétett, 361/1982. számú (BJD. 8505) másodfokú határozatában a Debreceni Megyei Bíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy csak akkor állapítható meg társtettség, ha a cselekményt a tettes nem egyedül, hanem olyan személlyel együttesen követte el, aki büntetőjogi felelősségre vonható.

Az Legfelsőbb Bíróság pedig a közzétett, BH. 565/1992. számú eseti döntésében kifejtette, hogy az egyik beszűkült tudatú – és ezért a beszámítási képességét nélkülöző – elkövetőnél hiányzott a bűncselekmény közös megvalósításának tudata, így a két elkövető társtettségének megállapítására nem kerülhetett sor. A büntetőjogilag felelősségre vonható elkövető pedig a beszámítási képességgel nem rendelkező és vele közösen cselekvő magatartásáért is felel, a közvetett tetteshez hasonlóan.

Kétségtelen, hogy a bűnszövetségben, bűnszervezet tagjaként történő vagy csoportos elkövetés esetén a bűncselekményt megvalósítók nem csupán azok, akik a szándékos bűncselekményt egymás tevékenységéről tudva, közösen követik el – azaz társtettesek, hanem bárki, aki akár tettesként, vagy társtettesként, akár részesként, tehát felbujtóként vagy bűnsegédként részt vesz az elkövetésben, sőt, az elkövetői alakzatokat valamennyi elkövető kapcsán a bűncselekmény minősítése során a bíróságnak meg kell állapítania és fel kell tüntetnie. A fenti álláspont képviselői azonban hivatkozhatnak arra, hogy a jogkövetkezmények szempontjából ennek nincs jelentősége, a Btk. 21.§ (3) bekezdése szerint a részesekre is a tettesekre megállapított büntetési tételt kell alkalmazni.

Véleményüket támasztja alá a következő is. Kétségtelen, hogy a társtettségben történő bűnelkövetés nem eredményez súlyosabb minősítést, nem fűződik hozzá a törvényben meghatározott egyéb súlyosabb jogkövetkezmények, és nem szerepel egyes bűncselekményekben tényállási elemként sem. Azonban a Legfelsőbb Bíróság BK.154. állásfoglalásának II/8. pontja – és az ennek megfelelő bírói gyakorlat – szerint a társas elkövetés a bűnelkövetés veszélyesebb formája, így a társtettségben történő elkövetés általában súlyosító körülmény.

Némileg ennek az érveknek a hatását azonban rontja az a tény, hogy ugyanezen állásfoglalás szerint többnyire súlyosító körülmény a fizikai bűnsegéddel történő és a csoportos elkövetés, feltéve ez utóbbi esetében, hogy

az nem minősítő körülmény. Azaz eltérően értékeli a bírói gyakorlat azt az esetet, amikor a csoportos elkövetés súlyosabban minősít attól, amikor annak csak a büntetés kiszabására van súlyosító hatása.

A Legfelsőbb Bíróság az ugyancsak a Bírósági Határozatokban közzétett, 194/1987. számú – fent már hivatkozott – határozatában utalt arra, hogy a Btk. 20.§-hoz fűzött miniszteri indokolás és a kialakult bírói gyakorlat szerint társtettség csak akkor keletkezik, ha a bűncselekményt két vagy több olyan személy együttesen követi el, akik büntetőjogilag felelősségre vonhatók. Azonban ugyanebben a határozatban leszögezte azt is, hogy nem helytálló az az álláspont, amely szerint ugyanezen okból ne lehetne megállapítani a súlyosabb minősítést eredményező csoportos elkövetést.

Ez is azt az álláspontot erősíti, hogy egymástól eltérően kell értékelni a társtettséget és a bűnszövetségben, bűnszervezet tagjaként történő vagy csoportos elkövetést.

Amint a fentiekből kitűni, a bírói gyakorlat az agályok ellenére inkább az utóbbi álláspontot követi. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem kellene foglalkoznunk az eltérő nézetekkel, és nem lenne szükség egy lényegesen kidolgozottabb, egyértelműbb iránymutatásra – akár jogegységi határozat formájában.

Felhasznált irodalom

- Erdősy Emil-Földvári József-Tóth Mihály: Magyar büntetőjog. Különös rész. Budapest 1998
- A Büntető Törvénykönyv magyarázata. Budapest 1986
- Nagy Ferenc: A magyar büntetőjog általános része. Budapest 2001
- A Büntető Törvénykönyv magyarázata. Budapest 1996
- Állam- és Jogtudomány 2000. 1-2. sz.
- Magyar Büntetőjog – Kommentár a gyakorlat számára. Budapest 2001

Óriás Nándor
ny. egyetemi tanár

Emlékeim töredékei II. Egri évek

(A 106. életévében, 1992-ben elhunyt Óriás Nándor professzor 1939-től 1955-ig állt a pécsi Jogi Kar Római Jogi Tanszékének élén. Tisztelettel övezett személyiségéről, impozáns képzettségéről, szakirodalmi munkásságáról, lenyűgöző előadói stílusáról

tanszéki utóda, *Benedek Ferenc* professzor a *Jura* 2001. 2. számában publikált megkapó jellemzést. Folyóiratunkban a hosszú és tartalmas élet erőfeszítéseit, gazdag és színes élményeit, az átélt korszakok meghatározó eseményeit és sajátos hangulatát felidéző – 1986 és 1989 között írt – emlékirat fejezeteit időrendben visszafelé haladva közöljük. Az 1939-ben kezdődő pécsi életszakasról – az emlékirat születésének körülményeiről tájékoztató főszerkesztői bevezéssel együtt – a *Jura* 2002. 2. számában olvashatunk. Az itt közölt emléktöredékek – amint ez részben a címből is kitűnik – az 1914-1939-ig Egerben kifejtett sokrétű szerepvállalás élményeiből adnak ízelítőt. A korábbi életszakaszok bemutatását periodikánk következő számaiban publikáljuk. *Ádám Antal*)

1914. október 7-én az alábbi levelet kézbesített számomra a posta.

Nagyságos Dr. Óriás Nándor
miniszteri fogalmazó úrnak
Igen Tisztelt Uram !

Ha az egri érseki jogakadémián megüresedett római jogi tanszékre reflektálni méltóztatik, úgy folyamodványát *Szmrecsányi Lajos* dr. érsek úr öccsellenciájához lehetőleg minél előbb beadni szíveskedjék.

Ha némely szükséges okmánymelléklet nem lenne most hamarosan beszerezhető, akkor azok lényeges tartalmát célszerűen be lehetne foglalni a kérvénybe.

Kinevezés esetén azonnal el kellene foglalni a tanszéket.

Eger, 1914. október 5.

Öszinte tisztelettel

Kriston Endre

érseki titkár

1. Amikor bölcs miniszteri princípálásom ajkáról igenlést óhajtó kérdésemre elhangzott a válasz, hogy a minisztériumból való távozásomat ugyan sajnálattal látná, de főiskolai tanszékre szóló meghívást – még ha nem is Eger, de például Balmazújváros volna is a működés új centruma – bizony azt akkor is habozás nélkül el kellene fogadnod, ezt a választ tőled senki rossz néven nem veheti, hát én hála köszönettel vettem a tanácsot és irataimat elküldve, bizakodással vártam Egerből a választ. Postafordultával megérkezett a távirati értesítés kinevezésem megtörténtéről, amelynek alapján siettem igénybe venni az ügyeim rendezésére engedélyezett egy napi szabadságot, amelyet *Jankovich* kultuszminisztertől kaptam meg.

Az 1914. év októberének 14. napján, azaz hogy estéjén helyet foglaltam a Budapest-Eger viszonylatában közlekedő egyetlen vonatpárnak a fővárosból induló szerelvényén. Már benne voltunk a világháborúban, s egész éjszaka döcögni kellett, hogy a 145 km-es úton eljuthassak az „ígéret földjé-

re”. A gyér világítású és persze még fűtetlen fülkében egyedül voltam és ráértem gondolkodni. Merészlejem-e vállalni a főiskolai tanszéket és valósággal “nekifutamodás nélkül átugrást próbálni meredek akadályain”. A minisztériumi, bízvást remélhető lassú előmenetelt, amelyre magamat fölényesen alkalmasnak érzem, egyik napról a másikra feláldozni azonnali előlépésért, amelyre bizony még nem vagyok érdemes. Az íróasztalt elcserélni a katedrával?! Nem házárdjáték-e ez a hirtelen vállalkozás és nem vagyok-e könnyelmű szerencselovag?!

A vonat miután sokat állott, álldogált, kikecmerreg az apró állomások, megállóhelyek együtteséből és mintha már pitymallani kezdene, mire mögöttünk marad a hatvani pályaudvar. Vaj’ mit szólna aggodalmaskodásomra a hatvani prépost? Jó volt, nagyon üdvös volt egykor teológiát tanulni és erőt meríteni az egyháznak az ifjú levitákat biztató szózatából, mintha Krisztus mondaná? Non vos me elegitis, sed ego elegi vos. (Nem ti választottatok engem, hanem én választalak titeket.) Hát sejtem biz’ én, hogy a római jogról szóló sokszázados tudományt nem fogom fejlődésében előbbre vinni, de hiszem, erősen hiszem, hogy hallgatóimat a jogász hivatás megbecsülésére és mindenekelőtt a nagyszerű római jog szeretetére nem eredménytelenül igyekszem buzdítani. Pályaválasztásom gyötrelmes gondjai közepette újból és újból eszembe jutott a tetszetős axióma, amelyet idős pap rokonunktól tanultam: *Dat Galenus opes, Justinianus honores, solus Aristoteles cogitur ire pedes*. Galenus az orvosi hivatás megszemélyesítője vagyont ad, Justinianus a római császár, a nagyszerű kodifikátor, a jogászok reprezentánsa tisztségeket vagy tiszteletet, megbecsülést nyújt (mert honores többes száma a honor főnévnek). Csak Arisztoteles (a bölcs, a filozófus) kényszerül gyalog járni, azaz neki „sem pénz, sem posztó”, ahogy ezt a gondolatot a magyar közmondás kifejezi. Hát orvos nem leszek, annyi bizonyos. A bölcselkedést azonban össze lehet kapcsolni a jog szolgálatával, tehát tanítani, művelni lehet a jogot. Ezt a remek szintézist lehet a jogtanárságban megvalósítani. Gondviselészerűnek jelentkezik számomra ez az egri katedra.

Megérkeztem szürke hajnalon, megérkeztem Egerbe, már délelőtt letettem a jogakadémia igazgatójának kezébe a hivatali esküt, s szívesen fogadott az érsek. Éjszaka visszatértem a fővárosba. Reggel jó anyám asztalára számoltam három hónapra előre kapott jogtanári illetményemet (a „fösvény” papok gyakorlata így folyósította a javadalmazást), aztán mintha mi sem történt volna, bebandukoltam a minisztériumba és letelepedtem az íróasztalom mellé. És hát persze megszővegeztem, gondosan le is másoltam lemondásomat fizetéstelen segédfogalmazói állásomról, elbocsátást kérve az állami szolgálatból.

A következő három nap a gratulációk nem is méltó tömegének illedelmesen szerény fogadásával telt el, s ezek nyomában október hó 19-én megérkezett a miniszter aláírásával ellátott dekrétum, amely a fizetéstelen miniszteri segédfogalmazót „buzgó szolgálatainak elismerése mellett” állásából felmentette. Másfél évi szolgálat eredményeül ez az elismerés tagadhatatlanul nagyon jól esett a lelkemnek, s nem könnyű új feladatom vállalásának küszöbén jelentősen emelte önbizalmamat.

2. Az 1914. esztendő október havának 23. napján, születésnapom vigiliáján 24 tényleges hallgató jelenlétében megkezdtem előadásaimat a római jog heti nyolcórás főkéllégiumából. Ígéretes és igézetes feladat. A főiskolán akkor két tanszék került egyidejű betöltésre: az én előkelő katedrám mellett a kereskedelmi és váltójog – polgári perrendtartás kollégiumoké is. Különös megbecsülést véltem kiolvasni abból a tényből, hogy én a kiemelkedőként értékelt római jogi tanszéket kaptam, s három nap múlva a mostohább mérlegeléssel számon tartott közjogi tárgyú katedrára nyert kinevezést Székely István, a nálam három évvel fiatalabb ügyvéd, a pesti egyetem teológiai karán működő, igen nagy tekintélyű Sz. J. újszövetségi professzornak pályakezdő unokaöccse. Az ő kinevezésének az enyémnél három nappal későbbi volt a keltje, aminek eredményeképpen a kari életben teljes huszonöt esztendőn át mögöttem kullogott, az enyémnél kevésbé vonzó, sokrétű munkával terhelt, de kollegiálisan gondolkodó és kifogástalanul viselkedő, derék barátom, a kolozsvári, majd szegedi egyetem tanári és rektori székében is kipróbált eredményekkel működő, nehéz megpróbáltatások súlya alatt emelt fővel méltónak bizonyult Székely István.

A főiskolai tanári hivatás betöltéséhez bizony sehonnan sem kaptam útbaigazítást, még a főfeladat megoldására, az előadásokra vonatkozóan sem. Módszereimet teljes egészében magamnak kellett kidolgoznom. Alkalmas keret volt ehhez a hallgatók csekély létszáma. A háború kezdetén mindössze 20 tényleges hallgatója volt előadásaimnak, s ez a szám idővel lassan, de észrevehetően csökkent. A jogakadémiának alapításától eredően a vármegye és a város közigazgatása és bíróságai számára kellett szakembereket nevelnie, ennek a feladatnak alapfokon megfelelnie. Ez a munka tehát nem folyt széles keretekben. Tényleges hallgatóim létszámát a háború végére egyjélű számmal lehetett megjelölni.

A felsőoktatásban működésre hivatott pedagógus lettem tehát. Az unostalan idézett példa valósult meg sorsomban: jóakaróim a mélyvízbe nyomtak, úszszam benne, ahogy tudok. A jogakadémia igazgatója, az egri főkéllégium tagja, maga is főiskolai tanár, a legnehezebb tárgyat, a dogmatikát tanítja ékes latin nyelven, nagyhírű kézikönyv igénybevételével. Na-

gyon szívesen fogadott, egy órát meg is látogatta és melegen kívánta, hogy a pompázó székesfővárosból a szerény vidéki kisvárosba jövén jól érezzem itt magamat. A jogakadémia tanárai közül a jóságos széniorra, Udvardy-Cserna Lászlóra, az egyházjog és jogtörténet évtizedek óta működő, agg tanárára örömmel támaszkodnám, de ő már a saját terhét is nehezen viseli. Köszvénytől gyötrötten sokszor már nem is bírja a jogakadémia magas két emeletét, hanem tágas közeli lakásának erre a célra berendezett szobájában prelegál a háború kitörésével meggyérült hallgatóinak. Csutorás László, a magánjog tanára szintén fogyatékos egészségű, koravén ember, hatvanévesen meg is hal. Dambrowszky Imre személyéről és eléggé mostoha sorsáról másutt részletesen szólok. Molnár Kálmán a háború kitörésekor hadbavonult, s vele csak négy év múltán találkozom, amikor már saját erőmből túljutottam a kezdet nehézségein. Módlly László gondolkodásmódjához nem kívánok alkalmazkodni, a politikával kacérokodik, a polgári forradalomban főispán-kormánybiztosi állást vállal, s pár hónap múlva Budapestre költözik, egyelőre ügyvédnek.

Kinevezésünk után nem bővülő, de nem is szűkülő, gyér hallgatóság előtt folytattuk az oktató munkát, amelynek a viszonyok diktálta kiegészítésül Székely a főiskolán végzett alkalmi helyettesítéseket, én pedig az Angolkisasszonyok gimnáziumában és a Felső Kereskedelmi Iskolában óraadó tanári minőségben tanítottam éveken át. Sokkal kényelmesebb és főleg veszélytelenebb működési területek voltak bizony azok, mint a katonai vagy éppen a harctéri szolgálat. De hát még egyikünk sem részesült katonai kiképzésben, s ennek hiányában az illetékes tényezők mérlegelése szerint túlzottan költséges rizikót jelentett volna államköltségen szerzett tudományos felkészültségünk jelentéktelen hadi szolgálaton való kockázatos felhasználása. Ugyanezt az álláspontot hivatalosként korábban közölte már volt minisztériumi főnököm, mikor a közszellem hatása alatt indítatva éreztem magamat az íróasztal mellől katonai szolgálatra jelentkezni.

3. A század második évtizedének első felében még igen reánk nehezedett a háború elvesztése. Szellemtörténészek bizonygatták, hogy a magyar szervezet nagyon elöregedett a végpusztulás előtt. A Műegyetem egyik nagyszerű professzora kristálytisza világossággal megírt könyvében meggyőzően bizonygatta, hogy a megcsönkített Magyarország gazdasági okokból teljességgel életképtelen. Ám mintha léteztek volna még rejtett tartalékok: a tudományosan jósolt összeomlást egyelőre elviselhető stagnálás előzte meg. Az infláció üteme időnként lelassult, a föld, az áldott anyaföld keblére ölelte a balsorstépte magyar népet, a feltámadás hite élni

akarássá konkretizálódott. Már akartunk katonát látni... újabb és újabb tömörülések vallották, hogy „lesz még egyszer ünnep a világon”. Már 1921 tavaszán két aktív katonatiszt tanulta főiskolánkon a jogot, az uniformisnak visszajött a varázsa, s egy szép napon hallgatóinknak egy kisebb küldöttsége azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy segítek számukra egyensapkát szerezni. Bécsi teológus koromban tapasztaltam, hogy a különböző egyetemi sapkát és szalagot viselő diákok az erősen heterogén Ausztria politikai áramlatainak képviselői, sőt többé-kevésbé harcosai is egyben, s mint ilyenek annyira türelmetlenek, hogy némelyiküknek agresszív magatartása miatt az egyetem központi épületét napokon át zárva kellett tartani. Fiainkat nem mulasztottam el figyelmeztetni, hogy az egyensapka általában politikai, vagy éppen világnézeti hovatartozásnak is kifejezője. Egy budapesti utam során közelebről is betekintettem a sapkák világába s megfigyelésem eredményeképpen kialakult az a vélemény, hogy nem választjuk a fehér színűt, a Szent István Bajtársi Szövetség tagjainak szép, elegáns fővegét, mivel az határozottan politikai irányt képvisel: a legitimizmust, a Habsburg dinasztiahoz, illetve a Pragmatica Sanctiohoz való, megalkuvást nem tűrő ragaszkodást. De nem vállaljuk (még kevésbé vállaljuk) a magyaros turul sapkát sem, mert az az antiszemita fajvédelemnek s a szabad királyválasztásnak élcsapatát „ékesíti”. Az ifjúság – annak főiskolai rétege is – a nemzethez való hűség jegyében nem politizálni, hanem lelkes odaadással tanulni akar. Ezért tetszik nekünk az Emericana zöld sapkája, mivel viselői a felekezeti sovinizmusnak és a párbajnak határozott elutasítása mellett a katolikus értelmiség megszervezését s ebbe a munkába a családok minden felnőtt tagjának bevonását vallják a tömörülés feladatául.

4. Hát igen, a párbaj. Ennek a barbár intézménynek társadalmunkban oly mélyek voltak a gyökerei, hogy a világháború diktálta hasznos kényszer-szünet után újraéledésétől tartani nem látszott alaptalan aggodalomnak. Vestigiis terrent – gondoltam Vergiliussal, hiszen nálunk a háború előtti időkben a közéleti férfiak közül éppen az érdeklődés központjában díszelgő férfiak: az országgyűlési képviselők is sűrűn párbajoztak, s a parlamenti viták során felmerült ellentétek is nem ritkán „lovagias útra” tereltettek. A „lovagias elégtétel” mellőzése, azaz a párbajra hivatástól való tartózkodás, illetve kihívás elhárítása úgynevezett diszkvalifikálást vonhatott maga után. Azért foglakozom ezzel a témával bővebben, mert kitűnő példája annak a ferde helyzetnek, amikor a jogi szankcióval szemben a nem kodifikált társadalmi konvenció érvényesül. Büntető törvénykönyvünk kifejezetten tiltotta a párviadalt, de a törvényhozás hivatásos munkásai közül egyetlenegyre

emlékezem, a magát demokratának valló, de még a polgári forradalomtól is mereven elzárkózó *Vázsonyi Vilmosra*, a budapesti VI. kerület képviselőjére, aki a lovagias tornászkodást határozottan elutasította, s az őt ellenfele nevében provokáló „segédei” kérdésére, hogy mi lesz hát az úri becsülettel, szavai szerint „beérte a dolgozó milliók polgári becsületével”. A párbajról szólva a közszellem beteges eltorzulásának beszédes jele volt, hogy nemcsak általában a középosztály tagjai, élükön az országgyűlési képviselőkkel, hanem a miniszterek sem merészelték magukat kivonni a párbaj mánia Nyugatról importált kényszere alól.

Fejérváry Géza báró honvédelmi miniszter, majd miniszterelnök, *Tisza István* gróf éppen úgy kiálltak vagdalkozni, mint például az ifjú *Lengyel Zoltán* ügyvéd, függetlenségi párti képviselő, aki *Polónyi Géza* igazságügyminisztert a „Nap” című bulvárlapban írt cikkeivel megbuktatta, majd *Keglovich István* gróf képviselőt párbajban a szó szoros értelmében halálra szúrta. A 30 éves ifjú, a 64 éves gróf a parlamentben vitázva oly súlyosan megsértették egymást, hogy ez már „vért kívánt”. Hát megkapta Polónyi, akit *Wekerle* miniszterelnök a bársonyszékbe emelt, majd hírlapi meghurcoltatása miatt az impedimentum publicae honestatis jegyében elejtett, megtalálta a mérgezett légkörben a módját, hogy visszaüssön: a miniszterelnököt párbajra hívta és a törvényesség öre kiállt. A két idős korú politikus, egykori jóbarátok övig meztelenül, kezükben karddal egymásnak rontottak. Nem is „első vérre” ment a párbaj, hanem egyenesen „harcképtelenségig”. Az orvos és a komoly gondolkodású szakemberek egybehangozóan megállapították – s a segédek jegyzőkönyvben rögzítették az eljárásnak a lovagiasság szabályai szerint történt elintézését. A két öreg dalia pedig rövid pihenő után felvehette a munkát. Polónyi visszatérhetett ügyvédi irodájába, hogy államfogházi bentlakása helyett szabad állapotban a jogkereső közönség rendelkezésére álljon. *Wekerle* Sándor a Sándor utcai kormányelnöki palotába, hogy ugyancsak államfogház helyett, a minisztertanácsban elnököljön. Mivel pedig az uralkodó első tanácsosa ennek a feladatának csak szabad állapotban felelhetett meg, az uralkodó az igazságügyminiszter előterjesztésére elrendelte az úgynevezett közvádra büntetendő bűncselekmény elkövetői ellen a „pertörlést”.

5. A kultuszminisztériumban eltöltött másfél év után néhány kollégám a lelkemre kötötte, hogy csak „átmenetileg” költözzem a vidéki szerény tanszékre, s pár év múlva igyekezzem vissza a „vezérkari” szolgálatra. Hát ez az átmeneti időszak pontosan egy negyedszázadra terjedt s én – a háború négy esztendejétől eltekintve – igen jól éreztem magamat a csendes Egerben. Jogtanári működésem nyolcadik

évében az érsek egy négy évfolyamú Felső Kereskedelmi Iskolát létesített, egyelőre óraadó tanárok alkalmazásával. Két tanévi kísérletezés után már a harmadik évfolyam megindulására kerülvén a sor, szükségesnek mutatkozott állandó tantestület megszervezése. Klebelsberg Kuno kultuszminiszter egy igazgatói és három rendes tanári állás javadalmazására ötven százalékos államsegélyt biztosított. A három rendes tanári állásra Nyíregyháza város felső kereskedelmi iskolájának három rendes fiatal tanárát sikerült elhódítani, de ki legyen az igazgató? Az érsek első tanácsosa megkérdezte tőlem, vállalnám-e ezt a bizalmi állást, amely számomra egy fizetési osztállyal való előlépést jelentene. Csak azzal a fenntartással, hogy jogakadémiai tanszékeket változatlanul megtarthatom, késznek nyilatkoztam az új munkakör betöltésére. Így lettem „másodállásban” felső kereskedelmi iskolai igazgató. Nem anyagi érdek vezetett, hiszen egyidejűleg számolnom kellett azzal, hogy egyetemi magántanári képesítem most már újabb évekre elhúzódik, s így a jogakadémián csak emez évek után lehetek rendes tanár. De úgy ítélt meg a helyzetet, hogy a velem szemben nagy megbecsülést tanúsító egyházi főhatóságnak sokkal inkább szüksége van az úttörőül létesített középfokú szakiskola élére alkalmasnak vélt szakembert állítani, mint a jogakadémiának rendkívüli tanárai közül egyet rendes tanárrá előléptethetnie. Másrészt engem a tanügyi adminisztráció majdnem annyira érdekelt, mint az oktatás és nevelés elméleti és gyakorlati része. És végül: vállalkozásommal könnyíteni igyekeztem az állami támogatást nélkülöző 200 éves jogakadémia költségvetésén, mivel az ottani teljes illetményem helyett csupán a szerény helyettesítési óradíj összegét vettem igénybe. Legvégül pedig az a kilátás is segített vállalkozásomban, hogy a másodállás teendőinek ellátása annál könnyebben lesz megvalósíthatóvá, mivel a jogakadémia első számú előadói terme, a római jogi előadások színhelye a felső kereskedelmi iskola adminisztrációs helyiségeinek (tanári szoba, igazgatói iroda) tözsomszedságában van, tehát 8 óra előtt igazgatói minőségemben indítván a középfokú szakiskola jól olajozott gépezetét, ¼ 9 és ¼ 11 óra között római jogászként tevékenykedhetem (s ezt a munkát az esti órákban zavartalanul folytathatom). A gyakorlat igazolta a két munkakör összeegyeztethetőségét. A szakközépiskola fiatal tanárai olyan jó munkát végeztek, hogy 12 évi együttműködés eredményeül, az egyházi főhatóság teljes elismerésével együtt az államfőtől a tanügyi főtanácsosi címet is megkaptam az igazgató, aki már évek előtt mint római jogból képesített egyetemi magántanár büszkén dicsekedhetett velem, hogy fiatal tanártársai közül időközben négyen szereztek doktori diplomát. Ezzel az egri középiskolák formailag is kiemelkedően képesített tanárainak számában

a vetélkedés élére kerültünk. És ez a tény a kezdetben kissé lekezelt iskolatípusnak, a város legfiatalabb középfokú tanintézetének tekintélyét jelentősen emelte, ugyanakkor diákjai túlnyomó többségének nemcsak öntudatát, szorgalmát is növelte, s közülük aránylag számosan az érettségi után továbbtanulni igyekeztek, részben ugyancsak kézzelfogható eredménnyel. Ketten kiszélesedett hatósugarú iskolánk tanári testületébe emelkedtek, többen jogi s néhányam közgazdasági doktorrá küzdötték fel magukat.

6. Miután az 1923. év nyarán, a két tanév előtt létesített Felső Kereskedelmi Iskola igazgatói állását vállalni az érseki udvar kívánságára hajlandónak nyilatkoztam, s az állásra kineveztetvén annak teendőit elfogadhatóan ellátnom sikerült, újabb irányú feladat várt rám. A Keresztény Sajtószövetkezetnek napilapja a Liceum palotában szerkesztett, az ugyanazon épületben működő Érseki Nyomda által előállított és forgalmazott *Egri Népiújság* munkájának élénkítése végett a lap élére, a felelős szerkesztő mellé vagy fölé(?) *főszerkesztő* beállítása vétetett tervbe. Ennek betöltője pedig ki más is lehetne, mint az érsekség bizalmának letéteményese és a városban tíz évi működése eredményeül tekintélyt és jóindulatot, sőt bizonyos fokú népszerűséget élvező „Nándi”, ha vállalja. A nevezett személy hivatali és társadalmi szereplésének mottója megint egy régi elv: nihil quaerere et nihil recusare (semmit sem keresni és semmit nem visszautasítani). Hát vállaltam, két állásom: a jogakadémiai tanári és a kereskedelmi iskolai igazgatói állás mellé egy harmadikat is, ami persze tudományos szakirodalmi tevékenységem ütemének újabb korlátozását jelentette, de másrészt a bizalom beszédes jele is volt. Elhatározásomat 1925 januárjában vállalkozásom ideiglenességét és személyes önállóságomat nyomatékosan hangoztató vezércikk közölte a nyilvánossággal.

Hát egyelőre ment is minden, mint a karikacsapás. Hétköznapokon ¼ 8-tól ¼ 9-ig a kereskedelmi iskolát „igazgattam”. Mindenki tudatában volt kötelességének, s tőle telhetően igyekezett is annak megfelelően tevékenykedni. Amikor már javában folyt a munka, átmentem a jogakadémiára, amelynek első tantermében a középiskolai fegyelemtől még el nem szokott, elsőéves hallgatók vártak reám, aki a szomszédos helyiségből: a kereskedelmi iskola igazgatói irodájából ugyancsak friss munkakedvvel érkeztem a nagyszerű római jogból prelegálni. Nota bene: jogtanári szolgálatom első két tanévében még gyakran tényleg prelegáltam, azaz olvastam a latin idézetek többségét, később már többnyire kívülről recitáltam. Előadásaimnak csak vázlatát vittem a katedrára. Az egyetemen azt sem. Tulajdonképpen előnyös szituáció volt, hogy magam a tömörked idegen nyelvű, többségükben persze német tankönyvek

és a *Vécsey Tamás*, *Szentmiklósi Márton*, *Marton Géza* és *Pázmány Zoltán* magyar nyelvű Intitutiói mellé nem írtam magam is tankönyvet, s így nem kísértett az a német földről átvett, ferde szokás, hogy a professzor a saját tankönyvéből kisebb-nagyobb részleteket olvasva ad elő. A nap első két munkaórája tehát a jogakadémiáé, mivel rendkívüli és rendes tanári előadásaimat, óráimat sohasem „összevonva”, hanem negyedórás szünettel elválasztott formában tartottam. $\frac{1}{4}$ 11 órától tizenegyig megint „igazgatók”, s akkor kezdek a második emeltről a földszintre leereszkedni újságot „főszerkeszteni”, illetve vezércikket írni, hetenkint hármat, négyet. Egy óra tájban igazgató vagyok, fél kettőkor otthon ebédelek, fél háromtól négyig, esetleg fél ötig megint szerkesztek, illetve írok. Ez a napi munka sémája tanulmányi időben. Ennek lebonyolítása után hat óráig sétálok, hat órától nyolcig magamnak dolgozom, azaz tanulok. Este nyolckor rövid vacsora, utána fél tízig, néha tízig is öreguras újabb séta, *Szokolay* vagy/és *Mike* ügyvéd társaságában. Kapukulccsal hazajutva, olvasgatok, pepecselek, éjfél tájban jutok alváshoz.

Ám a feszített munkatempót az én mérsékelt teljesítőképességem nem sokáig bírja. Könynyítésének előkészítésére egyébként sajnálatosnak látszó incidens nyújt kedvező alkalmat. Heves vármegye öregedő alispánja a kényelmesebbnek ígérkező főispáni méltóságba lép elő. Helyére a megye tisztviselői karának rangban legidősebb tagja, *Mártonffy* Lajos árvaszéki elnök pályázik, s legalább egyelőre egyedülinek látszó jelöltként. Meglepetésszámba megy tehát, hogy az új főispán veje, *Okolicsányi* Imre, a központi járás főszolgabírója is pályázik az alispánságra, apósa örökébe. Ő sem gyerekember, *Mártonffy*éval egyenlő a rangfokozata, de csak nyolc esztendő óta szolgálja a vármegyét, előbb a pénzügyi igazgatásban dolgozott, onnan segítette át apósa a vármegyéhez. A két jelölt a hatodik fizetési osztályú árvaszéki elnök és az ugyanabba a rangba jutott „előkelő idegen”, egyenlő eséllyel indul a küzdelemben, s én úgy érzem, hogy ebben a vetélkedésben a vármegye egyetlen napilapja sem maradhat tehetetlenül passzív. Anélkül tehát, hogy bárkitől is tanácsot, vagy éppen irányítást várnék, óvatos formában ugyan, de *Mártonffy* mellett foglalok állást, s anélkül, hogy a nepotizmusnak még a látszatára is rámutatnék, a vármegye rangidősebb szolgája javára vélem billenteni a mérleg nyelvét. Az én mérsékelt hangú nyelvelésem azonban váratlanul heves reakcióba ütközik. Alig egy órával később a lap tárgyilagos hangú cikkének megjelenése után, merőben szokatlanul belép a szerkesztőségbe a Sajtószövetkezet nagy tekintélyű elnöke s élénken kifogásolja, hogy az illetékes tényezők nyilvánvaló semlegessége ellenére *Mártonffy* megválasztása mellett török lándzsát.

Na ja, füstölgők magamban, az „illetékes tényezők” a vetélkedés győztese mellett fognak állást foglalni, akik minden győztes zászlót megcsókolnak. A sajtószövetkezeti elnök számára, aki pápai prelátnak és apátkanonok volt, s főispán-apósnak na nem éppen iskolatársa, de mindenesetre barátja, mai nyegle stílusban haverja, igen kellemetlen volt a vezetése alatt álló szövetkezet hírlapjának nem szignált, s így nyilván ügynevezett szerkesztőségi cikke, amely mögött, abba nem avatottak, vagyis a közvélemény méltán az „illetékesek”, azaz az érseki udvar, a vármegye, a főkáptalan hangadó tényezőinek állásfoglalását vélhették felismerhetni, ami sokkot jelenthetett a köztisztületben álló főispánnak. Ebben a helyzetben a hírlap szelleméért elsősorban felelős főszerkesztő az „illetékes körök” számára nyilvánvalóan teher-tételnek látszott.

Hát így a legközvetlenebbül érintett személyek általános megalégedéssel megegyeztek volna az ügy sima elintézésében, csak az Érsek jóváhagyását kellett még megnyerni. *Szmrecsányi* Lajos érsekét „cuncta supercilio moventis”, – aki Jupiterként szemöldökével intézte el a dolgokat: ezt is. Az elintézés tervezetéről habozás nélkül kiadta az előadónak az utasítást: Óriás maradjon a helyén és végezze a dolgát úgy, ahogyan jónak látja. Hát így a döntés feldöntötte a paktumot. Amikor ennek hírével a Kiadó Hivatal igazgatója diadalmasan és boldogan valósággal beesett a szerkesztőség ajtaján, a hír engem is meglepett és örömet jelentett, mert derék és őszinte barátom szövegezésében „az érseki döntés Óriásnak óriási elégtételt jelent”. De lelkemből hamar elpárolgott a diadalmi mámor: ha tovább is főszerkesztő maradok, bátor vezércikkeket írhatok, csak az egyetemi magántanári képesítés megszerzéséhez szükséges szaktudományos könyvem megírásával maradok továbbra is adós. Őszintén feltártam a helyzetet két pártfogóm előtt. Az Érsek testvéröccse *Szmrecsányi* Miklós, nyugalmazott miniszteri tanácsos, a kultuszminisztérium művészeti osztályának egykori főnöke és *Kriston* Endre nagyprépost, segédpüspök felvilágosították a nagyothalló nagyurat arról, hogy az én valódi érdekem a laptól való megváltás és a tudományos munka hatékonyabb folytatása. Október havában csakugyan lebonyolítható volt a változtatás: *Urbán* Gusztáv tanár kollégám foglalta el az Egri Népújság főszerkesztői székét.

Urbán Gusztáv pedig nagy odaadással és az enyémmel külön rátermettséggel viselte a hírlapírói feladat nem könnyű terhét. Miután a főszerkesztői tisztet vállaira áthárítani vagy plasztikusabb kifejezéssel élve nyakába varrni sikerült, a kompromisszumos megoldás könnyen létrejött: Én eredeti programnyilatkozatomhoz ragaszkodva készségesen hajlandó voltam a lapban kijelenteni, hogy az ominózus

és „inkriminált” cikkben minden sugalmazás nélkül, saját véleményemet juttattam kifejezésre, a Szövetkezet simán beleegyezett, hogy visszavonulásom csak az alispánválasztás után, annak kimenetelétől függetlenül, hónapok múlva történjék. Tehát „a kecske is, a káposzta is...”. A lap élén a nevem továbbra is változatlanul megmaradt, az íróasztal és a „vezércikk” ugyancsak az enyém, aki megígértem, hogy igyekszem alkalmas utód bemutatásával a Szövetkezetnek segítségére lenni.

A sztori folytatása: az alispán-választás megtörtént, a halk szavú *Mártonffy* a küzdelemben alulmaradt és továbbra is a vármegye árváit istápoló csendes hivatal élén tevékenykedett, a nagyon ügyes, mozgékony *Okolicsányi* 25 főnyi szótöbbséggel apósa örökébe lépett, és mindig tette kész agilitásával, derűs modorával mihamarabb megszerezte hiánytalanul megnyerte a nagyközönség bizalmát is. A hullámok elcsendesedése annál simábban történhetett, hogy a „bukott” jelölt két szép cikkel, amelyeket vezércikkül alkalmazhattam, viszonzta a napilap főszerkesztőjétől kapott támogatást, és egyáltalán nem játszotta meg a sértődöttet, sőt a Társaság (értsd: a vármegye vezető urai) vadászataira is eljárógatott. A sors kegyetlenül tett végső pontot az ügyre azzal, hogy ez a nemes gondolkodású ember, a háromgyermekes családapa alig pár hónap múlva egy januári körvadászaton egy nem eléggé óvatos úri vadász puskájának áldozatául holtan terült el, szeretett és egy emberöltőn át híven szolgált vármegyéje egyik erdejének rideggé fagyott földjén.

A sokfelé ágazó, lelkiismeretesen és ügyesen végzett újságírói munka annyira igénybe vette a derék Urbán erejét és idejét, hogy jogtanári pályáján előmenetelre – egyetemi magántanári habilitáció hiányában – nem számíthatott, népes családja érdekében el kellett hagynia az egri munkateret, s tizenhat esztendő múltával más, könnyebbnek ígérkező terénre áttenni tehetségét. Eddigi munkájának méltó megbecsülésével ítélőtáblai bírónak neveztetett ki, s ebben a minőségben négy évig Kolozsvárra, majd az imperiumváltás után Budapestre került. Ott hallása meggyengülésével nyugdíjaztatását kérte és meg is kapta. Életének 60. esztendejét már meg sem érte, feleségét, s időközben felserdült négy gyermekét most már elhagyva a Farkasréti Temetőbe költözött. Egerben akkor már évek óta egykori kedves tanítványunk, *Kapor* Elemér működött az időközben „Eger” nevet kapott napilap felelős szerkesztői íróasztalánál.

7. Nekem persze jól jött a visszavonulás kitűnő alkalma: a főszerkesztői tiszteletdíj elmaradt ugyan, de hamarabb fogom elérhetni a jogtanári előléptetést. Kevesebb jövedelem, de gyorsabb előmenetel. Ezt követően nyolc hónap múlva egy, a rabszolga felszabadítás római jogintézményéről írott, nyomta-

tásban 110 oldalas tanulmánnyal jelentkezhettem a Pécsi Egyetemen magántanári habilitációért. Baráti fogadtatásban részesültem, s személyi minőségemet titkos szavazással egyhangúan megállapította a Kar, de régi barátaim: *Irk* és *Molnár* figyelmeztettek egy korábbi határozatra, amely szerint működésem érdemi elismerésére csak akkor számíthatok, ha 160 nyomtatott oldal tanúskodik szakírói készségemről. Erről valóságos örömmel értesültem abban a tudatban, hogy az egyetemi docentúra, más szóval *venia legendi* így nem lesz infláció tárgya. Egy évi munkám eredményeül tehát további 50 oldalnyi szöveggel egészítettem ki folyamodványom melléklet-anyagát, s 1930 júniusában a kijelölt két cenzorral a Kar plénuma előtt lefolytatott kollokvium eredményeül megkaptam az *egyetemi magántanári* képesítést, amelynek birtokában 14 szemeszteren át kéthetenkénti 4 órában előadásokat tartottam Pázmány Zoltán professzor oktató munkájának kiegészítéséül. Ma is melegen emlékezem arra a 30-35 főnyi hallgatóságra, amely pénteki napokon reggel negyed 8-kor és délután negyed 3-kor kezdődő előadásaimon megjelent, s élénk érdeklődésével dokumentálta, hogy Eger és Pécs közötti utazgatásom nem volt hiábavaló. A magántanári előadások szorgalmas látogatása és az anyagukból letett sikeres kollokvium kizárólag tanulmányi előnyt jelentett, az előmenetel hivatalos elismerésénél tandíjkedvezmény, vagy éppen ösztöndíj iránti kérelem elbírálásánál figyelmen kívül maradt. Ezt a hiányosságot részemről azzal igyekeztem pótolni, hogy hallgatóimat a tananyag elsajátítása mellett a jogász hivatás méltó megbecsülésére és az Egyetem iránti fenntartás nélküli hűséges tiszteletre meggyőződéstől áthatott szuggesztív lelkesedéssel, sűrűn buzdítottam.

8. A Rath, illetve korszerű helyesírással a Rat, azaz tanácsos műszónak német földön, tehát mind a Német Birodalomban, mind Ausztriában különös volt a varázsa. Kezdve a járásbíró, a kerületi bírón (Bezirksrat) át, az államigazgatás minden Rat-jának öntudatát hathatósan dagasztotta a tanácsosi cím. Hát az Úrnak 1935. esztendejében saját tapasztalomból is rájöttem ennek a megállapításnak helyénvalóságára. Annak az évnek július havában megkaptam a *tanügyi főtanácsosi* címet. Erről „Méltóságodat örvendetes számomra értesíteni” – szólt a miniszteri leirat. Délben telefonhoz hívnak. Orvos unokatestvérem pár hónap óta egészségügyi főtanácsos. Most a felesége – az egykor szegény kis tanítónő telefonál: szégyelljem magamat, hogy nincsen, még mindig nincsen feleségem, aki most méltóságos asszonyként lépne elő. Örömmel, de nem egészen őszintén, a kagylóba ígérem, hogy sietni igyekszem a mulasztást jóvátenni. Alig tizenkilenc esztendő múltán sikerült is a hibát megszüntetnem. Csakhogy akkorra

megszűntek a régi címek. Igaz, hogy helyükbe újakat termelt ki az emberi hiúságot okosan kihasználó állami vezetés. Elvégre ezek a „szóékszerek” megannyi játékszer felnőtt gyermekek számára, az adományozó államnak pedig semmibe sem kerülnek. Hát ez aztán valóban nagy szó, nem terhelik a költségvetést, ami napjaink státuszférfiai számára az álmok álma.

9. Alighogy igazgatója lettem az egri Felső Kereskedelmi Iskolának, egy budapesti utam alkalmával egyszer csak azon vettem észre magamat, hogy gégém, vagy légcsőmet reszelni kezdi egy kellemetlen nyomás. Az Üllői úton a legközelebbi „Fűszer és csemege” cégtáblájú boltba benyitottam azért, hogy az ismételt bevált Negro cukorkával mindjárt a kezdet kezdetén megállítsam, illetve visszafejlesszem a fenyegető hurutot. Egy kishűvő tanoncgyerek fűrgő szolgálatkészséggel pattant elém és ügyesen olyan eredménnyel kínálta a jól berendezett bolt áruját, hogy 5-6 perc múlva kezembem jókora csomaggal távoztam az üzletből, miután a kasszánál őszinte elismeréssel és dicsérettel az ambiciózus inasgyerek ügyességét nem mulasztottam el a „vidéki” ember bőbeszédűségével nyugtázni. Egerben hazaérkezve pedig siettem ezt az önmagában jelentéktelen élményemet iskolám fiatal tanárainak tanulságul és buzdításul elbeszélni.

10. A Károlyi kormány rövidesen intézkedett a közrend biztosítása érdekében *polgárőrség* felállításáról, s város vezetőségének felhívására elsősorban az értelmiség háborús szolgálatától mentesült tagjai önkéntesen jelentkeztek országszerte, jóformán mindenütt. Egerben is így történt, s a jogakadémia ifjabb tanárai is kötelességüknek érezték a mozgalomhoz csatlakozni. Fegyvert ragadtam én is, ötlövetű Mannlicher fegyvert, aminővel a Monarchia gyalogos katonái a világháborút végigharcolták. Tisztes csoportunknak azt a részlegét, amelynek én is tagja voltam, a Kaszinó egyik tágas helyiségében egy leszerelt altiszt egy teljes délután hosszú óráin át igyekezett a kitűnő fegyver kezelésére kiképezni. Nem volt ez könnyű feladat, s az oktatás eredménye kétségkívül az emberanyag készséges alkalmazkodása ellenére bizony mérsékelt maradt. Jószándékunk pedig annál kevésbé hiányzott, mert egyik kartársunk, a jogbölcselet és büntetőjog tanára, mint főispáni teendők ellátásával megbízott kormánybiztos, egy nem éppen daliás termetű, enyhén kopaszodó, de az új orientációért tüzesen hevülő ifjú agglegény egy-két este, tokba rejtett nagyméretű pisztollyal a derekán meglátogatta a polgárőrség rezervátumait, érdeklődött észleleteink, tapasztalataink iránt, s örömmel vette tudomásul, hogy alakulatunkban rend és fegyelem uralkodik, a hattagú őrzáratok kétóránként indulnak, s még jelentéktelen zavaró jelenségre is alig akad példa, a belvárosban pedig valósággal ünnepi a csend.

A kormánybiztos előtt rejtve maradt, hogy erősebb havazásnál egy-egy osztag „állig” fegyverben csak a kaszinó épületének egyik földszinti szobájáig menetel, s ott fegyverét falnak támasztva, idilli csendben békésen kártyázik, két óra leteltével pedig megint felfegyverkezve, mindenesetre katonásan dübörgő léptekkel „veszi” a lépcsőket és nincsen jelenlentalója. Hát négy őrzár során nem volt, miért lett volna most, amikor a zord időben még a kutya is vackába húzódik. Annak a részlegnek, amelyhez én is tartoztam, vezetője egy háborútjárt fiatal ügyvéd, azt az utasítást adta, hogy gyanús, vagy esetleg éppen zavaró jelenség észlelésére állva maradjunk, a vállunkon a szuronyos fegyverrel beavatkozásra készen várjuk az ő utasításait. Ő egy furkósbottal hatol előre, s csak szükség esetén mozgósít bennünket. Amint utóbb bizalmasan elárulta, óvakodott felidézni a veszélyt, hogy szuronyos fegyverünkkel kapkodva egymásban kárt tehetnénk.

Az őrzáratról visszatérve készenlétben vártuk a reggelt. Közben persze előkerült a kártya, s a kis tételekben huszonegyező békés családapák „unaloműző” játékából én sem vontam ki magamat. A sötét decemberi reggelen haza ballagva aztán reájöttem, hogy engem a szerény méretű kockázattal járó játék is izgat és gyönyörködtet. Nyilvánvalóan az volt a magyarázata annak a baráti készségnek, amellyel egy nálam idősebb sorstársamnak polgárőri helyettesítésére ismételtén vállalkoztam. És felderengett bennem az emléke egy elemista koromból eredő olvasókönyvi intelmennek. A tolvaj a lopást egy tün kezdte, minden nagy véteknél csekély a kezdete. És a kártyában, ebben a veszélyes játékban én már nem is voltam kezdő, a karácsonyi szünetben néhányszor a kaszinói hazardírozásból reggel vetődtem haza. Megütöztem ugyan egyik-másik játékosnak azon a száználmas igyekezeten, amellyel a dohányhiány közepette hajnaltájban már a kártyaasztal alól kapart össze cigarettavégeket, hogy azok anyagával füstölhessen tovább. De a füstös atmoszférából csupán akkor tudtam magamat kivonni, amikor egy éjszaka elkártyáztam atyámtól örökölt szép arany óraláncomot. Hát azon a karácsonytáji sötét hajnalon világosan felismertem a lelkeemben már-már döntően kialakuló szenvedély súlyos veszélyét, és elhatároztam, hogy nem veszek kártyát a kezembe.

Annyira erős volt ez az elhatározásom, hogy bár vármegyei ember létemre (tiszteletbeli főjegyzőnek nevezett ki a főispán) helyénvalónak látszott az ártatlan bridge mesterséget elsajátítanom. Mivel a betanítást örömmel vállalni kész kedves meghívás sem hiányzott, megmaradtam elhatározásomnál. Ugyanez a helyzet ismétlődött meg Pécsen, ahova 1939 őszén költöztem végleg és a kártyát, mindenféle kártyát el-

háritottam magamtól, ugyancsak végleg. A kártyaasztalhoz szóló baráti meghívást itt is megkaptam, de a szórakozásnak erre a fajtájára nagyon sajnáltam az időt és a szellemi erőt.

Mindezt megelőzően azonban forradalom, idegen megszállás, ellenforradalom és növekvő elszegényedés kergették egymást. A történelmi Magyarország összeomlásával annál nehezebb volt megbárátkozni, mivelhogy a háborúban megrikult sorainkat menekülő, vagyontalanok népes tömege töltötte fel. Akik megmaradtunk és magyarnak maradhatunk, többé-kevésbé rokkantan kapkodtunk narkózis után. Viharok utáni fülledt csend. Elszegényedve és megsokasodva. Betelik rajtunk az Írás: multiplicati gentem sed non multiplicati laetitia. Most aztán igazán szükség van a narkózisra. Jöjjön hát olcsó és kézenfekvő eszköze, a kártya. Erdélyből származott, Budapesten át Egerbe került, de ott még gyakorlatlan, egyedülálló elszigetelt ember lévén este felé mind sűrűbben látogattam a Kaszinót. Egy téli este a Kaszinóban hozzám lépett egy kedves fiatalember, vármegyei aljegyző, barátságos szomszédomnak, az egri káptalan kasznárjának egyetlen gyermeke. Arra kért, hogy miután a kártyaszobában minden pénzét elvesztette, adjak neki száz, vagy százötven koronát kölcsön, vagy „mutyiban”, mivel idegfeszültségében érzi, hogy a zöldasztalnál újból hadba vonulván, most már reá fog mosolyogni a csalfa kártyaszerencse, s az elvesztettet egészében vagy éppen „púpozottan” vissza fogja varázsolni. Gondolkodás nélkül átnyújtottam a fiúnak százhusz koronát, mosolyogva mondva a varázsigt, hogy „mutyiban”. Jó félóra múlva egyik olvasószobában láttam őt viszont. Átnyújtott 250, írd, mondd és kiáltsd: kettőszázötven koronát, örömmel újságolván, hogy nemcsak saját pénzét nyerte vissza, hanem jókora nyereséghez jutott, s ennek felét további együttműködés tiszteletteljes reményében át is szolgáltatja. Minek tagadjam? Az egyre növekvő árak mellett, a rendkívüli tanári fizetés kiegészítéséül, a karácsony közeledtével jól jött nekem a szerencse váratlan ajándéka. Másnap újra megjelentem a Kaszinóban azzal a titkos reménységgel, hogy ifjú barátom megint csak nyeregbe szólít. Hát bizony hiába vártam jövetelére. Mint később bevallotta, abban a babonában is rendületlenül hisz, hogy a kártyázó kezét, s vele a szerencsét is időként pihentetni szükséges. Ebbe a helyzetbe persze bele nyugodnom illett, de fejem fölött a lavina már megindult. A kártyaszobában most már magam is megfordultam, s alkalmilag immáron nem mint szerény kibic, kezdtem egyre sűrűbben szerepelni. Egyszer aztán, amikor a Kaszinóval szembeni kolostorban este nyolc órakor megcsendült a vacsorára hívó harang, s a kártyázó társaság két tagja – a cisztercita rendnek tagjai és gimnáziumának méltán városszerte köztisz-

teletnek örvendő jeles tanárai, akik „történetesen” két órán át civil urakkal lapozták az ördög bibliáját –, sietve távozott, az ottmaradt társaság „szellemi” vezére, egy réges-régen nyugalomba vonult alezre-des barátságosan meghívott, hogy „a papok” pótlása végett helyüket a kártyaasztalnál játékosul elfoglaljam, a meghívásnak készségesen eleget tettem. És nem is gyakorlatlan kézzel kezdtem huszonegyezni.

11. Nagyon tetszett nekem némely előkelőségnek az az állásfoglalása, hogy az országos politikától távol tartják magukat, azaz nem politizálnak. Atyám, erdélyi kispolgár évek során át a „Budapest” című képes napilapnak előfizetője és olvasója volt, s kisdíák korom óta ebből a függetlenségi párti sajtóorgánumból szereztem bizonyos fokú politikai iskolázottságot. Már mint a 48-as párt lelkes híve kerültem a Pazmaneumba és a bécsi egyetemre. Ott hamarosan elkapott a császári város bővölete, s amikor az úrnapi felvonuláson közvetlen közelből gyönyörködhettem a spanyol mintára parádézó császári és királyi udvar pompájában, majd részt vehettem egy osztrák nemzeti ünnepségen, ahol az öreg uralkodót negyvenezer ember lelkes rivalgása, valamint a Gotterhalte zenéje és éneke köszöntötte, hát akkor egyszer s mindenkorra és visszavonhatatlanul a hatvanhetes Kiegyezésnek és ezzel az uralkodóháznak híve lettem. Hiszen a politikában nemcsak az észnek, hanem az érzelmeknek is jelentős a szerepe. Budapestre visszatérve hatvanhetes alapon kormányzó Koalíciónak voltam lelkes híve, s akkori pártfogóm és kenyéradóm, az alkotmánypárti László Mihály képviselőt a pártkörbe kísérőben boldog voltam, ha a párt vezére, Andrássy Gyula előtt mélyen meghajolva lendíthettem levegőbe bécsi cilinderemet.

Ám a Koalíció a saját tehetetlenségén és belső szűkösödésén megbukott, s én az 1910 nyarán tartott országgyűlési képviselőválasztáson Márkus József, a székesfőváros hetedik kerületének hatvanhetes párti képviselőjelöltjével szemben a 48-as párt jelöltjeként, Lányi Mór bankdirektornak választási irodájában tevékenykedtem – iuventus ventus – ezzel is tanújelét adván az antiszemitizmus felé hajló másik jelölttel szembeállásomnak. Nekem akkor még nem volt választójogom, egyetemi hallgató voltam, nem adóalany és sehol sem helybenlakó. De teltek, múltak a idők, doktor és minisztériumi tisztviselő, majd jogakadémiai tanár lettem, s az elhúzódó négyéves háború vége felé, az 1918. év nyarán megvalósításra kerülő választáson már büszke polgárként düllesztettem volna mellemet, ha a választás nem egy sokkal korábbi, az 1910. évi névjegyzék alapján történt volna. Az egri választókerületben Zichy János gróf kultuszminiszter volt a kormány jelöltje, akinek a világnézet azonosságánál és emberi magatartásánál fogva is híve voltam. Ugyanakkor az ellenzéki jelölttel, Vass

János nyug. főispánal személyileg igen jó viszonyban lévén gimnazista leányának egyik megbecsült tanára voltam. Nem lett volna könnyű a helyzetem a nyilvános szavazás során, s valósággal örülnöm kellett, hogy a plebs misera contribuens (a szegény adózó csöcselék) népes taborába tartozom.

Gyökeresen megváltozott a helyzet 1920 januárjára. Forradalom és ellenforradalom után egy fajvédő jelölt kilátástalan próbálkozásával szemben az egri Hittudományi Főiskola egyik tanára, a székesegyház nagyra becsült hitszónoka szállott síkra a mandátumért keresztényszocialista programmal. Ha nem is lett volna szívbeli jóbarátom, amint hogy az volt, akkor is lelkesen munkálkodtam volna megválasztása érdekében. Ahogyan mondani szokás, elseprő győzelmével végződött a vetélkedés, a derék, kissé túlságosan is komoly, személyes igényeiben igen-igen szerény, közvetlen modorú pap bevonult az országházba. Ott elkapta a mágnások és a gentryk barátsága, s a Kereszténypárt kettéválásával ő előbb a kormányt támogató részleghez csatlakozott, majd a Bethlen István koncepciójú egységes Párt felé orientálódott, közben előkelő politikus barátai segítségének is eredményeül az egri főkáptalan tagjává: egri kanonokká avanzsált. A kormányrendelet alapján tartott 1922. évi általános választáson a korábbi fajvédő jelölttel kerülvén szembe, ismét sima győzelmet aratott, de egyházi vonalon kevésbé megbecsültnek érezte magát, s az érzékeny, jobb sorsra érdemes, de köpönyegforgatónak tekintett korábbi jóbarátomat, a politikai zsonglörködést általában elítélő utalással újságírói minőségemben ismételt megcsipkedtem, az érseki aula passzív magatartásából feltehetően az ottani – illetékes – bizalom megrendülésére támaszkodva. Az 1926. év nyarának egyik délutánján is el volt helyezve a napilap megjelenésre előkészített számának vezércikkében egy ily szellemű passzus, amelyet az érzékeny lelkű, s az ország sorsáért is túlzott aggályoskodással magát is felelősnek érző naiv ember, megint magára vehetett volna. A szerkesztőség ajtaján váratlanul valósággal beesett az érsek bizalmát is élvező sebész főorvos és felindulását nem is titkolva elmondta, hogy a kanonok képviselő vérrrel áztatott padlójú fogadószobájából jön: a szerencsétlen ember föbe lőtte magát, nyilvánvalóan pillanatnyi elmezavarásban. A tragédiában szereplő okok egyikénél betöltött szerepemért önvádtól nem gyötörten siettem illetékes helyen megkérdezni, nem volna-e tanácsos a halál valódi okát elhallgatni, s a szívszélhúdés vagy agyvérzés fikciójával pótolni. Illetékes helyen az igazság közlését jelezték helyénvalónak, mivel a lelkiismeretes orvos szerint a forgópisztolyt emelő kéz mögött lelki meghasonlás sugallta pillanatnyi elmezavar volt a döntő tényező. A politikai hűségéről szó-

nokoló vezércikk helyett az elhunyt jellemének kiváló kvalitását híven méltató írás került az Egri Népszó másnapi számának vezető helyére. Megrendülten parentáltam el a trianoni tragédia újabb áldozatát, akinek korai koporsója körül harmadnap gyászolók ezrei szorongtak.

Ez a tragédia az 1926. esztendő nyarán zajlott le, de én már korábban belekapcsolódtam az országos politikába. Mayer János kisgazda földművelésügyi államtitkár és a világháború második felében a kápolnai kerület országgyűlési képviselője az 1920. év januárjában megtartott országos választáson újból indult a kerületi mandátumért. De ellenjelöltet is kapott, egy ugyancsak kisgazda vette fel a küzdelmet keresztényszocialista programmal a hatalmas államtitkárral szemben, s mivel mi, egriek a keresztényszocialista Nagy János megválasztását biztosra vehettük, érdeklődésünkkel és erőinkkel a Kápolnai kerületben a keresztényszocialista jelölt érdekében beavatkozni indokoltak és helyénvalónak véltük. Magam is néhány szabad délutánomat felhasználva ismételt meglátogattam a kerület néhány községét, s népgyűléseken agitáltam jelöltünk mellett. A nem nagy terjedelmű kerület tehetősebb gazdáinak azonban sikerült a törpebirtokos réteg többségének bizalmát megnyerniük és a mi jelöltünk alulmaradt a küzdelemben. Ugyanez lett az eredménye két évvel később az első Bethlen kormányrendelet alapján lezajlott újabb küzdelemnek is.

Időközben 1921 őszén vettem részt a tompai választókerület mandátumáért kialakult helyzet javunkra fordításában. Az egykori Bácskából a Trianon után alig maradt valami. Az elcsatolt Szabadka város külső területét képező, csonkául emlegetett tompai kerület mindössze ezeröttszáz választójából nyolcszázat sikerült a keresztényszocialista jelölt számára megnyerni. Megfigyelésre méltó és megszívlelésre érdemes jelenségül jelentkezett azonban a szavazatok megoszlása: valóságos osztályharc alakult ki. A megyében egykor domináló Vojnits nemzetség egyik tagja, Szabadka város utolsó polgármestere szerepelt zászlóvivőül az egyik oldalon, vele szemben a „szegény” párt élharcosa és képviselőjelöltje: Katona János, az egykori Szatmár vármegye közigazgatási gyakornoka. A szavazás titkos. Vojnitsék oldalán a Podmaniczky bárói uradalom kocsikon szállítja a szavazókat, akik le is szavaznak mind, vagy legalább túlnyomó többségben a keresztényszocialista Katonára. A választás eredménye általános meglepetést (illetve megdöbbenést) kelt. A választhatóság kellékeül a betöltött harmincéves életkor is megkívántatik, s az alig-alig harmincéves új követ a választás másnapján büszke öntudattal veszi át a mandátumot. A községházáról kilépve a nép, az istenadta Nép ujjongó üdvözlöte s a kivezényelt csendőrszakasz katonai

tisztelgése köszönti, és megindul a vasúti pályaudvarra a diadalmenet. Jómagam egy kövér bunyevác (katolikus szerb) gazda kocsjára kerülök, ő irányítja a lovakat. Egyik kezében a gyeplő, másikban félig telt borospalack, ezzel és hangos diadalordítással üdvözli az utca népét. Én kesztyűs kézzel integetek.

12. Breslau, magyarul Boroszló városában, a mai Wrocławban töltöttem pár napot az 1924. esztendő szeptemberében. Az egri úszók, akik közül a tizenhét esztendőös Bárány István európai hírnévre tett szert, meghívást kaptak egy reprezentatív sportegylet által rendezendő úszóversenyre, mindjárt a tanév kezdetén útnak indulhattak újabb sportbabért szerezni Boroszlóban, a Német Birodalom nagy múltú metropoliszában, amelyet Berlin után az akkor még egységes Németország legnagyobb városául tartottak számon. Bár a középkor végén történt megalapítása egy lengyel lovagrend kezdeményezésének volt köszönhető, Breslau az évszázadok során egyre fejlődő iparral és kereskedelmével igazi német (porosz!) nagyvárossá nőtte ki magát. Az egri úszóegyesület elnöke, Bárány István atyja személyesen jött el hozzám azzal a kéréssel, hogy az expedíció szellemi vezetését vállaljam, s a kérés elöl annál kevésbé vonhattam ki magamat, mivel a kis csapat egyik prominens tagja az én vezetésem alatt álló Felső Kereskedelmi Iskola diákja volt, s különös gondozást igényelt, másrésről a kis magyar úszógárda német nyelvismerete is kiegészítésre szorult.

Az én aktív szerepléseimre mindjárt az első versenynapon sor került. Az egri fiúk minden versenyszám bevezetéséül az ősi vagy talán csak a kuruc korból eredő csatakiáltással ugrottak a vízbe, s ezt a furcsa indítást (huj, huj, hajrá) félreértették a hazaiak: a „pfuj, pfuj” indulatszó viharzását vélték benne felismerni. A sajnálatos félreértést az én felvilágosító beavatkozásom oszlatta el. Jól is ment minden. Meleg baráti fogadtatásban részesültünk, s ez a melegség csak akkor kezdett veszíteni erejéből, amikor az egyes versenyszámokban a nagycsontú és nagymellű német úszók elöl a sovány egri fiúk sorozatosan elvítették a győzelmi pálmát. Jól tudtak úszni a nagyméretű német legények, de a fizikában ismert úgynevezett közegellenállás a magyarokkal szemben kevésbé érvényesült, könnyebben hasították a vizet.

A „Deutschland über alles” (a nagynémet Gotterhalte) a záróünnepélyen résztvevő, s lelkesen harsogva éneklő háromszáz derék német ajkán a szokásosnál mérsékeltebben meggyőző erővel zúgott. Bárány apó a tagadhatatlanul feszülésre hajló légkör javítása végett felkért engem egy ünnepi felszólalás improvizálására, s néhány őszinte mondatral sikerült az atmoszféra feszültségét annyira feloldanom, hogy felszólalásom nyomán valósággal felviharzott a barátság, s nekem az egyik rendezővel

egy sorban kellett vonulnom, hogy ott elénekelhessem a magyar himnuszt, amit hirtelen lekottázott egy Kappelmeister.

Azzal az elégedettséggel indultunk másnap reggel haza, hogy „minden jó, ha a vége jó”, s ezt el is értük, én pedig azzal a megnyugtató tudattal fejeztem be bresloui vállalkozásomat, hogy nem hiába hagytam el egy hétre katedrát és íróasztalamat. Egy kora reggeli gyorsvonattal indultunk, hogy estére már itthon legyünk. Amikor vonatunk Bodenbachba, a német-osztrák határállomásra érkezett, az útlevel- és vámvizsgálat idejét felhasználva reggelizni kívántam, s ebből a célból a pályaudvar utasellátójába siettem. Szerencsém volt, sorsom egy ügyes fiatal felszolgáló kezébe irányított, s erről a fiúról – mivel a zsebemből kiálló újság – elárulta magyar voltomat, rögtön kiderült, hogy ugyancsak magyar, közelebbi megjelöléssel ferencvárosi srác. Boldogan sietett a kiszolgálással, s a nekem hozott jó híg német kávé ellenében, a legényke számára illő borraivalót csatolni érezvén indokoltnak, nagyhirtelen számba vettem német pénzkészletem bús maradványait. Hát örömmel konstatálhattam, hogy a bankjegyek összértéke kettőszázezer millió régi márkára rúg. Nem is szerényen, hanem az önérzetes külföldi utas pózával nyújtottam át a fiúnak a bankjegyeket, amelyek összértékét ő gyakorlott szemmel és kézzel mihamar megállapította. A német infláció csúcspontján voltunk. Az FTC árnyékában sihederré avanzsált francstadti gyerek kicsit szemtelen alázatossággal köszönte meg a dús borraivalót, imígyen szólván: Nagyságos uram, ennek a bankjegytömegnek otthon Magyarországon bizonyára sok bámulója akadna, nekünk pedig az új valutára átváltás még nehézkesen megy. Ha méltóztatnék a kétszázmilliárd régi márka helyett egy mai húsz pfennig új váltópénz darabbal megajándékozni, hálásan megköszönném.

13. Az egri két tanintézettel, amelynek működésében évtizedeken át részt vettem, Pécsre költözésem után is fenntartani igyekeztem a kapcsolatot. A Felső Kereskedelmi Iskolától való távozásom után annál inkább magától értetődő volt ez a viszony, mivel az igazgatói állásról való lemondásomat követő felmentésemmel egyidejűleg az érsek felkért arra, hogy mint érseki biztos továbbra is figyelemmel kísérjem és támogassam az iskola munkáját. A megtisztelő megbízásnak eleget teendően mindjárt a következő tanév közepe után több napra terjedő látogatást tettem az intézetben, s szemlém eredményéről részletes írásbeli jelentésében be is számoltam. Azóta pedig igyekeztem az érettségi találkozókön személyesen vagy legalább levélben részt venni.

A második világháborút követő években lelassult ez a közreműködés, de a béke éveiben annál inkább felélénkült, mivel az egyes évfolyamok el-

kezdtek egybekapcsolni találkozóikat, amíg végre is az akkor ötven év előtti érettségijüket jubiláló „régi fiatalok” (szám szerint tizennégyen) elhatározták, hogy ezután évenként megismétlik a találkozást, s ennek a kezdeményezésnek követésére a következő esztendők népét is felszólítják. A határozatot százszázalékos eredmény követte: az iskola egykori érettségizett tanulói – a közbeeső halálozások ellenére is – évek óta bővülő létszámmal vesznek részt az öregdiákok immár hagyományossá alakult ünnepi találkozásán, amelyeken az elaggott egykori igazgató is megjelenik és felszólal. Pedig Pécestől Egerig hosszú az út, de százfönyi lelkes közösgel együtt örvendezni – megéri a költséges és hosszú „fuvart”. És hogy megéri, annak beszédes bizonyosága, hogy évről-évre gyarapodik a szeptember első vasárnapján történő ünnepi találkozón résztvevők száma, mivel a régi, úgy mondhatnám: alapító öregdiákok sorába, az ötvenesek közé ifjabb évfjاراتok: negyven év előtt érettségizett „fiatalok” is bekéredzhetnek. És valósággal szívderítő esemény, hogy igen szép programmal megalakult az Egri Öregdiákok Baráti Társasága is a főiskolák (köztük nem csupán a Tanárképző, hanem a Hittudományi is) és a negyven év előtt megszüntetett Jogakadémia egykori diákjainak részvételével.

14. Most a tollamra tolakodik és váratlanul kelletti magát egy másik élmény. Egyik kedves öreg diákom megküldte az egri napilap egyik számát, amelyből örömmel olvashattam, hogy egykori igen kedves diákomat, *Kapor* Elemér nyugalmazott hírlapírót 80. születésnapja alkalmából lelkesen ünnepli a város, és költeményeinek ismételt kiadására készségesen vállalkozik egyik hazai vállalatunk. Az utóbbi adat azonban nem volt alkalmas arra, hogy lelkemben valódi örömet keltsen. Reá kellett ugyanis döbbernem, hogy én erről a könyvről mit sem tudok. Az egri napilap előállításában magam főszerkesztői minőségben harmadfél éven át munkálkodtam, majd *Urbán* Gusztáv kollégám 15 éven át tevékenykedett, s őt *Kapor*, a jogtudor és a jó tollú fiatal író, a Thalia Egri Színjátékszó Társaság prominens és közkedvelt tagja váltotta fel, mégpedig felelős szerkesztő minőségben. Hát én vagy 20 esztendőn át naponként legalább kétszer elmentem az egri napilap szerkesztősége mellett, tagja voltam a lapot patronáló Egri Keresztény Sajtószövetkezet igazgatóságának stb. stb. Szerettem és vásároltam, szaporán, könnyű kézzel vásárolgattam a könyveket – és egyáltalán nem jutott tudomásomra, hogy egyik kitűnő egykori diákom megnövekedett tekintélyű tollából egy színesnek ígérkező önálló könyv látott napvilágot. Ezt a kiadványt a helyi sajtó valóban nem reklámozta és nem propagálta, a kereskedelem nem forgalmazta. Vagy oly kevés példányban jelent meg, hogy mindjárt elkapkodták ismeret-

len előfizetők, esetleg más szerencsés beavatottak? Hát ilyen ritka sikert miért nem követett változatlan szövegű újabb kiadás? Nem tudok a titok nyitására találni, de tényként kell megállapítanom, hogy a könyv terjesztésében hiba történt.

És a közelmúlt egyik délutánján egy baráti társaságban kedvelt író, *Herczeg* Ferenc történeti regényei új kiadásának előreláthatóan megismétlésre kerülő kiadásáról lelkendeztem, s közben annak a véleményemnek adtam kifejezést, hogy ez a méltán ünnepelt jeles írónk nagyszerű munkálkodásával milliós vállalat virágoztatta az előbb csak második sorban szerénykedhető *Singer* és *Wolfner* céget, egy ifjú közgazdász kiábrándító tárgyilagossággal vélte megállapíthatónak, hogy a magyar nyelvet csak kisiskolás gyermekkorában tanulni kezdő sváb fiúcskából, először szűk körben érvényesülő íróból a vitathatatlanul ügyes *Singer* és *Wolfner* cég (illetve annak kötelékében az öreg *Wolfner* József, a kitűnő szimatú üzletember) „csinált” európai hírű, nagy nevű író. Olyan nagystílusú belletristát, akit immár nemcsak szerte a kontinens országában a középosztály (nálunk közelebről az ún. „úri” középosztály) tízezrei, sőt itt-ott százezrei kedvenc írójukul tartanak számon, hanem – csodák-csodája ez! – még az itthon virányai, ifjú irodalmárai és műkritikusai is elismeréssel emlegetnek. Hát a mi, kétségkívül tehetséges és kiváló formaérzékű *Kapor* Elemérünknek méltó érvényesülést biztosító kelléktárából annak idején sajnálatosan, hiányzott a megfelelő felkészültségű gazdasági szakember (mai elnevezéssel élve úgy mondanám, hogy menedzser). Ezt a hiányt próbálja pótolni most évtizedekkel elkészen, de reménytelenül a 80 éves poéta, aki csupán az Arany János ars poetica-jának útmutatása szerinti költeményeket írt, s csak elvétve követett el úgynevezett szabad verseket, a tisztos korának járó vállveregetéssel kezelt, illetve lekezelt költő maradt.

15. Középszintű tanári alapvizsgálatomon szak tárgyaím fölötti eredménnyel szerepeltem a magyar nyelv- és irodalomból (a kitűnő Riedl professzornál), éreztem tehát, hogy a „szakmát” tanítani is képes vagyok. Kedvem sem hiányzott, mivel kvalitásaim elismerését láttam a megbízásban, s szinte a gög határáig emelkedett szellemű apácák bizalmának valóban örülhettem. Reám, a 31 éves, nőtlen férfiúra bízták a 16 éves lányok oktatásának és nevelésének nem is csekélyke részletét. Hogy hadbavonult karsársaim mostoha sorsában való osztózás helyett az itthon biztonságában és viszonylagos kényelemben teljesíthetek többletmunkát, számomra megnyugtató érzésül jelentkezett.

Hát bizony elvállaltam ezt a nem könnyűnek ígérkező feladatot. Simán is ment a munka. Szinte a komorság határáig komoly és tartózkodó magatartást tanúsítottam mindíg. A szerelmi líra ismertetésénél külön-

nösen vigyáztam az izgalmassá alakulható légkör nemes stílusára. Ady vérforraló költészetével szemben kiemelttem a nem kevésbé haladó szellemiségű Ignotus idealizmusát. Visszafojtott lélegzettel hallgatták ifjú tanítványaim Ignotus következő sorait.

„Eszembe jut, amit elfelejtett,
Felemelem, amit elejtett,
Megőrzöm, amit eltapos,
Vigasztalom, ha bánatos,
Nem búsítom, mikor nevet,
Azt emlétem, akit szeret,
A kis kabátját rásegítem
Nem szenvedéllyel, de szelíden,
S hozzá csak újhegygel sem érek,
Szerelmet tőle sohse kérek,
És nem is vallok sohasem,
Oh milyen forrón szeretem.”

Volt tanítványaim hívására ötvenéves érettségi találkozójukon örömmel megjelentem. Az egykori éltanuló ajkán megszólalt Ignotus versének kezdő sora: Eszembe jut, amit elfelejtett..., a többiek halk kórusban folytatták, mert annak idején néhány romló koronáért ketten is megvásárolták a sovány sárga könyvet. Az első lapon tizenkét soros vers, címe: Szerelem. Verstani szempontból itt-ott nem elsőrangú

alkotás, de a tartalom és a feldolgozás remek.

Zeller Judit
PhD hallgató

Az alkotmányi alapértékekről egy konferencia kapcsán

I. Szabadság, egyenlőség és szolidaritás

Ha a magyar alkotmányosság alapértékeit – amire demokráciánk épül – fel kellene sorolnunk, igen nehéz feladat előtt állnánk. Sem konkrétan az Alkotmány, sem pedig az azt értelmező joggyakorlat, sőt a jogtudomány sem jelöl meg röviden, néhány szóban összefoglalva olyan alapelveket, amikre azt mondhatnánk: ez a magyar jogállamiság általánosan elfogadott „jelszava”. Ezzel ellentétben, a német jogállamiságban kialakultak olyan „hívószavak”, melyek

nagyrészt azonos tartalommal jelennek meg minden alapértékekkel érintkező szférában. A német szociáldemokrácia alapértékei a szabadság, az igazságosság és a szolidaritás. Ezeket az alapértékeket nem csupán a jog- illetve a politikatudomány alakítja és alkalmazza mindennapjaiban, nem váltak tehát tisztán elméleti kategóriákká. Gyakorlati megjelenésük felfedezhető elsősorban a pártprogramokban, a törvények indokolásában és a német alkotmánybíróság – a Bundesverfassungsgericht – döntéseiben is.¹ Az alapértékeknek természetesen nem ez az egyetlen lehetséges csoportosítása. Más megközelítés alapján a magyar Alkotmány értékei is tematizálhatók. Így Ádám Antal csoportosítása alapján hat kategóriát különíthetünk el alkotmányunk alapértékei tekintetében. A magyar Alkotmány értékcsoportjai-ként jelölhetők meg az alkotmányi alapelvek, az alkotmányi tilalmak, az emberi és állampolgári alapjogok, az emberi és állampolgári alapkötelezettségek, az államcélok és állami köteleességek, valamint az egyéb nevesített alkotmányi értékek.²

Igaz, hogy a szabadság-igazságosság-szolidaritás értékrendszer emlékeztet valamelyest a francia forradalom értéktriászára, hangsúlyozni kell azonban, hogy ahhoz képest a német szociáldemokrácia többet kíván nyújtani.

1. A szabadságot nem csupán a cselekvés lehetőségeként értelmezi, hanem belátja, hogy ehhez a cselekvéshez a megfelelő anyagi alapokat is biztosítani kell.

2. Az igazságosságot nem csak a jogok vagy a politikai részvétel terén megnyilvánuló egyenlőségként követeli meg. Célja az esélyegyenlőség megteremtése, az azonos életesélyek biztosítása – ami nem jelenti mindemellett azt, hogy az eredményeknek is azonosnak kell lenniük.

3. A szolidaritást a szabadság és az igazságosság elengedhetetlen feltételének tartja, megvalósításukhoz nélkülözhetetlen eszközként jelöli meg.

Szabadság, igazságosság és szolidaritás nem hordozhatják azonban minden időben ugyanazt a tartalmat. A technikai és szellemi fejlődéssel teljesen új, addig nem is sejtett problémák, sőt hézagok tárnak fel az alapértékek kérdéskörében. Hogyan értelmezzük például a szabadságot ott, ahol az alkalmazott étkezési szokásaiból von le következtetéseket a munkáltató a majdan fizetendő egészségügyi költségekre? Igazságos-e, ha anyagi alapokhoz kötött a joggyakorlás, az egészségügyi ellátás, a tanulás? Élhet-e még a szolidaritás a teljesítmény- és eredménycentrikusság világában, a gazdasági hatékonyság ellenpontjaként? Világunk változik – egyre gyorsabban és egyre gyökeresebben alakulnak át a hagyományos struktúrák. Az értékek tartalmának pedig lépést kell tartaniuk ezzel a változással,

hogy megfelelő háttérrel biztosítsanak az államhatalmi ágak és egyéb hatalmi tényezők, valamint a civil szféra működéséhez. „Az alapértékek és tényleges érvényesülésük mértéke meghatározó tényező a modern közösségek összetartását és cselekvőképességét illetően, de csak akkor, ha az állampolgárok legitimitási meggyőződésének megfelelnek.”³ Rendkívül fontos tehát, hogy az alapértékek értelme és tartalma lépést tartson a társadalom fejlődésével, amelytől legitimitációját nyeri. „Mind maguknak az alapértékeknek a konkretizálása, mind a nekik legjobban megfelelő eszközök kiválasztása [...] csakis egy végérfelmentlen folyamat lehet.”⁴

A Friedrich-Ebert-Stiftung⁵ Alapérték-fórum sorozata ennek az állandó kihívásnak kíván megfelelni, amikor évente megrendezett üléseken újabb és újabb aspektusokat, megoldandó problémákat, értelmezési kereteket tárgyal a szabadság, az egyenlőség és a szolidaritás kérdéskörében. A Fórum ismertetésében kiemelésre kerül, hogy a német alkotmány, a Grundgesetz értékorientáltsága is a szabadság, az igazságosság, a szolidaritás és a béke felé mutat. Az alapértékek közül az alkotmány egyeseket explicite fogalmaz meg, mások az alkotmánybíróság értelmezése alapján bonthatók ki az alkotmány szövegéből vagy külön törvények tartalmazzák őket. Rendszerint ezek az alkotmányos értékek alapozzák meg a pártok politikáját, alap- és akcióprogramjait egyaránt. Amint arról fentebb már szó volt, gyakorlatilag valamennyi párt elismeri és megjeleníti ezeket az értékeket, így ezek közös vonásnak, alapnak tekinthetők. A Fórum szervezői hangsúlyozzák, hogy a 21. század a társadalom mélyreható változásait harangozta be. Az ipari társadalomból a tudás-, illetve információs társadalomba való átmenet számára az alkotmány értékbeállítottsága közös irány és mérce kell, hogy legyen az átalakulási folyamatok irányításához, a lehetőségek áttekintéséhez és a kockázatok elkerüléséhez. Elsősorban a demokratikus pártok feladatának tartják, hogy konkrét politikai választásokkal tudatosítsák az említett értékeket a társadalomban. Feladatuk a pártoknak továbbá, hogy aktuális válaszokat adjanak arra, hogyan irányíthatók a változások, és hogyan kell értékorientáltan irányítani a változásokat. A Fórum azonban nem csak annak szükségességére hívja fel a figyelmet, hogy a politikai szféra szereplői – ezek közül is elsősorban a döntéshozók – értékorientáltan tevékenykedjenek. Nagy jelentőséget tulajdonít ezen kívül az erőteljesebb civil társadalmi feladatvállalásnak és a különböző szférák – állami-politikai, gazdasági és civil – kooperációjának is. Mivel alapvető céljuk, hogy széles körű vitát nyissanak, több terület szakértőit és az egyes konkrét problémák érintettjeit is meghallgatják arról, hogyan kötődnek a társadalomhoz az alkotmányban lefekte-

tett értékek, és hogyan képzele a politika ezek tényleges megvalósítását. A témát valamelyest leszűkítve, arra kívánunk fókuszálni, hogy milyen követelményeket tart magával szemben fennállónak a politika az igazságosságot illetően négy központi politikai területen: az oktatás-, a szociális-, az adó-, és a foglalkoztatási politikában. Választ keresnek továbbá arra, hogy mit kell tennie az államnak (milyen kereteket kell biztosítani), mit a gazdaságnak és a társadalomnak, hogy az igazságosságot mindenki számára megtapasztalhatóvá tegye.⁶

A 2001. év Fórumának címe „Az igazságosság alapértékének jelentősége a tudástársadalomban” volt. Mivel – ahogy azt később látni fogjuk – az egyes alapértékek egymást áthatják, feltételezik, nem maradt el a fórum során a szabadság és a szolidaritás fogalmának elemzése sem. Az előadók között szerepelt filozófus, jogász, politológus, de újságíró és országgyűlési képviselő is. A Fórum elnöke Thomas Meyer volt, aki a Dortmundi Egyetem professzora, résztvevői pedig Erhard Eppler volt miniszter, Hans Joas a berlini Freie Universität professzora, Susanne Gaschke, a hamburgi Die Zeit munkatársa, Michael Müller Bundestag képviselője és Wolfgang Merkel, a Heidelbergi Egyetem professzora. Kulcsfogalomként a globalizáció és az információs társadalom vagy „tudástársadalom”, valamint az individualizáció jelentőségét, mint az alapértékekre egyre erősebben ható tényezőket jelölték meg. Mivel az előadók nem fejtették ki külön-e fogalmak tartalmát, rövid kiegészítést tartok szükségesnek.

A globalizáció – amennyiben tágan értelmezzük – nem újkeletű jelenség. Globalizálódásnak tekinthetjük technikai szempontból valamennyi találmány, felfedezés elterjedését – a keréktől a védőoltásokig. Kulturális globalizációként értelmezhetjük a kereszténység elterjedését vagy a művészetek határokön átívelő teljesítményeit. A 20. és a 21. századi globalizáció – tehát az a folyamat, amit szűkebb értelmezéssel a mindennapokban így nevezünk – alapvetően három szempontból haladja meg a korábbiakat.

1) Minden eddiginél nagyobb földrajzi területet fog át.

2) Minden eddiginél több életszférában van jelen.

3) Minden eddiginél gyorsabb ütemben halad.

Napjaink globalizációjának „húzóágazatai” az informatika, illetve az erre épülő számítógépes rendszerek, hálózatok.⁷ Eddig ismeretlen sebességet ért el az információáramlás, egyre könnyebben hozzáférhetőek a különböző adatbázisok.

Az információ, mint központi tényező átvezet a következő fogalomhoz, a tudástársadalomhoz. Míg a „korábbi” információs társadalom fogalma csu-

pán az információ állandó jelenlétét és áramlását jelenti, addig a tudástársadalom az információk összefüggéseit is figyelembe veszi. A tudástársadalom fogalma az „összefüggéseiben felfogott információ”⁸ jelentőségét emeli ki, ezért többet jelent az információs társadalomnál. Integrációt, feldolgozást, rendszerezést is implikál. Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolhatóak olyan további fogalmak, mint például az interdiszciplinaritás vagy az élethosszig tartó tanulás (life long learning), melyek a tudástársadalom következményeként, folyamatoként jelennek meg, és tesznek szert egyre nagyobb jelentőségre.⁹

Az értékalkakító tényezők sorában harmadikként említhető az individualizálódási folyamat. A társadalom atomizálódik, az előbbieken említett információáramlás, az információ elérhetőségének jellege – a számítógép, a televízió, a rádió stb. – már nem teszi szükségsszerűvé, hogy a közösség segítségét vegyük igénybe, ha információhoz, ismerethez kívánunk jutni. Mivel az ember egyre kevésbé van az öt körülvevő szűkebb közösségre utalva, a gondolkodás rendkívül sokirányú, a nézetrendszerek integrálatlanok, egyre kevésbé determinálják őket markáns irányzatok. Mindemellett nem felejthetjük el, hogy az ember mind biológiailag, mind pszichológiailag alapvetően társas lény, így bármennyire is gyengülnek a közösségi szálak, az egyén soha nem mondhat le, és soha nem is tud majd lemondani arról, hogy valamiféle csoporthoz tartozzék, hogy más emberekkel kapcsolatot tartson fenn. Az egymásra utaltság ember voltunk ismerve.

A globalizáció, a tudástársadalom fejlődése és az individualizálódás rengeteg újdonságot, pozitívumot hordoz. A tudomány vívmányainak gyors elterjedése, a tudás könnyű megszerzése, az egyén önkifejeződésének lehetősége mellett figyelembe kell azonban vennünk azt is, hogy ezek az előnyök nem mindenki számára egyformán és könnyen hozzáférhetőek. Sokakat érint az ún. „exklúzió”, a kirekesztettség problémája, melyet az egyik előadó – Erhard Eppler – részletesebben is érint felszólalásában. Kifejti, hogy a társadalom alsóbb rétegei egyre inkább kizáratnak a modernizációból, a globalizáció és az információdömping előnyeiből. Ennek oka elsősorban a képzetlenség – melynek következménye az, hogy nem tudnak lépést tartani a társadalmi elvárásokkal. Nem rendelkeznek az információs társadalomban való érvényesüléshez szükséges tudással – azaz olyan tudásanyaggal, amely gazdaságilag értékesíthető, a piacon befektethető, felhasználható lenne. E kirekesztéssel párhuzamos folyamatként ugyanakkor megfigyelhető, hogy a társadalom felső rétegei egyfajta „önkizárással” élnek – erődökbe vonulnak vissza, saját fegyveres örökkel védetik magukat, feledve az állami erőszakmonopólium prin-

cípiumát –, kivonulnak a társadalom mindennapjából. E kettős folyamat eredményeként a fejlődőképes és ténylegesen terhelhető, valódi társadalmi bázist a közép réteg alkotja.¹⁰ E réteg azonban folyamatosan vékonyodik, és egyre inkább túlterhelte válik az exklúziós és önexklúziós folyamatok által.

Az Alapérték-fórum e keretek között keresi tehát a megoldást, igyekszik aktualizálni a szabadság, igazságosság és szolidaritás értékeit, és megoldást próbál adni többek között az alábbi kérdésekre.

Hogyan illeszthetők be mindezen értékek a fent vázolt globalizációs és individualizációs áramlatokba? (hiszen a szolidaritás követelményét aláássza az individualizáció, a szociális igazságossággal pedig konkurál a globális versenyképességre törekvés).

Hogyan tehetők az értékek céllá, általános társadalmi mércévé, vonatkozási ponttá?

Hogyan egyeztethetők össze egyáltalán maguk az értékek egymással? (gondoljunk itt elsősorban a szabadság-igazságosság és a szabadság-szolidaritás fogalompárra, melyeket eleve antagonisztikusnak tart a legtöbb társadalomtudomány).

Hogyan és mely csoportok nyerhetők meg ezen értékek támogatására?

A Fórum központi kategóriáját az igazságosságban jelölték meg, az előadóknak ennek fényében kellett értékelni a többi alapértéket. Ez a választás nem meglepő, hiszen az igazságosság a szabadság és a szolidaritás fogalmára egyaránt vonatkoztatható.

Az igazságosság megvalósulása érdekében elengedhetetlen a szolidaritás.

Az igazságosság megvalósulásának feltétele elsők között a szabadság.

A három érték tehát elválaszthatatlan, egymásba áthajló, egymást feltételező, szerves rendszert alkot, ennek problémakörét az előadók több oldalról közelítik meg. Thomas Meyer legfőképp gyakorlati válaszokat keres a fogalommal kapcsolatban. Kiemeli, hogy a jelen és a jövő igazságossága tulajdonképpen az esélyegyenlőség kell, hogy legyen – elsősorban a tudás megszerzése, az anyagi javakhoz jutás és az eredményes társadalmi cselekvés tekintetében. Ezzel küszöbölhető ki az, hogy az egyes csoportok „újra-termeljék” hátrányos társadalmi pozíciójukat, ez adhat lehetőséget az igazi társadalmi mobilitás megvalósulására. Erhard Eppler hasonlóan interpretálja a fogalmat, de még kategorikusabb, amikor kimondja: a szociális biztonság alapja – és az azonos életesélyek megteremtésének alapja – az igazságosság. Szabadságával pedig csak az tud élni, aki bizonyos fokú materiális biztonságban érezheti magát.¹¹

A kérdésre, hogy hogyan lehetséges nagyobb társadalmi igazságosság, a fórumon több megoldás is felvetődött. Wolfgang Merkel foglalkozik előadásában a legérzékenyebben a kérdéssel, három

klasszikusnak mondható igazságossági elméletet is leír: Friedrich A. von Hayek neoliberais elméletét, John Rawls teóriáját, valamint Michael Walzer elveit, amelyet az idealista szocializmushoz sorol. A három megoldás közül Merkel a rawlsi elméletet tartja leginkább használhatónak a jövőre nézve. Szerinte ennek előnye, hogy

– individuumközpontú (ami miatt könnyen hozzáigazítható az individualizációhoz),

– elsődlegesnek tartja a mindenki számára egyenlően biztosított alapvető jogok létét (tehát napjaink jogállami követelményeinek megfelelően kezeli e jogokat),

– ugyanakkor erőteljes korrekciós, újraelosztó mechanizmusokat iktat be a rendszerbe.

A rawlsi elmélet azonban nem talál minden résztvevőnél támogatást. Erhard Eppler kétségbe vonja aktualitását, éppen a globalizáció szemszögéből. Rawls szerint a bevételi és vagyoni egyenlőtlenések annyiban igazságosak, amennyiben saját teljesítményen alapulnak és e teljesítmény kifejtése az egész társadalom – így különösen a leginkább hátrányos helyzetűek – hasznára válik szabadságuk kibontakoztatása tekintetében. Eppler két ponton támadja ennek alkalmazhatóságát a jelenlegi állami és társadalmi viszonyok között. Egyrészt kétségesnek tartja, hogy a bevételkülönbségek ma teljesítménykülönbségeken nyugszanak. Sokkal jellemzőbb, hogy a bevételek egyre jobban elszakadnak a teljesítménytől (elég, ha összehasonlítjuk az órabérért dolgozók fizetését a tőzsdén tevékenykedő, vagy akár a vállalkozói csoportok bevételeivel.) Másrészt leegyszerűsítettnek tartja a gazdagság omnipotenciáját valló nézeteket, melyek a gazdagságot a jóléttel, továbbá az életminőség megfelelő szintjével azonosítják. Szerinte ez a meglátás teljesen figyelmen kívül hagyja a szociális tényezőket és a fenntartható fejlődés ökológiai vonatkozásait is.

II. Megoldásra váró problémák

Az igazságosság erősítése érdekében Wolfgang Merkel öt alapvető problémát említ, amelyek megoldásra várnak. Sorrendjük egyben prioritást is kifejez.

1. *A szegénység elhárítása.* Minden egyébhez képest elsődleges, hiszen életesélyekről csak meghatározott életszínvonal fölött beszélhetünk. Ha valaki a létminimum-küszöb alatt kénytelen élni életét, annál fel sem merül a jogok bővítése, hiszen e személyek viszonylatában a jogok érvényesüléséről is alig beszélhetünk. A szegénység tehát fő akadálya lehet az egyéni méltóság, a személyi integritás és autonómia megőrzésének.¹²

2. *Oktatás, képzés hozzáférhetővé tétele.* A képzett-

ség kiemelkedően fontos tényező a későbbi társadalmi pozíció, illetve egyéni jólét elérésében, így nagy jelentőségű az igazságosság megvalósulása szempontjából is. Az ismeretek, a tudásanyag, a profeszzió megszerzése nem csupán egyéni érdek, hanem a társadalom egésze számára felhasználható – tehát tulajdonképpen a „közjó” kategóriájába sorolható.¹³

3. *Bevonás a munkapiacra.* Ez a követelmény nem tekinthető pusztán gazdaságinak, jelentős etikai és pszichológiai vonatkozásokkal is bír. A munkanélküliségnek ugyanis messze ható következményei lehetnek az egyén szempontjából. Elsőként említhető a szociális kirekesztettség, a szociális facilitáció és a motiváció elvesztése. Hozzájárulhat az emberi kapcsolatok, illetve a társadalom alapegységének tekintett család kötelékeinek lazulásához vagy akár elszakadásához. Felmerülhet továbbá a munkanélküliség miatt az etnikai, illetve a nemi egyenlőtlenségek növekedése is. Mindezen tényezők a szociális értékek, valamint a szociális felelősség elvesztését eredményezhetik, sőt konkrétan mérhető, és gazdaságilag is releváns következményekkel is járhatnak (pl. magasabb megbetegedési és halálozási arány). Merkel szerint mindezek alapján kockázatos az a rendszer, amely a munkától független alapjövedelem kilátásba helyezésével vonzóvá teszi a munkából való kilépést.

4. *Az állam szociális jellegének erősítése, aktiválása.* Ha alapvető célnak a szociális bevonódás elősegítését (az exklúzió megakadályozását), a képzés hozzáférhetővé tételét és a munkapiac szélesítését tekintjük, akkor a szociális állam feladatai elsősorban az oktatás javára történő pénzügyi átcsoportosítás, a munka adóterheinek csökkentése és a munka felvételére, illetve újrafelvételére való ösztönzés. Szükséges továbbá a társadalom legfelsőbb rétegei önkizárásának megakadályozása is.

5. *A jövedelem- és vagyonszóródás csökkentése.* Ez az utolsó, egyben a legkevésbé sürgető probléma, mint-hogy az előzőek megoldása valószínűleg e problémán is segít. A szóródás megléte a piacgazdaságban természetesen elkerülhetetlen, társadalmi problémává csak akkor válik, ha az egyenlőtlenség mértéke csökkenti a társadalmi kohéziót, és tömeges szegénységet szül. A hagyományos szabályozási módszerek – nagyobb jövedelemhez nagyobb adókulcs – már kevésbé hatékonyak, hatástalanságuk többek között a globalizációnak is köszönhető. (Gondolhatunk itt elsősorban az „adóparadicsomokra”, amelyet a nagyvállalkozások előszeretettel keresnek fel és tesznek székhelyükké, elvonva így az állami bevételek egy részét.)

III. Az Alapérték Fórum válaszai – megoldáskeresés

A Fórum előadóinak válasza az értékekkel kapcsolatban felvetett kérdésekre alapvetően két csoportba osztható.

1. A polgári társadalom és a civil szféra erősítése, a társadalom önszervező mechanizmusainak aktiválása
2. Az állami beavatkozás erősítése, a szociális jogállam feladatainak bővítése

Az első csoportba tartozó nézetet képviseli Hans Joas, aki a civil társadalom erőteljesebb bevonása mellett érvel. Véleménye szerint a problémák úgy oldhatók meg, ha a civil szféra képes mind az állam, mind pedig a piac korlátozására – mindezt úgy végezve, hogy a korlátozás mellett tartós és eredményes működésüket is biztosítani tudja. Erre a feladatra csak egy stabil és differenciált civil társadalom képes. A civil társadalom megerősödése, megerősítése az állam és a piac feladata is. Ezeknek támogatniuk kell a civil társadalmat egyrészt feladatok átadásával, másrészt az állampolgárok szociális és politikai kötelezettségeik iránti affinitása növelésével. Megemlíti ugyanakkor, hogy a civil társadalom természetlen kapcsolatokat is kialakíthat, ha az egyes csoportok pusztán saját érdekeiket képviselik, nem veszik figyelembe a „közjót”, ha visszahúzódnak saját kulturális identitásuk keretei közé, és ezzel a szétapródást erősítik a szolidaritás kibontakoztatása helyett. Végül hozzáteszi: a politikának újra meg kell találnia a moralitást. Ezen belül három feladatot említ. Elsőként a demokratikus ideál és a tényleges politikai folyamatok közelítését, hiszen ha ezek eltávolodnak, megrendül a demokrácia intézményeibe vetett bizalom. Másodsorban a gyors reagálást a globális folyamatokra, ami azt jelenti, hogy nem csak akkor kezdik kezelni az egyes problémákat, ha azoknak már a belpolitikai szférában is megjelennek a következményei. Végül azoknak az érdekeknek a fokozott artikulálását, amelyeket a globalizációs folyamatok elnyomnak, ezáltal fokozzák a társadalmi exklúziót. Összegezve Joas álláspontját, a világgazdaságba való beilleszkedés, a nyugati kultúra társadalmi folyamataival való lépéstartás a polgári társadalom belső megerősítésével érhető el.

A Fórum többi előadója mind a másik megoldás mellett száll síkra, alapvetően tehát a szociális állam megerősítését tűzik ki célul. (Ennek oka lehet többek között a német „Rechtsstaat”-ban való bizalom ereje, amit a Német Szövetségi Köztársaság mint szociális állam eddig viszonylag kiegyensúlyozott és eredményes működése alapoz meg.)

Susanne Gaschke kritikát fogalmaz meg a civil társadalommal szemben. Nem tartja elég aktívnak és elég folyamatosnak a harmadik szféra tevékenységét. Véleménye szerint a civil társadalom csak akkor teljesít, akkor kezd el kezelni a problémákat,

amikor kedve tartja. Alapvetően az egyén oldaláról látja megközelíthetőnek az értékproblematikát. A csoportok nem játszanak akkora szerepet az individuuum életében, főleg az általános individualizációs tendenciák megerősödése óta nem. A civil szervezetek, a pártok, az egyházak nem nyújthatnak megoldást, mert az értékválasztás mindig egyéni megfontoláson alapul. Ennélfogva azokat a területeket kell erősíteni, amelyek a szocializációt meghatározzák. Ezek a területek pedig elsősorban a család, másodsorban az oktatási intézmények, melyek szocializációs szerepét – még ha korlátozottan is – el kell ismerni. Gaschke szinte teljesen pszichologizáló alapokra kívánja helyezni az értékek változásának követését, amikor megállapítja, hogy az értékeket figyelembe vevő, ezek megőrzésére való affinitás, illetve az ezeknek megfelelő személyiségvonások kialakítása lehet megoldás.¹⁴ Nézete tehát főként az egyén mikrokörnyezetével szemben támaszt elvárásokat az értékalkalítás területén.

Michael Müller szintén a politika erősítését, primátusának hangsúlyozását kívánja. Szerinte a társadalmi előrelépés érdekében már nem elég pusztán a korrekció, új eszközöket kell bevetni. A globális kapitalizmus jellemzője, hogy folytonos instabilitást indukál, ennek tartós fennállását kezeli „normális” állapotként. Jellemző továbbá, hogy a rendszer függetlenedik a tértől és az időtől. Ugyancsak jellemző, hogy az állam – piac – társadalom egyensúlya helyébe egyre inkább az „állammentes piactársadalom” lép. A civil társadalom megerősítésében Müller benne rejőnek érzi a populizmus veszélyét is, ezektől pedig már csak egy lépésnyire látja a szélsőséges mozgalmak erőre kapását. Hangsúlyozza az állami transzparencia jelentőségét és a participációs mechanizmusok hatékonyságának növelését. Központi gondolata tehát neki is a „demokrácia demokratizálása”. Végcélja a plurális európai föderalizmus kiépítése.

Végül, a szociális állam igenlői között említhető Wolfgang Merkel. A felvázoltakra ő a szociális állam háromirányú reformját látja megoldásnak.

1. Egyrészt törekedni kell a „fair” eljárásokra. A szociális állam tartsa vissza a „free riding”-ot (potyautas-magatartást), ehelyett követelje meg a szolidaritást valamennyi társadalmi rétegtől. A szociális rendelkezések ne legyenek diszkriminatívak. Merkel szerint a diszkrimináció kiküszöbölése legjobban az univerzalisztikus – tehát a mindenkit egyformán megillető – szociális támogatásokkal valósítható meg a rászorultsági támogatásokkal ellentétben. Ezek a támogatási formák sokkal nagyobb legitimitációt élveznek, így kiküszöbölik a társadalmi ellentéteket.

2. Másrészt a szociális állam nem gátolhatja az

innovációt és a gazdaság prosperálását. A különböző szociális kiadások gyengíthetik egyes csoportok versenyképességét – ezt elsősorban azok a csoportok jelentik, akik a szolgáltatási szektor alsó rétegét, az alulképzettek foglalkoztatottságát gátolják. Megoldás az erőteljesebb adófinanszírozás és a társadalombiztosítás privát pilléreinek erősítése.

3. Harmadikként a politikai feladatokat jelöli meg Merkel: A középrétegek támogatottságát kell megnyerni, mert ez a réteg az, amelynek már nem feltétlenül van szüksége a szociális állam erőteljes támogatására. Ezt a csoportot kell tehát meggyőzni arról, hogy a szociális állami tevékenység szükséges. E réteg méretei miatt is rendkívül nagy súllyal esik latba. A réteg megnyerhető, ha a szociális szolgáltatások könnyen hozzáférhetőek, jó minőségűek és valóságos védelmet nyújtanak az élet változásaira.

IV. Az Európai Unió

jogrendszerének megoldásai

Az Alapérték-fórum előadói által felvázolt kérdések természetesen nem csupán a német helyzetre vonatkoznak. A szabadság, az igazságosság (amit sok helyen az egyenlőség kategóriája helyettesít) és a szolidaritás egyre inkább általánosan elfogadott alapelvekké, alapértékekké válnak a magukat jogállamként definiáló országokban. Különösen hangsúlyos ezeknek az értékeknek a megjelenítése az Európai Unió jogában. Több dokumentumban is találhatunk kifejezett rendelkezést vagy utalást, melyek ezeket az értékeket részesítik védelemben. Az alapértékek megjelenhetnek a jogi norma céljának megjelölésekor, illetve a norma szövegében konkrét rendelkezésként. A Unió célja továbbá az alapértékekből levezethető alapjogok biztosítása és ezek intézményes védelme. Az Európai Közösség Nizzai Szerződéssel módosított Alapító Szerződésének preambulumban elérendő célként szerepelteti a béke és a szabadság védelmét, a szociális haladást, az oktatáshoz és a művelődéshez való széles körű hozzáférést. Az Alapító Szerződés 2. Cikkében rendelkezik a tagállamok közötti szolidaritás fenntartásának szükségességéről, ehhez kapcsolódik a 3. Cikk rendelkezése a gazdasági és társadalmi kohézió fenntartásáról. A szociális politikáról, oktatásról, szakképzésről és ifjúságról szóló fejezetében pedig kitér a szociális védelem, a társadalmi párbeszéd és a kirekesztettség elleni küzdelem témakörére. (Tehát reagálni kíván a valóságos problémaként megjelenő exklúzió jelenségére.) A Nizzai Szerződéssel módosított Európai Unióról szóló Szerződés szintén preambulumban jelöli meg a szabadság, a demokrácia, az emberi és alapvető szabadságjogok, ezen kívül a szociális jo-

gok védelmét. Célul tűzi ki továbbá a népek közötti szolidaritás elmélyítését, 2. Cikkében pedig a társadalmi kohéziót emeli ki.

Legjelentősebb azonban az említett alapértékek szempontjából a Nizzában 2000. december 7-én elfogadott Alapjogi Charta. Az Európai Unió Alapjogi Chartája ugyanis kifejezetten e három alapérték – a szabadság, az egyenlőség és a szolidaritás – kibontására épül. Az egyes fejezetek címe, témája egy-egy értéket jelöl meg, és ezek alá vonva csoportosítja az egyes emberi és uniós polgári jogokat. A szabadságról szóló fejezet egyrészt a privát szféra állami beavatkozással szembeni elhatárolását teszi meg (családi élet védelme, magánlakás sérthetlensége, adatvédelem¹⁵), másrészt megjelöli a klasszikus szabadságjogokat (lelkiismereti és vallásszabadság, szólás- és információszabadság, egyesülési jog, gyülekezési jog stb.¹⁶) Az igazságosságot a dokumentumban egyenlőségként fogalmazzák meg, ami a törvény előtti egyenlőséget, a diszkrimináció tilalmát, a kulturális sokszínűség védelmét, a nemek közti egyenlőséget, a gyermekek, az idősek védelmét és a fogyatékosok integrációját jelenti.¹⁷ Végül a szolidaritás fejezetében tulajdonképpen a szociális jogok (vagy harmadik generációs alapjogok) kerültek: munkához való jog, anyaság és család védelme, betegség illetve baleset bekövetkeztére szóló támogatás, szociális ellátásra való jog. Kiegészülnek ezek olyan kifejezetten az Unió által hangsúlyozott jogokkal, mint a szolgáltatásokhoz való hozzájutás joga, a környezetvédelem és a fogyasztóvédelem.¹⁸ Ezek tehát az uniós követelmények a szabadság – igazságosság – szolidaritás tartalmát illetően. Látható, hogy a legtöbb megjelölt alapjog a Friedrich-Ebert-Alapítvány Fórumán is napirendre került. A Fórumon meghatározott problémák tehát elvileg kezelhetők lehetnének ezzel az alapjogi katalógussal. A kérdést mindig az egyes alapjogok értelmezése és gyakorlati megvalósulása jelenti. Ezen a téren kell tehát maximálisan teljesíteni.

V. Szabadság, igazságosság és szolidaritás a magyar Alkotmány és az alkotmánybíróági döntések tükrében

Magyarországnak, mint leendő uniós tagállamnak szintén el kell fogadnia, és jogrendszerébe kell olvasztania ezeket a rendelkezéseket. Bár – mint azt fentebb említettem – a magyar alkotmányosságának nem jelszava a szabadság, egyenlőség és szolidaritás értéke, mégis elmondható, hogy a magyar

jogrendszerrel és az Alkotmánytól természetesen nem idegenek ezek az értékek. Az Alkotmány megjelöli a szabadság különböző aspektusait, így az állam függetlenségét, a politikai szabadságot, a nép szabadságát, valamint a klasszikus szabadságjogokat.¹⁹ Az igazságosság területén egyenlővé teszi a tulajdoni formákat, kimondja a törvény előtti egyenlőséget, a diszkrimináció tilalmát (sőt, az esélyegyenlőségre törekvést), a nemek közti egyenlőséget és a valamely okból (életkor, betegség, családi helyzet) hátrányosabb helyzetben lévők segítségét.²⁰ Végül a szolidaritás elismeréseként értelmezhetők a szakszervezetek és érdekképviseleti szervezetek alapításához való jog, az egészséges környezethez való jog, a társadalombiztosítás intézménye, a jövedelemmel és vagyonnal arányos közteherviselés.²¹ Az Alkotmányon kívül sok törvény is említést tesz a szabadság, az egyenlőség valamint a szolidaritás elvéről, illetve arról, hogy e törvényeket a felsorolt alapértékek fényében, azokat szem előtt tartva kell alkalmazni.

Az alapértékek igazán élővé tételét, tartalommal való megtöltését azonban lehangsúlyosabban mégis az Alkotmánybíróság végzi Magyarországon. Az Alkotmánybíróság az Alkotmány rendelkezéseit értelmezve az egyes ügyek kapcsán fokozatosan kibontotta, kibontja az Alkotmányban rejlő egyes alapértékek tartalmát. Természetesen több olyan döntést is találhatunk, melyben az Alkotmánybíróság a szabadságot, az igazságosságot, illetve a szolidaritást értékeli valamely szempontból.

A szabadság egyes „részjogosítványait” értékelő határozatok talán a leginkább előremutatóak az Alkotmánybíróság gyakorlatában (különösen a testület működésének kezdetén születtek precedens értékű határozatok). Az Alkotmánybíróság kidolgozta az „alapjogi tesztek”²², amelyek jelentős mércét jelentenek az egyéni, állampolgári szabadság védelme tekintetében. Kimondta továbbá az emberi méltósághoz való jog „anyajog” vagy „szubszidiárius alapjog” jellegét: „Az Alkotmánybíróság az emberi méltósághoz való jogot az ún. ’általános személyiségi jog’ egyik megfogalmazásának tekinti.[...] Az általános személyiségi jog ’anyajog’, azaz olyan szubszidiárius alapjog, amelyet mind az Alkotmánybíróság, mind a bíróságok minden esetben felhívhatnak az egyén autonómiájának védelmére, ha az adott tényállásra a konkrét, nevesített alapjogok egyike sem alkalmazható.”²³ Egyes alapjogokat – így különösen a kommunikációs alapjogoknak nevezett kört – pedig kiemelt jelentőségűnek nyilvánított.²⁴ A szabadságot biztosító rendelkezések tehát garantálják a klasszikus értelemben vett egyéni szabadságot. Bár található vitatott döntések, a szabadságot biztosító jogok lehetőségeit az Alkotmánybíróság nagyrészt kiaknázza.

A szabadság azonban – mint fentebb már láthatuk – elválaszthatatlan az igazságosságtól, igényel bizonyos alapokat, amelyek az igazságosság kérdéskörébe tartoznak. Az igazságosság talán legalapvetőbb kritériumának tekinthető az, hogy nincs hátrányos megkülönböztetés. Ennek megfelelően először is a diszkrimináció tilalmának határait kellett megvonni. Számos alkotmánybíróági döntés született eddig a hátrányos megkülönböztetés tilalmáról. Ezen döntések kapcsán rendszerint az utólagos normakontroll hatáskörében járt el az Alkotmánybíróság. Az utólagos normakontroll ügyeinek legnagyobb részét a diszkrimináció tilalmával kapcsolatos indítványok tették és teszik ki.²⁵ Ezek közül kiemelhető az a határozat, amely kimondja, hogy a diszkrimináció tilalma kiterjed az egész jogrendszerre – tehát alapelvnek tekinthető valamennyi jogszabály tekintetében.²⁶ Jelentős eredmény volt továbbá az, hogy az Alkotmánybíróság meghatározta az ún. „pozitív diszkrimináció” – azaz előnyben részesítés, előnyös megkülönböztetés – határait is. Az Alkotmányban biztosított jogegyenlőség elvét az Alkotmánybíróság tehát következetesen értelmezi és alkalmazza döntései során. Ehhez hasonló jelentőségű kérdés azonban az igazságosságot illetően az esélyegyenlőség problematikája. A magyar Alkotmány az esélyegyenlőséget negatív megközelítésben tartalmazza – az esélyegyenlőtlenség felszámolását célozza – és a fogalmat a jogegyenlőség megvalósulási feltételeként jelöli meg.²⁷ A döntések itt is jelentősek, és – véleményem szerint – különösen a törvényhozó szempontjából megfontolandók. Az Alkotmánybíróság az esélyegyenlőség tekintetében is kimondja, hogy nem egy-egy jogszabály, hanem a jogszabályok egész rendszere kell, hogy megvalósítsa a kívánt célt.²⁸ Megállapítja továbbá azt, hogy az Alkotmány nem jelöl meg konkrétan egyetlen intézkedést sem, ami az esélyegyenlőséget lenne hivatott biztosítani. A jogalkotó – alkotmányos keretek között – belátása szerint választhat, hogy milyen szabályozási módot és tartalmat kíván alkalmazni. Kiemelendő továbbá ugyanennek a határozatnak az a megállapítása, amely szerint a megkülönböztető szabályozás lehetősége nem jelenti annak kényszerét is.²⁹ Ezzel az Alkotmánybíróság tulajdonképpen azt mondja ki, hogy senkinek nincs érvényesíthető alanyi joga a pozitív diszkriminációra, még akkor sem, ha ez egyébként indokolt lenne.

Végül a szolidaritással kapcsolatos döntések tekintetében is széles a paletta. Az Alkotmánybíróság kategorikusan leszögezi azonban, hogy a Magyar Köztársaság nem szociális jogállam.³⁰ Ennek megfelelően az Alkotmánybíróság az Alkotmány szövegéhez ragaszkodva, viszonylag szűken értelmezi a szociális jogok nyújtotta lehetőségeket, il-

letve a szociális jogok biztosításának állami kötelezettségét. Ki kell azonban emelni mindezek ellenére, hogy a szolidaritás általános elveinek a megalkotása megtörtént, érdekes módon főként a diszkrimináció tilalmával kapcsolatos határozatokban. Az Alkotmánybíróság kimondta: „a diszkrimináció tilalma nem jelenti azt, hogy minden, még a végső soron nagyobb társadalmi egyenlőséget célzó megkülönböztetés is tilos.”³¹ Ez tehát értelmezhető úgy, mint alap arra, hogy az állam – a törvényhozó – maga is különböző eszközöket alkalmazhasson az igazságosabb és egyenlőbb társadalmi körülmények megteremtéséhez. Az állampolgárok kötelesek ezt elfogadni és ilyen értelemben szolidaritást tanúsítani egymással szemben. Szintén a diszkrimináció tilalmával kapcsolatosan mondta ki az Alkotmánybíróság, hogy nem alkotmányellenes a vagyoni viszonyokkal arányos közteherviselés. Ehhez kapcsolta a határozatban továbbá, hogy a hátrányos szociális helyzetet enyhítő jogok, kedvezmények, segélyek szabályozásánál figyelembe vehető a vagyoni helyzet.³² A szolidaritás tehát ismert elv az Alkotmány értelmezése során.

Az egyes konkrét szociális jogok tekintetében azonban az Alkotmánybíróság már szigorúbb és szűkebb értelmezést ad. A munkához való jognál különösen jól megfigyelhető, hogy a jogok szociális vonatkozása kevésbé erős. Ennél az alapjognál ugyanis az Alkotmánybíróság kifejezetten elkülöníti az alanyi jogi és szociális oldalt, és döntéseiben a szociális oldal tekintetében nem foglal állást.³³ Ennek szabályozását – a szociális probléma megoldását – kizárólag az államra, illetve a jogalkotóra bízta. A munkához való jogot így tehát mintegy azonosan kezeli a szabadságjogokkal, bár (természetesen) nem értelmezi úgy, hogy az állam köteles mindenkinek munkát biztosítani.³⁴ A munkához való jog szociális oldalának érvényesülése tehát az állam foglalkoztatáspolitikájától függ – ami pedig alapvetően az ország gazdasági helyzetét követve változik. A szociális biztonság tekintetében általános megállapításként leszögezhető, hogy az ellátásokhoz való jog is alapvetően elméleti szempontú megerősítést nyer, kereteinek, intézményeinek elfogadása zajlik. Így például az Alkotmánybíróság precedens jellegű határozatban fogalmazza meg, hogy az ellátáshoz való jog alkotmányos mércéje az Alkotmány 70/E.§-ban megfogalmazott ellátások minimális szintje.³⁵ Ugyanígy jelentős egy másik határozatban megfogalmazott elv, mely kimondja, hogy a társadalombiztosítás csak részben biztosítási („vásárolt jog”) jellegű, másik alapja a szolidaritás. A biztosítási és a szolidaritási részek arányát pedig a törvényhozó nem változtathatja meg önkényesen.³⁶ Az alkotmányos minimum itt ismét nem szociális jogi alapokon nyugszik – mint azt későbbi ha-

tárazatok mutatják – hanem az emberi méltósághoz való jogon. A szociális ellátások minimuma az ellátás olyan mértékét jelenti, amely „elengedhetetlen az emberi méltósághoz való jog gyakorlásához”.³⁷ (Itt utalnék a Wolfgang Merkel által megfogalmazott problémák közül az elsőre, a legfontosabbra, mely szerint nem élhet megfelelően alkotmányos jogaival az, aki nem rendelkezik a minimális létfeltételekkel.) Az említett határozattal összefüggésben érdemes megemlíteni azt a határozatot, mely a szolidaritást a szabadsággal és az igazságossággal összekapcsolhatóvá teszi. E határozat kimondja, hogy akkor tekinthetjük a szociális jogok szabályozását alkotmányos szempontból problematikusnak, ha az állami beavatkozás – illetve, lévén szó itt ellátásokról, inkább ennek elmulasztása – valamely Alkotmány által védett intézmény vagy jog megvalósulását nyilvánvalóan lehetetlenné teszi.³⁸ Véleményem szerint e döntésből egyenesen következik az, hogy ilyenkor az adott állami aktust vagy ennek hiányát problematikusnak is *kell* tekinteni. Itt ugyanis már arról a jelenségről van szó, ami az alapjogi fórumon is problémaként merült fel, nevezetesen az ún. „alacsonyabb rendű állampolgárság” kategóriájáról. Ki kell emelni, hogy ez a kérdés már nem a szociális ellátásra vonatkozik, hanem a jogegyenlőség tényleges meglétére vagy hiányára. Egyebekben a szociális ellátásról az Alkotmánybíróság nem nyilatkozik engedékenyen. Az „alkotmányos minimum” feletti ellátásokkal kapcsolatban több helyen is megállapítja, hogy azok mértéke és módja a nemzetgazdaság teherbírásától függ, továbbá a költségvetés helyzetének és az érdekérvényesítő intézmények tevékenységének függvénye.³⁹

Végül az ún. harmadik generációs alapjogok közül kiemelhető a környezethez való jog, amelyet az Európai Unió Alapjogi Chartája szintén a szolidaritási jogok közé sorol. E joggal kapcsolatban precedens értékű döntésnek minősül – és kivételesen tartalmi mércét is megállapít – a 28/1994 (V. 20.) Alkotmánybírósági határozat. Ez a döntés ugyanis kimondja, hogy az állam (illetve a jogalkotó) nem alkothat olyan szabályt, amely a korábbinál kisebb mértékű védettséget biztosít a természetvédelem területén. Így eltérően az egyébként szokásos értelmezési gyakorlattól, az Alkotmánybíróság megköti az állam kezét a szabályozás tekintetében. Kötelező jelleggel állapítja meg, hogy a védelem szintje nem csökkenthető. Megjegyzendő, hogy a szóban forgó határozathoz, illetve az Alkotmány ezen – kiterjesztő – értelmezési módjához két alkotmánybíró is különvéleményt fűzött.

Mint e néhány példán keresztül is látható, az elmúlt tizenegy évben a magyar Alkotmánybíróság is széles körben foglalkozott a bonni Alapérték Fórumon felmerült kérdésekhez hasonló problémákkal.

Bár Magyarország – mint ahogy azt az Alkotmánybíróság is kifejtette – nem szociális jogállam, az Alkotmány értelmezése és egy esetleges új alkotmány megalkotása nem lehet tekintet nélkül a Fórumon felvetődött kérdésekre. Ezen kívül mindenképpen magáévá kell tennie az Európai Unió által elismert értékeket, melyek között a szabadság, az igazságosság és a szolidaritás megkülönböztetett jelentőséget kap. Az alapjogi bíraskodás valószínűleg még sok precedens értékű esetet dolgoz majd fel, amelyek eldöntésekor figyelemmel kell lenni azokra az általános tendenciákra, melyek a globalizáció és az ehhez kapcsolódó hatások következtében alakulnak ki Magyarországon is. Figyelemre méltó, hogy a problémák többnyire nem egy-egy alapjogot érintenek, hanem a rendszer egészét, az egyes jogok és értékek egyensúlyát is.

Végül kiemelném a társadalom (a civil társadalom) jelentőségét az értékek megtartásával és alakításával kapcsolatban. Ez két szempontból is figyelemre méltó hatással járhat. Egyrészt, mivel Magyarország nem nyilvánítja magát szociális jogállamnak, nyilván elsősorban nem állami beavatkozás, illetve megoldás keretei között kell gondolkodnunk. Amint ez az Alkotmánybíróság határozataiból is kitűnik, főként a szolidaritás területén van szükség öntevékeny társadalmi feladatvállalásra és -ellátásra. Ehhez azonban – és ez már kevésbé a jog feladata – ki kell alakulnia egy olyan „társadalmi tudatnak”, amely ténylegesen értékékként kezeli a szolidaritást, felismeri ennek jelentőségét és hozzájárul az adekvát megoldásokhoz. Másrészt a megfelelő társadalmi környezet kialakulása – véleményem szerint – az Alkotmánybíróság gyakorlata szempontjából is jelentős. Bár a döntések gyakran igen hangsúlyosan előre mutatóak, a problémákat jövőorientáltan kezelik, mégis elmondható, hogy nehéz radikálisan a társadalom ellenében dönteni.

Jegyzetek

¹ Elsősorban a szociáldemokratákat képviselő párt, az SPD tűzte zászlajára ezen értékeket, de megtalálhatók voltak – legalábbis tartalmilag – a CDU és az FDP programjában is.

² Ádám Antal: Alkotmányi értékek és alkotmánybíráskodás. Osiris Kiadó, Budapest 1998. Ádám Antal: Az alkotmányi értékek fejlődési irányiról. Jura 2002. 1. sz.

³ Thomas Meyer: Grundwerte im Wandel (Forrás: www.fes.de)

⁴ Thomas Meyer: i.m.

⁵ A Friedrich-Ebert-Alapítványt 1925-ben hozták létre, a Német Szövetségi Köztársaság első demokratikusan választott köztársasági elnöke, Friedrich Ebert meghagyása alapján. A szociáldemokrata Friedrich Ebert – aki egyszerű mesteremberből lett a legfőbb közjogi méltósággá – rendelkezett – a politikai vitákból nyert saját tapasztalatai alapján – az alapítvány létrehozásáról, a következő célokkal: Politikai és társadalmi képzés a demokrácia és pluralizmus elősegítésének szellemében. Fiatal tehetségek kutatási tevékenységének

elősegítése ösztöndíjakkal.

A nemzetközi együttműködéshez való hozzájárulás

A Friedrich-Ebert-Alapítványt a nácik 1933-ban betiltották, ezután 1947-ben alapították újra. Mint közhasznú, privát kulturális intézet a szociáldemokrácia alapértékeinek elkötelezettjének vallja magát. Tevékenységének központi területei többek között: a demokrácia kihívásai, a demokratikus kultúra és a társadalom átalakulási folyamatai, a felelősségteljes és szolidáris globalizáció megteremtése (Forrás és az alapítvány honlapja: www.fes.de).

⁶ L. bővebben: www.fes.de/grunwerteforum

⁷ Kozma László-Fóris Ágota: Adalékok a globalizáció megítéléséhez. Tudásmenedzsment 2002. 1. sz. 46. o.

⁸ Nyíri Kristóf: Információs társadalom és nemzeti kultúra. Replika 1999. 38. sz. 183. o.

⁹ Sulyok Tamás: Az oktatás és az információs társadalom. Tudásmenedzsment 2002. 1. sz. 50. o.

¹⁰ Tulajdonképpen a demokráciák bázisát mindig a középérték alkotta, ilyen szempontból tehát alapvetően meghatározó volt a jogállam sikeres fennmaradásában.

¹¹ Ez a gondolat nem újdonság, hiszen a gondolat alátámasztására hivatkozhatnánk a Maslow-féle szükséglethierarchiára, vagy akár egy arisztotelészi gondolatra: "A boldog embernek szüksége van a külső jólétre is." NE. 1178 b.

¹² Merkel ezt a helyzetet az angolszász területeken bevett „low intensity citizenship” (alacsony rendű állampolgárság) kategóriájával jelöli

¹³ Ennek magyarországi aktualitását különösen a roma lakosság iskolázottsági, képzettségi helyzetének alakulása bizonyítja. A felmérések szerint a felsőfokú végzettségűek aránya a nem romáknál a romákhoz képest majdnem százszoros, a középfokú végzettségűeké 13-szoros. A szakmunkás végzettség terén kisebb a különbség – csupán másfélszeres a nem romák javára –, ez azonban kevésbé biztató, hiszen éppen a szakmunkás dolgozók teszik ki a munkanélküliek 36%-át. (Forrás: Népszabadság 2002. június 15. és Központi Statisztikai Hivatal: Magyarország 1990–2001. Regiszter Kiadó és Nyomda Kft, Budapest 2002).

¹⁴ Az egyén társakkal szembeni szolidaritását, a gyengébbek érdekében való fellépést helyezi előtérbe, melyhez véleménye szerint az önuralom, a koncentrációs készség, az empátia és a szeretetkészség megléte segíthet hozzá.

¹⁵ Európai Unió Alapjogi Charta 7. és 8. Cikkely

¹⁶ Európai Unió Alapjogi Charta 9., 10., 11., 12. Cikkely

¹⁷ Európai Unió Alapjogi Charta 20., 21., 22., 23., 24., 25., 26. Cikkely

¹⁸ Európai Unió Alapjogi Charta 27., 34. – 38. Cikkely

¹⁹ Alk. 2. § (1) bek., 3. §, 5. §, valamint 54. §, 55. §, 58. – 63. §§ stb.

²⁰ Például: Alk. 9. § (1) bek., 66. §, 70/A. §, 70/E. §

²¹ Alk. 4. §, 17. §, 70/E. §, 70/I. § stb.

²² Az alapjogi teszt háromféle lehet: Általános (szükségességi-arányossági teszt); speciális (közérdekűség-tulajdonvédelmi teszt) valamint járulékos teszt (ésszerűségi

teszt). Vö.: Az értelmezett Alkotmány. Szerk.: Holló András és Balogh Zsolt. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest 2000. 142.-145. o.

²³ 8/1990. (IV. 23.) AB határozat

²⁴ Vö. 30/1992. (V. 26.), 33/1998. (VI. 25.) AB határozat

²⁵ Vö. Az értelmezett Alkotmány. Szerk.: Holló András és Balogh Zsolt. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest 2000. 646. o.

²⁶ 61/1992. (XI. 20.) AB határozat

²⁷ Alk. 70/A. § (3) bek.: "A Magyar Köztársaság a jogegyenlőség megvalósulását az esélyegyenlőtlenségek kiküszöbölését célzó intézkedésekkel is segíti."

²⁸ 752/B/1991. AB határozat

²⁹ 652/G/1994. AB határozat

³⁰ Az értelmezett Alkotmány. Szerk.: Holló András és Balogh Zsolt. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest 2000. 709. o. és 32/1991. AB határozat

³¹ 9/1990. (IV. 25.) AB határozat

³² 61/1992. (XI. 20.) AB határozat

³³ Vö. 21/1994. (IV. 16.) AB határozat

³⁴ Vö. 327/B/1992. AB határozat

³⁵ Az értelmezett Alkotmány. Szerk.: Holló András és Balogh Zsolt. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest 2000. 706.-707. o. és 731/B/1995. AB határozat

³⁶ 26/1993. (IV. 22.) és 731/B/1995. AB határozatok

³⁷ 32/1998. (VI. 25.) AB határozat

³⁸ 28/1994. (V. 20.) AB határozat

³⁹ Pl. 26/1993. (IV. 29.) és 731/B/1995. AB határozatok

AD HOC

Kajtár Edit

PhD hallgató

A munkához való alapjog és a munkajog kölcsönhatásai

Beszámoló az alkotmányjogi és a munkajogi tanszék harmadik közös diákköri üléséről

A korábbi hagyományokat követve, és egyben tisztelegve a Magyar tudomány napja előtt, 2002. no-

vember 13-án sor került az alkotmányjogi és a munkajogi tanszék harmadik közös diákköri ülésére. „A munkához való alkotmányos alapjog és a munkajog kölcsönhatásai” címmel elhangzó előadássorozat révén a hallgatóság érdekes szakmai eszmecserének, két különböző szemléletmód találkozásának lehetett tanúja. A diákköri ülésen elhangzottakat a közeljövőben publikált anyagként is kézbe vehetik az érdeklődők, a tanszékek elhatározása szerint hamarosan megjelenik az előadásokat tartalmazó kiadvány.

Petrétei József, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának dékánja megnyitó és köszöntő szavait követően, az alkotmányjogi szekcióülés első előadójaként „Alapjogok a magyar Alkotmányban” címmel tartott előadást. Értékelése szerint az Alkotmánybíróság bővítő, konkretizáló tevékenysége pozitívan hatott az alapjogi rendszerre. Hozzátette azonban, mivel alapjognak az minősül, amit az Alkotmánybíróság olyanként elfogad, az alapjog fogalma bizonytalanná vált, egyben felvetődik a kérdés: mennyire lehet önkényes az Alkotmánybíróság döntése. Az alapjogok tartalmi kibontásának öt módozatát jelölte meg. Legkézenfekvőbb módszer az alkotmányozás, valamint az alkotmánybírósági hivatalos alkotmányértelmezés. Egyes esetekben lehetőség van az alapjogok meghatározására törvényi szabályozás révén is, s ugyancsak meg kell említeni a bíróságok gyakorlatát. Bár e módszer nem jelentős, és várhatóan a jövőben egyre többen hivatkoznak konkrét alapjogra. Végezetül, nem mellőzhető a jogtudomány értékelése sem.

Ez utóbbi, vagyis jogtudományi értékelés hangzott el a munkához való alkotmányos alapjogról *Chronowski Nóra* előadása révén. A munkához való jognak három oldaláról szólva kifejtette, hogy az alanyi jogi oldal a munka, illetve foglalkozás megválasztásának szabadságát, az alkotmányjogi oldal a munka kifejtéséhez, gyakorlásához való jogot foglalja magába, végezetül a bérre és pihenésre vonatkozó szabályok képezik a szociális oldal tárgyát. A fogalom tárgyának, tartalmának meghatározását követően az intézményi összefüggések kerültek vizsgálat alá. A munkához való jog nem izolálható, kapcsolatban áll többek között a piacgazdasággal, és ezáltal a szerződési szabadsággal, az emberi méltósághoz való joggal, a diszkrimináció tilalmával. Nem lehet figyelmen kívül hagyni ezen alapjog szociális vonatkozásait. Az egyenlő munkáért egyenlő bér elv csupán a verseny szabadságával összefüggésben értékelhető, hasonlóképpen, az arányos jövedelemhez való jog sem jelenti azt, hogy az eredmények alapján automatikusan arányosítani lehetne.

Drinóczi Tímea előadása, kapcsolódva az előtte szólókhöz, a vállalkozás szabadságát vette górcső alá,

vizsgálta fogalmát, jellegét, tartalmát, korlátait és intézményi összefüggéseit. Mivel a vállalkozás szabadsága a piacgazdaságon belül helyezkedik el, elsőként a piacgazdaságot mint alkotmányjogi ténytet és feladatot elemezte. A piacgazdaság korlátja egyben a vállalkozási szabadság végső korlátja is. Amennyiben tehát az állami beavatkozás sérti a piacgazdaságot, sérelmet szenved a vállalkozás szabadsága is. Később kifejtette, hogy ellentétben a munkához való joggal, a vállalkozás szabadságának csupán két oldala van, a szociális jogi oldal hiányzik. A garanciák kapcsán elmondta, hogy az állam fokozottabb alkotmányos beavatkozási lehetősége révén és az alkotmányjogi oldal miatt a vállalkozás joga nem részesülhet a szabadságjogokkal azonos védelemben.

Az addigi elméleti megközelítésű előadásokat követően gyakorlati szemléletű előadás hangzott el. *Tilk Péter* az ombudsmani gyakorlat színes esetein keresztül rajzolt képet a munkához való jogról. Mivel az ombudsman döntéseire nem nehezedik a kötelezőség súlya, az ombudsmani döntések hajlamosabbak a kiterjesztő értelmezésre, s ami az Alkotmánybíróság határozataira nem jellemző, az „igazságossági oldal” itt megjelenik. Habár eljárási lehetőségei korlátozottak (csak hatóságokkal, illetve közszolgáltatókkal szemben járhat el), amennyiben hatósághoz kapcsolódó jogviszonnyal függ össze, az ombudsman még a munkajogi jogviszonyba is „be tud surranni”. *Petrétei József* előadására visszautalva, megjegyezte, sajnos kétséges, hogy az egyes munkaügyi bíróságok a megfelelő hangsúllyal alkalmazzák az alapjogokat.

Napjaink egyik érdekes problémáját járta körül *Tóth Balázs*, aki a foglalkoztatásba kerülés szabályainak szigorítását vizsgálta az Alkotmánybíróság gyakorlatában. A téma időszerűségét támasztja alá az, hogy az egyes szakmákon belüli túlképzés miatt mind többen adnak hangot annak az elvárásnak, hogy a felsőfokú képzést igénylő foglalkozásokba kerüléshez szigorúbb követelmények lépjenek életbe. Szem előtt kell azonban tartani, hogy bár különböző mértékben, a foglalkozásba kerülés, és annak gyakorlása alapjogi védelem alatt állnak. Amennyiben – akár adott tudományágon belüli paradigmaváltás, akár más tényező miatt – szigorító szabályok kerülnek bevezetésre, az államnak kell bizonyítania, hogy az adott foglalkozást gyakorlók, illetve az abba bekerülni kívánók nem bírnak a foglalkozás gyakorlásának biztonságát, minőségét garantáló szükséges ismeretekkel.

Az értékválasztás és a munkavégzés címmel tartott gondolatébresztő előadást *Ádám Antal*. Az embert a többi élőlénytől megkülönböztető vonása, hogy meg tudja választani önmagát, önértékelésre képes. Erre azonban magától nem alkalmas, az „én”

fogalma csupán a „te” vagy a „ti” által értelmezhető. A mások által megerősített önismerethez, ezen keresztül az önmegválasztáshoz tartozik az élet- és magatartásforma, valamint a vállalkozás, foglalkozás szabad megválasztása. A beszéd mint cselekvés, aktus jelentőségére már Jürgen Habermas is felhívta a figyelmet. A Frankfurti Iskola nagy alakjának gondolatmenetét továbbszöve elmondható, hogy a beszéd a munkaügyi kapcsolatokon belül is jelentőséggel bír, az alkalmazottakkal a vállalkozás minden összetevőjét megtárgyaló stratégia jóval nagyobb eredmények elérésére képes, mint az egyoldalú cselekvés.

A munkajogi szekcióülés nyitó előadásában a munkajogviszonyok különleges kategóriáiról esett szó. *Bankó Zoltán* kifejtette, hogy a munkajogviszony klasszikus kereteit szétfeszítő atipikus jogviszonyok kapcsán még inkább szükséges az alapjogok védelme. Munkaerő-kölcsönzéssel sztrájk törésre felhasznált munkavállalók, nehezen realizálható kollektív jogok említhetők példaként. A napjainkban egyre inkább favorizált távmunka kapcsán felvethető a privátszféra védelmének kérdése, például az, hogy elfogadható-e a munkavállaló lakásának beamerázása, számítógép-használatának nyomon követése, ellenőrzés címén. Elmondható tehát, hogy a gazdasági élet változásai nyomán kialakult új formákra már korántsem elegendő az a védelem, amit a tipikus helyzetű foglalkoztatottakra vonatkozott.

Berke Gyula előadása ugyancsak a munkajogi szabályozásban vizsgálta az alapvető jogok helyzetét. Figyelemre méltónak tartja, hogy bár az Mt. hatálya alá 3–4 millió foglalkoztatott tartozik, érdemben az Alkotmánybíróság mégis csupán két döntés kapcsán szólta a törvényről (munkajogviszony jogellenes megszüntetésének szabályozása és a betegszabadság). Előadásában olyan témaköröket említett, melyekkel összefüggésben az alapjogok helyzete különösen problematikus. Figyelmet érdemel például a vallás- és a véleménynyilvánítás szabadságának érvényesülése az úgynevezett Tendenzbetrieb (meghatározott kulturális, vallási, politikai vagy egyéb irányultságú munkáltatók) kapcsán. Ide tartozik a diszkrimináció tilalma, amely elvet egyébként Magyarországon az uniós gyakorlathoz képest jóval szélesebb körben alkalmazzák, így a hátrányos megkülönböztetés tilalma a nemeken kívül kiterjed a munkaerő-kölcsönzés, illetve kirendelés körében foglalkoztatottakra is. Ugyancsak felhívta a figyelmet azok kiszolgáltatott helyzetére, akik a szociális védelmi rendszerrel körülbástyázott munkajogviszonyból más jogviszonyba kényszerülnek.

Megoldási lehetőségeket keresve, *Kiss György* az alkotmányos alapjogokra és a nemzetközi tapasztalatokra tekintettel vizsgálta a munkajogi szabályozás alternatíváit. Nyugat-Európában körbetekintve

elmondható, hogy a vállalkozási szabadság kontra egzisztenciális biztonság harcban sok esetben ez utóbbi felé billen a mérleg serpenyője. A magyar szabályozásra mindez még nem jellemző. Ugyanakkor Európában tendencia a munkajog ökonomizálódása, a versenyképesség hangsúlyozása is, a szabályok kiépítésénél egyre nagyobb szerepet kapnak a felek. A magyar viszonyokat tekintve azonban nem lehet eltekinteni a fokozott állami beavatkozástól, mindemellett elengedhetetlen a piaci partnerség kiépítése, a szakszervezetek és a kollektív szerződések erősítése. Felhívta a figyelmet arra a veszélyre, amit a minimálbérre bejelentett emberek tömege jelent. Félőnek tartja, hogy ha nem teremődik meg a reprodukciós zavarok esetére szóló fedezet, szociális bomba robbanhat.

Bár az előadások véget értek, a témához még sok hozzászólás érkezett. Elsőként *Ádám Antal* vállalkozott következtetések leszűrésére. Elmondta, szükségszerű hogy a magánjog közjogiasodik. Hangsúlyozta, ma már mellőzhetetlen az erkölcsi követelmények respektálása. Hatalmas mozgató faktor a szociális feszültség, mely feloldásához komplex módszerek kellenek, s e módszerek közé vitathatatlannul tartoznia kell a humanizálásnak. *Petrétei József* aláhúzta a tényt, a szociális állam kötelessége a szociális biztonság garantálása. Arra is felhívta a figyelmet, hogy az alapjogok mindig az egyén illetve a közhatalom viszonylatában értelmezhetők. Ezzel csengett egybe *Kiss György* hozzászólása. Véleménye szerint a munkajogászok hajlamosak a munkajogviszony kapcsán az alapjogok védelmi berendezkedéséhez viszonyítani, ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a függő munka a privátautonómia része, magánfelek állnak egymással szemben, nem pedig az állam és az állampolgár.

Az egyes előadásokon végigtekintve elmondható, másra koncentrálni az alkotmányjogi és másra a munkajogi megközelítés. Az alapjogok sokféle szempontból vizsgálhatók, bizonyos, hogy ezeket összevetve teljesebb képet kaphatunk. *Petrétei József* záró gondolatával élve, hasznos néha azonos témát különböző jogágak képviselőinek megbeszélni.

Kóhalmi László
egyetemi adjunktus

Tudományos emlékülés Losonczy István professzor tisztelőtére

I.

A PTE Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Bizottsága 2002. október 18-án emlékülést szervezett Losonczy Istvánnak, a Kar 1980-ban elhunyt jogfilozófus és büntető jogász professzorának tiszteletére. Megnyitó szavaiban Ádám Antal professor emeritus, a Kari Tudományos Bizottság elnöke Albert Camus-t idézve említette meg, hogy az utókor hűségét az bizonyítja, ha annak tagjai felkutatják, értékelik és hasznosítják az érdemes elődök szellemi és egyéb vívmányait. A Jogi Kar e követelmény jegyében törekedett az elmúlt években Holub József, Irk Albert, Faluhelyi Ferenc, Molnár Kálmán, Kislégyi-Nagy Dénes, Flachbarth Ernő, Óriás Nándor, Bihari Ottó és Szamel Lajos életművének méltatására. A kari hagyományok ápolásának keretében a Losonczy emlékülés megrendezéséhez különösen értékes ösztönzést nyújtott Varga Csaba, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának intézetvezető professzora azáltal, hogy példás igényességgel feltárta, publikálásra előkészítette és megjelentette Losonczy István „Jogfilozófiai előadások vázlata” c., 1948-ban írt tankönyvét, amely függeléként tartalmazza az „Egy realista jogfilozófia alapvonalai” c., német nyelvű publikálásra szánt koncepciót is.¹ A szép számban megjelent meghívottak és érdeklődők között jelen volt az ünnepeelt családjának, illetve rokonságának több tagja és részt vett a rendezvényen Petrétai József, a Kar dékánja és Kovács Béla kari igazgató is. A tudományos ülésen négy előadás hangzott el.

Első előadóként Varga Csaba, Karunk egykori hallgatója, neves jogfilozófus „Losonczy István, a filozófus jogtudós” címmel sok szempontú, átfogó értékelését végezte el Losonczy István személyiségének, tudományos életművének és annak a korszaknak is, amelyben munkásságát kifejtette. Mivel ezt az előadást folyóiratunk 2002. évi 2. száma teljes terjedelemben közli, Varga Csaba gondolatmenetéből csak a következő elemeket emelem ki.²

Losonczy István szerencsés csillagzat alatt születettnek tekinthető, hiszen olyan magasan kvalifikált szellemi közeget jelentett a múlt század 30-as éveinek pécsi egyetemi világa – melyben élt –, amely állandó teljesítményre készítetést jelentett az akkor még fiatal kutatónak. E szellemi műhelyben a zenei, képzőművészeti, irodalmi témák mellett a természettudományoktól a teológiáig, a szellemtudományoktól a jogig, közgazdaságig, kisebbségkutatásig szinte valamennyi diszciplína aktuális kérdéseiben jártasságra lehetett szert tenni. Kétféléves bécsi egyetemi továbbképzést és néhány éves miniszteriális feladatvállalást követően mindössze 29 évesen habilitál, s alig nyolc évvel a kormányzógyűrűs avatás után – 32 évesen – az Institutum philosophiae juris vezetője.

Két tárgy: a jogbölcészlet és a büntetőjog előadója, bár ez utóbbiból kezdetben csak Irk Albert helyetteseként, majd később, – mivel megvonták tőle a bölcsészeti katedrát – a büntetőjog főelőadójaként oktatta Alma Materünk diákjait. Losonczy rendkívül szerteágazó érdeklődésű volt, otthonosan mozgott a zene, az irodalomelmélet, a filozófia és az orvostudomány területén. Szakmájában leginkább a szegedi Horváth Barnával és Bibó Istvánnal tartott fenn jó kapcsolatot.

Tudományos témaválasztása: a nemtevés kauzalitásában rejtőző lételméleti feladvány, azaz a mulasztás – melyből alapmonográfia is megjelent 1937-ban: „A mulasztási bűncselekmény okozatossága” címmel – egyfelől a funkcionális fogalomalkotás lehetőségének újkantiánus latolgatása; másfelől olyan kutatási terület megragadása iránti igény, amely esetleges parcialitása ellenére is egyedülálló. Az ígéretesen induló tudományos pályájára hamar árnyékot vet a diktatúra, bár annyiban szerencsésnek mondhatta magát, hogy sok európai hírű pályatársával – Moór Gyulával, Bibó Istvánnal, Horváth Barnával stb. – ellentétben, Őt elkerüli az adminisztratív tisztogatás, mivel megválnak a bölcsészeti katedrától és a kevésbé ideológiai töltetű tantárgy, a büntetőjog professzoraként folytatja oktatói munkáját. Tudományos pályájának törése kétségtelenül kedvezőtlenül hatott az amúgy sem túlzottan társasági életet élő Losonczyra, s még inkább visszavonul otthoni könyvtárszobájába az országosan elismert tudós. Találóa jellemezte ezeknek az éveknek a hangulatát, illetve – mai divatos szóval élve – stílusát Varga professzor a következő gondolatokkal: „Aki hallgatója volt, ezt megtisztelőnek érezhette. Aki szóba állt vele, elvből, komolyságból, következetességből, mélyenlátásból, rend igényéből kaphatott ízelítőt. Abban, amit a rómaiak arsként, mesterségként, s egyben művészetnek tekintettek, tudományt látott. Abban pedig, ami tudomány, csendre, alázatra, gondolkodásra, tanulásra, erőfeszítésre szólított. A legtöbbet közvetítette tehát abból, amire egy professzor egyáltalán hivatott lehet. S ezt olyan időben, körülmények közt és ellenére tette, amikor egy meghaladottnak kikiáltott múlt avittságát, már-már lappangó rendszerellenességét bélyegként homlokára sűtve ez volt a leginkább megvetett, beérkezését s evilági sikereket éppen nem ígérő válasz. Generációk számára ezért a mindennek ellenére talpon maradás, a megmaradás, a múltból mégis a mába ívelő folytonosság jelképe lett és maradt. Hőse egyetemének, mely egykor Alma Mater volt.” Losonczy életműve – zárta előadását Varga professzor – egy sajátos jogbölcseleti szintéziskísérlétként is értelmezhető, amely egyszerre felcilliantotta egy közvetlen, humánus, értékek felé nyitott, teoretikus gondolkodásmódot.

II.

A konferencia második előadása a Büntetőjogi és Kriminológiai Tanszék vezetőjétől, a jogutód Tóth Mihály egyetemi tanártól hangzott el „*Losonczy István, a büntetőjogász*” címmel. Tóth professzor öt tézisben foglalta össze a gazdag életmű büntetőjogi szempontból releváns elemeit.

1. Az első tézis szerint Losonczy professzor életében a *jogbölcselet és a büntetőjog* mindvégig szoros, szinte elválaszthatatlan kapcsolatban és kölcsönhatásban állt. Életművében nem tekinthető éles cezúrának a II. világháború időszaka, nem felel meg a valóságnak, hogy Losonczy István figyelme csak viszonylag későn és azért fordult a büntetőjogi kérdések vizsgálatára, mert a háborút követő évek politikai-társadalmi változásai nem kedveztek a sokáig retrográdnak, öncélúnak és feleslegesnek tartott polgári gyökerű jogfilozófia művelésének. Ezt a megállapítást az is alátámasztja, hogy első tanulmányát, melyet – 25 évesen írt és a Jogtudományi Közlönyben jelent meg – „*A büntetőjog-tudományok*” címmel publikálta, bár az nem vonható kétségbe, hogy következő írásaiban a jogfilozófiai orientáció erőteljesebb.

Egyik leghíresebb monográfiája, „*A mulasztás*” (1937) meglehetősen összetett jogfilozófia kérdést, a kauzalitást vizsgálja a mulasztási deliktumoknál, de nem száraz, elméletieskedő módon, „nemcsak kiagyalt iskolapéldák, hanem a mindennapi élet gyakran előforduló és büntetést érdemlő esetei” alapján. Losonczy tehát a két tudományág párhuzamos művelésének több évszázadra visszanyúló hagyományait követte, hiszen Magyarországon már a XVII. században *Kitonich*, később *Vuchetich* és *Szlemenics*, azután *Pauler*, *Schnierer* és *Angyal* professorok egyaránt írtak és tanítottak jogbölcseletet és büntetőjogot is. Ez kiváltképpen német nyelvterületen ma sincs másként – gondoljunk csak a német *Otto*, vagy a svájci *Seelmann* professorokra. A különbség talán annyi, hogy míg a II. világháborút megelőzően Losonczy István számára a rendkívül széles körű jogelméleti alapok *lehetőséget kínáltak* bizonyos azokhoz kapcsolódó, és őt mindig is érdeklő büntetőjogi kategóriák, fogalmak rendszerezésére, addig a háború utáni egyes továbbra is széles elvi megalapozást igénylő büntetőjogi fogalmak (pl. 1961-ben a tettség, öt évvel később kiegészülve a részesség problematikájával) *nyújtottak ürügyet* számára a jogbölcseleti nézőpont érvényesítésére, a büntetőjogon túlmutató elvi alapok elemzésére.

2. Második tézisként elmondta Tóth Mihály, hogy a jogelőd professzor mindvégig *praxisorientáltan tanította a büntetőjogot*, a jogbölcselet művelése ellenére sem szakadt el a gyakorlati jogias szemlélettől, melyről

ő maga így írt: „...mi azt a kérdést tesszük fel, mi az irányadó a tudományban: a tudós elmélete, amelyet nem igazol a gyakorlat, a valóság, vagy pedig a gyakorlat, a valóság, amely az elmélettel szemben alakul? A kérdésre...helyesen csak akként lehet válaszolni, hogy a valóság az alapja az elméletnek, nem pedig megfordítva, s ezért hibás az az elmélet, amelyet a valóság, a tapasztalat nem igazol...”³

3. A harmadik tézis szerint Losonczyt nem lehet kivonatossan, felületesen olvasni. Nála *nem csupán az eredmény, hanem a hozzá vezető gondolatmenet is értékes*, sőt sokszor a gondolkodási folyamat állomásai akár tanulságosabbak is, mint az egyébként fontos konklúziók. Alaposságot, elmélyültséget, logikát, érvelési technikát, vagyis olyan szemléletmódot lehet belőlük tanulni, amelyek napjaink tudományos igényű publikációit sajnos egyre kevésbé jellemzik. Példaként Tóth professzor arra az 1960-ban megjelent írására utalt, amely a tartós- és az állapotbűncselekmény kérdéseivel foglalkozik. A tőle megszokott, lenyűgözően gazdag külföldi forrásanyag ismertetése, s az abban szereplő nézetek bírálata szinte önmagában tanulságos, és nem is enged meg más következtetést, mint amire a szerző jut. Olykor oldalakon keresztül, szinte pontról pontra, minden részletkérdésre kitérve – esetenként az általa bírált szerzővel (mai divatos szóval) virtuális vitát folytatva – jut arra a meggyőződésre, hogy a tartós- és az állapotbűncselekmények elméleti megkülönböztetése felesleges, mert a tartós bűncselekmények mindegyike folyamatos jellegű tevékenységet vagy mulasztást feltételez, a bűncselekmény által esetleg előidézett tartós jogellenes állapot pedig büntetőjogilag mindig közömbös.

4. A negyedik tézisben az előadó megállapította, hogy Losonczy professzor *kutatási eredményei, tudományos tézisei* közül sok ma sem veszítette *aktualitását*. Közel harminc éve írta „*A biológia és az orvostudomány fejlődésének hatása a büntetőjogra*” c. tanulmányát.⁴ Negyedszázadnak kellett eltelnie, hogy a Btk.-ba – egész alfejezet keretében – bekerüljenek azok az egészségügyi kutatással, orvosi biológiai kérdésekkel, transzplantációval, szervkereskedelemmel kapcsolatos tényállások, melyek kriminalizálásának indokoltsága – ha nem is mindig direkt formában és a mai tartalommal – már az említett cikkben felvetődött. A tanulmányban érintett kérdések egy része a ma kodifikátora számára változatlanul tanulságos. Losonczy munkássága olyannyira élő, hogy a új Btk. Kodifikációs Bizottságában is gyakorta hivatkoznak rá. Tóth professzor bizottsági tagi tapasztalata alapján említette azt a bizottsági ülést, amelyen a tettség és részesség problematikája volt a megbeszélés tárgya, s nem lehetett megkerülni, hogy kiin-

dulási alapként ne foglalkozzanak Losonczy István azzal a tézisével, amely a részesség kapcsán sajátos *limitált bűncselekmény-fogalom* bevezetését, használatát tartotta indokoltnak.⁵

Az elméleti kérdések körében maradva: nála alaposabban azóta sem foglalkozott senki a mulasztásban tetet öltő bűncselekmények jogi természetével, a *mulasztás okozatosságának* kérdésével.⁶ Ma, amikor a bűncselekménytan kérdései kissé háttérbe szorulnak a büntetéstan és egyéb, inkább pragmatikus problémák vizsgálata mögött, érdemes megint tanulmányozni az erről szóló monográfiáját, mert gondolati tisztasága, zárt, logikus rendszere mellett következtetései sem veszítettek erejükből. Losonczy szerint a mulasztás „mechanikai szemszögből semmi”, büntetőjogi jelenséggé pedig éppen a büntetőjog által válik, „azaz a mulasztás mozzanatát bizonyos, a büntetőjog által meghatározott egyéb kritériumok fennforgása teszi, tekintet nélkül létrendi vonatkozásának negatív voltára, büntetőjogilag relevánssá.”⁷ A mulasztás ugyan önmagában nem okozatos, ám a büntetést érdemlőséget a mulasztó személy jogilag *elvárható, köteleességszerű* magatartásának elmaradása és az ennek folytán előálló eredményben kell keresnünk.

Ugyancsak időszerűek, s az ezredforduló éveinek szinte minden jogi szaklapjában visszatérnek azok a gondolatok, amelyeket a *jogi személy büntethetőségével* kapcsolatban fogalmazott meg a nagy pécsi kriminalista. Losonczy István határozottan azon az állásponton volt, hogy „minden bűncselekmény szükségszerű, konstitutív eleme, genus proximuma az emberi magatartás. Ennek hiányában büntethetőségről nem lehet beszélni. A jogi személynek azonban nincs, és nem is lehet büntetőjogi értelemben vett emberi magatartása. A jogi személy ugyanis a jog teremtménye, „jogi lény”, amelynek magatartása nem önmagából fakad, amely magatartást nem saját maga idézi elő, hanem azoknak a természetes emberi személyeknek az akaratelhatározása, tevékenysége stb. „számít be” a jogi személy magatartásaként, akik annak szervezetében a jogi személy megnyilvánulásait alakítják. Ha tehát a jogi személy „magatartása” kimeríteni látszik valamilyen tényállást, ezért nem a jogi személyt, hanem azokat a természetes személyeket, embereket kell büntetőjogi felelősségre vonni, akik ezt a „magatartást” saját tevékenységükkel vagy mulasztásukkal meghatározták. Ezek szerint a jogi személynek sem emberi, sem saját – büntetőjogilag értékelhető – magatartása nincs. Minthogy pedig az ilyen magatartás alapvető feltétele a büntetőjogi felelősségre vonásnak: a büntetőjog-tudomány általánosan elfogadott alapelvvel kerül ellentmondásba az, aki a jogi személy büntethetősége mellett foglal állást.⁸ Tóth pro-

fesszor mellett érvelt, hogy ezeket a gondolatokat a ma kodifikátorai – amikor a jogi személlyel szembeni büntetőjogi szankciókról döntenek – meg nem cáfolják, csupán megkerülik. Azzal ugyanis, hogy a felelősségi forma nem a Btk.-ba, hanem külön törvénybe került, azzal, hogy a jogi személy felelőssége természetes személy felrőhatóságát is feltételezi, s azzal, hogy a törvény nem büntetésekről, hanem „intézkedésekről” beszél, az idézett alapigazság semmit nem veszített erejéből.

Losonczy István idejében még nem esett szó a korszakunkban oly sokszor emlegetett szervezett bűnözésről, nem szónokoltak annyit az ellene összehangolt és koncentrált fellépés szükségességéről, mégis Ő már 1961-ben világosan érzékeltette azokat a problémákat, amelyek napjaink büntetőjogászait foglalkoztatják. Ezek egyike a *bűnszervezet* vezetőjének, szervezőjének a szervezet tevékenységétől elkülönülő sajátos, a korábbi felelősségi formák kereteit szétfelezíteni látszó felelősségét érinti. Aligha vonható kétségbe e kérdés alapos elemzésének fontossága napjainkban, a New Yorkban, vagy a Bali szigetén történtek után, amikor pl. megalapozott jogi megoldást kell találni súlyos, a civilizált világot megrengető bűncselekmények háttérben maradt kiagyalóinak, finanszírozóinak, vagy azoknak a felelősségre vonására, akik e szörnyű tetteket egyszerűen csak személyes tekintélyükkel bátorították, ösztönözték. Losonczy a következőképpen vázolta a probléma lényegét: „A bűnszervezetet rendszerint egy vagy több szervező hozza létre és létrejötté után a szervező, esetleg egy vagy több vezető tartja össze, akik megtervezik a bűncselekmények elkövetését, illetőleg irányítják, vezetik azok végrehajtását. Ezek a szervezők, vezetők az esetek jelentékeny részében közvetlenül és személyesen nem működnek közre az általuk kitervelt vagy egyébként a szervezet által elkövetett bűntettek végrehajtásában. Ennek ellenére mind szervező és vezető tevékenységük, mind személyük társadalomra veszélyessége lényegesen nagyobb a bűnszervezetnek a bűntettek elkövetésében közvetlen tettesi tevékenységgel részt vevő tagjaiénál. Ezért – megfelelő rendelkezés hiányában – előfordulhat, hogy a szervezők vagy vezetők, magatartásuk különös tényállásszerűségének hiányában nem vonhatók tettesként felelősségre olyan bűntettért, amelynek tervét ők készítették el, vagy amelyet – a háttérből – ők irányítottak...” Losonczy egyetért azzal, hogy a szervezett bűnözés keretében elkövetett bűncselekményekért való felelősség nem valamiféle objektív felelősség, „ezek elkövetése ugyanis tárgyi és alanyi okozati kapcsolatban áll a bűnbanda szervezőjének a tevékenységével, mint-hogy elkövetésük reális lehetőségét a szervező tevékenysége teremtette meg, akinek általános bűnös

szándéka azok elkövetésének a lehetőségét is átfogta.”⁹ A megoldás szerinte ezért pl. a következő lehetne: „figyelemmel arra a nehézségre, amely a szervezők és a vezetők tettesi, illetőleg részvevői minőségének megállapítása tekintetében előállhat, meg kellene azt is fontolni, nem volna-e helyes készülő Büntető Törvénykönyvünk Általános Részébe olyan értelmű rendelkezést felvenni, amelynek alapján a bűncselekmények szervezőit és vezetőit a vezetésük alatt álló bünszervezet által elkövetett bűntettek tetteseiként lehet – esetleg közelebbről meghatározott további feltételektől függően – büntetőjogi felelősségre vonni.”¹⁰ Ez a megoldás ma, több mint egy emberöltő elteltével megint élénk vita tárgya. Az azonban a vita kimenetelétől függetlenül elmondható, hogy a felvetést a kodifikáció részben máris igazolta, a bünszervezetben történő elkövetés új szabályozásával, amely immár alapvetően a Btk. Általános Részére épül.

5. Ötödik – záró – tézise Tóth Mihály professzornak az volt, hogy Losonczy István nem csupán nagy formátumú tudós, kiváló és ma is mellőzhetetlen monográfiák szerzője, hanem *nagyszerű pedagógus* is, kedves, szeretetre méltó ember volt, akihez ragaszkodtak tanítványai és akinek előadásai élményszámba mentek. A tanítványi szeretetnek ékes bizonyítéka ez az emlékülés is, hiszen – idézte Arisztotelészt Tóth professzor – az, aki nem szereti a tanítóját, nem fog tőle sokat tanulni. Losonczy István egész életműve annak példázata, hogy tanítványaiban sok termést hozó szellemi magot vetett el.

III.

A Losonczy emlékülés harmadik előadását „*Losonczy István a funkcionális fogalomalkotásról*” címmel Tremmel Flórián, a Büntető Eljárásjogi Tanszéket vezető professzor tartotta. A Losonczy életművet taglaló beszédét azzal kezdte, hogy bár maga sem nem filozófus, sem nem anyagi büntetőjogász, s az Ünnepeletől lából sem született kifejezetten büntető eljárásjogi vagy kriminalisztikai tárgyú tanulmány –, így látszólag különösnek tűnhet felszólalása a konferencián –, azonban több vonatkozásban is erős hatással volt rá a Celebratus, s ez okból osztja meg gondolatát a hallgatósággal.

1. Losonczy István mindenekelőtt Irk Albertnek, az ötven esztendővel ezelőtt – 1952. október 21-én – elhunyt pécsi iskolateremtő professzornak a példáját követte abban, hogy nemcsak a büntetőjog oktatásában és kutatásában ért el nagyszerű eredményeket, hanem más területen is. Irk a nemzetközi jogból publikált figyelemreméltó tanulmányokat – tudatos küldetést vállalva ezzel is a Csonka Magyarország sorskérdései iránt –, Losonczy pedig a büntetőjog mel-

lett igen jelentős, s – ha nem még jelentősebb – jogbölcseleti műveket írt. Úgy látszik – állapította meg Tremmel professzor –, hogy a büntetőjog háttérben nemcsak lehetséges, hanem nagyon is indokolt, szükséges lehet más tudományterületek művelése. Ugyanezt tették Irk többi professzorral lett tanítványai, így Vargha László a büntető eljárásjog mellett – éppen Irk ösztönzésére – a kriminalisztikával, Földvári József pedig az anyagi jog mellett a kriminológiával kötelezte el magát.

2. Másik alapvető és máig felejthetetlen vonása az Ünnepeletnek, hogy *előadásai rendkívül színvonalasak* voltak. A hallgatói közvélemény a legjobb előadók között tartotta Őt számon, mert nagyon sokoldalú és elmélyült felkészültséggel, hatalmas műveltséggel, szabatos és választékos stílusban adta elő mondanivalóját. Valósággal lebilincselte hallgatóságát azzal, hogy a száraznak tűnő büntetőjogi témákban filozófiai összefüggésekig, filozófiai alapkérdésekig jutott el. Egyáltalán nem volt véletlen, hogy nem egészen harminc évesen 1937. október 22-én éppen a „Büntetőjog filozófiája” tárgyköréből nyerte el a magántanári habilitációt. Losonczy István nyilvános rendes tanárként is a büntetőjogot filozófiai magasságokba emelve tanította, s előadásának tartalmi gazdagságát jól egészítette ki szónoki vonásokkal, a szabatos fogalmazástól kezdve, a kultúrált hangvételten át, egészen a visszafogott gesztusokig, a leírhatatlanul nemes jellegű testtartásáig. Rá emlékezve elgondolkodhatunk azon, vajon létezik-e pedagógiai retorika? Losonczy előadásaira emlékezve kizárólag igennel válaszolható meg ez a kérdés. Nagy veszteség, hogy nem maradhattak fenn előadásairól videofelvételek.

3. Fontos jellemvonása volt az is a munkásságának, hogy nem félt az ún. *kényes kérdésektől*, bátran a kutatás tárgyává tette ezeket és *merte vállalni saját álláspontját* másokkal szemben. Nagy fába vágta fejszéjét pl. akkor, amikor egészen fiatalon a – korábban sokaknak igencsak fejtörést kiváltó – mulasztás okozatosságát vizsgálta és mutatta ki, hogy bár a mulasztásos bűncselekményeknél nincs okozati összefüggés a magatartás és a bekövetkezett eredmény között, a mulasztást tanúsító azért büntethető, mert elmaradt volna a társadalomra veszélyes eredmény, ha a mulasztó a tőle elvárható módon cselekszik. Bátran lépett fel *Kelsen* és követői, sőt túlhajszolói, a marburgi iskola tagjai ellen az ún. *funkcionalista* irányzatok bírálójaként, s nem sajnálta a fáradságot, hogy részletesen cáfolja tételeiket. Ez a hivatásszerű kiállása mutatkozott meg abban is, hogy szívesen vállalt nyílt vitát egyetemi fórumokon, rendezvényeken mind a materialistákkal, mind az idealistákkal szemben, következetesen védve-kifejtve saját „realistának” nevezett felfogását.¹¹

4. Kiemelésre érdemes a Losonczy életműből, oktatói és kutatói tevékenységből az is, hogy nagy hangsúlyt fektetett a *fogalmi meghatározásokra* és írásainak, vagy előadásainak következetes, egységes terminológiájára. Jóllehet sokan a jogtudományt lekcinsnylően nem tekintik valóságos, egzakt tudománynak, hanem inkább sajátos verbális ismeretágnak, diszciplínának, szakmának tartják. A „Begriffsjurisprudenz”-ről, a fogalomtudományról pejoratív minősítéssel beszélnek. Hivatkoznak arra is, hogy a gyakorlatban, a mindennapi életben több ügyel kapcsolatban szinte ahány jogász megnyilatkozik, annyiféle jogi vélemény, jogértelmezés kerül felszínre. Ez önmagában is megkérdőjelezi a jogász foglalkozás szakmaiságát, komolyságát. Mintha nem lennének a jogban világos, általánosan elfogadott definíciók. Közismertek a jogéletben a felgyorsult jogállami átalakulás, a jogharmonizáció keretében dömpingszerűen született jogszabályok hiányosságai és következetlenségei. Ha vannak is szép számban a jogszabályi környezetben fogalommeghatározások, ezek legtöbbször pusztán normatív definíciók, ún. „nominális meghatározások”, s csak elvétve találhatók érdemi, tartalmi fogalommeghatározások, amelyek megfelelnek a logika követelményének (genus proximum, differentia specificá-k). Rendkívül ritkán, szinte kizárólag elméleti jogi munkákban mutatkoznak törekvések tudományos igényű definiálásra, a leglényegesebb jegyeket felvonultató érdemi, „materiális” fogalom meghatározásokra. Eljárásjogászként, processzualistaként egy fiatalkori, viszonylag elfeledett – vagy legalábbis nem főművének tekintett – munkáját ajánlotta a Hallgatóság figyelmébe, „*A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban*”-t, amelyet egyetemi nyilvános rendes tanárrá történt kinevezését követő évben, 1941-ben publikált.

5. Az anyagi büntetőjog alkalmazásában nagy jelentősége van valamennyi különös részbeli törvényi tényállásnak, régi kifejezéssel élve tényálladéknak. Ezek ugyanis éppen a kiszabható büntetés nélkülözhetetlen fogalmi meghatározásai, az eljárás tárgyát képező bűncselekményfajta „sui generis” definíciói –, nem is szólva az általános törvényi tényállás alapelemeinek fogalmi meghatározásairól, azaz az általános rész rendelkezéseiről. Nem túlzás azt mondani, hogy a büntetőítélet meghozatalakor egy sajátosan normatív definíciónak megfeleléséről vagy meg nem feleléséről döntenek, s ez a döntés érdemben is sorsdöntő jellegű. A tanulmány főbb téziseit Tremmel Flórián a következőkben foglalta össze.

a/ *A nehéz feladatok vállalása, ezen belül a választott téma világos megjelölése* maga mellé állítja az olvasót, aki ezáltal könnyen beláthatja a témaválasztás jelentőségét és a feldolgozás indokoltságát.¹²

b/ *A bonyolult kérdéskör ellenére az egyszerű és*

*igaz megoldások helyezendők előtérbe.*¹³

c/ Losonczy István mint *lelkiismeretes, elkötelezett* tudós egyrészt *hatása alá* tudott kerülni egy *új tudományos eredményt* felvillantó műnek – így például Ernst Cassirer: „Substanzbegriff und Funktionsbegriff”¹⁴ c., 1910-ben Berlinben megjelent főművének, amely egyrészt a szűk funkcionalizmus összefoglalásaként meggyőzően mutatja ki a funkcionális fogalomalkotás jelentőségét a természettudományokban, másrészt viszont tág funkcionalizmusként a funkcionális fogalomalkotást kívánja terjeszteni az egyéb tudományok területén is. Számunkra viszonylag ismertebb az a marxi megfogalmazás, hogy minél inkább tudományosabbá lesz valamely ismeretág, annál inkább előtérbe kerülnek abban a matematikailag leírható összefüggések és tendenciák.

Másfelől mint *lelkiismeretes és elkötelezett* tudós nem sajnálva időt, fáradságot, *rendkívül alaposan* *gondolja végig, vizsgálja meg a vonatkozó kérdéseket.* E vizsgálódás jelentős mértékben meghaladhatja a kiindulásul vett alapmű elméleti alapjait, módszerbeli összetettségét. Így aztán Cassirer ürügyén végső soron az újkantianusok, s ezek közül a világhírű Hans Kelsen „Reine Rechtslehre”¹⁵ -jének azt a kísérletét cáfolja, amellyel a funkcionalizmust a jogtudományra kiterjeszteni törekedett.¹⁶ Eközben meggyőzően mutatja ki, hogy a marburgi iskola tagjai jelentősen túlfeszítették a két közismert kanti alap gondolatot, nevezetesen: „Die Methode erzeugt den Gegenstand” és „Minden megismerés csak relációban történik”.

d/ Losonczy István több vonatkozásban is meggyőzően mutatatta ki értekezésében, hogy a funkcionális fogalomalkotás eredményességének, felhasználhatóságának két általános és konjunktív előfeltétele van, nevezetesen a szükségszerű törvényszerűség és a kvantálhatóság. Nem elégséges valamilyen törvényszerűség, tendencia megléte (feltételezése), azaz valószínűsége, hanem a vizsgált esetben ok-okozati összefüggésként kell érvényesülnie, fennállnia. Ezen túlmenően, de ezzel egyidejűleg az is elengedhetetlen előfeltétele a funkcionális fogalomalkotási módszernek, hogy pontos mérési adatok álljanak rendelkezésre, azaz a hatótényezők egzaktan kvantálhatók legyenek.

A társadalmi jelenségeknél, folyamatoknál mindkét feltétel hiányzik. Időnként ugyan vannak félkvantitatív jelenségek (pl. bűnügyi statisztikák), azonban annyira soktényezős és jelentős részben megismerhetetlen szegmensű (főként kulturális) összefolyamatokról van szó, amelyeknél egyértelmű, feltétlen, azaz szükségszerű ok-okozati összefüggés nem mutatható ki. Ellenkező esetben nagy biztonsággal kiszámíthatók, prognosztizálhatók lennének a társadalmi változások, fejlemények !

Losonczy professzor számos figyelemre méltó megállapításig jut el a jogtudomány módszerével és rendszerével kapcsolatban is. Eközben egyértelműen kifejti, hogy a jogtudománynak nincs egyedülállóan üdvözítő módszere, hanem nagyon is összetett módszerrel lehet csak tudományos eredményeket elérni. A szükséges összetett módszer úttörőiként büszkén emeli ki két magyar tudós nevét: Moór Gyula jogfilozófusét és a pécsi iskolateremtő Irk Albertét.

e/ Az ötödik tézisben Tremmel professzor azt állapította meg, hogy Losonczy István értekezésének utolsó fejezetében rendkívül magas színvonalúan és gondolatgazdagon fejti ki a *funkcionalizmus elfogadhatóságára* vonatkozó nézeteit közvetlenül a *jogtudományra* alkalmazva. A szóban forgó fejezet főbb megállapításai a következők.

- Nincs a jognak egységes és egyedüli fennállási módja, s ezért nincs egységes tapasztalási módja sem, tehát lehetetlen pontos méréseket végezni.

- A jog maga egészében nem kauzális valóság, hanem explikatívum, a kauzális tényezők mellett a logikum és a normatívum szerves egysége, azaz nagyrészt elvi, szellemi termék. A logikum és a normatívum összetevői egyáltalán nem kvantálhatók.

- A jogi törvényszerűségek nem szükségszerűek (egyébként a szükségszerű magatartást nem is érdemes jogilag szabályozni, minthogy az nem választható), jogi szabályozásnak csak alternatívák esetén lehet helye és hatása.

- A jog egységnyi alapeleme a jogszabály (az explikatív logika és a normatív közös metszéspontja), amelynél nem annyira a létezés és az okozás (hatás) a meghatározó, illetve jellemző, hanem az érvény és a megvalósulás. Mindezekből az következik, hogy a szűk értelemben vett funkcionalizmus a jogtudományban nem fogadható el, azaz funkcionális fogalomalkotás nem alkalmazható a jogtudományban.

- Rendkívül alaposan vizsgálta Losonczy István a tág értelemben vett funkció, azaz az általa „járu-lékos” funkcionális megközelítésnek nevezett jelenségeket, módszereket – pl. a vizsgált ismerettárgy idő-és térbeli összefüggéseinek racionalizálását –, s megállapította, hogy itt megjelennek a funkcionalizmus bizonyos elfogadható mozzanatait, de végső soron mégsem érhető el a dolgoknak relációkká, a szubsztanciának funkciókká változtatása.

- Paradoxonszerűen arra a következtetésre jut, hogy egyfelől a jog és a jogtudomány viszonylatában nincs olyan értelemben vett funkcionális összefüggés, amely szerint az egyik változása maga után vonná a másik megváltozását, másfelől viszont sajátos funkcionális összefüggés áll fenn a jog és az élet között (jog-jogrend-társadalmi rend), azt azonban már nem a jogtudomány, hanem a jogszociológia tárgykörébe sorolja. Véggkövetkeztetése az, hogy sem elvi, sem gyakorlati jelleggel a funkcionális fogalomalko-

tásnak nincs helye a jogtudományban.

6. Előadását azzal zárta Tremmel Flórián, hogy felhívta a Tisztelt Megjelentek figyelmét a funkcionális fogalomalkotás jelentőségére napjainkban, hiszen az informatikai térhódítással vannak a jognak olyan részterületei, ahol az algoritmuszerűen megfogalmazható alaptételek jól alkalmazhatók – pl. a bűncselekmények térbeli-időbeli megoszlása tekintetében –, ugyanakkor éppen a legfontosabb jogalkotási feladatoknál (célprioritások, a legalkalmasabb jogi eszközök kiválasztásában), illetve jogalkalmazási kérdésekben – pl. a bizonyítékok értékelésében, a konkrét büntetési mérték kiszabásánál –, minthogy ezek nem zárt, hanem nyitott rendszerek, funkcionális fogalmak és ezzel együtt algoritmusok nem alakíthatók ki. A jogtudomány nem teszi (teheti) szükségszerűen kiszámíthatóvá, megjósolhatóvá sem a jogalkotás, sem a jogalkalmazás, sőt általában a jogélet változásait, illetve fejleményeit.

IV.

Ádám Antal professzor Losonczy István *jogi értékelméletéről* szólva először idézte Alfred Whiteheadnek azt a megállapítását, amely szerint a nyugati filozófia története nem más, mint lábjegyzet Platón filozófiai nézeteihez. Ha e megállapítást Losonczy filozófiai koncepciójára vetítjük, azt el kell ismernünk, hogy ő is érintette a platóni ideatan kettősségét, azzal szemben azonban önálló filozófiai és értékteni koncepciót dolgozott ki. Pauler Ákos 1933-ban elhunyt magyar filozófus tudomány-fogalmát hasznosítva, amely szerint „a tudomány igazolható ismeretek rendszere”, igazolhatóság hiányában nem fogadta el Platónnak a világ megkettőződésére vonatkozó ideakoncepcióját és nem tekintette feladatának a transzcendencia kérdéseivel való foglalkozást. Azt vallotta, hogy az ember az értelem, a lelkület, az érzelmek, az idegrendszer és a biológiai-fiziológiai összetevők interdependens összessége. Bár az ember természetes gyakorlata, hogy értékeli környezetét, mások és saját maga megnyilvánulásait, az axiológia, az általános értékten a filozófiatörténetnek viszonylag késői időszakában, mintegy kétszáz éve önállósult. Ezt követően számos válasz született arra a kérdésre, hogy emberi szempontból mi tekintendő értéknek. Losonczy István elismerést érdemlő tudományos érdeme, hogy a napjainkban széles körben vallott pluralista érték-koncepciónak megfelelően már 1948-ban úgy vélte, hogy „az érték az a mozzanat, amely annak következtében jelenik meg valamin, hogy az valamilyen emberi igény kielégítésére, felkeltésére, az életézés, az életkedv fokozására képes”. Az érték tehát szerinte is az emberi értékelő tevékenység terméke, és így az értékek többnyire relatívek, szubjekt-

tívek, változékonyak és változatosak. Hangsúlyozta azonban azt is Losonczy István, hogy a közösségek, a társadalmak és az emberiség történetében számos hosszan tartó és széles körben tisztelt értéket is találunk. Ezt a jelenséget az említett értékelő alanyok hasonló, közös, esetleg állandó igényeivel, szükségleteivel és törekvéseivel magyarázhatjuk.

Az értékek jogi vonatkozásaival összefüggésben Losonczy István azt is felismerte, hogy a jogi normák többnyire értékforrásaik és a jogalkotó által vallott értékek szolgálatára hivatottak. Ennek alapján nevezte a jogszabályokat olyan eszközértékeknek, amelyeknek valós értékét a létrehozni, szolgálni vagy védeni szánt értékek színvonala, illetve azoknak a veszélyeknek, hátrányoknak súlyossága, tehát értéktelen volta határozza meg, amelyeknek elhárítására irányulnak. Tanulságosak Losonczy István értékelméletében azok a következtetések is, amelyeket a professzor a tartós, vagy maradandó jogi alapértékekre vonatkozóan fogalmazott meg. Ezek között jelölte meg pl. az emberi méltóságot, a szabadságot, a rendet és a jóhiszeműséget. Úgy vélte, hogy ezek, illetve az ilyen alapértékek egyetlen fejlett, „helyes jog”-nak minősülő jogrendszerből sem hiányozhatnak. A II. világháború befejezését és az önkényuralmi rendszerek bukását követően, napjainkban már természetesnek tekintjük – jegyezte meg Ádám Antal –, hogy ezek, illetve a hozzájuk hasonló újabb jogi alapértékek az Európai Unió alapdokumentumainak, illetve az alkotmányos jogállamok alaptörvényeinek meghatározó hatást gyakorló összetevői.¹⁷

V.

Ezt követően Varga Csaba professzor – mint az ülés társelnöke – felkérte a T. Hallgatóságot, hogy hozzájárulásukkal járuljanak hozzá az emlékülés sikeréhez.

Erdősy Emil ny. egyetemi tanár, Losonczy professzor egykori munkatársa személyes hangvételű, rövid hozzászólásában elmondta, hogy az Ünnepeltet már egyetemi éveitől személyesen ismerte, hiszen szomszédok voltak. A jogbölcselet szigorlatra éppen ezért nagyon komolyan készült, de a vizsgán kiderült, hogy a tankönyv bevezető részét nem olvasta el, s így kitűnő helyett „csak” jeles érdemjegyet kapott. A jogi doktorátus megszerzése után az ügyészségen dolgozott, így egy ideig megszakadt a kapcsolata Losonczyval, majd adjunktusként a Büntetőjogi Tanszékre került és az együtt töltött időszakból sok kellemes emléket tud felidézni. Első egyetemi munkanapján Losonczy professzor elmondta, hogy mik az elvárásai vele szemben, s – többek között – arra kérte, ha tanulmányt ír és azt megjelentetni szándékozik, mutassa meg neki lektorálás céljából. Rövid idővel ezután vitte is első írását Losonczyhoz, aki három hétig nem szólt semmit a cikkről, majd ő meg-

elégelve a várakozást, megkérdezte Tőle, hogy alkalmasnak tartja-e közlésre a tanulmányt. Losonczy professzor azt mondta erre: „nem érték édes fiam semmit abból, amit írtál, de nyugodtan jelentesd meg”. Ezek után nem kellett neki bemutatnia tanulmányait. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy ő ekkor már túl volt a tizenötödik publikációján is, de ezeket Losonczy nem ismerte.

A kommunista hatalomátvétel Losonczy István pályáját derékba törte, a nagyformátumú tudós a kandidátusi címet meghaladó akadémiai fokozatot nem szerezhetett, kitüntetésben nem részesült, s mindezek nagyon megviselték. Felszólalását azzal fejezte be Erdősy professzor, hogy Losonczy István a nyugdíjkorhatár elérésekor búcsúztatás nélkül hagyta el az egyetemi katedrát, így ezt az emlékülést utólagos jóvátételnek is tekinthetjük.

Az emlékülést követő állófogadáson Petrétai József köszöntötte a rendezvény résztvevőit, majd átnyújtotta Erdősy Emil ny. büntetőjogász egyetemi tanárnak azt a tanulmánykötetet,¹⁸ amelyet volt munkatársai tiszteletére alkottak.

Jegyzetek

¹ Losonczy István: Jogfilozófiai előadások vázlata. (Szerk. Varga Csaba) Szent István Társulat, Budapest 2002 Varga Csaba professzoré az az érdem is, hogy a szerző eredeti szándékának megfelelően német nyelvre fordította és ugyancsak a Szent István Társulat kiadásában 2002-ben „Abriss eines realistischen rechtsphilosophischen Systems” cím alatt gondos szerkesztésben megjelentette Losonczy István realista jogfilozófiai koncepcióját.

² Örömmel jegyezhetjük meg azt is, hogy folyóiratunk mostani számában ugyancsak közölhetjük Cserne Péter „Az univerzalizmus partikularitása: Losonczy István a mulasztási bűncselekményekről” c. tanulmányát.

³ Losonczy István: Adalékok a tartós és állapotbűncselekmény kérdéséhez. Studia Juridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata. Tankönyvkiadó, Budapest 1960. 12-13. o.

⁴ Gazdaság- és Jogtudomány 1973. VII. kötet 1-2. sz.

⁵ Losonczy István: A tettesség és a részesség a büntetőjogi rendszerben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1966

⁶ Losonczy István: A mulasztás. A mulasztási bűncselekmény okozatossága. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.T., Pécs 1937

⁷ Losonczy i.m. 227. o.

⁸ Losonczy i.m. 40-41. o.

⁹ Losonczy i.m. 191. o.

¹⁰ Losonczy i.m. 192. o.

¹¹ Losonczy István: Abriss eines realistischen rechtsphilosophischen Systems. (Hrsg. mit Bio- und Bibliographie und Namenregister versehen von Csaba Varga) Szent István Társulat, Budapest 2002

¹² Losonczy István: A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1941. 5. o.

¹³ Losonczy i.m. 6. o.

¹⁴ Cassirer Ernst: Substanzbegriff und Funktionsbegriff, Berlin 1910

¹⁵ Kelsen Hans: Tiszta jogtan. Rejtjel Kiadó, Budapest 2001

¹⁶ Losonczy i.m. 54-90. o.

¹⁷ Ádám Antal: Az alkotmányi értékek fejlődési irányáról. Jura 2002. 1. sz.

¹⁸ Tanulmányok Erdősy Emil professzor tiszteletére. (Szerk. Fenyvesi Csaba, Herke Csongor) Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 130, Pécs 2002

Nagy Zoltán
egyetemi adjunktus

védőügyvéd. A védő büntetőeljárás szerepéről és jogállásáról*

Őszinte öröm Kollégánk kiváló könyvének megjelenéséről hírt adni és szűkös keretek között, kikerülhetetlen szubjektív szelekcióval, vélemény-

Fenyvesi Csaba: A

nyel fűszerezve az Olvasók figyelmébe ajánlani. Ehhez az örömhöz többlet társul, hiszen Fenyvesi Csaba könyve a PTE ÁJK Büntető Eljárásjogi Tanszék, mint társtanszék műhelyének újabb értékes darabja.

A kötet Szerzője a tárgyalt terület tekintélyes szakértője. Fenyvesi kollégánk pályafutását a rendőrségen, mint bűnügyi vizsgáló kezdte, majd értékelő-elemző munkakörben dolgozott, osztályvezetőként a rendőrség baranyai bűnmegelőzési, vagyonvédelmi, ifjúságvédelmi szervezetét irányította. Később az egyetemen oktatott óraadóként kriminalisztikát és büntető eljárásjogot, most pedig főállásban ügyvédként a Büntető Eljárásjogi Tanszéken oktat egyetemi docensi beosztásban. Egyetemi doktorátusi (dr. univ.) és PhD-fokozatot szerzett. A „Rendőrség és marketing” (1994) című könyve után ez a második monografikus műve. Ezen túlmenően a Szerző írt kriminalisztika tankönyvet, jegyzetet, biztonsági ör jegyzetet, szerkesztett két tanulmánykötetet.

A könyv *hiánypótló*. Nem véletlen, hogy a rendszerváltás hajnalán jelent meg Tóth Mihály tanszékvezetőnk tollából a terhelti védekezésről írott kandidátusi értekezése, amelyben a terhelti jogok gyakorlásának ellentmondásaira hívta fel a figyelmet. A rendszerváltást követő évtized – többek között – a demokratikus államberendezkedés, az emberi jogok és szabadságok egyre bővülő legalizálása egyik jogágot sem hagyhatta érintetlenül, így a büntető eljárásjog is számos, a terhelt jogait kiterjesztő rendelkezéssel bővült, ezzel együtt a védő számára is nagyobb mozgástér nyílt. Ez azonban nem problémamentes, talán nem is lehet az, hiszen a jogalkotás által teremtett (büntető anyagi- és eljárásjogi) lehetőségek a joggyakorlatban nem kevés problémát vetnek fel.

A könyv *tárgyilagos és alapos*. A Szerző elfogultság nélkül tényszerűen vizsgálja a védői ténykedést, a vád- és a védelem viszonyát („harcát”), a törvény teremtette lehetőségeit. De lege ferenda javaslatai a realitásokat veszik figyelembe. Elkerüli – bár személye, tevékenysége erre predesztinálná – azt a hibát, hogy a védőt, szerepét, működését egyoldalúan szemlélje, egysíkú pozitív képet rajzoljon róla. A Szerző 20 ország jogalkotását, joggyakorlatát, az Emberi Jogok Európai Bizottságának döntéseit, az Európa Tanács ajánlásait tekinti át. A jogi tradíciókban, intézményekben közelebb álló országok mellett, a praktikus szemléletű angolszász joggyakorlatba is betekintést nyújt. Különösen sok megoldást, példát citál a Szerző ott, ahol a hazai joggyakorlat bizonytalan, nehézkes. (pl. a kirendelt védő intézménye, a nyomozati iratokról készült iratmásolás, a védői hazugság – igazmondás kettőssége stb.) De

a hazai szakirodalom jeles képviselőinek (Cséka Ervin, Bócz Endre, Berkes György, Király Tibor, Kertész Imre, Tóth Mihály, a jó emlékű Kratochwill Ferenc és Pusztai László és felsorolni is hosszú volna) megállapításait olvashatjuk, azokkal egyetért, vagy éppenséggel polemizál.

A monográfia rendszerezése kifejez(het)i azt, hogy az Általános részben kifejtettek (pl. alkotmányos elvek, alapelvek; a nemzetközi dokumentumok citátumai; a védő személyére, tevékenységére vonatkozó szociológiai megállapítások, statisztikák; a védő hivatás, jogállás alapvonásai stb.) áthatják, meghatározzák, konkretizálják a Különös Rész (a védői tevékenységre vonatkozó de lege lata és ferenda rendelkezések a büntetőeljárás valamennyi szakaszában, a büntetés-végrehajtás terén stb.) mondanivalóját.

A Szerző a védőre vonatkozó *alapelvek* körében azzal indítja fejtegetéseit, hogy kit is illet tulajdonképpen a védelem joga? Alapvető kérdés ez, kihez kapcsolódhat a védői ténykedés. Ez nemcsak elméleti probléma, amely a jogalkotás számára tisztázandó, hanem adott esetben pl. a büntetőeljárás megindításakor, az eljárás legkorábbi (adatgyűjtési) fázisában, azaz a joggyakorlatban alapkérdés. A hatályos magyar Alkotmány idevonatkozó rendelkezése szerint „A büntetőeljárás alá vont személyeket az eljárás minden szakaszában megilleti a védelem joga.” A Büntetőeljárás törvény pedig a „terhelt” fogalmát és annak az eljárás különböző szakaszaiban meghatározott elnevezését (gyanúsított, vádlott, elítélt) ismeri. A terheltté nyilvánításnak feltételei és jogkövetkezményei törvény által körülírtak. Az Alkotmány meghatározása – tehát – szélesebb, hiszen ebbe a fogalomba beleérthető, sőt – véleményem szerint – beleértendő a terheltté még nem nyilvánított személy, a feljelentett, a gyanúsítottként még ki nem hallgatott is. A Be. szabályainak követnie kell az Alkotmány rendelkezéseit, nem értelmezhet alkotmányos normát szűkebben.

A kapcsolódó dogmatikai vitát színesíti Szabó András, korábbi alkotmánybíró véleménye is, aki a védelem jogát „mindenkinek” biztosítaná. Úgy vélem ennek a felvetésnek is lehet annyi racionalitása, ha a sértett is részesül(het)ne a jogi védelemben, pl. szakszerűséget igényelne a vagyoni kár értékének, a vagyoni értékkel ki nem fejezhető sértett oldalán felmerült kárnak a tisztázása, a kompenzáció lehetőségének, az eljárás további menetének, kötelezettségeinek, jogainak, várható költségeinek az előrevetítésében (a büntetőeljárás folyamatában mi vár rá, mit kell tennie, mint sértettnek stb.).

A Szerző a védő személyét, tevékenységét érintő alábbi alapelveket fejt ki: az ártatlanság vételeme, a

* Dialóg Campus, Budapest – Pécs 2002

személyi szabadság és más állampolgári jogok biztosítása, a tényállás felderítése és a bizonyítékok szabad értékelése, jogorvoslati jogosultság, az eljárási feladatok megoszlása, a közvetlenség, a tárgyalás nyilvánossága, a szóbeliség, az anyanyelv használata, a hivatalbóli eljárás elve.

Magam a büntető anyagi jogi alapelvekből is kiemelttem volna azokat, amelyek a védő ténykedését áthatják, meghatározzák és amelyek anyagi jogi rendelkezésekben is testet öltenek. Ilyen elsősorban a nullum crimen sine lege, a bűnfelelősség elve, vagy a speciális elvként számon tartott arányosság elve. A védőnek hatnia kell arra, hogy a bíró védence cselekményét a Btk. rendelkezéseinek megfelelően minősítse, a büntetés céljának eléréséhez a speciál-preventív szempontokat kellően mérlegelje, a büntetéskiszabás során az enyhítő körülmények minél teljesebb körét vegye figyelembe, a büntetést a törvényben meghatározott időtartam figyelembe vételével, az előírt büntetés-végrehajtási fokozatban meghatározva szabja ki.

A védő személyét, ténykedését a statisztikai összeállításban Szerző a büntetőeljárásban résztvevők szemüvegén keresztül is elemzi. Nem minden tanulságot nélkülöz az ügyészek, bírák véleménye az ügyvéd kollégák ténykedéséről: a védői hiátusról, a szakmai munka javulásának lehetőségeiről, az ügyvédi részvételtől a büntetőeljárás különböző fázisaiban, az ügyvédi magatartásról a tárgyalás során. A statisztikai adatok rávilágítanak napjaink problémáira, egyben jelzik az előrelépés szükséges lépéseit. Magam a Szerző által vizsgált problémahalmazból a védői hiány, ezzel (is) összefüggésben a védői passzivitás kérdését emelem ki. Azért tartom ezt a kérdéskört fontosnak, mert a büntetőeljárás alá vont személy csak jogi, kriminalisztikai, pszichológiai, szociológiai stb. ismerettel, tapasztalattal, rutinnal felvértezett ügyvéd segítségével veheti fel a harcot eredményesen a hatóság nyomasztó túlsúlyával szemben.

Sajnos az ügyvédek közül a tevékenységükre vonatkozó kérdőívet kevesen küldték vissza Szerzőnek. Pedig a kérdések működésük érzékeny pontjait is érintették. Kiemelendőnek tartom azonban, hogy a válaszokban az ügyvédek kétharmada szerint nem érvényesül a „fegyverek egyenlősége” még a bírósági szakaszban sem. Ennek okai szerintük a vádcentralkusság, a bírák kényelmesnek tartják ezt az egyenlőtleniséget, „a bírák összejárásának az ügyészekkel”. Kemény szavak ezek, amelyek a vád és védelem eszközrendszerét, lehetőségeit érintik. A recenzor teszi fel a kérdést: talán ez is oka a védői hiátusnak? Hiábavaló küzdelmet nem szívesen vállalnak?

A recenzens számára meglepő a joggyakorlat visszafogottsága a *tárgyalás előkészítésének* fázisában.

Pedig az eljárás végkifejlete, a tárgyalás sikeressége szempontjából fontos cselekvések, lehetőségek ideje. A büntető anyagi joggal foglalkozó számára érdekes, és vitatott a kérdés akkor, amikor a védő idézi, megismétli védenca a Btk. 233.§-ba ütköző, *hamis vádnak* minősülő kijelentését, véleményét, vagy bizonyítékait megjelöli, illetve a bíróság elé tárja. A büntetőeljárás során a terhelt szabadon védekezhet, tulajdonképpen anélkül állíthat valótlan tényeket, hogy azok hamis vádnak minősüljenek, sőt, akár terhelttársa felelősségére is utalhat. Hamis vádat valósít meg azonban akkor, ha valótlanul vádol bűncselekmény elkövetésével büntetőeljárás alá nem vont személyt.

Az ügyvéd *igazmondási kötelezettsége* azt jelenti, hogy „nem állíthat olyan tényt, illetve nem szolgáltat olyan bizonyítékot, amelyről tudja, vagy kellő gondosság kifejtése mellett tudnia kell, hogy az valótlan, illetve hamis, nem tagadhat olyan tényt, amelyről tud, vagy kellő gondosság kifejtése mellett tudnia kell, nem hallgathat az ügy eldöntése szempontjából általa tudott lényeges körülményekről, amelyek védencét menthetik – védvád elkerülése határáig, nem hivatkozhat alaptalanul valamely bizonyítékra. Előírásaként megfogalmazottan a védő az általa tudott, perrendszerű (vagy azzá tehető) mentő tényeket köteles előadni, az általa ismert, az ügy eldöntése szempontjából lényeges enyhítő körülményeket a bíróság tudomására kell hoznia, az ügyre vonatkozó, enyhítő, mentő tényekre vonatkozó, perrendszerű, vagy azzá tehető bizonyítékokat köteles megjelölni.”

Magyarországon, aki ügyvédi szakkvizsgát tett – néhány kizáró rendelkezéstől eltekintve – ügyvédként eljárhat. Az ügyvédek zöme több lábon áll („él meg”), vállal büntető- és polgári ügyet egyaránt stb. A jogszabály-tengeteg, az ügyvéd felkészültsége, egy-egy adott terület speciális ismerete és más tényezők azt eredményezhetik, hogy az ügyfelek nem kapnak szakmailag teljes körű, közel azonos színvonalú képviseletet, védelmet. Egyetértünk a Szerző – visszafogott – véleményével, hogy „ez korántsem ideális helyzet”. Nem szorul bizonyításra az, hogy mennyire kívánatos lenne a büntető ügyben eljáró ügyvédek számára kriminalisztikai ismeret (netán olyan vizsgát kellene tenniük, mint az „ellenérdekű félnél” az ügyészségnél, ahol is szert lehet tenni további ismeretekre.) De ezentúl is pl. az ügyfél bizalmát erősíti az, ha tudja, hogy az általa választott ügyvéd több éves rutinnal bír, rendelkezik adott esetben gazdasági jogi, közlekedéstechnikai stb. ismeretekkel. Azaz a szakosodás elkerülhetetlen. Ma leginkább informális úton terjedő hírek, sajtóban történő publicitás, vagy más okok (pl. az iroda fekvése, a véletlen) azok, amelyek az ügyfeleket orientálják az ügyvédválasztásban. A védőügyvéd, több

mint ügyvéd. A büntető ügy, ahol az eljárás alá vont személyek személyi szabadsága, vagyoni jogai, foglalkozásának gyakorlása, járművének vezetése stb. korlátozható, fokozottabb felkészültséget, ismeretet igényel az ügyvédtől. Természetesen tudom, hogy a hét-nyolc számjegyű polgári perek vitele is fontos az ügyfelek számára.

A büntetőeljárásban meghatározott esetekben kötelező védő kirendelése. Tudjuk, az eljárás részvevői is tudják, hogy a súlyosabb, bonyolultabb bűncselekmények, fiatalok stb. ügyében nemcsak a törvényi kötelezés miatt, hanem más okok miatt (is) szükséges ügyvédi védelem. Mivel a kirendelés díjazása minimális, vagy olyan ügybe kell beszállnia a védőnek, amelyet önként nem vállalna, igen sok nehézséggel működik az intézmény. A Szerző is tudja mindezt és nagyon korrekt, az ügyvédi működés önkritikáját sem mellőzve elemzi a problémakört.

A Szerző több külföldi példával hívja fel a figyelmet a kirendelések körüli kérdések megoldásának lehetőségére. A recenzor számára különösen az angolszász világ praktikussága figyelemre méltó. Angliában egy jogsegélyszolgálat által vezetett kirendelhető ügyvédekről szóló listát nyújtanak át a terheltnek, hogy válasszon, ha nincs ügyvédje, vagy nem tudja őt elérni. Jogszabály írja elő a kirendelt védő megjelenését, amelyet telefonbeszélgetésnek kell megelőznie. Ebben a felek döntenek a kirendelésről, és nyilván más kérdésekről, további teendőkről. Ehhez hasonlóan Kanadában is jogsegélyszolgálat fogja össze a kirendelt ügyvédek

ténykedését. De ettől eltérő megoldások is léteznek, amelyekről olvashatunk a könyvben.

Végül megemlítem Szerző tiszteletre méltó küzdelmét a védő számára díjmentesen biztosítandó iratmásolatokhoz való hozzáférésért. A könyv *olvasmányos*, Szerző néha humorát is megcsillogtatja. A monográfia pontos tartalomjegyzékkel, angol nyelvű összefoglalóval, valamint név- és tárgymutatóval segíti olvasóját a tájékozódásban. Fenyvesi Csaba könyve ismeretanyagával, a nem könnyű szakmát bemutató *őszinteségével* biztosan impulzust ad azoknak, akik a védőügyvédi pályán tevékenykednek, e nem könnyű hivatás iránt érdeklődnek. A könyv *szép formátumú, igényes megjelenésű*, egyaránt dicséri a Szerzőt és a kiadót.

Pókecz Kovács Attila
egyetemi adjunktus

Hamza Gábor: Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján

A magánjog művelői, valamint a magánjogi oktatással foglalkozó jogászok körében régóta él az igény az iránt, hogy az ókori római jog és a mai polgári törvénykönyvek tételes joga közötti időszak jogfejlődését fel kellene vázolni, valamint a jusztiniánuszi kodifikáció és a jelenleg hatályos kódexek időszaka közti módosulásokat érdemes volna bemutatni. Ezt a hatalmas munkát vállalta fel Hamza Gábor egyetemi tanár az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának neves római jogásza „Az európai magánjog fejlődése” című munkájában, amely Budapesten 2002-ben jelent meg a Nemzeti Tankönyvkiadó kiadásában.¹

A tekintélyes adatbázison nyugvó munka nem előzmény nélküli, hiszen a szerző Földi Andrással közösen írt „A római jog története és institúciói” című tankönyve – immáron hetedik kiadásában – a munka körvonalait már felvázolta.² Ezen kívül a Földi-Hamza szerzőpáros által írt „Az európai magánjog fejlődésének főbb útjai” című kismonográfia is ezzel a témával foglalkozik.³

A mű témaválasztása kapcsán felmerül a kérdés, hogy a mai, egységesülni látszó európai magánjog időszakában nem időszerűtlen-e a római jog továbbélésének előtérbe állítására alapítani kontinensünk *ius privatum*ának fejlődését? A kérdésre a monográfia alapos tanulmányozása után megnyugtató választ kapunk. A szerző az előszóban utal arra a tényre, hogy az európai magánjog egységesülésének időszakát éljük, amelynek kapcsán az Európai Unió Parlamentje két alkalommal is felhívta a tagállamok figyelmét a belső piac kiépítése érdekében polgárjoguk és kereskedelmi joguk harmonizálásának szükségességére. Ezen kívül egy egységes Európai Magánjogi Törvénykönyv megalkotásának gondolata is felmerült.

Hamza Gábor négy fejezetre tagolódó munkája a magánjog fejlődésének három nagy történeti korszakából (kezdetek, középkor, újkor) és az Európán kívüli magánjogi hatásokat bemutató részekből áll.

Az első fejezet „Az európai magánjog kezdetei” című rész, mely 12 oldalon mutatja be a római jog továbbfejlődését a Nyugat-római Birodalom felbomlását követő időszakban mind a birodalom egykori nyugati, mind a keleti felében. A Nyugat-római Birodalom V. századi felbomlását követően a *Leges Romanae barbarorum* alkotóelemeiben élt tovább a római jog. Ezek a törvénykönyvek: az *Edictum Theodorici* (459-461); az *Edictum Eurici* (476-477); a *Lex Romana Visigothorum* vagy *Breviarium Alaricianum* (506), melynek VII. századi átdolgozása a *Lex Romana Visigothorum Reccesvindiana*, illetve VIII. századi átdolgozása a *Lex Romana Curiensis*; valamint az V. század végén kiadott *Lex Romana Burgundionum*. Némi római jogi hatást tükröz még emellett a 643-ban ki-

adott longobárd szokásjogi gyűjtemény, az *Edictum Rothari* is. A birodalom keleti felében a iustinianusi kodifikáció jogtörténeti meghatározó szerepére került a hangsúly, hiszen az elsősorban görög anyanyelvű birodalomban latin nyelven tették közzé a törvényt, ezzel lehetővé vált a római jog középkori továbbélése. Az ókori fejlődést bemutató részt Bartolus Codex-kommentárjának címlapjával illusztrálta a szerző.

A második fejezet (48 oldal) „Az európai magánjog fejlődése a középkorban” címet viseli. A középkori továbbélésben a szerző különös figyelmet szentel a *ius commune* és a *ius canonicum* szerepének. A római jog a középkorban a folytatólagos továbbélésben, a római jog újjáéledésében és a recepció útján vált alkalmazott joggá. Az egyes európai államokban e három jelenség váltakozva, eltérő intenzitással valósult meg. A Bizánci Birodalomban a iustinianusi kodifikációra épülve, azt kommentálva élt tovább az *Eklogé tón nomónnal* kezdődően a *Prochironon* és a *Basilikán* keresztül. Itáliában a bolognai egyetemen Irnerius tevékenységével vette kezdetét a római jog újjászületése, majd az ő utódai, a glosszátorok tevékenysége során teljesedett ki az iskola, amelynek glosszáit Accursius foglalta össze a *Glossa ordinariában*. Ezt követően a XIII. századtól kezdődően főként a perugiai, a paviai és a pisai egyetemen kezdett kibontakozni a kommentátorok tevékenysége, amelyet elsősorban Bartolus és Baldus neve fémjelez. Franciaországban elsősorban a déli tartományokban (*pays de droi écrit*) élt tovább a római jog. A tárgy oktatása a montpellier-i, a toulouse-i és az orléans-i egyetemeken volt kiemelkedő színvonalú. A glosszátorok képviselője, Placentinus az 1160-as években Montpellier-ben tanított, valamint már a kommentátor iskola elődjének tekintett Jacques de Révignynek és Pierre de Belleperchenek – a XIII. század második felének jelentős francia romanistáinak – köszönhetően az orléansi jogi képzés vált elsőrangúvá. Az Ibériai-félszigeten a *Breviarium Alaricianum* és a *Liber iudiciorum* képezte a római jogi hagyomány alapjait. Kasztília és Leon területén kiemelkedő a „spanyol Iustinianus”, X. (Bölcs) Alfonz 1256 és 1265 között szerkesztett törvénykönyve, a *Siete Partidas*. A katalán városok (Barcelona, Gerona, Tolosa) szokásjogi gyűjteményeiben, illetve a portugál városi statútumokban szintén sok római jogi elemet találhatunk.

A Szent Római Birodalom területén a római jog újjáéledésének lehetünk tanúi. A német kolostori iskolákban a *Breviarium Alaricianum*ot oktatták, valamint az egyházi bíróságok gyakorlatában is a római jog érvényesült a XIII. századtól kezdődően. Az 1495-ös worms-i birodalmi gyűlésen elfogadták a birodalmi és a közös jognak aposztrofált római jognak a kiegészítő

jogként való alkalmazását (*Reichskammergerichtsordnung*) a legfelső birodalmi bíróság szerepét betöltő *Reichskammergericht* előtt. Az osztrák örökös tartományok területén a római jog recepciójára a nápolyi *Summa legum Raymundi* (1310 körül készült) volt nagy hatással. A bécsi egyetem első, 1494-ben alapított Római Jogi Tanszékének a humanista Hieronymus Balbus lett a vezetője. Németalföldön tartományonként eltérő volt a római jog helyzete, de a recepcióra elsősorban Fríziában és a Holland tartományban került sor. Svájcban ugyan a jogrendszer partikularizmusa miatt a római jog recepciójára formálisan nem került sor, de Basel tartományban az 1459-ben alapított jogi fakultásnak köszönhetően a professzorok jogi véleményein keresztül az ítélkezés részévé vált, majd a többi tartományra is kisugározta hatását. Cseh- és Morvaországban a *ius municipale* biztosított kedvező talajt a római jog befogadásához, valamint az 1348-ban alapított prágai Károly-egyetemen a kezdetektől fogva oktattak római jogot. Ezek a tények, ha a recepcióhoz nem is, de a római jog elterjedéséhez hozzájárultak.

A nyugati szláv területeken – Lengyelországban és Litvániában – annak ellenére, hogy egykor nem tartoztak a Nyugat-Római Birodalomhoz, különösen a házassági és a végrendeleti jogban érvényesült a római jog hatása. Ez elsősorban az itáliai egyetemeken tanuló lengyel diákok hatásának és III. Kázmér király státútumainak volt köszönhető. A XV. század második felétől a városi bíróságok egyre gyakrabban támaszkodtak a glosszátorok jogára. Litván területen a *III. litván státútum* (1588) a római jogot, mint „keresztény jog”-ot szubszidiárius hatállyal ruházta fel.

Magyarországon a közvetlen hatás a glosszátorok korában kezd jelentkezni, különösen a bolognai egyetemen tanuló magyar diákoknak köszönhetően (1301-ig körülbelül 80 magyar diák hallgatott itt jogot), akik külön nemzetet is (*natio Hungarica*) alkotnak. A magyarok másik része Párizsban tanult kánonjogot, és ezen keresztül szerzett római jogi ismereteket. A feudális szokásjogot latin nyelven összefoglaló *Tripartitum* a szerző véleménye szerint szintén több ponton kapcsolódik a római joghoz.

Anglia jogfejlődését a római jog változó mértékű befolyása jellemzi. A római jogot a XII. században elsőként a lombardiai származású Vacarius „*Liber pauperum*” című, a jogot tanuló diákoknak szánt műve tette ismertté. A római jog oktatása az 1169-ben alapított oxfordi egyetemen kezdődött. A XII.-XIII. században Glanvill és Bracton kimagasló tekintélyű munkái jogforrási jellegűknél fogva biztosították a római jog ismeretét. Ezt a hatást erősítette a kánonjogon keresztül a kancelláriai bíróság által alkalmazott *equity* is. Skóciában a kommentátorok munkái révén könnyebben elterjedt a római jog, mint Angliában. A

skót egyetemek (St. Andrews, glasgow-i, aberdeen-i, valamint edinburgh-i egyetemek) jelentős szerepet játszottak a római jog tudományos művelésében. Az Edingburgh-ben székelő felsőbb bíróság bírái elsősorban Franciaországban, majd a reformáció kibontakozását követően holland egyetemeken (főként Leidenben) végeztek jogi tanulmányaikat.

Dán és norvég területeken a jütlandi törvény (1241) vett át jogi elemeket főleg a *Decretum Gratianiból*, illetve a dán kötelmi jog területén mutatható ki némi római jogi hatás a koppenhágai egyetem alapítását (1479) követő bírói ítéletekben. A kis mértékű dáni hatással mellett a svéd–finn területen gyakorlatilag semmilyen római jogi befolyásról sem beszélhetünk.

A balkáni államokba a bizánci birodalmon keresztül jutott el a római jog. Bulgáriában egyrészt óbolgár fordításon keresztül az *Eklogé*, másrészt a *Synagógé* bírt alapvető jelentőséggel. Szerbiában a római jog hatása elsősorban a közjog területén volt észlelhető, de természetesen a magánjogi téren is érvényesült. A Dusán István által 1349-ben kihirdetett törvénykönyvre a büntetőjog terén a *Procherion* gyakorolt hatást. Havasalföld és Moldva területén az *Eklogé ton nomon* és a *Nomos geörgikos*, majd a XIV. századtól kezdve a *Hexabiblos* bírt jelentős befolyással. Az orosz fejedelemségekben a Bizánccal folytatott kereskedelmi kapcsolatok folytán a kereskedelmi jellegű, illetve az orthodox egyház által közvetített joganyag jelentette a római jogi hatást, amelynek csúcspontját az Alekszij Mihajlevics cár (1649-1676) által 1649-ben kihirdetett *Szobornoje Ulezsényije* törvénykönyv jelentette.

A fejezet illusztrálásaként a következő képeket választotta a szerző: a milánói Andreas Alciatus (1492-1550) portréja, akit a „jogtudomány reformátorának” is neveztek; A *Basilika* címlapja; a kommentátor iskola egyik utolsó jelentős képviselője Iason de Mayno (1435-1519) portréja; a francia humanista Hugo Donellus (1527-1591) portréja; valamint X. (Bölcs) Alfonz spanyol uralkodó törvénygyűjteményének, a *Las Siete Partidasnak* a címlapja.

A harmadik fejezet (kb. 167 oldal) „Az európai magánjog fejlődése és kodifikálása az újkorban” címmel mintegy ötven európai ország, illetve terület jogfejlődését és magánjogi kodifikációját mutatja be. A szerző a hazai irodalomban eddig periferikusan ismerttetett olyan országok magánjogára is kitér, mint például Liechtenstein, Monaco, Luxemburg, San Marino, Málta, Andorra, Csatorna-szigetek, Man sziget, Izland, Ciprus, Montenegró, Észtország, Lettország, Litvánia, Grúzia, Örményország, Azerbajdzsán. A felsorolt országok jelentős része az Európai Unió csatlakozásra vár, és ezen államok jogrendszerei az elkövetkező években egyre fokozódó mértékben kelthetik fel a magyar jogász közönség érdeklődését.

Az európai magánjogfejlődésre számottevő befolyást gyakorló országok magánjogtudományának története és a magánjogi kodifikációk menete szintén részletes bemutatást nyer ezen fejezet lapjain.

Németországban a jogtudomány fejlődése a humanista iskolát képviselő Zasiustól kezdve az *Usus modernus pandectarum*on a természetjogi iskolán keresztül, valamint a belőlük kinövő pandektisztika irányzatában ragadható meg. A *Pandekták* gyakorlata elsősorban Samuel Stryk nevéhez fűződik, míg a természetjogi iskola kiemelkedő képviselőjének Christian Wolff tekinthető. A német jogtudomány a XIX. században élte virágkorát, amely elsősorban olyan kiváló jogtudósoknak köszönhető, mint Theodor Mommsen, Friedrich Carl von Savigny, Georg Friedrich Puchta; illetve Alois von Brinz, Heinrich Dernburg és Bernhard Windscheid, akik a *Begriffsjurisprudenz* megalapozói és képviselői voltak. A német BGB első tervezetét összeállító bizottságnak (Erste Kommission) meghatározó alakja Windscheid (1817-1892) volt. A német nyelvterülethez tartozó Ausztriában a formuláskönyvekben jelentkezett a római jog, bár a gyakorlatban csak kiegészítő szerepet kapott. Az osztrák polgári törvénykönyv, az ABGB (1811) előkészítésében elsősorban Karl Anton von Martini és Franz Zieler tevékenységét kell kiemelnünk. Svájcban a jogi partikularizmus következtében csak a XIX. század végére valósul meg a magánjog egységessége az 1881/1883-as Kötelmi Törvénynyel (OR), illetve az 1907/1911-es Polgári Törvénykönyvvel (ZGB).

Franciaországban a Cuiacius és Donellus nevével fémjelvezhető humanista iskolával veszi kezdetét az újkori magánjogfejlődés, amely a *Code civil* 1804. évi kodifikációjával, mint jelentős korszakalkotó eseménnyel zárult. A *Code civil* négy kodifikátora közül Portalis és Maleville a római jog kiváló ismerői voltak. A *Code civil* kimutatható hatását tükrözi a spanyol *Código civil* (1889), a portugál törvénykönyv (1867), valamint a görög polgári törvénykönyv tervezete (1874) is.

Ebben az időszakban az itáliai jogtudomány a francia hatás mellett az európaira már nem gyakorolt olyan jelentős befolyást, mint a középkorban. Jelentős tény ugyanakkor, hogy az 1942-es *Codice civile* a kereskedelmi és a polgári jogot is magába foglaló egységes törvénykönyvet valósított meg Olaszországban.

Ebben az időszakban Angliában a kontinentálistól eltérő jogfejlődés következtében már csak római jogi reminiscenciákkal találkozhatunk.

A harmadik fejezet képanyagát a következő portrék, illusztrációk képezik: Friedrich Carl von Savigny (1779-1861) és Rudolf von Jhering (1818-1892) portréi; a *Code civil* első kiadásának címlapfotója; a magyar Baranyai Decsi János (1560 körül-1601) portréja, aki a

hazai jog intézményeit a iustinianusi *Institutiók* rendszerében mutatta be; Marton Géza (1880-1957) portréja; illetve az orosz jogot rendszerbe foglaló *Szvod Zakonov* 1857-es kiadásának címlapfotója

A negyedik fejezet (43 oldal) „Az európai magánjogi hagyományok hatása az Európán kívüli államokban” című rész, mely remek lehetőséget teremt a világ Európán kívüli magánjogi rendszereinek felfedezésére. E fejezet első alfejezete az európai magánjognak az észak-amerikai jogfejlődésre gyakorolt hatását taglalja. Az Egyesült Államok ebből a szempontból kiemelkedő jelentőségű tagállama Louisiana, melynek jogfejlődésére a francia *Code civil* gyakorolt jelentős hatást, de a spanyol jognak köszönhetően is érvényesült a római jog. Mivel a *Common law* az utóbbi időben itt is meghatározó szerephez jutott, Quebechez és Puerto Ricóhoz hasonlóan Luisiana jogrendje is vegyes rendszerű, ún. *mixed jurisdiction*-nek tekinthető. Az USA déli és nyugati államaiban (Texas, Új-Mexikó, Arizona, Kalifornia, Utah, Nevada és Colorado déli területein) a római jog spanyol közvetítéssel csaknem a XIX. századig élő jog volt.

A második alfejezet a spanyol, portugál, francia és holland egykori gyarmatok helyén létrejövő közép- és dél-amerikai országok jogrendszerét vázolja fel. Már az elemzés alá vetett 22 ország listájának felsorolásából is tekintélyt parancsoló adatgyűjtésre és kutatásokra következtethetünk. Kiemelendő, hogy a latin-amerikai országok (Argentína, Bolívia, Peru, valamint Puerto Rico) kezdeményezése alapján 1999. augusztus 4-7. között a perui Arequipában közös nyilatkozatot fogadtak el *Acta de Arequipa* (Arequipai Okmány) néven, amely szerint a magánjog kiemelt fontosságú területein Latin-Amerikában lehetséges a harmonizáció, amelynek alapját a római-germán jogcsaládhoz való tartozás képezi, amely egyben az identitás kétségbe vonhatatlan elemét alkotja.

A harmadik alfejezet egyetlen afrikai ország, Dél-Afrika jogrendszerére koncentrál, de ez a történelmileg a XIX. századra kialakult ország több, a mai területből kivált szuverén államot is jelent (Dél-Afrikai Köztársaság, Namíbia, Szváziföld, Lesotho, Botswana és Zimbabwe). Ebben a térségben a római jog recepciója a Fokvárosban 1656 óta működő bíróság joggyakorlata segítségével a római-holland jogon alapul, amely a XVIII. század végétől fokozatosan elszakadt az anyaország jogától. A római-holland jog a római jogból, a hollandi, egyéb németalföldi és germán szokásjogból, a hollandi és egyéb németalföldi, különösen zélandi törvényekből, kánonjogi elemekből, bírósági ítéletekből és kiemelkedő jogtudósok (Grotius, Huber, J. Voet, van Bynkershoek) műveiből álló forrásokból tevődik össze. A mai dél-afrikai jog már a római-holland jog elemeit a *Common law* elemeivel

ötvöző magánjogi rendszert alkot.

A negyedik alfejezet az Ázsiát ért európai hatásokat mutatja be. Ceylon (Sri Lanka) magánjoga a római-holland jogból és az angol esetjogból álló vegyes jogrendszer. Sziám (Thaiföld) jogában a BGB, a *Code civil*, a svájci OR és a ZGB hatása érvényesül. Indonéziában, mint az egykori Holland Kelet-India területén az 1847-ben megszületett indonéz polgári és kereskedelmi törvénykönyvnek köszönhetően lényegében az 1838-as holland polgári törvénykönyv van jelentős részben hatályban. Japánban az első polgári törvénykönyvre (*Code Boissonade* 1890) a francia George Boissonade professzor tevékenységének köszönhetően a francia *Code civil*, a második japán polgári törvénykönyvre (1898) a BGB Windscheid által kidolgozott első, illetve a második tervezete alapján a pandekta jog gyakorolt hatást. A japán kereskedelmi jogra amerikai és német példák hatottak. Ugyancsak a német pandekta rendszer befolyását mutatja az 1960-ban hatályba lépett Koreai Polgári Jogi Törvénykönyv is. A kínai magánjogban a római jogi elemek szintén megtalálhatóak a német BGB-nek, a svájci ZGB-nek, és OR-nek köszönhetően. A *Common law* recipiálását Kínában közvetve Roscoe Pound harvardi professzor akadályozta meg azáltal, hogy a római jogi hagyományok megtartására hívta fel a figyelmet. A Fülöp-szigetek magánjoga magán viseli a spanyol polgári törvénykönyv, valamint számos római jogi hagyományra épülő kódex (*Louisiana Civil Code*, *California Civil Code*, francia *Code civil*, BGB, 1911-es svájci, 1942-es olasz törvénykönyv) sajátosságait is.

A negyedik fejezetben az első louisianai polgári törvénykönyv szerkesztőjének, Edwad Livingstonnak (1764-1836); az 1855-ben kihirdetett és 1857-ben hatályba lépett chilei polgári törvénykönyv római jogot is művelő összeállítójának, Anrés Bellonak (1781-1865); valamint az argentin polgári törvénykönyv (1869-ben jelent meg és 1871-ben lépett hatályba) alkotójának, a jeles romanista és civilista Dalmacio Vélez Sársfieldnek (1800-1875) a képe került elhelyezésre.

Mindenképpen dicséretet érdemel dr. Boóc Ádám szerkesztői tevékenysége, valamint a név-és címmu-

ató szerkesztésében közreműködő Hoffman István. Munkájuk jelentős mértékben hozzájárult, hogy a szerteágazó mondanivalójú könyv áttekinthető és jól tipografált monográfiává lett.

A monográfia irodalomjegyzéket, valamint név- és címjegyzéket is tartalmaz. A kötet elején található magyar nyelvű, részletes tartalomjegyzék mellett a mű végén angol, francia, német, spanyol és olasz nyelvűt is találhatunk, amelyek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a nemzetközi tudományos vérkeringésnek is hamarosan részévé válik a könyv.

A római jog továbbélését, az európai magánjog fejlődését bemutató munka a hazai irodalomban mindenképpen újszerű ismertetése a magánjogtörténet egyik izgalmas kérdésének. Hamza Gábor aprólékos, hosszú éveket igénybe vevő munkája nem hiányozhat a magukat műveltnek tartó magyar magánjogászok könyvespolcáról.

Jegyzetek

1 Hamza Gábor: Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 2002. 362 o.

2 Hamza Gábor-Földi András: A római jog története és intézményei. Budapest 2002

3 Hamza Gábor-Földi András: Az európai magánjog fejlődésének főbb útjai. Savaria University Press, Szombathely 1998. 101. o.